

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΦΙΛΙΩ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Αρχιτέκτων Μηχανικός – Αρχιτέκτων Τοπίου MLA

Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΜΕ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗ

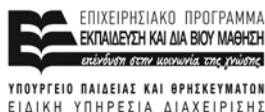
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΑΙΚ. ΔΗΜΗΤΣΑΝΤΟΥ – ΚΡΕΜΕΖΗ

ΑΘΗΝΑ 2014

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

© Φιλιά Ηλιοπούλου, 2014

Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΜΕ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΙΚ. ΔΗΜΗΤΣΑΝΤΟΥ-ΚΡΕΜΕΖΗ ΟΜΟΤΙΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ Ε.Μ.Π.

Π. ΘΕΜΕΛΗΣ

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ

ΚΩΝ. ΜΩΡΑΪΤΗΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ε.Μ.Π.

Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από την επταμελή εξεταστική επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2 του Ν.5343/1932.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
ανάπτυξη στην κοινωνία της γνώσης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη αφορά τη διερεύνηση της αρχιτεκτονικής παρέμβασης στο τοπίο κατά την ελληνιστική περίοδο καθώς και την πιθανότητα ύπαρξης συνθετικών αρχών –διατυπωμένων ή μη- οι οποίες καθόριζαν τη δράση αυτή. Ειδικότερα, η έρευνα επικεντρώνεται σε δύο ζητήματα: πρώτον, επισημαίνεται ο *έντεχνος σχεδιασμός του χώρου* (η τοπιακή ένταξη των πολεοδομικών σχηματισμών σε ευρύτερους τοπιακούς συσχετισμούς). Δεύτερον, επιχειρείται η *διερεύνηση της τοπιακής αυτής ένταξης με συγκεκριμένες κατευθυντήριες αρχές οργάνωσης του χώρου*. Η βασική υπόθεση της έρευνας προσανατολίζεται προς την άποψη πως οι αρχές αυτές καθόριζαν παράγοντες που αφορούσαν τόσο την οργάνωση της τοπικής κοινωνίας όσο και το φυσικό περιβάλλον, δηλαδή *πολιτικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές παραμέτρους*.

Οι προηγούμενες ερευνητικές υποθέσεις εξετάζονται με αρχικό πεδίο εφαρμογής την καλύτερα σωζόμενη πόλη της ελληνιστικής περιόδου στον ελλαδικό χώρο- την αρχαία Μεσσήνη- κι ενισχύονται, ως προς τα αποτελέσματα, μέσω της σύγκρισης με άλλη μία πόλη της ίδιας χρονικής περιόδου, την αρχαία Μεγαλόπολη.

Η έρευνα διαρθρώνεται σε οκτώ (8) κεφάλαια, εκ των οποίων το εισαγωγικό αναφέρεται στο αντικείμενο της διατριβής και τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την προσέγγιση των υπό εξέταση θεωρητικών ζητημάτων. Η μεθοδολογία αυτή επιλέγει συλλογιστική ανάλογη με αυτήν που εφάρμοσε ο αρχιτέκτων – πολεοδόμος Κωνσταντίνος Δοξιάδης στη διδακτορική του διατριβή *Raumordnung im griechischen Städtebau*¹ κι έχει ως στόχο να αποδείξει ότι στην ελληνιστική περίοδο δεν ισχύουν κανόνες

¹ Doxiadis, C. A. *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937. Αγγλ. μτφρ. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*. Cambridge: MIT Press, 1972.

οργάνωσης για τα πολεοδομικά συγκροτήματα μόνο, αλλά και για τον τρόπο συσχετισμού τους με τον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο τους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναλύονται οι έννοιες του «χώρου», του «τόπου» και του «τοπίου». Ειδικότερα παρουσιάζεται η εξέλιξη του εννοιολογικού περιεχόμενου του τελευταίου όρου, υπό το πρίσμα των επιστημονικών του θεωρήσεων. Παράλληλα, τονίζεται ο συσχετισμός του τοπίου με την πόλη και την αρχιτεκτονική, με έμφαση ωστόσο στο τοπίο της ελληνικής αρχαιότητας.

Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην αντίληψη και την οργάνωση του χώρου στην αρχαιότητα μέσω των επιστημονικών προσεγγίσεων της αρχαιολογίας για το τοπίο με παραδείγματα τοπίων αρχαιολογικών χώρων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται η ενδελεχής μελέτη του τοπίου στην ελληνιστική περίοδο μέσω της μελέτης του αστικού χώρου, της πολεοδομικής οργάνωσης του και της αδιάρρηκτης σχέσης μεταξύ αστικού και «φυσικού» τοπίου. Περιγράφεται το ιστορικό και πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο της περιόδου ως σημαντικού παράγοντα στη διαμόρφωση της αντίληψης για τον αστικό χώρο, καθώς νέες έννοιες εισάγονται που αλλάζουν ριζικά τα δεδομένα στην συγκρότηση των πολεοδομικών συγκροτημάτων. Η ιστορική αυτή περίοδος σηματοδοτεί το πέρασμα από το αντικείμενο στο (αστικό) σύνολο, μια και προβληματισμοί για τον αστικό χώρο τροφοδοτούν τη σχέση μεταξύ κτηρίων και τοπίου. Σε αντίθεση με την κλασική «φυσική» ή «οργανική» ανάπτυξη, η πόλη στην ελληνιστική εποχή αναπτύσσεται βάσει σχεδίου (Ιπποδάμειο σχέδιο) το οποίο ορίζει το δημόσιο χώρο.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, εξετάζεται το ενδεχόμενο ο σχεδιασμός της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης να στηρίζεται στο μοντέλο οργάνωσης δύο σημαντικών οικιστικών συνόλων –των πόλεων του Πειραιά και της Ρόδου, γεγονός το οποίο και θα δικαιολογούσε την

ύπαρξη ισχυρής εμπειρίας σχεδιασμένης πολεοδομικής οργάνωσης στον ελλαδικό χώρο. Έτσι, αναλύεται η πολεοδομική συγκρότηση των δύο αυτών Ιπποδάμειων πόλεων, σε σχέση και με τις βαθιές μεταβολές που συντελούνται στις κοινωνικές δομές και στους πολιτειακούς θεσμούς την περίοδο αυτή.

Στο έκτο κεφάλαιο η θεωρητική ανάλυση του θέματος της προσέγγισης του τοπίου στην ελληνιστική περίοδο εξετάζεται πρακτικά στην περιοχή της Αρχαίας Μεσσήνης. Η ψηφιακή τρισδιάστατη αναπαράσταση του τοπίου παρέχει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη χωροθέτηση κτισμάτων και τη συσχέτιση τους με το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον τους. Προς αυτήν την κατεύθυνση, η έρευνα επικεντρώνεται σε θέματα που άπτονται του τρόπου θέασης του κτηρίου σύμφωνα με την απόσταση από τον παρατηρητή, της εισαγωγής και πρόσληψης του τοπίου στη γενική δομή της πόλης, των διαφορετικών δυνατοτήτων προοπτικής θέασης (αξονική – 2 σημείων) και της χωροθέτησης λειτουργιών σε σχέση με στοιχεία του περιβάλλοντος (υδάτινα, γεωμορφολογικά, φυτικά κλπ.)

Το έβδομο κεφάλαιο συνίσταται στην προσπάθεια επαλήθευσης των πορισμάτων από τη μελέτη της αρχαίας Μεσσήνης, μέσω της σύγκρισης του οικιστικού συγκροτήματος της τελευταίας με ανάλογο της ίδιας χρονικής περιόδου και με παρόμοιες συνθήκες συγκρότησης του. Υπό αυτά τα δεδομένα, η αρχαία Μεγαλόπολη αποτέλεσε εξαιρετικό παράδειγμα συγκρίσεως, καθώς ιδρύεται σχεδόν ταυτόχρονα με την αρχαία Μεσσήνη, κι αυτή επίσης, από τον Θηβαίο στρατηγό Επαμεινώνδα και με εξίσου εκτεταμένο οικιστικό πρόγραμμα.

Το όγδοο και τελευταίο κεφάλαιο πραγματεύεται τη σύνθεση των πορισμάτων εκάστου κεφαλαίου σε ένα σύνολο παρατηρήσεων ως προς κοινά γνωρίσματα και δομικές διαφορές στον τρόπο οργάνωσης των προαναφερθέντων οικιστικών συνόλων. Ουσιαστικά,

αναλύονται οι λόγοι για τους οποίους η εφαρμογή της μεθοδολογίας του Κ. Δοξιάδη ήταν ανεπαρκής για να αποδειχθεί ο συσχετισμός των κτισμάτων με γνώμονα συγκεκριμένες οπτικές χαράξεις και παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από την παρούσα διατριβή.

Σε γενικές γραμμές, η μελέτη των οικιστικών συνόλων της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης μαρτυρά την τομή στη δομή και τον τρόπο οργάνωσης των οικισμών της περιόδου συγκρότησής τους, σε σχέση με προγενέστερες: *τη μετάβαση από αγροτικούς οικισμούς σε ανεπτυγμένα οικιστικά σύνολα, με μεγάλη οικοδομική παράδοση.*

Ταυτόχρονα, η μελέτη αποδεικνύει πως η πολεοδομική συγκρότηση των οικιστικών αυτών συνόλων συνδέεται με την ενσυνείδητη αξιολόγηση του τοπιακού υποβάθρου τους. Η απόδειξη αυτή απαντά στην αρχική υπόθεση της παρούσας διατριβής, σύμφωνα με την οποία *η αρχαία Μεσσήνη και Μεγαλόπολη διαθέτουν εμπρόθετη επεξεργασμένη τοπιακή προσέγγιση, δεδομένου ότι μέσω μιας συγκεκριμένης πολεοδομικής Ιπποδάμειας συγκρότησης, τα δημόσια ιδιαίτερα οικοδομήματα συσχετίζονται με το τοπιακό υπόβαθρο του οικιστικού μορφώματος, με τρόπο ο οποίος επιτρέπει να προβληθούν οι πολιτειακές δομές καθώς κι η οικονομική ισχύς της πόλεως.*

Η διδακτορική έρευνα συμπληρώνεται με τη σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Μεσσήνης και της αρχαίας Μεγαλόπολης καθώς και με σειρά σχεδίων των ελληνιστικών πόλεων, με έμφαση σε αυτά των πολεοδομικών προτύπων του Πειραιά και της Ρόδου.

THE PERCEPTION OF LANDSCAPE IN THE HELLENISTIC ERA THROUGH THE CASE STUDY OF ANCIENT MESSENE

SUMMARY

The present study examines the architectural intervention in the landscape during the Hellenistic era as well as the possible existence of design principles -be it documented or not- that defined this intervention. More specifically, the research focuses on two issues; First, *the intentional spatial planning* (i.e. the spatial integration of urban formations into wider spatial correlations). Second, *the investigation of the aforementioned integration occurring under specific pre-defined design principles of spatial organisation*. The main research hypothesis is oriented towards the view that these principles defined in turn various factors associated to both the social structure of each city and to the natural surroundings; in other words, it defined those factors that are linked to various *political, social and environmental aspects*.

The theoretical analysis of the previous research hypotheses will be constantly complemented throughout this process by the findings of the most thoroughly excavated town of of the Hellenistic era -ancient Messene. These findings are reinforced through the comparison of ancient Messene to another city of the same chronological period, ancient Megalopolis.

The research is comprised of eight (8) chapters, of which the introductory refers to the scope of the thesis and the methodology adopted with regard to the theoretical issues under review. This methodology follows a similar process to the one applied by the architect and urban planner, Constantinos Doxiadis, in his doctoral

dissertation *Raumordnung im griechischen Städtebau*² and aims to prove that, during the Hellenistic era, the spatial design principles are applicable not only to the urban settlements themselves but also to the way they relate to their surroundings.

In the second chapter, the concepts of “space”, “place” and “landscape” are thoroughly explored. More specifically, the chapter presents the evolution of the notion of the latter term, through the prism of its scientific aspects. At the same time, a strong emphasis is placed on the relation of the landscape to the city and the architecture, while highlighting the landscape of the Greek ancient times.

The third chapter focuses on the spatial perception and organization in the Greek antiquity through the scientific approach of archeology towards landscape, followed by the analysis of numerous archeological sites as case studies.

The fourth chapter attempts to highlight the landscape during the Hellenistic era, through the study of the urban space and its rigid relation to the “natural” landscape. The historical and socio-political framework of those times is considered as an important factor in how the perception of urban space was formed, as new, emerging concepts radically changed the way urban complexes were structured. This historical period marks the transition from the object to the (urban) whole, since criticism on the concept of urban space defines the relationship between buildings and landscape. Contrary to the classic “natural” or “organic” growth, the Hellenistic city is now structured according to a plan (“Hippodamian plan”) which defines the public space.

² Doxiadis, C. A. *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937. Engl. transl. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*. Cambridge: MIT Press, 1972.

The fifth chapter examines the possibility that the planning of both ancient Messene and ancient Megalopolis is based on the organizational model of two important urban settlements, the cities of Piraeus and Rhodes, which if true, would justify the existence of a persistent tradition of designed urban planning in Greece. Thus, the urban structure of these two “Hippodamian” cities is analyzed with regard to the radical transformations that occur within the social structures and the political constitutions of that period.

The sixth chapter provides an empirical analysis of the theoretical approaches of the concept of “landscape” during the Hellenistic era, using the archaeological site of ancient Messene as a case study. The three-dimensional (3D) digital modeling of the landscape provides valuable information on the siting of the buildings and on their relation to their natural surroundings. The research focuses on issues related to the perception of landscape as a key element of the urban structure, to the viewsheds from various parts of the city depending on the need to highlight or exclude certain landscape aspects and finally, to the allocation of public buildings or services with reference to geomorphological and vegetational elements.

At the seventh chapter, the validity of the results from the study of ancient Messene is verified through the comparison of its urban complex to a similarly constructed one and of the same period. Hence, ancient Megalopolis constitutes an excellent example for comparison, since it is founded almost simultaneously with ancient Messene, both by the Theban General Epaminondas and with an equally extensive building program.

The eighth and last chapter concerns itself with the synthesis of the findings of each chapter into a body of remarks, on the basis of both their similarities as well as their structural differences in the way the aforementioned urban complexes are planned.

In general, the study of the building complexes of ancient Messene and ancient Megalopolis denotes a cross section in the structure of the urban formations during the period of their founding as opposed to previous ones; *the transition from agricultural settlements into urban complexes, based on a rich building tradition.*

At the same time, the study indicates that the structure of these Hellenistic urban settlements is directly linked to the conscious evaluation of the surrounding landscape by these societies. This statement verifies the validity of the initial hypothesis of the present dissertation, according to which, *ancient Messene and ancient Megalopolis present a deliberately-processed landscape approach*, given that, through a specific “Hippodamian” urban planning system, the public buildings are related to landscape elements in a way that allows for the political structures as well as the financial power of the city to be gloriously displayed.

The doctoral dissertation includes also, the designs and images of the archaeological sites of ancient Messene and ancient Megalopolis, as well as with a series of plans of the Hellenistic cities, with a particular emphasis on those of Piraeus and Rhodes.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

ΚΕΦ. 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	2
1.1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	2
1.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ	4
1.3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ.....	13
ΚΕΦ. 2. Ο ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ	23
2.1. ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ, ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ	23
2.2. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ	29
2.3. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ	33
2.4. ΟΥ-ΤΟΠΙΑ - ΑΡΚΑΔΙΑ	35
2.5. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ.....	38
ΚΕΦ. 3. Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΤΟΠΙΟ.....	57
3.1. ΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ.....	59
3.2. ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ	65
3.3. ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ – «ΑΣΤΥ» ΚΑΙ «ΧΩΡΑ»	71
ΚΕΦ. 4. ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	81
4.1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	81
4.2. ΤΕΧΝΗ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ.....	86
4.3. Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΘΕΣΗ – ΜΕΓΕΘΟΣ - ΟΡΓΑΝΩΣΗ	93
4.4. ΑΣΤΙΚΟ ΚΑΙ «ΦΥΣΙΚΟ» ΤΟΠΙΟ.....	121
≠ ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	123
ΚΕΦ. 5. ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ - ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΚΑΙ ΡΟΔΟΣ... 125	
5.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	125
5.2. Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ.....	129
5.3. Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ	137
5.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	154
ΚΕΦ. 6. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ	163
6.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	163
6.2. ΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	165
6.3. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑ	167
6.4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ	170

6.5. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	173
6.6. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ – ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΝΕΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ..	175
6.7. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ- Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	187
6.8. ΦΥΣΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	192
6.9. ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ.....	222
6.10. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ.....	225
ΚΕΦ. 7. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗΣ	236
7.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ - Η ΔΙΠΛΗ ΠΟΛΗ	236
7.2. ΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	238
7.3. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑ	239
7.4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ	241
7.5. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	244
7.6. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ.....	246
7.7. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ – Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	250
7.8. ΦΥΣΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	256
7.9. ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ.....	274
7.10. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ.....	276
ΚΕΦ. 8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	289

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΛΙΣΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

1.1	Η θεωρητική προσέγγιση του Κ. Δοξιάδη.....	σ.6.
1.2	Αγορά αρχαίας Αθήνας – 2 ^{ος} αιώνας π.Χ. Γεωμετρική οργάνωση του χώρου.....	σ.6.
1.3	Δωδεκαμερές σύστημα. Ναός Αφαιάς Αθηνάς στην Αίγινα – αρχές 5 ^{ου} αιώνα π.Χ.....	σ.9.
1.4	Δεκαμερές σύστημα. Ναός Αρτέμιδος στη Μαγνησία – 158π.Χ.....	σ.9.
2.1	N. Poussin – “Et in Arcadia Ego”.....	σ.37.
2.2	Η πόλη Harappa.....	σ.39.
2.3	Η πόλη Mohenjo-daro.....	σ.39.
2.4	Η πόλη Kahun.....	σ.40.
2.5	Ιωάννης ο Πρόδρομος – 15 ^{ος} αιώνας. Ο Άγιος εικονίζεται σε πετρώδη έρημο.....	σ.44.
2.6	Κοίμηση Οσίου Ονουφρίου – 15-16 ^{ος} αιώνας. Στο βάθος αναπτύσσεται το φυσικό τοπίο σε διαφορετικά επίπεδα, όπου διαμορφώνονται σπήλαια μέσα στα οποία εικονίζονται σκηνές της ασκητικής ζωής.....	σ.45.
2.7	Ambrogio Lorenzetti – “City by the sea” (1335).....	σ.46.
2.8	Vittore Carpaccio – “Miracle of the Relic of the True Cross” (1494)...	σ.46.
2.9 – 2.10	Villa Medici – Fiesole, Ιταλία (1455).....	σ.47.
2.11	Villa d’ Este – Tivoli, Ιταλία (16 ^{ος} αιώνας).....	σ.48.
2.12 – 2.13	Ανακτορικοί κήποι των Βερσαλλιών (1643).....	σ.50.
2.14	Πύργος του Howard – Yorkshire, Ηνωμένο Βασίλειο (1699 – 1712).....	σ.51.
2.15	Ο ναός της αγάπης. Petit Trianon – Βερσαλλίες, Γαλλία (1774).....	σ.52.

2.16	Η περιοχή St. Denis στο Παρίσι, πριν και μετά την ανάπλαση του Haussmann.....	σ.52.
2.17	Δ. Πικιώνης - "Δελφικό κέντρο" (1934) και Διαμόρφωση χώρων γύρω από την Ακρόπολη (1954 - 1958).....	σ.53.
2.18 - 2.19	B. Tschumi - "Parc de la Villette" (1982 - 1998).....	σ.54.
3.1	Αρχαία Ολυμπία (Κλασική πόλη).....	σ.70.
3.2	Αρχαία Πριήνη (Ελληνιστική πόλη).....	σ.70.
3.3	Ο "συνοικισμός" γύρω από την αγορά τυπικής πόλης (αγορά = εμπορικός και διοικητικός πυρήνας της πόλης).....	σ.72.
3.4	Δομή Κλασικής και Ελληνιστικής πόλης.....	σ.75.
4.1	Τα τέσσερα ελληνιστικά βασίλεια.....	σ.82.
4.2	Προτομές του Ομήρου, Αισχύλου και Σοφοκλή (από αριστερά) - Ελληνιστική περίοδος.....	σ.87.
4.3	Τοιχογραφία του Ερκόλανο - Ο θρίαμβος του Θησέα που νίκησε τον Μινώταυρο. Οι κίονες και οι βράχοι που πλαισιώνουν τη σύνθεση δίνουν την εντύπωση του βάθους αλλά οι μορφές στέκονται απομονωμένες από αυτό (3 ^{ος} αι.π.Χ.)	σ.88.
4.4	Τοιχογραφία του Μποσκορέαλε - Έπαυλη "Fannio Sinistore". Οι μορφές βρίσκονται μετέωρες σε ένα ψευδές αρχιτεκτονικό περιβάλλον, βασισμένο στην τεχνική "trompe-l'oeil" (μέσα 3 ^{ου} αιώνα π.Χ.).	σ.89.
4.5	Τοιχογραφία της Πομπηίας - Αυτοκρ. Έπαυλη. Εντύπωση προκαλεί το άνοιγμα του βάθους με τη χρήση πλάγιων γραμμών (στοιχείο προοπτικής) που ενσωματώνουν και στοιχεία του εξωτερικού περιβάλλοντος (κίονες - ουρανός). - 3 ^{ος} αιώνας π.Χ.....	σ.89.

4.6	Ο Βωμός του Δία στην Πέργαμο (170π.Χ.).....	σ.93.
4.7	Λεπτομέρεια της βορειοδυτικής γωνίας του Βωμού.....	σ.94.
4.8	Η Μεγάλη Πύλη της Νοτίου αγοράς στην αρχαία Μίλητο. Μια παράθεση διακοσμητικών μοτίβων άνευ συνοχής που δεν υπακούει σε μια δομική ενότητα του αρχιτεκτονικού συνόλου.....	σ.95.
4.9	Κιονόκρανα Κορινθιακού και Ιωνικού ρυθμού.	σ.96.
4.10	Η πύλη της αγοράς στην Πριήνη – μέσα 2 ^{ου} αιώνα π.Χ.....	σ.97.
4.11	Αψίδες στη δεξαμενή του θεάτρου στη Δήλο. – 2 ^{ος} αιώνας π.Χ.....	σ.97.
4.12	Τοιχογραφία στις Σταβίες – 3 ^{ος} αιώνας π.Χ. Η υψηλή ποιότητα των φωτοσκιάσεων προσδίδει ζωντάνια στις μορφές και αναδεικνύει την πλαστικότητα τους.....	σ.98.
4.13	Πρόσοψη Μακεδονικού τάφου στα Λευκάδια. – πρώτο μισό του 3 ^{ου} αιώνα π.Χ. Διακρίνονται δύο επίπεδα (το ισόγειο δωρικού ρυθμού και ο όροφος ιωνικού ρυθμού), τα οποία χωρίζει ζωφόρος με ζωγραφισμένο γυψομάρμαρο. Ο όροφος κοσμεύεται με ψευδοπαράθυρα.....	σ.99.
4.14	Η στοά του Απτάλου στην αρχαία Αθήνα. Η γραμμική σειρά των στύλων ως μονάδα μέτρησης/αντίληψης του χώρου. (150π.Χ.).....	σ.101.
4.15	Αγορά αρχαίας Αθήνας – 2 ^{ος} αιώνας π.Χ.....	σ.102.
4.16	Ο ναός της Αθηνάς στη Ρόδο – 200π.Χ.....	σ.103.
4.17	Ο ναός του Ασκληπιού στην Κω – 3 ^{ος} αιώνας π.Χ.....	σ.104.
4.18	Ο Βωμός του Δία στην Πέργαμο (170π.Χ.).....	σ.104.
4.19	Το Ιπποδάμειο σύστημα της αρχαίας Μιλήτου – 479π.Χ.....	σ.106.

- 4.20 – 4.22 Πέργαμος – τέλη 4^{ου} αιώνα π.Χ.
 Άποψη της πόλης και κάτοψη της Ακρόπολης.
 Διακρίνονται οι μνημειακές κατασκευές του
 πολεοδομικού συγκροτήματος και η
 προσαρμογή του τελευταίου στην ιδιαίτερη
 μορφολογία της περιοχής..... σ.107-108.
- 4.23 Το πολεοδομικό συγκρότημα της αρχαίας
 Πριήνης – 350π.Χ.
 Οι οικίες πλαισιώνουν τα κεντρικά
 χωροθετημένα δημόσια οικοδομήματα..... σ.113.
- 4.24 Η πυκνή διάταξη των οικιών στην αρχαία
 Πριήνη. Οι ελληνιστικές οικίες συνιστούν
 εσωστρεφείς αρχιτεκτονικές μορφές, δομημένες
 γύρω από το αίθριο τους..... σ.115.
- 4.25 Άποψη του αιθρίου ελληνιστικής οικίας στην
 Πριήνη..... σ.115.
- 4.26 Ιδιωτικός κήπος σε ρωμαϊκή οικία στην
 Πορτογαλία – 3^{ος} αιώνας π.Χ..... σ.117.
- 4.27 Άποψη του ιερού του Mentuhotep στο Deirel-
 Bahari, όπου διακρίνονται γραμμικές φυτεύσεις
 εκατέρωθεν της εισόδου στο ναό
 (πάνω δεξιά στην εικόνα)..... σ.119.
- 4.28 Η ελληνιστική πόλη της Αλεξάνδρειας, Αίγυπτος
 – 331π.Χ.
 Οι κήποι βρίσκονται συγκεντρωμένοι σε δύο
 σημεία: στην περιοχή του Παλατιού και στην
 περιοχή εκτός των τειχών της πόλης, κατά
 μήκος του καναλιού του Κανώπου (περιοχές με
 κουκίδες)..... σ.120.
- 5.1 Η τετρακτύς..... σ.127.
- 5.2 Το Ιπποδάμειο σύστημα. Κανάβος – Insulae..... σ.128.
- 5.3 Η Ιπποδάμειος πόλη του Πειραιά..... σ.130.

5.4	Οικία τυπικών διαστάσεων της ελληνοιστικής πόλης του Πειραιά ("οικότυπος").....	σ.133.
5.5	Τυπικό οικοδομικό τετράγωνο (insula) της πόλης του Πειραιά, στο οποίο χωροθετούνται οκτώ (8) οικίες.....	σ.133.
5.6 – 5.7	Αξονομετρικό τυπικού οικοδομικού τετραγώνου (insula).....	σ.134.
5.8	Αθήνα ("άστυ") και Πειραιάς ("επίγειο") ενώνονται μέσω των Μακρών Τειχών.....	σ.136.
5.9	Η Ιπποδάμειος πόλη της Ρόδου.....	σ.139.
5.10 – 5.11	Προοπτική άποψη της πόλης της Ρόδου. Διακρίνεται η κεντρική ζώνη δημόσιων λειτουργιών.....	σ.142.
5.12 – 5.13	Σύγκριση διαστάσεων οικοδομικών τετραγώνων (insulae) στις πόλεις του Πειραιά και της Ρόδου.	σ.143-144.
5.14	Η γέφυρα του ποταμού Ροδιονίου.....	σ.145.
5.15 – 5.21	Άποψεις του οχυρωματικού τείχους της αρχαίας Ρόδου καθώς και της ισόδομης τοιχοποιίας.....	σ.146-149.
5.22	Άποψη των μεταπυργίων του ελληνοιστικού τείχους της Ρόδου.....	σ.150.
5.23 – 5.26	Άποψη της νότιας οχύρωσης της Ρόδου καθώς και τμήματος του προτειχίσματος.....	σ.152.
5.27 – 5.28	Ο αγωγός της περιφερειακής οδού και η γέφυρα του.....	σ.153.
5.29	Η αρχαία Όλυθος - 432π.Χ.....	σ.158.
5.30	Η αρχαία Πριήνη - 350π.Χ.....	σ.159.
5.31	Η αρχαία Αλεξάνδρεια - 331π.Χ.....	σ.160.
5.32	Η αρχαία Κασσώπη - 3 ^{ος} αιώνας π.Χ.....	σ.161.
6.1 – 6.3	Γεωγραφική θέση και όρια του νομού Μεσσηνίας.....	σ.168.
6.4	Γεωμορφολογία του νομού Μεσσηνίας.....	σ.169.
6.5 – 6.7	Άποψη της αρχαίας Μεσσήνης. Στην πρώτη φωτογραφία διακρίνεται το όρος Ιθώμη, στη	

	δεύτερη το όρος Εύα και στην τρίτη, η Μεσσηνιακή πεδιάδα με τον Μεσσηνιακό κόλπο στο βάθος.....	σ.171-172.
6.8	Τα γεωγραφικά όρια της Μεσσηνίας κατά την περίοδο της Σπαρτιατικής κυριαρχίας και μετά την απελευθέρωση.....	σ.183.
6.9	Τα όρια πολιτικής επιρροής του Μεσσηνιακού κράτους.....	σ.183.
6.10 – 6.12	Αρχαία Μεσσήνη – Μια προγραμματικά «τεχνητή» πόλη.....	σ.187-188.
6.13	Οι εμπορικές σχέσεις της αρχαίας Μεσσήνης με πόλεις του ελλαδικού χώρου και του εξωτερικού.....	σ.190.
6.14	Το θησαυροφυλάκιο της αρχαίας Μεσσήνης.....	σ.191.
6.15	Η αρχαία Μεσσήνη.....	σ.193.
6.16	Ο ευρύτερος χώρος της αρχαίας Μεσσήνης.....	σ.194.
6.17 – 6.18	Πανοραμική άποψη των οχυρώσεων που περιέκλειαν την αρχαία πόλη και τα μνημεία αυτής (τα κεντρικά δημόσια οικοδομήματα).....	σ.196.
6.19 – 6.22	Οι οχυρώσεις της αρχαίας Μεσσήνης.....	σ.198.
6.23 – 6.26	Η Αρκαδική Πύλη.....	σ.198-200.
6.27	Η θέα από το θέατρο (άνω τμήμα του). Διακρίνεται τμήμα της αγοράς καθώς και η στέγη της παρακείμενης κρήνης Αρσινόης (τρισδιάστατη ψηφιακή αναπαράσταση).....	σ.201.
6.28 – 6.34	Απόψεις του θεάτρου και τμήμα της κινητής σκηνής του (διακρίνονται οι ράγες όπου αυτή συρόταν).....	σ.202-203.
6.35 – 6.36	Η υδάτινη πορεία στην αρχαία Μεσσήνη και άποψη της πηγής Κλεψύδρας στον οικισμό Μαυρομάτι.....	σ.204.
6.37 – 6.40	Σχεδιαστική αναπαράσταση και απόψεις της κρήνης Αρσινόης.....	σ.204-205.

6.41 – 6.46	Πανοραμική άποψη του χώρου της αγοράς καθώς και της βόρειας στοάς της, όπου διακρίνονται οι λίθινες τράπεζες στις οποίες γινόταν ο έλεγχος της χωρητικότητας σιτηρών και καρπών από τους αγορανόμους.....	σ.207-208.
6.47 – 6.48	Η κεντρική οδική αρτηρία του αστικού ιστού εφάπτεται του νοτίου ορίου της αγοράς (τοιχίο δεξιά στην πρώτη εικόνα) και τμήμα του αρδευτικού συστήματος της αγοράς.....	σ.209.
6.49	Πανοραμική άποψη του Ασκληπιείου της αρχαίας Μεσσήνης.....	σ.210.
6.50 – 6.51	Τα οικοδομήματα που συναποτελούν το Ασκληπιείο.....	σ.211.
6.52 – 6.56	Απόψεις του χώρου του Ασκληπιείου και του Εκκλησιαστηρίου.....	σ.212-213.
6.57	Οι φάσεις ανοικοδόμησης της πόλης.....	σ.215.
6.58	Η δυτική όψη του Ιεροθυσίου.....	σ.216.
6.59	Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στο Ασκληπιείο και το Στάδιο – Γυμνάσιο.....	σ.217.
6.60 – 6.66	Σχεδιαστική αναπαράσταση και απόψεις του Σταδίου – Γυμνασίου.....	σ.218-219.
6.67 – 6.69	Το ηρώο – μαυσωλείο των Σαιθιδών.....	σ.220.
6.70	Σχεδιαστική αναπαράσταση της Λακωνικής Πύλης.....	σ.221.
6.71	Η Ιπποδάμεια συγκρότηση της αρχαίας Μεσσήνης. Σχέδιο του W. Hoepfner.....	σ.224.
6.72 – 6.73	Τα έξι κλιμακωτά επίπεδα στα οποία διαρθρώνεται το πολεοδομικό συγκρότημα της αρχαίας Μεσσήνης.....	σ.226.
6.74	Ίχνη των έξι επιπέδων στο τοπίο της αρχαίας Μεσσήνης.....	σ.227.
6.75	Ο κάναβος του Ιπποδάμειου συστήματος στην αρχαία Μεσσήνη.....	σ.228.

6.76	Οι φυτεύσεις εντάσσονται κι αυτές στο Ιπποδάμειο σύστημα.....	σ.229.
6.77	Τομή κατά μήκος του πολεοδομικού συγκροτήματος της αρχαίας Μεσσήνης, όπου διαγραμματικά απεικονίζονται οι θεάσεις από κάθε δημόσιο οικοδόμημα προς τα νότια.....	σ.231.
6.78 – 6.79	Η κύρια οδική αρτηρία του αστικού ιστού.....	σ.233.
7.1	Γεωγραφική θέση του νομού Αρκαδίας.....	σ.239.
7.2	Γεωμορφολογία του νομού Αρκαδίας.....	σ.240.
7.3	Άποψη της Ορεστίας από τη Μεγάλη Πόλη.....	σ.243.
7.4	Τα όρια πολιτικής επιρροής του Αρκαδικού κράτους.....	σ.249.
7.5	Αρχαία Μεγαλόπολη – Ένας «προγραμματισμένος κενός χώρος».....	σ.250.
7.6	Αρχαία Μεγαλόπολη: μια δίδυμη πόλη φρουριακού χαρακτήρα.....	σ.253.
7.7	Οι εμπορικές σχέσεις της αρχαίας Μεγαλόπολης με πόλεις του ελλαδικού χώρου και του εξωτερικού.....	σ.254.
7.8	Η αρχαία Μεγαλόπολη.....	σ.256.
7.9	Ο ευρύτερος χώρος της αρχαίας Μεγαλόπολης...	σ.257.
7.10	Τα δημόσια οικοδομήματα της δίδυμης πόλης.....	σ.259.
7.11 – 7.12	Το θέατρο της αρχαίας Μεγαλόπολης.....	σ.261-262.
7.13 – 7.14	Τμήμα του κοίλου του θεάτρου με την προεδρία καθώς και του οχετού που περισυνέλεγε τα όμβρια ύδατα.....	σ.263.
7.15 – 7.16	Άποψη της ενιαίας αρχιτεκτονικής σύνθεσης θεάτρου – Θερσιλείου και της βάσης του πρόπυλου του τελευταίου.....	σ.264.
7.17	Άποψη του Θερσιλείου από την είσοδο του θεάτρου.....	σ.265.
7.18	Σχεδιαστική αναπαράσταση του Θερσιλείου.....	σ.266.

7.19	Σχεδιαστική αναπαράσταση της αγοράς της αρχαίας Μεγαλόπολης.....	σ.267.
7.20	Σχεδιαστική αναπαράσταση του Ιερού του Διός Σωτήρος.....	σ.268.
7.21	Η νότια απόληξη της στοάς του Αριστόδημου.....	σ.269.
7.22	Η δυτική απόληξη των Αρχείων.....	σ.270.
7.23	Άποψη των Αρχείων (σε πρώτο πλάνο) και της παρακείμενης Φιλίππειου στοάς (βόρειο άκρο αγοράς).....	σ.271.
7.24	Άποψη του θεάτρου από την αγορά.....	σ.273.
7.25 – 7.27	Η Ιπποδάμεια συγκρότηση της αρχαίας Μεγαλόπολης.....	σ.277-278.
7.28	Οι αγορές της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης.....	σ.280.
7.29	Η πόλη Αντιόχεια δίπλα στον ποταμό Ορόντη.....	σ.281.
7.30	Δίκτυο οδικών αξόνων της αρχαίας Μεγαλόπολης.....	σ.283.
8.1	Η γεωγραφική θέση της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης στην Πελοπόννησο.....	σ.289.
8.2 – 8.3	Ο φρουριακός χαρακτήρας των δύο οικισμών...	σ.291-292.
8.4 – 8.5	Η πολεοδομική συγκρότηση των δύο οικισμών.	σ.296-297.
8.6 – 8.7	Η διάταξη των δύο οικιστικών συνόλων.....	σ.298-299.
8.8	Ενδεικτική τομή κατά μήκος του πολεοδομικού συγκροτήματος της αρχαίας Μεσσήνης, όπου διαφαίνονται τα έξι επίπεδα στα οποία αυτό διαρθρώνεται.....	σ.301.
8.9 – 8.15	Σχέδιο υδάτινης πορείας στην αρχαία Μεσσήνη – Απόψεις της πηγής Κλεψύδρας στον οικισμό Μαυρομάτι, καθώς και του αρδευτικού - αποχετευτικού συστήματος της πόλης.....	σ.302-303.
8.16 – 8.18	Άποψη του ποταμού Ελισσώνα και τμήματος του αρδευτικού συστήματος στο θέατρο της αρχαίας Μεγαλόπολης.....	σ.304.

- 8.19 – 8.23 Απόψεις των οικιστικών συνόλων της αρχαίας Μεσσήνης (8.19-8.21) και της αρχαίας Μεγαλόπολης (8.22-8.23)..... σ.306-308.
- 8.24 – 8.25 Άποψη των οχυρωματικών έργων της αρχαίας Μεσσήνης (8.24) και τμήματος του αρδευτικού - αποχετευτικού συστήματος της πόλης..... σ.309.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Η παρούσα διατριβή ξεκίνησε τον Μάρτιο του 2009, υλοποιώντας μια ιδέα της Καθηγήτριας τότε –Ομότιμης πλέον- του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, κ. Αικατερίνης Δημητσάντου – Κρεμέζη, με σκοπό τη διερεύνηση και κατανόηση αφενός, των αρχών οργάνωσης του χώρου ως προς τη συσχέτιση του οικιστικού συνόλου με το ευρύτερο τοπιακό υπόβαθρο κατά την ελληνιστική περίοδο και αφετέρου, της πιθανότητας τις αρχές αυτές να όριζαν πολιτικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές παράμετροι.

Η επιλογή της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου –των ελληνιστικών δηλαδή χρόνων- δεν ήταν τυχαία και συνδέεται με την έλλειψη γενικότερου επιστημονικού ενδιαφέροντος για την εποχή εκείνη και συνεπώς, με την έλλειψη επαρκών στοιχείων που θα στοιχειοθετούσαν την αρχική υπόθεση της διατριβής. Αυτό ίσως δικαιολογείται εν μέρει από το γεγονός ότι η ελληνιστική εποχή συνιστά ταυτόχρονα, το τέλος (παρακμή) της κλασικής περιόδου (οι μελέτες για την οποία είναι πολυπληθείς και ενδελεχείς), αλλά και το μεταβατικό στάδιο προς τη ρωμαϊοκρατία (περίοδος η οποία επίσης, έχει μελετηθεί εκτενώς). Έτσι, αντικειμενικά η ελληνιστική εποχή αποτελεί πρόσφορο και σχεδόν παρθένο ακόμα έδαφος για μελέτες αρχαιολογικού, ιστορικού και αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος.

Παράλληλα όμως με αυτή τη διαπίστωση, τυγχάνει ο μεγαλύτερος πλούτος των πληροφοριών από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της περιόδου εκείνης να προέρχεται από μια ελληνιστική πόλη που βρίσκεται στον ελλαδικό χώρο –της αρχαίας Μεσσήνης- και για την οποία, το αρχαιολογικό ενδιαφέρον της ελληνικής και διεθνούς επιστημονικής κοινότητας αυξάνεται με ρυθμό ανάλογο της εντυπωσιακής προόδου των ανασκαφικών και αναστηλωτικών έργων υπό την επίβλεψη του Καθηγητού κ. Πέτρου Θέμελη.

Η ευτυχής αυτή συγκυρία καθόρισε και την επιλογή του συγκεκριμένου αρχαιολογικού χώρου ως παράδειγμα υπό εξέταση για την τεκμηρίωση των υποθέσεων της παρούσας διατριβής.

Η εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής υλοποιήθηκε στον Τομέα Ι Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και η ολοκλήρωση της θα ήταν αδύνατη χωρίς την αμέριστη ηθική συμπαράσταση των εκλεκτών Καθηγητών μου, των φίλων και της οικογένειάς μου.

Καταρχάς, οφείλω θερμές ευχαριστίες στην επιβλέπουσα Καθηγήτρια κ. Αικ. Δημητσάντου – Κρεμέζη γιατί ανέλαβε και επέβλεψε μια μελέτη με τρόπο παραδειγματικό για την ακαδημαϊκή κοινότητα. Της είμαι ευγνώμων για τις πολύτιμες συμβουλές της σε ακαδημαϊκό και προσωπικό επίπεδο, τη συνεχή καθοδήγηση και την ουσιαστική συμβολή της στην τελική διαμόρφωση της παρούσας μελέτης. Η υπομονή της ήταν ανεξάντλητη...

Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη στην κ. Χ. Σαχανά, τ. Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Α.Π.Θ. γιατί με τον τρόπο της πριν χρόνια, έθεσε τον θεμέλιο λίθο αυτής της διατριβής.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Ομότιμο Καθηγητή Πανεπιστημίου Κρήτης και μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, κ. Π. Θέμελη, για την “εμβάπτιση” μου στον κόσμο της αρχαιολογίας, την άμεση και συνεπέστατη πάντα ανταπόκριση του σε κάθε ζήτημα που ανέκυπτε στην πορεία της έρευνας, τις αμέτρητες επιτόπιες προσωπικές ξεναγήσεις του στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Μεσσήνης –παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες!- και τη συνεχή ηθική στήριξη του στην ολοκλήρωση της έρευνας.

Ομοίως, θα ήθελα να ευχαριστήσω και το τρίτο μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής και Καθηγητή της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Ε.Μ.Π., κ. Κωνσταντίνο Μωραΐτη, για τις εκτενείς και δημιουργικές συζητήσεις μας περί τοπιακών θεμάτων, τις καθοριστικές και λεπτομερέστατες υποδείξεις του στη δομή της διατριβής μου και κυρίως, για τον μοναδικό του τρόπο εμπύχωσης μου σε δύσκολες στιγμές.

Επιπρόσθετα, ευχαριστώ τα υπόλοιπα μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής – τον κ. Π. Βαλαβάνη, Καθηγητή Ε.Κ.Π.Α., τον κ. Η. Μπεριάτο, Καθηγητή Παν. Θεσσαλίας, την κ. Ε. Μαΐστρου, Καθηγήτρια Ε.Μ.Π. και την κ. Μ. Μαρλαντή, Λέκτορα Ε.Μ.Π.- για τον χρόνο που διέθεσαν στη μελέτη της παρούσας διατριβής.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρω τις θερμές μου ευχαριστίες στο διοικητικό προσωπικό της Εταιρείας Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και γενικότερα όλων των Φορέων, Ιδρυμάτων και Οργανισμών που συνέβαλαν στην υλοποίηση των ερευνητικών μου προθέσεων.

Τέλος, ευχαριστώ με όλη μου την καρδιά τους φίλους μου και κυρίως, την οικογένεια μου για την ηθική και ψυχολογική στήριξη τους, την κατανόηση και υπομονή τους και ειδικά, την πίστη τους στις δυνατότητες μου στη μακρόχρονη κι επίπονη αυτή προσπάθεια.

Φ.Η.

Αθήνα, Οκτώβριος 2014

Η παρούσα έρευνα εντάχθηκε κατόπιν αξιολογήσεως στο πρόγραμμα "ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ ΙΙ – ΕΜΠ" - Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας κι έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος ΙΙ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

***Η θημωνιά στέκει στο σύθαμπο,
μέσα της συσσωρεύονται οι θρύλοι του τοπίου.***

Ανδρέας Εμπειρικός, 1934. "Κρηπίδωμα"

ΚΕΦ. 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

1.3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ

ΚΕΦ. 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η μελέτη αυτή αφορά την αρχιτεκτονική παρέμβαση στο τοπίο κατά την ελληνιστική περίοδο και διερευνά τις πιθανότητες της ύπαρξης συνθετικών αρχών –διατυπωμένων ή μη- οι οποίες κατεύθυναν την δράση αυτή. Υιοθετώντας την άποψη, έπειτα από ενδελεχή έρευνα που αναλύεται παρακάτω, περί σημασίας του τοπίου ως σημαντικής παραμέτρου στη γέννηση και την ανάπτυξη των πολιτισμών, η παρούσα διατριβή επιχειρεί να επιβεβαιώσει την προηγούμενη θέση με την προβολή της σε έντεχνα παραδείγματα οργάνωσης του οικιστικού χώρου, εστιάζοντας, όπως ήδη επισημάνθηκε, στην ελληνιστική περίοδο.

Ειδικότερα, η έρευνα επικεντρώνεται σε δύο ζητήματα: Επισημαίνεται, καταρχάς, ο *έντεχνος σχεδιασμός του χώρου*, απόρροια της ήδη μακράς εμπειρίας του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού στην πολεοδομική οργάνωση, ενώ επιχειρείται επιπλέον, η διερεύνηση της επέκτασης της έντεχνης αυτής προσέγγισης στην περίπτωση της τοπιακής ένταξης των πολεοδομικών σχηματισμών σε ευρύτερους τοπιακούς συσχετισμούς με καθοριστική τη συμμετοχή του περιβάλλοντος φυσικού τοπίου. Δεύτερον, επιχειρείται η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ του ευρύτερου αυτού σχεδιασμού της τοπιακής ένταξης, όπως και του πολεοδομικού σχεδιασμού της περιόδου -του σχεδιασμού δηλαδή του αστικού δομημένου τοπίου συνολικά- με *συγκεκριμένες κατευθυντήριες αρχές οργάνωσης του χώρου*. Η βασική υπόθεση της έρευνας προσανατολίζεται προς την άποψη πως τις αρχές αυτές διαμόρφωναν παράγοντες σχετικοί τόσο με τον τρόπο οργάνωσης της τοπικής κοινωνίας, όσο και με την ιδιαιτερότητα του φυσικού περιβάλλοντος. Δηλαδή, *την οργάνωση του χώρου όριζαν πολιτικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές*

παράμετροι. Αυτό που καλείται να αποδείξει η παρούσα μελέτη είναι τον τρόπο με τον οποίο οι συγκεκριμένες αυτές αρχές οργάνωσης του χώρου κατεύθυναν την τοπιακή ένταξη.

Μέσω της έρευνας, επιχειρείται ο προσδιορισμός ενός θεωρητικού πλαισίου γύρω από την αντίληψη των κοινωνιών του παρελθόντος για το τοπίο και του τρόπου με τον οποίο αυτή προσδιόρισε την συγκρότησή του. Η διατριβή, εστιάζοντας στο τοπίο της ελληνιστικής περιόδου, εξετάζει την ύπαρξη ή μη *απόψεων ή προμελέτης για τις πορείες που πρέπει να ακολουθήσει ο παρατηρητής του τοπίου της αρχαιότητας*, οι οποίες ορίζουν το πλαίσιο συγκρότησης κάθε οικιστικού συνόλου σε αναφορά με το ευρύτερο περιβάλλον του.

Η έρευνα εστιάζει στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης, της καλύτερα σωζόμενης πόλης της ελληνιστικής περιόδου στον ελλαδικό χώρο και μεθοδολογικά, κρίθηκε απαραίτητη η σύγκριση με άλλη μία πόλη της ίδιας χρονικής περιόδου, την αρχαία Μεγαλόπολη. Ως εργαλείο τεκμηρίωσης των θέσεων και συμπερασμάτων χρησιμοποιήθηκε η ψηφιακή τρισδιάστατη αναπαράσταση του τοπίου της αρχαίας Μεσσήνης, η οποία παρέχει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη χωροθέτηση κτισμάτων και τη συσχέτισή τους με το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον τους. Παράλληλα, εξετάστηκε το ενδεχόμενο να στηρίζεται το μοντέλο οργάνωσης της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης σε δύο σημαντικά οικιστικά σύνολα –τις πόλεις του Πειραιά και της Ρόδου αντίστοιχα, γεγονός το οποίο και θα επιβεβαίωνε την ύπαρξη μιας ισχυρής παράδοσης πολεοδομικής οργάνωσης στον ελλαδικό χώρο.

1.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Η μέθοδος που υιοθετείται στην παρούσα διατριβή προς την κατεύθυνση διερεύνησης των σχέσεων δομικών ενοτήτων και φυσικού υποβάθρου στις περιπτώσεις των παραδειγμάτων που εξετάζονται, ακολουθεί συλλογιστική ανάλογη με αυτήν που εφήρμοσε ο αρχιτέκτων – πολεοδόμος Κωνσταντίνος Δοξιάδης στη διδακτορική του διατριβή «*Raumordnung im griechischen Städtebau*»³. Σε αυτήν αναφέρεται σ' ένα μετρικό σύστημα πολικών συντεταγμένων, το οποίο ορίζει τη συγκρότηση του εκάστοτε λατρευτικού συγκροτήματος με τρόπο τέτοιο, ώστε συγκεκριμένα συστήματα γωνιών να αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες θεότητες.

Με στήριξη τη θεωρία του και με ανάλογη μέθοδο ως προς αυτήν του Κ. Δοξιάδη, η παρούσα διατριβή επιχειρεί να αποδείξει ότι στην περίοδο που εξετάζεται δεν ισχύουν κανόνες οργάνωσης για τα πολεοδομικά συγκροτήματα μόνο, αλλά και για τον τρόπο συσχετισμού τους με τον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο τους· με το ευρύτερο τοπίο και με τα επιμέρους στοιχεία που το συγκροτούν.

Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ Κ. ΔΟΞΙΑΔΗ

Σύμφωνα με τον Κ. Δοξιάδη, «ο σχεδιασμός των πόλεων της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου στηρίχθηκε στη χρήση της γεωμετρίας ως οργανωτικού στοιχείου του χώρου, γεγονός το οποίο δεν ήταν άμεσα αντιληπτό από τις κοινωνίες των επόμενων ιστορικών περιόδων που γνώριζαν και εφάρμοζαν το ορθογώνιο σύστημα συντεταγμένων»⁴. Ουσιαστικά, η προσέγγιση του Κ.

³ Doxiadis, C. A. *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937. Αγγλ. μτφρ. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*. Cambridge: MIT Press, 1972.

⁴ Ο.π. σ.4.

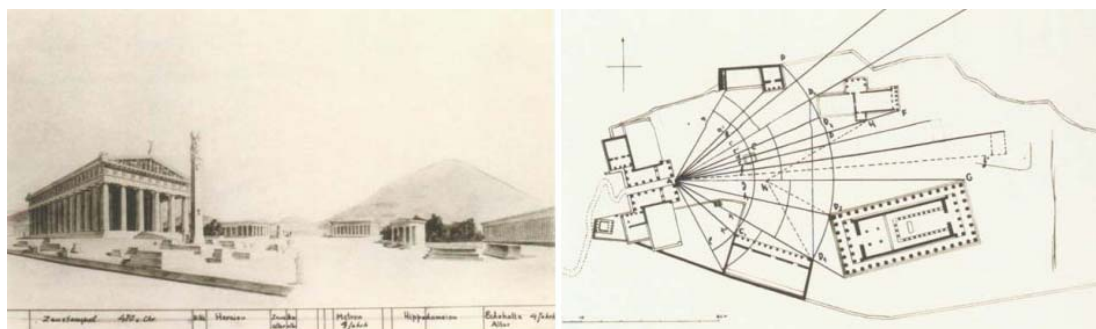
Δοξιάδη καταδεικνύει μια τεχνητή παρέμβαση στο περιβάλλον, σε αντίθεση με την μέχρι τότε ισχύουσα φυσική.

Ο σχεδιασμός δεν γινόταν ποτέ πάνω σε ένα οριζόντιο επίπεδο προσομοίωσης αλλά στο ίδιο το τοπίο, με καθοριστικό παράγοντα σχεδιασμού *την οπτική γωνία*, με βάση την οποία οριζόταν ένα σύστημα πολικών συντεταγμένων. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, η θέση οποιουδήποτε σημείου καθορίζεται από την απόσταση του σημείου αυτού από ένα τυχαία επιλεγμένο σημείο αναφοράς με βάση τη μεταξύ τους γωνία.

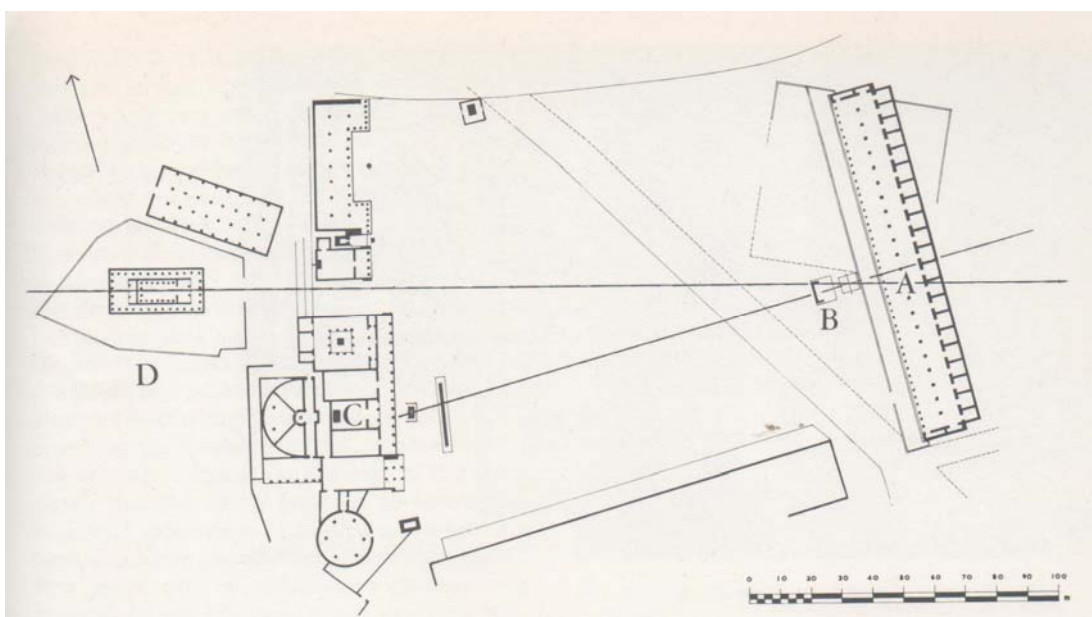
Σε γενικές γραμμές, το σύστημα αυτό πολεοδομικής οργάνωσης του χώρου («*αρχαιότερος τρόπος*») «*όριζε την τάξη στη διάρθρωση των κτηριακών όγκων όπως ακριβώς η ελληνική φιλοσοφία όριζε την τάξη στον κόσμο*»⁵. Ο άνθρωπος ήταν «*το μέτρο όλων των πραγμάτων*» και η οπτική έκφραση της πεποίθησης αυτής μετουσιώθηκε στον τρόπο οργάνωσης του δομημένου χώρου (π.χ. οι αρχαίοι Έλληνες ήθελαν να βλέπουν την ανατολή και την δύση του ηλίου οπότε και αντίστοιχα αυτές οι πλευρές της πόλης έμεναν «ανοιχτές»)⁶. Ο χώρος- δομημένος και αδόμητος- θεωρείτο ενιαίος. Τα πλήρη και τα κενά μαζί συνιστούσαν το αρχιτεκτονικό σύνολο και ως εκ τούτου ο σχεδιασμός αφορούσε και τα δύο (Εικ. 1.1 - 1.2).

⁵ Εισάγοντας την έννοια της «αρχής» ως κυρίαρχου στοιχείου που καθορίζει τις κινήσεις των σωμάτων και οργανώνει τις μεταβολές της πραγματικότητας, η ελληνική φιλοσοφία επιχειρεί να προσδώσει τάξη και νόημα στον κόσμο.

⁶ Doxiadis, C. A. *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937. Αγγλ. μτφρ. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*. Cambridge: MIT Press, 1972. σ.20.

Εικ. 1.1. Η θεωρητική προσέγγιση του Κ. Δοξιάδη.

Εικ. 1.2. Αγορά αρχαίας Αθήνας – 2^{ος} αιώνας π.Χ. Γεωμετρική οργάνωση του χώρου.

Οι αρχές που ίσχυαν κατά Δοξιάδη ήταν οι εξής:

- 1) Ακτίνες από το σημείο φυγής προσδιόριζαν τη θέση των τριών γωνιών του κάθε κτηρίου, επιτρέποντας έτσι την κατά 3/4 θέαση του τελευταίου.
- 2) Γενικά, όλα τα σημαντικά κτήρια ήταν ορατά στο σύνολο τους από κάθε σημείο θέασης στον χώρο. Αν αυτό δεν ήταν δυνατό, τότε ένα κτήριο θα κρυβόταν εξ ολοκλήρου από κάποιο άλλο και σε καμία περίπτωση μόνο ένα τμήμα του.
- 3) Οι άξονες που προσδιόριζαν τη θέση των σημαντικών κτηρίων στον χώρο σχημάτιζαν συγκεκριμένες και ίσες μεταξύ τους

γωνίες ως προς το σημείο θέασης. Αυτές ενέπιπταν σε δύο κατηγορίες: γωνίες των 30° , 60° , 90° , 120° και 150° που αντιστοιχούσαν στη δωδεκαμερή διαίρεση των 360° και γωνίες των 36° , 72° , 108° και 144° που αντιστοιχούσαν στη δεκαμερή διαίρεση των 360° (Δωδεκαμερές – Δεκαμερές σύστημα αντίστοιχα).

- 4) Για τον προσδιορισμό της θέσης των κτηρίων, έπρεπε προφανώς να οριστεί η απόσταση του σημείου θέασης τους, καθοριστική για τον προσδιορισμό της γωνίας θέασης. Το όλο σύστημα οργάνωσης υποδείκνυε επομένως επιλεγμένα σημεία θέασης των κτηρίων και του συνολικού τοπιακού πεδίου.
- 5) Αυτές οι αποστάσεις βασιζόνταν σε απλές γεωμετρικές αναλογίες που προέκυπταν από τις γωνίες θέασης, με κυρίαρχη μονάδα μέτρησης το πόδι και συνηθέστερες αποστάσεις αυτές των 100, 150 και 200 ποδών⁷.
- 6) Μια γωνία, συνήθως αυτή στο κέντρο του πεδίου θέασης, ήταν «ελεύθερη» από κτίσματα, επιτρέποντας την απρόσκοπτη θέαση του ευρύτερου τοπιακού πεδίου. Υπαγόρευε την «προκαθορισμένη» πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει ο επισκέπτης του χώρου και συνιστούσε ουσιαστικά την κατεύθυνση της «ιερής πορείας»⁸.
- 7) Αυτή η ανοιχτή γωνία ήταν συνήθως προσανατολισμένη προς την ανατολή ή τη δύση ή προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση που συσχετιζόταν με κάποιο τρόπο με τη λατρευτική παράδοση του κάθε τόπου (π.χ. προς το ιερό της προστάτιδος θεότητας).

⁷ Στην Ελλάδα, κατά τους αρχαίους χρόνους βασική μονάδα μέτρησης ήταν ο πους. Το μέγεθος δεν ήταν σταθερό αλλά εξαρτιόταν από το σημείο όπου γινόταν η μέτρηση στο Εκατόμπεδο του Παρθενώνα. Έτσι, το μήκος του κυμαινόταν από 0,3083μ. έως 0,2970μ. Υποδιαίρεση του ποδός ήταν ο δάκτυλος($1/16$ του ποδός ή 0,0193μ.).

⁸ Κατά την οποία ο επισκέπτης συλλαμβάνει τον ιερό χώρο ως ενότητα κτηριακών όγκων και στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος.

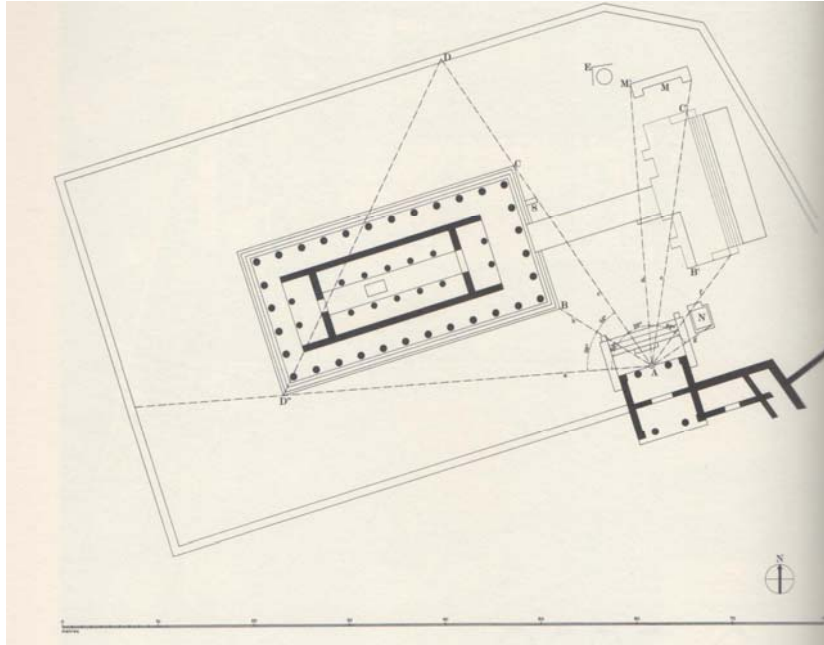
8) Τα κτήρια ήταν χωροθετημένα με τρόπο τέτοιο ώστε να ενσωματώνουν ή να ενισχύουν στοιχεία του τοπίου, συντελώντας έτσι στη δημιουργία ενός ενιαίου συνόλου⁹.

Αυτό που διαπίστωσε ο Κ. Δοξιάδης ήταν μια ομοιογένεια μαθηματικών σχέσεων μεταξύ οπτικών γωνιών θέασης και αποστάσεων ανάμεσα στα κτήρια. Οι σχετικά μικρές αποκλίσεις στις σχέσεις αυτές μαρτυρούν όχι ένα εσφαλμένο μαθηματικό μοντέλο αλλά προσαρμογές του μοντέλου σε μεμονωμένες περιπτώσεις όπως η κατασκευή μιας πόλης σε διαδοχικές φάσεις και άρα σε μεγάλο βάθος χρόνου (επεκτάσεις- διαφοροποιήσεις ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες) ή ακόμα και σε τοπογραφικές ιδιαιτερότητες που προέβαλλαν εμπόδια στην εφαρμογή του μοντέλου αυτού.

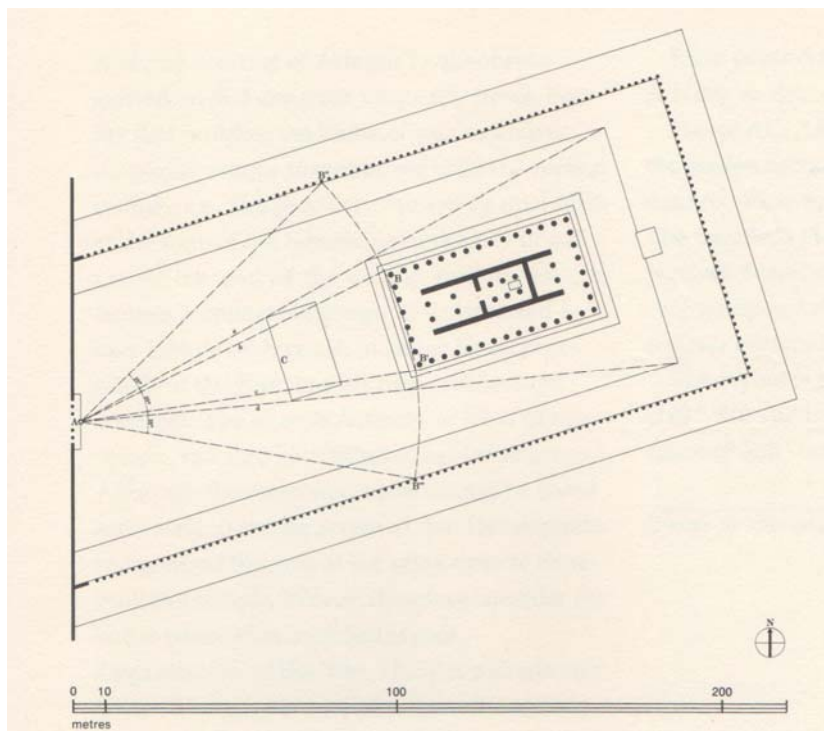
Η τοποθέτηση όλων των επιμέρους συγκροτημάτων μιας πόλης (Αγορά, Στάδιο, Ασκληπιείο κ.ο.κ.) ακολουθούσε τον ίδιο μαθηματικό κανόνα. Οι δυο εναλλακτικές προσεγγίσεις του μαθηματικού μοντέλου συσχετισμού και χωροθέτησης κτηρίων και οπτικών φυγών, η «δωδεκαμερής» και η «δεκαμερής», δικαιολογούνται κατά τον Δοξιάδη, από τον εκάστοτε επικρατούντα αρχιτεκτονικό ρυθμό. Ο Έλληνας πολεοδόμος απέδειξε ότι ο Δωρικός ρυθμός χρησιμοποιούσε το «δωδεκαμερές» σύστημα ενώ ο Ιωνικός το «δεκαμερές»¹⁰ (Εικ.1.3 – 1.4).

⁹ Βλ. και Doxiadis, C. A. *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937. Αγγλ. μτφρ. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*. Cambridge: MIT Press, 1972. σ.5.

¹⁰ Ο.π. σ.7.

Εικ. 1.3. Δωδεκαμερές σύστημα.
Ναός Αφάιας Αθηνάς στην Αίγινα – αρχές 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Εικ. 1.4. Δεκαμερές σύστημα.
Ναός Αρτέμιδος στη Μαγνησία – 158π.Χ.

Με την έννοια αυτή η οργάνωση του δομημένου χώρου αντλούσε στοιχεία από θεωρίες στο χώρο της φιλοσοφίας και των μαθηματικών, όπου συγκεκριμένοι αριθμοί όπως το δέκα (10) και το δώδεκα (12) διέθεταν ιδιαίτερη σημασία για τους αρχαίους Έλληνες. Η χρήση της γεωμετρίας ως οργανωτικό στοιχείο του χώρου (προοπτική, σημεία φυγής) ανάγεται στο γεγονός ότι αποτελούσε αντικείμενο μελέτης μαθηματικών και φιλοσοφικών σχολών όπως των Πυθαγορείων, των Απτικών, των Ελεατών, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Ευκλείδη και του Πρόκλου. Στη διατριβή του, ο Δοξιάδης αναφέρει ότι η σαφέστερη και αμεσότερη αναφορά στην προαναφερθείσα θεωρία είναι τα λόγια του Φιλολάου*: «...και μπορείς να δεις τη φύση των αριθμών και τη δύναμή τους επί τω έργω όχι μόνο σε υπερφυσικές και θείκες υπάρξεις αλλά και σε ανθρώπινες δραστηριότητες και λόγια παντού.»¹¹

Στη θεωρία του Ευκλείδη, στα «Οπτικά», όπου επιχειρείται μια γεωμετρική ερμηνεία των οπτικών φαινομένων, επισημαίνεται ότι το μάτι εκπέμπει ακτίνες όρασης ευθύγραμμα και «από τα μεγέθη που εκτείνονται προς τα εμπρός, εκείνα μεν που είναι δεξιά φαίνονται να οδηγούνται προς τα αριστερά, εκείνα δε που είναι προς τα αριστερά προς τα δεξιά.» Ο αρχιτέκτονας και θεωρητικός John Onians υποστηρίζει ότι είναι πολύ πιθανό ο Ευκλείδης να ανέπτυξε την θεωρία του στις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ., βασισμένος στην εμπειρία του περί αρχιτεκτονικής¹². Η εισαγωγή εννοιών όπως «επίπεδα» και «γραμμές» που συνιστούν τρόπο ορισμού διπόλων όπως «πάνω-κάτω» κι «αριστερά-δεξιά», αποδεικνύουν ότι αποτελούν προϊόντα παρατηρήσεων του (αρχιτεκτονικού) χώρου γύρω του. Ίσως αυτό εξηγεί και την οργάνωση των χώρων σε γεωμετρικά επίπεδα –

¹¹ Ο.π. σ.18.

¹² Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.175-178.

οριζόντια ή επικλινή– και τη σημασία της προοπτικής, με την ευρεία εφαρμογή αρχιτεκτονικών στοιχείων όπως κλίμακες και ράμπες.

Ο Ρωμαίος αρχιτέκτονας και συγγραφέας Βιτρούβιος υποστηρίζει ότι *«το θέατρο ως ο κατεξοχήν χώρος θέασης, ήταν το αντικείμενο μελέτης των αρχών οπτικής αντίληψης. Εκεί, ο σχεδιαστής χρησιμοποιεί "ιχνογραφία" (κατόψεις), "ορθογραφία" (όψεις) και "σκηνογραφία" (προοπτική)»*¹³.

Ο Έλληνας αρχιτέκτονας και θεωρητικός Παναγιώτης Α. Μιχελής, σε απάντηση των παρατηρήσεων του Κ. Δοξιάδη σχετικά με τον τρόπο συνθέσεως των πολεοδομικών συγκροτημάτων των αρχαίων Ελλήνων, θεωρεί τη μελέτη του Δοξιάδη μονομερώς βάσιμη και πιο συγκεκριμένα *«μόνο κατά την οριζοντιογραφία»*. Υποστηρίζει ο Π. Α. Μιχελής ότι το κάθε κτίσμα δεν έχει μόνο έκταση αλλά και όγκο σε συνάρτηση με το ύψος του και ως εκ τούτου, μια μελέτη και των καθ' ύψος σχέσεων των κτηρίων που συναποτελούν τα πολεοδομικά συγκροτήματα των αρχαίων Ελλήνων, πιθανώς να συμπλήρωνε ή ν' αναιρούσε τις παρατηρήσεις του Δοξιάδη. Επιπρόσθετα, το σύστημα που προτείνει ο Δοξιάδης επεξηγεί τον τρόπο συνθέσεως των εκάστοτε συγκροτημάτων αλλά μόνο όταν ο παρατηρητής βρίσκεται στην είσοδο τους. Συνεπώς, εύστοχα αναρωτιέται ο Π. Α. Μιχελής αν η κίνηση αναιρεί το προτεινόμενο σύστημα (*«η αρμονία γκρεμίζεται»*); Είναι δηλαδή η αρμονία στοιχείο της στιγμής και άρα υποκειμενικό ("διαλύεται" μόλις κινηθεί ο παρατηρητής); Ή οι γωνίες προοπτικής για τα εκάστοτε κτίσματα αποτελούν ένα ρυθμικό καμβά υποδιαιρέσεως του τόπου και άρα αντικειμενικό στοιχείο οργάνωσης του χώρου;

¹³ Ο.π. σ.160.

Ο Π. Α. Μιχελής είναι σαφής στην επιχειρηματολογία του: «*Η αρμονία είναι σύνθεσις αντιθέσεων και όχι νεκρά γεωμετρικά σχήματα ή μαθηματικές σχέσεις και μόνον!... Τα ελληνικά συγκροτήματα μαρτυρούν ότι η αρμονία τους δεν εδράζεται μονάχα σε μαθηματικές ή γεωμετρικές αντιλήψεις για να αποτελέσει μια στατική ή σχηματική ενότητα αλλά ξεκινάει από κάποια χάρη και λεπτή διαίσθηση που εναρμονίζει μιαν ενότητα μελών δυναμική και απρόοπτη κάθε φορά σε φανερώματα. Με έργα που ως μορφές ήσαν αυτάρκη, έδεναν ένα σύνολο οπτικώς κλειστό αλλά και... ανοιχτό προς την φύσιν, εμόρφωναν τον χώρο χαρακτηριστικά... Τα πολεοδομικά συγκροτήματα πρέπει να παρακινούν τον θεατή εις το να ζυγίσει την ομορφιά τους κινούμενος και μετατοπιζόμενος για να συνθέσει τις αντιθέσεις και να ξυπνήσει την αρμονία μερών και συνόλου.¹⁴»*

Ο συλλογισμός του ολοκληρώνεται με τη διαπίστωση της ύπαρξης μιας εγγενούς αντίφασης στο έργο του Δοξιάδη. Ο Κ. Δοξιάδης στήριξε την επιχειρηματολογία του σχετικά με το σύστημα που προτείνει στις περί κόσμου προσωκρατικές αντιλήψεις¹⁵, ωστόσο η ακμή του προτεινόμενου συστήματός του τοποθετείται στην περίοδο της αττικής φιλοσοφίας, όπου το κέντρο της είναι ο άνθρωπος.

¹⁴ Μιχελής, Τ. «Ο χώρος και τα πολεοδομικά συγκροτήματα των αρχαίων Ελλήνων.» Στο Τ.Χ. (Τ.Ε.Ε.), τ.151 (1938). σ.281-292.

Βλ. και Μιχελής, Π. Α. *Η αρχιτεκτονική ως τέχνη*. Αθήνα: Εκδ. Ι.Π.Ε.Μ., 2008. σ.252.

¹⁵ Πρόκλος: "η ελληνική φιλοσοφία είναι πρωτίστως επιστήμη της φύσεως."

1.3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ

Η συσχέτιση των παραδειγμάτων που έχουν επιλεχθεί προς διερεύνηση με την τοπιακή θεώρηση, στηρίζεται στη βασική ερευνητική θέση πως το τοπίο δεν περιορίζεται σε οπτικές αισθητικές προσεγγίσεις. Αναφέρεται στο σύνολο των αισθητηριακών σχέσεων με τον τόπο κι επιπρόσθετα, στο σύνολο των πρακτικών, γεωργικών και δομικών κατασκευών που συγκροτούν το υπόβαθρο ανάπτυξης της ζωής των κοινωνιών.

Επομένως, η υπόθεση ότι οι ελληνιστικές πόλεις διαθέτουν τοπιακή προσέγγιση, είναι υπόθεση θεωρητικά ταυτολογική. Αυτό που ειδικότερα πρέπει να αποδείξουμε είναι πως αυτή η προσέγγιση ήταν εμπρόθετη και αντιστοιχούσε σε μια «σχεδιασμένη», επεξεργασμένη τακτική συγκρότησης του αστικού χώρου και των συσχετίσεων του με το ευρύτερο τοπιακό πεδίο.

Το πρώτο θεωρητικό θέμα που καλείται να ερευνήσει η παρούσα μελέτη είναι αν δικαιούμαστε να χρησιμοποιούμε τον όρο «τοπίο» στην ελληνιστική περίοδο.

Ο Γερμανός φιλόσοφος Joachim Ritter, στο δοκίμιο του "*Το τοπίο: η λειτουργία του αισθητικού στη νεωτερική κοινωνία*"¹⁶, περιγράφει τις εντυπώσεις του ποιητή Φραγκίσκου Πετράρχη από την ανάβαση του στο όρος Βεντού (Mont Ventoux) το 1335, καταγράφοντας παράλληλα, τις σκέψεις και τους φιλοσοφικούς στοχασμούς του, οι οποίοι συνίστανται σε μια εσωτερική διαμάχη πνευματικών αναζητήσεων και αισθητηριακών απολαύσεων. Στη διαδρομή, συντροφεύει τον Πετράρχη το κείμενο των «*Εξομολογήσεων*» του Αγίου Αυγουστίνου και μόνο όταν φτάνει

¹⁶ Συλλογή κειμένων στο Simmel, G. and Ritter, J. and Gombrich, E.H. *Το τοπίο*. Ελλ. μτφρ. Γ. Σαγκριώτης - Λ. Αναγνώστου - Ν. Δασκαλοθανάσης. Αθήνα: Εκδ. Ποταμός, 2004. σ.33-97.

στην κορυφή θυμάται τον λόγο της πορείας του: την ενατένιση του τοπίου. Κίνητρο της απόφασης του αυτής φαίνεται να αποτελεί η «Ρωμαϊκή ιστορία» του Λατίνου συγγραφέα Τίτου Λίβιου, στην οποία αναφέρεται μια ανάλογη ανάβαση, αυτή του βασιλιά των Μακεδόνων Φιλίππου στον θεσσαλικό Αίμονα, στο πλαίσιο κατόπτευσης του θαλάσσιου χώρου από τον Εύξεινο Πόντο μέχρι την Αδριατική. Ο βασιλιάς Φίλιππος επιθυμεί να συλλάβει τον χώρο ως ενότητα για λόγους στρατηγικής φύσεως κι όχι αισθητικής. Η εσωτερική διαμάχη του Πετράρχη ξεκινά ήδη από την απόφαση της ασυνήθιστης για την εποχή πράξης του, αφού όπως ισχυρίζεται «κάτι για το οποίο δεν επικρίνεται ένας γηραιός βασιλιάς, μπορεί κάλλιστα να συγχωρεθεί σ' έναν νεαρό που δεν συμμετέχει στον δημόσιο βίο»¹⁷. Ο αναγεννησιακός στοχαστής θεωρεί επομένως, καταρχάς την πράξη του ως μεμπτή.

Η ανάβαση αυτή δεν έχει κίνητρα έρευνας ή γνώσης. Σχετίζεται με την αναζήτηση της αλήθειας και την ανάταση της ψυχής. Ωστόσο, εισάγει ταυτόχρονα, μια νέα αντίληψη του χώρου που στηρίζεται στην παρατήρηση μέσω των αισθήσεων. Αυτή η διεργασία των εσωτερικών αντιπαραθέσεων που τόσο προβληματίζει τον Πετράρχη, σηματοδοτεί έναν νέο τρόπο προσέγγισης της πραγματικότητας από τον άνθρωπο της εποχής του· τη στροφή από τη (μεσαιωνική) θρησκευτική αντίληψη του τοπίου στην (αναγεννησιακή) κοσμική, αποτελώντας έτσι, την αφετηρία της σύγχρονης δυτικής απόλαυσης του τοπίου και των συνοδευτικών της τεχνών, της ζωγραφικής για παράδειγμα τοπιογραφίας. Ουσιαστικά, για πρώτη φορά ο (αναγεννησιακός) άνθρωπος αποστασιοποιείται από την πρακτική διάσταση του τόπου και με τον τρόπο αυτό, εισάγεται η αισθητική προσέγγιση του τοπίου.

¹⁷ Ο.π. σ.37-38.

Με αφορμή το κείμενο του Πετράρχη, ο J. Ritter υποστηρίζει ότι *«από την αρχαιοελληνική θεωρία απουσιάζει η έννοια της φύσης ως τοπίο γιατί ο κόσμος, το θείο και η φύση αντιμετωπίζονται από τους αρχαίους Έλληνες υπό ενιαίο πρίσμα κι όχι ως ξεχωριστές οντότητες»*¹⁸. Ο ίδιος θεωρεί ότι το τοπίο αναδύεται ως αντίληψη του δυτικού ανθρώπου· αποκτά οντότητα μόνο όσο αυτός αποστασιοποιείται από τη φύση. Συνεπώς, κατά τον Ritter, προκειμένου το τοπίο να αποκτήσει οντολογική υπόσταση, πρέπει να γίνει αντιληπτό ως αντικείμενο που βρίσκεται έξω από εμάς, σε σχέση με το οποίο διαφοροποιούμαστε και στο οποίο έχουμε την πρόθεση να παρέμβουμε. Η συνθήκη αυτή προϋποθέτει επομένως, την απόσταση από το τοπίο προκειμένου να οριστεί το τελευταίο. Εντούτοις, στη διερεύνησή μας αυτή, θα ισχυριστούμε ότι το τοπίο υφίσταται, ακόμα και αν υπάρχει τοπιακή ενσωμάτωση, ακόμη και αν δεν έχουμε αποστασιοποιηθεί από αυτό.

Η παρούσα μελέτη απορρίπτει τους ισχυρισμούς του J. Ritter σε τρία επίπεδα, θεωρώντας εκ προοιμίου ότι τα συμπεράσματα από την μελέτη των οικιστικών συγκροτημάτων της ελληνιστικής περιόδου, όπως αυτά θα αναλυθούν παρακάτω, θα ενισχύσουν την άποψη περί διαφωνίας επί των ισχυρισμών του Γερμανού φιλοσόφου.

Σε πρώτο επίπεδο, η αποστασιοποίηση δεν συνιστά μοναδικό τρόπο συσχέτισης με το τοπίο. Αν δεχτεί κανείς την ανθρωπολογική προσέγγιση, *τοπιακή επεξεργασία υφίσταται ακόμα και όταν το κοινωνικό σύνολο ή το άτομο μεμονωμένα δεν κατονομάζει το τοπίο ως τέτοιο. «Αν επιμείνουμε στην παρατήρηση ότι δεν υφίστανται ανθρώπινες κοινότητες χωρίς συσχέτιση με τον τόπο, σχέση η οποία*

¹⁸ Ο.π. σ.158.

τον μετατρέπει σε "τοπίο", τότε το τοπίο (ως "ο τόπος ζωής των κοινωνιών") δικαιούται να αποτελέσει βασικό υπόβαθρο των πολιτισμών εν γένει, είτε αυτοί χαρακτηρίζονται από την εκδοχή του κεντροθετημένου πολιτισμού-civilization, αποκτώντας απόσταση από το τοπίο, είτε βυθίζονται σε αυτό μέσω αποκεντρωμένων πολιτισμικών εκφράσεων-cultures. Σύμφωνα με την άποψη της κοινωνικής ανθρωπολογίας, **τοπιακή σχέση, δηλαδή πολιτισμική σχέση με τον τόπο, έχει οποιοσδήποτε πολιτισμός, είτε αυτή η σχέση είναι συνειδητή είτε όχι**¹⁹.

Αλλά ακόμη και αν δεχθούμε τις απόψεις θεωρητικών όπως ο J. Ritter, αν δηλαδή δεχθούμε πως η αντίληψη για το τοπίο αναδύεται σε κοινωνίες οι οποίες έχουν συνείδηση της απόστασης τους από τον φυσικό τόπο, αντιλαμβάνονται δηλαδή τον τόπο ως αντικείμενο στο οποίο μπορεί να επιβάλλουν συνθήκες καταγραφής, αναπαράστασης και διαμόρφωσης, μπορούμε να ισχυριστούμε πως αυτά ισχύουν για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. «*Η εμπειρία από τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, στον οποίο θεωρητικοί όπως ο J. Ritter δεν αναγνωρίζουν τοπιακή προσέγγιση, είναι πως αντίθετα, αυτός διακρίνονταν για τις καταγραφές της φύσης και διαμορφώσεις, γεγονός το οποίο δικαιολογεί απόσταση από τον τόπο, επιβολή της ανθρώπινης ενέργειας με την μορφή του τεχνήματος. Επομένως, ακόμα και αν δεχθούμε την περιοριστική συνθήκη του J. Ritter, είναι πολύ πιθανό να εφαρμόσουμε τον όρο "τοπίο" στις διαμορφώσεις πολιτισμού*»²⁰.

¹⁹ Μωραϊτης, Κ. *Ο σχεδιασμός του τοπίου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*. Σημειώσεις στο Ειδικό μάθημα 8ου εξαμήνου «Περιβάλλον, Τοπίο, Αρχιτεκτονική». Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2006.
www.courses.arch.ntua.gr/fsr/118410/Mauimata%20Topioug%20FINAL.pdf

²⁰ Μωραϊτης, Κ. 2012. *Το τοπίο πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου: παρουσίαση και θεωρητικός συσχετισμός των σημαντικότερων νεότερων προσεγγίσεων της τοπιακής επεξεργασίας του τόπου*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., 2012.

Σ' ένα δεύτερο επίπεδο αντιρρήσεων θα ισχυριστούμε πως *το τοπίο δεν αφορά μόνο την αισθητική προσέγγιση, αλλά αφορά και όλα τα συστήματα διαμόρφωσης του τόπου*, γεγονός το οποίο συνδέεται άμεσα και με το τρίτο επιχείρημα κατά των ισχυρισμών του J. Ritter, σύμφωνα με το οποίο *αισθητική προσέγγιση του τοπίου δεν έχει μόνο το κοινωνικό σύνολο που ρητά την κατονομάζει ή καταγράφει αλλά κάθε κοινωνικό σύνολο εν γένει*.

Οι ρητορικές ερωτήσεις που ακολουθούν προσφέρουν τις απαραίτητες βάσεις στοιχειοθέτησης αυτής της άποψης. Αισθητική θεώρηση έχουν μόνο οι κοινωνίες που κατονομάζουν την θεώρηση αυτή, που παράγουν επίσημη τέχνη και συγκροτούν φιλοσοφική αισθητική; Ή η αισθητική απόκριση είναι ενδογενές στοιχείο συμπεριφοράς του κάθε κοινωνικού ατόμου εν γένει; Μήπως η αισθητική με τον τρόπο που την προσεγγίζει ο Γερμανός φιλόσοφος Immanuel Kant αλλά και πολλοί θεωρητικοί μετά από αυτόν, αναφέρεται σε μια άμεση αξιολόγηση των αισθητηριακών προσεγγίσεων η οποία δεν είναι απαραίτητο να είναι ρητή; Αισθητική προσέγγιση δηλαδή, έχει μόνο ο πεπαιδευμένος καλλιτέχνης/θεωρητικός ή έστω ο αισθητικά γνωρίζων την τέχνη της εποχής του και των παλαιότερων εποχών; Δεν μπορεί να έχει αισθητική προσέγγιση ένας απλός άνθρωπος; Τότε πώς συγκροτείται το δημοτικό τραγούδι, το οποίο ανάμεσα στα άλλα διαθέτει και τοπιακές αναφορές;

Σε κάθε περίπτωση, το τοπίο εκλαμβάνεται ανάλογα με τους διαφορετικούς θεωρητικούς είτε ως σχεδιασμένη συνθήκη είτε ως αμεσότητα πολιτισμικής συσχέτισης. Η σχέση της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας με τον τόπο διατηρεί τοπιακές σχέσεις και με τις δύο προσεγγίσεις. Καταρχάς, οποιαδήποτε συσχέτιση με τον τόπο είναι πολιτισμικής τάξης σύμφωνα με την ανθρωπολογική

προσέγγιση. Επίσης, η αρχαιοελληνική αρχιτεκτονική φαίνεται να εμφανίζει συνειδητή προσέγγιση επιβολής σχεδιασμού πάνω στις σχέσεις με το φυσικό περιβάλλον, η οποία μπορεί να περιγραφεί ακόμα και με την στενότερη έννοια ως τοπιακή συσχέτιση.

Τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι προσεγγίσεις του Κωνσταντίνου Δοξιάδη, του Ακαδημαϊκού αρχιτέκτονα και αρχαιολόγου Γεωργίου Π. Λάββα αλλά και του αρχιτέκτονα και θεωρητικού Vincent Scully. Ο τελευταίος, μελετώντας τους ιερούς χώρους των ιθαγενών πολιτισμών της Αμερικής, αλλά και των αρχαίων Ελλήνων, αντιλαμβάνεται το τοπίο ως το «προϊόν» μιας σχεδιαστικής διαδικασίας που ενσωματώνει στοιχεία τελετουργικά. Θεωρεί ότι το τοπίο είναι συνήθως μια «σταθερά», ωστόσο η θεώρηση του μεταβάλλεται όσο η διαδικασία διαμόρφωσής του εξελίσσεται, «φιλοξενώντας» νέους κτηριακούς όγκους. *«Κάθε ιερό τοπίο συνιστά μια αυτοτελή δομική ενότητα σε κάθε στάδιο ανάπτυξης του, εντούτοις συμπληρώνεται με νέα στοιχεία κάθε φορά, τα οποία αποσκοπούν στην πληρέστερη απεικόνιση της θεώρησης του κόσμου –επίγειου και θεικού- στο τοπίο. Συνεπώς, ο όρος "σχεδιασμός" (planning) αποτυγχάνει μέσω της στατικότητας του να αποδώσει αυτήν την δυναμική διαδικασία»²¹.*

Βασικός άξονας της διδακτορικής διατριβής του Γ. Π. Λάββα²² ήταν η ανεύρεση των πάγιων χαρακτηριστικών της σύνθεσης των αρχαίων ελληνικών αρχιτεκτονικών συνόλων υπό το πρίσμα της σχέσης των οικοδομικών όγκων και των μεταξύ αυτών ελεύθερων χώρων. Η έρευνά του επικεντρώθηκε σε είκοσι σημαντικά

²¹ Scully, V. *The Earth, the Temple, and the Gods: Greek Sacred Architecture*. London: Yale University Press, 1979. σ.5-6.

²² Lavvas, G. *Altgriechisches Temenos: Baukörper und Raumbildung. Ideogramma derbaulichen Gruppen-Organisation*. Basel: Birkhäuser Verlag ed, 1974.

λατρευτικά συγκροτήματα της αρχαιότητας όλων των περιόδων από τη νησιωτική αλλά και την ηπειρωτική Ελλάδα. Για την ανάλυση και ερμηνεία των συνθετικών τους αρχών προσδιορίστηκαν βασικοί άξονες - κλειδί για την κατανόησή τους: «...α) οι έννοιες «χώρος και μάζα», β) η δομή της θρησκείας στην ελληνική αρχαιότητα ως σύνθεση του έλλογου και άλογου στοιχείου (πώς αυτή διαμορφώνεται ανάλογα με το ποιο στοιχείο υπερισχύει έναντι του άλλου), γ) η διάκριση ανάμεσα στον "αρχαίο" και τον "νεώτερο" (Ιπποδάμειο) τρόπο σύνθεσης των πολεοδομικών συγκροτημάτων και δ) ο ιδιαίτερος τρόπος προοπτικής αναπαράστασης στην αρχαία ελληνική τέχνη...²³».

Μετά από την εκτεταμένη ανάλυση είκοσι αρχαίων ελληνικών λατρευτικών συγκροτημάτων, υποστηρίζεται η συνύπαρξη δύο τάσεων που αποκαλούνται «κανονικότητα» και «ελεύθερη διάταξη» (Kanonisierung - Freie Disponierung) μάζας και χώρου. Αυτές οι δύο τάσεις συνυπάρχουν, συναγωνιζόμενες ή μια την άλλη σε όλες τις φάσεις της ελληνικής περιόδου, παρουσιάζοντας μόνο διαφορετική αναλογία κάθε φορά. Εάν η τάση για ελεύθερη διάταξη -που τείνει προς ανεξαρτησία και τονισμό των επιμέρους κτισμάτων και δίνει λιγότερη σημασία στην μορφή του ελεύθερου χώρου- είναι εντονότερη στους πρώτους αιώνες, η άλλη τάση προς κανονικούς σχηματισμούς και οργάνωση χώρων καταλαμβάνει πρωτεύουσα σημασία από τους κλασικούς χρόνους και μετέπειτα.

Η θεωρία που προτείνει ο Κ. Δοξιάδης²⁴, σύμφωνα με την οποία συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης του χώρου αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες θεότητες, συσχετίζει το υπό διαμόρφωση τοπίο με

²³ Διαδικτυακό αφιέρωμα στο έργο και τη διδασκαλία του Γ.Π.Λάββα. Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας, 2008. Ηλεκτρονική παρουσίαση: www.georgelavas.gr/gr/content.php?p=2.3

²⁴ Doxiadis, C. A. *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937. Αγγλ. μτφρ. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*. Cambridge: MIT Press, 1972.

τελετουργικές, κοσμολογικές αξίες. Θεωρεί ότι το σύστημα οργάνωσης που μελετάται βρίσκεται σε συνεχή χρήση από τον 7^ο αιώνα και δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ παρά τις όποιες τροποποιήσεις του μετά τον 5^ο αιώνα. Το σύστημα αυτό στηρίζεται στην οπτική θεώρηση του χώρου από το πρότυπο του ιερού, ενσωματώνοντας την αντίληψη της εποχής για την κυκλική μορφή του κόσμου. Τα κτήρια χωροθετούνται εντός της μέγιστης ακτίνας της ανθρώπινης όρασης, βασιζόμενα, όπως ήδη προαναφέρθηκε, είτε σε μια δωδεκαμερή (Δωρική) κατανομή του χώρου είτε σε δεκαμερή (Ιωνική). *«Η όραση τέλος, συλλαμβάνει μόνο αυτά τα χαρακτηριστικά του τοπίου που είναι απαραίτητα για την κατανόηση του ιερού χώρου ως ενότητα»²⁵.*

Αυτό που επιχειρεί να αποδείξει ο Κ. Δοξιάδης είναι η ένταξη των μερών του εκάστοτε οικιστικού συνόλου σ' ένα ευρύτερο πεδίο στο οποίο συμμετέχουν κτήρια, γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά και γωνίες όρασης που απευθύνονται στον τόπο πέραν του ιερού, εξασφαλίζοντας μια ευρύτερη τοπιακή συνοχή. Ουσιαστικά δηλαδή, επιχειρεί να αναλύσει, αν και ο ίδιος δε χρησιμοποιεί τον όρο «τοπίο», την ευρύτερη τοπιακή σύνθεση που συνιστούν όλα αυτά τα στοιχεία.

Στην περίπτωση του Κ. Δοξιάδη, εμφανίζεται η σαφής προσπάθεια μέσα από τις πολικές συντεταγμένες, να δημιουργηθεί ένα σύστημα σχεδιασμού που θα μπορούσε να οργανώσει τις ανθρώπινες κατασκευές και να τις συσχετίσει με τον περιβάλλοντα τόπο. Κατά τον Κ. Δοξιάδη, αυτή είναι μια εμπρόθετη σχεδιασμένη διαδικασία, καθώς καταφέρνει να αφομοιώσει και να εφαρμόσει ένα εξαιρετικά σύνθετο σύστημα πολικών συντεταγμένων.

²⁵ Scully, V. 1979. *The Earth, the Temple, and the Gods: Greek Sacred Architecture*. London: Yale University Press, 1979. σ.4-5.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε στις παρατηρήσεις –εν είδει επιστολών- του Π. Α. Μιχελή επί της θεωρητικής προσέγγισης του Κ. Δοξιάδη, αναφέρεται πουθενά ο όρος «τοπίο», γεγονός το οποίο δεν καθιστά περιοριστική την προσέγγιση μας περί τοπιακών αναφορών, όπως συνέβη στην περίπτωση του Κ. Δοξιάδη.

Προτρέχοντας, θα δηλώσουμε πως, στην παρούσα διατριβή, επιμένουμε με έμφαση στον ισχυρισμό του Κ. Δοξιάδη, σχετικά με την ύπαρξη λεπτομερέστατου πλέγματος γεωμετρικών κανονιστικών συσχετισμών, οι οποίοι όριζαν τη θέση και ανάπτυξη των αρχαίων δομικών κατασκευών στο τοπιακό τους υπόβαθρο. Εντούτοις, ακόμα και αν αυτή η θεωρητική προσέγγιση γινόταν με βάση εφαρμοσμένα δείγματα τέτοιων δομικών κατασκευών, η συσχέτιση τους με την τοπιακή θεώρηση των αρχαίων ελληνικών κοινωνιών είναι εξαιρετικά ελλιπής. *Το πρόβλημα έγκειται στην ίδια τη βάση της θεωρητικής τους προσέγγισης, δεδομένου ότι **αν θεωρήσει κανείς τις απόψεις του Κ. Δοξιάδη αλλά και του V. Scully συστατικές για τη συγκρότηση των τοπιακών σχέσεων των αρχαίων οικιστικών συνόλων με το τοπιακό τους υπόβαθρο, τότε αυτόματα περιορίζεται σε μια περιοχή μόνο των δυνατών τοπιακών συσχετισμών. Αγνοεί έτσι, τους κανονιστικούς όρους συγκρότησης των μεγαλύτερων οικιστικών συνόλων καθώς και των υποδομών και του αγροτικού τοπίου, στοιχεία δηλαδή, που συνιστούν όρους τοπιακού συσχετισμού των αρχαίων ελληνικών κοινωνιών –κι όλων των ανθρώπινων κοινωνιών εν γένει- με τον τόπο τους.***

**ΚΕΦ. 2. Ο ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ
ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ**

- 2.1. ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ, ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ
- 2.2. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ
- 2.3. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ
- 2.4. ΟΥ-ΤΟΠΙΑ - ΑΡΚΑΔΙΑ
- 2.5. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ

ΚΕΦ. 2. Ο ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

2.1. ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ, ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

«Ο **χώρος**, όπως και ο χρόνος, αποτελεί αφηρημένη συνθήκη»²⁶. Είναι μια γενικευμένη -σύμφωνα με την υπόδειξη του Γερμανού φιλοσόφου Immanuel Kant - «μορφή εποπτείας», μια γενικευμένη υπόδειξη «περιέχοντος» που «η συγκεκριμένη αξία του στηρίζεται στο συγκεκριμένο κάθε φορά περιεχόμενό του». Ο I. Kant, εισηγητής της κριτικής φιλοσοφίας του 18^{ου} αι., υποστηρίζει ότι ο συσχετισμός ενός "αντικειμένου" με μια "έννοια" καθίσταται δυνατός μόνο μέσω του «σχήματος». «Έτσι, το σχήμα δρα ως το νοητικό μέσο μεταξύ των εμπειρικών εποπτειών και των εννοιών (διαδικασία νοητικής σχηματοποίησης)»²⁷. Οι a priori μορφές της εποπτείας θεωρούνται ο χρόνος και ο τόπος, ως ανεξάρτητες της αντιληπτικής ικανότητας του ανθρώπου. Ύστερα, «με την επέμβαση των καθαρών μορφών της νόησης, των κατηγοριών, ο νους συγκροτεί [...] τις έννοιες, όπου αποθησαυρίζεται η αντικειμενική, έγκυρη γνώση»²⁸. Όλα τα γνωσιολογικά προβλήματα ακολουθούν τη συνθετική αυτή διαδικασία.

Ετυμολογικά, ο όρος «χώρος» συνδέεται με το ουσιαστικό «χώρα», από την οποία διαχωρίστηκε σημασιολογικά, εκφράζοντας «την έκταση στην οποία διαδραματίζονται συγκεκριμένα γεγονότα»²⁹. «Ο αφηρημένος χώρος από μόνος του δεν έχει

²⁶ Στεφάνου, Ι. & Ι. «Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.238.

²⁷ Βλ. και Μωραΐτης, Κ. «Σχήματα τόπων: η συγκρότηση του τοπίου, ως αντικείμενο αισθητικής τάξης.» Στο Πορεία - Τιμητικός τόμος προς τιμήν του καθηγητή του Ε.Μ. Πολυτεχνείου Δ. Α. Ζήβα. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2007. σ.432-441.

²⁸ Παπανούτσος, Ε. Γνωσιολογία. Αθήνα: Εκδ. Ίκαρος, 1962. σ.23.

²⁹ Μπαμπινιώτης, Γ. Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Αθήνα: Εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας, 1998. σ.2004.

χαρακτήρα ούτε ιδιαίτερη φυσιογνωμία. Αυτά τα δύο στοιχεία εμφανίζονται από τη στιγμή που η παρουσία του ανθρώπου με τις δραστηριότητές του συγκεκριμενοποιεί τον χώρο, συμπληρώνοντάς τον με ανθρώπινες μορφές, λειτουργίες (π.χ. συναθροίσεις), συναισθήματα και σημασίες, μετατρέποντάς τον σε τόπο»³⁰. Αν ο χώρος αποτελεί γενικευμένη συνθήκη, τότε ο **τόπος** υποδεικνύει «το συγκεκριμένο πλαίσιο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, σκέψεων και προθέσεων και αποκτά νόημα μόνο όταν το άτομο τον αντιλαμβάνεται ως τέτοιο»³¹.

«Το τοπίο είναι ο τόπος και ταυτόχρονα η νοητική ερμηνεία του»³². Αναλυτικότερα, η έννοια «τοπίο» αναφέρεται ταυτόχρονα σε «μια καθορισμένη γεωγραφική ενότητα αλλά και στην πρόσληψή της από το βλέμμα ενός τουλάχιστον ατόμου, δηλαδή σε μια νοητική κατασκευή που επιλέγει, ερμηνεύει και ανασυνθέτει τα δεδομένα αυτής της ενότητας. Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται το άτομο ή το κοινωνικό σύνολο τα στοιχεία του περιβάλλοντος ως τοπίο εκφράζει τη φαντασιακή του σχέση με τη φύση και αντιπροσωπεύει τελικά τον τρόπο με τον οποίο ορίζει τον εαυτό του μέσα στο κόσμο»³³. Συνεπώς, κάθε διάσταση του τοπίου -οικολογική, αισθητική, κοινωνική και οικονομική- εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο κατανοεί κανείς τη σχέση ανθρώπου και φύσης.

³⁰ Στεφάνου, Ι.& Ι. «Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.238.

³¹ Βλ. και Δουκέλλης, Π. «Αναζητώντας το τοπίο.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.14.

³² Μωραΐτης, Κ. *Ο σχεδιασμός του τοπίου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Σημειώσεις στο Ειδικό μάθημα 8ου εξαμήνου «Περιβάλλον, Τοπίο, Αρχιτεκτονική»*. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2006.
www.courses.arch.ntua.gr/fsr/118410/Mauimata%20Topioy%20FINAL.pdf

³³ Μανωλίδης, Κ. *Ωραίο, φριχτό και απέριπτο τοπίο. Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Σκόπελος: Εκδ. Νησίδες, 2003. σ.9-12.

Χρησιμοποιώντας «*χαρακτηριστικά του σύγχρονου ανθρώπινου χώρου και σχέσεις που προϋποθέτουν μια άρθρωση όγκων, γειτνιάσεων και μεγεθών*»³⁴, η **αρχιτεκτονική** μεταβάλλει τις διαστάσεις του χώρου και το περιεχόμενο του, παράγοντας έναν «τόπο» που περιέχει σχεδιασμένα αντικείμενα. «*Η μορφή του σχεδιασμένου αντικειμένου συλλαμβάνεται σε σχέση με τη μορφή του χώρου μέσα στον οποίον λαμβάνει χώρα και με τη μορφή των δραστηριοτήτων που οργανώνει ή της οποίας εκφράζει την οργάνωση. Συνεπώς, αν η αρχιτεκτονική παράγει όχι μόνο σχεδιασμένα αντικείμενα αλλά και έναν αρχιτεκτονικό χώρο που τα περιέχει, τότε αυτός συλλαμβάνεται ως ένας τόπος, ένας αρχιτεκτονικός χώρος που περιέχει συστήματα αντικειμένων. Έτσι, το τοπίο αποτελεί πεδίο ένταξης της αρχιτεκτονικής δημιουργίας ενώ αντίστροφα, η αρχιτεκτονική καθιστά τον τόπο τοπίο*»³⁵.

Γενικά, «**το τοπίο είναι ο υλικά προσδιορισμένος τόπος και ταυτόχρονα η νοητική ερμηνεία του.** Παραπέμπει στον πολιτιστικά ή πολιτισμικά επεξεργασμένο τόπο, σε όλα δηλαδή τα επάλληλα "πλαίσια" πολιτιστικής ή πολιτισμικής "σημείωσης" και επεξεργασίας, στα οποία η κτηριακή αρχιτεκτονική εντάσσεται»³⁶.

Το τοπίο ως ολότητα υπάρχει μόνο όταν αυτή γίνεται αντιληπτή και είναι εννοιολογικά φορτισμένη από το κοινωνικό σύνολο³⁷. Συνεπώς, το τοπίο συνιστά ένα κατεξοχήν προϊόν πολιτισμού. «*Ο γεωγράφος και φιλόσοφος Augustin Berque προτείνει τέσσερα κριτήρια συναίσθησης των ανθρώπων περί τοπίου:*

³⁴ Pellegrino, P. *Το νόημα του χώρου Η εποχή και ο τόπος*. Ελλ. μτφρ. Κ. Τσουκαλά. Αθήνα: Εκδ. Τυπωθήτω, 2006. σ.83-91.

³⁵ Μωραΐτης, Κ. *Ο σχεδιασμός του τοπίου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*. Σημειώσεις στο Ειδικό μάθημα 8ου εξαμήνου «Περιβάλλον, Τοπίο, Αρχιτεκτονική». Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2006.
www.courses.arch.ntua.gr/fsr/118410/Mauimata%20Topioy%20FINAL.pdf

³⁶ Ο.π.

³⁷ Ashmore W. and Knapp A.B., *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*. Malden: Blackwell Publishers, 1999.

α) παραστάσεις γλωσσολογικής φύσης (λέξεις που δηλώνουν το τοπίο), β) λογοτεχνικές παραστάσεις (γραπτές ή προφορικές) που υμνούν το τοπίο, γ) εικαστικές απεικονίσεις με θέμα το τοπίο και δ) κήπους ή διαμορφώσεις αναψυχής»³⁸. Το επιχείρημα του ότι η αρχαία ελληνική κοινωνία δεν είχε συνείδηση του τοπίου, δεδομένου ότι δεν υφίσταται κάποιο από τα προαναφερθέντα κριτήρια, αναιρείται σε επόμενο κεφάλαιο³⁹, γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι ο διαχωρισμός του δεν έχει καθολική ισχύ. Επιπρόσθετα, ο πολιτισμικός γεωγράφος Donald W. Meinig προτείνει «δέκα διαφορετικές εκδοχές του ίδιου τοπίου: ως φύση, ως χώρο ζωής, ως ανθρώπινο κατασκεύασμα, ως σύστημα, ως πρόβλημα, ως πηγή πλούτου, ως ιδεολογία, ως ιστορία, ως τόπο κι ως αισθητική»⁴⁰.

Ο λεξικογραφικός ορισμός του τοπίου αναφέρεται σε «*μία έκταση της χώρας που παρουσιάζει μια συνολική όψη*», η οποία επομένως μπορεί να γίνει αντιληπτή ως σύνολο. Στους ορισμούς του τοπίου σε ευρωπαϊκά λεξικά, το τοπίο ορίζεται ως θέα ή τμήμα του χώρου, προσδιορίζοντας έτσι ένα τμήμα του χώρου ή την εμφάνισή του. «*Στην ελληνική γλώσσα, ο όρος «τοπίο» εμφανίζεται στην Ιωνική διάλεκτο ως «τοπείον» ή «τοπήιον», που σημαίνει "φραγμός κήπου ή πρασιάς εκ θάμνων επιμελώς κλαδευομένων και σχηματιζόντων συμπλέγματα και σχήματα διάφορα"*, το κατά Πλίνιο *opus toparium*»⁴¹. Αυτό σημαίνει ότι οι τοπιολογικές διαμορφώσεις των

³⁸ Δουκέλλης, Π. *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.27-28.

³⁹ Βλ. και Κεφ. 2.5. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ στην παρούσα διατριβή.

⁴⁰ Τερκενλή, Θ. *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήσης, 1996. σ.19.

⁴¹ Μωραΐτης, Κ. 2012. *Το τοπίο πολιτισμικός προσδιορισμός του τόπου: παρουσίαση και θεωρητικός συσχετισμός των σημαντικότερων νεότερων προσεγγίσεων της τοπιακής επεξεργασίας του τόπου*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., 2012. σ.42.

Ιώνων αποτελούν σημείο αναφοράς για τις αντίστοιχες της Αναγέννησης, αρκετούς αιώνες αργότερα.

Στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης, ο όρος «τοπίο» εμφανίζεται στις αρχές του 15^{ου} αιώνα ως «landschaft» κι αργότερα ως «landscape» για την περιγραφή τοπίων στους πίνακες Ολλανδών αρχικά κι αργότερα Άγγλων ζωγράφων. Η χρήση του όρου «τοπίο» στην ολλανδική ή/και αγγλική εκδοχή του αναφέρεται στις ζωγραφικές απεικονίσεις εξωαστικών τοπίων, αγροτικών ή μη επεξεργασμένων φυσικών εν γένει. Η σημαντικότερη συμβολή των Ολλανδών ζωγράφων ωστόσο δεν έγκειται στην εισαγωγή του όρου αυτού αλλά στους συσχετισμούς με τις σύγχρονες θεωρήσεις για το τοπίο. Η προαναφερθείσα ζωγραφική προσέγγιση εμφανίζεται ταυτόχρονα με την εξ αποστάσεως περιγραφή οικιστικών και αστικών περιοχών, ενταγμένων στο ευρύτερο τοπιακό τους υπόβαθρο. *«Η λέξη "landschaft" περιγράφει το καθημερινό περιβάλλον ζωής των αγροτών στις Κάτω Χώρες και αποτελεί την πρώτη σύνδεση της έννοιας του τοπίου με την πολιτισμική ταυτότητα ενός λαού, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσω της φυσικής διάστασης του τοπίου»*⁴².

«Η αγγλική λέξη "landscape" (= ένα σύστημα αγροτικών χώρων), που μεταφράζεται στα ελληνικά ως «τοπίο», είναι σύνθετη από τις συστατικές λέξεις "land" και "scape" που προέρχονται από το αρχαίο Ινδο-ευρωπαϊκό ιδίωμα από το οποίο εξελίχθηκαν όλες οι σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες. Οι ρίζες των λέξεων είναι γερμανικής προέλευσης κι εισήχθησαν στο Ηνωμένο Βασίλειο για πρώτη φορά τον 5ο μ.Χ. αιώνα από διάφορα γερμανόφωνα φύλα

Βλ. και Liddell, H.G., Scott, R. *Μέγα Λεξικόν της ελληνικής γλώσσας*. Ελλ. μτφρ. Ξ.Π. Μόσχος. Αθήνα: Εκδ. Ι. Σιδέρης, 2007. σ.354.

⁴² Μαριά, Ε.Α. *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο*. Αθήνα: Εκδ. Α. Σάκκουλας, 2009. σ.30.

που εγκαταστάθηκαν εκεί (*Angles, Saxons, Jutes, Danes*)»⁴³. Παλιές αγγλικές μορφές της λέξης είναι: "landskipe", "landscaef", κ.α. Στα γερμανικά λέγεται "landschaft" ενώ, στα γαλλικά υπάρχουν πολλές λέξεις για το τοπίο, όπως pays, paysage, terroir και champagne.

«Το δεύτερο συνθετικό του όρου "landscape", η λέξη "scape", είναι συνώνυμο με τη λέξη "shape" (=σχήμα, μορφή), αλλά παλιά σήμαινε «σύνθεση από παρόμοια αντικείμενα», και με αυτήν την έννοια έχει χρησιμοποιηθεί ως δεύτερο συνθετικό πολλών λέξεων με σκοπό να ορίσει συλλογικές διαστάσεις του ευρύτερου περιβάλλοντος»⁴⁴.

«Η εξέλιξη της έννοιας του τοπίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις της ιστορίας στο πέρασμα του χρόνου. Η έννοια του τοπίου γνώρισε εννοιολογικές μετατοπίσεις και αντίστοιχες μεταβολές στην επιστημονική θεώρηση του που επέφεραν αλλαγές στη μορφή ή τον χαρακτήρα του»⁴⁵. Η αισθητική αντίληψη για το τοπίο κυριαρχεί τόσο τον 15^ο αιώνα μέσω των ζωγραφικών απεικονίσεων του όσο και τον 16^ο όπου ο σχεδιασμός εντυπωσιακών τοπιακών διαμορφώσεων εκφράζει, εκτός από τις αισθητικές αντιλήψεις, την κοινωνική και πολιτική δύναμη της άρχουσας τάξης.

Οι μεταβολές στη θεώρηση της έννοιας του τοπίου είναι ελάχιστες μέχρι τον 19^ο αιώνα οπότε και ο Γερμανός γεωγράφος Alexander von Humboldt ορίζει το τοπίο ως «το συνολικό χαρακτήρα μιας περιοχής της Γης», επηρεάζοντας ακόμα και τη σύγχρονη έννοια του τοπίου⁴⁶. Στην πορεία αυτή, η έννοια του τοπίου μεταβάλλεται

⁴³ Τερκενλή, Θ. *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήσης, 1996. σ.21.

⁴⁴ Ο.π. σ.22.

⁴⁵ Ο.π. σ.33.

⁴⁶ Ο.π. σ.32.

από τα αντικείμενα στις εντυπώσεις. Ο ιστορικός τέχνης Kenneth Clark, στην μελέτη του *"Landscape into Art"*⁴⁷, υποστηρίζει ότι «ο άνθρωπος αποκτά συνείδηση του τοπίου όταν ακόμα η τέχνη του είναι καθαρά συμβολική». Ανίκανος να κατανοήσει τη φύση στο σύνολο της, συνεχίζει να χρησιμοποιεί συμβολισμούς στην απεικόνιση της, παρά τη ρεαλιστική απεικόνιση μεμονωμένων στοιχείων του τοπίου.

Τον 20^ο αιώνα, παρατηρείται μετατόπιση της θεώρησης της έννοιας του τοπίου σε ένα επίπεδο ολιστικής αντιμετώπισης των επιμέρους συνιστωσών του –πολιτισμική, οικολογική, κοινωνιολογική, οπτική- με γνώμονα πάντοτε την υποκειμενική παρεμβολή του παρατηρητή. Έτσι, η σύγχρονη έννοια του τοπίου περιλαμβάνει τον τόπο και την νοητική ερμηνεία του από τον εκάστοτε παρατηρητή.

2.2. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Σε σχέση με τις επιστήμες και τις τέχνες, η επιστημονική θεώρηση της έννοιας του τοπίου είναι νεώτερη μια και ανάγεται στην περίοδο της Αναγέννησης και συνδυάζεται με την ανάπτυξη της κηποτεχνίας, θέτοντας τα θεμέλια για την ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής τοπίου.

«Ο όρος «επιστήμη του τοπίου» εισάγεται από τον γεωγράφο *Alwin Orpel* το 1884 και παρά τις πρώτες ενέργειες προστασίας του τοπίου κατά τον 19^ο αιώνα, το συστηματικό επιστημονικό ενδιαφέρον των επιστημών για το τοπίο σημειώνεται το 1913 με την μελέτη του κοινωνιολόγου - φιλοσόφου *Georg Simmel* για το τοπίο, το οποίο και θεωρεί μια ολότητα (ολιστική αντίληψη για το τοπίο)»⁴⁸.

⁴⁷ Clark, K. *Landscape into Art*. London: John Murray ed., 1949. σ.131-132.

⁴⁸ Μαριά, Ε.Α. *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο*. Αθήνα: Εκδ. Α. Σάκκουλας, 2009. σ.38-39.

Η πολιτισμική διάσταση του τοπίου αποτελεί αντικείμενο μελέτης από το 1920 και μετά, όταν ο Αμερικανός γεωγράφος Carl O. Sauer αναγνωρίζει τη σημασία του στο βιβλίο του «*The morphology of landscape*», δηλώνοντας ότι «το πολιτισμικό τοπίο διαμορφώνεται σ' ένα φυσικό τόπο από μία ομάδα ανθρώπων με συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά»⁴⁹, ενώ αργότερα, ο Γερμανός γεωγράφος Carl Troll εισάγει το 1939 τον όρο «οικολογία τοπίου»⁵⁰, προσεγγίζοντας το τοπίο από την πλευρά της βιολογίας και της γεωγραφίας. Μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, η ανάπτυξη των επιστημών της φυσικής γεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας⁵¹ «κατευθύνει την επιστημονική θεώρηση του τοπίου προς τους όρους της πολιτισμικής γεωγραφίας, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στην αποτύπωση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων σ' ένα δεδομένο τοπίο»⁵².

Τη δεκαετία του '70, η μελέτη του τοπίου εντάσσεται στα πλαίσια των ανθρωπιστικών σπουδών⁵³ και μια δεκαετία αργότερα, «το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στη μελέτη των κοινωνικών

⁴⁹ C. O. Sauer: Ιδρυτής της Σχολής Αρχιτεκτονικής τοπίου στο Berkeley, CA ("Landscape School"), σύμφωνα με την οποία όλα τα τοπία είναι πολιτισμικά. "Ο πολιτισμός είναι το αίτιο, η φύση το μέσο και το πολιτισμικό τοπίο το αποτέλεσμα."

Βλ. και Τερκενλή, Θ. *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήσης, 1996. σ.14,18.

⁵⁰ Η επιστήμη που ασχολείται με τον αντίκτυπο των ανθρώπινων αλληλεπιδράσεων, ως άμεσα εξαρτώμενων από οικονομικές πιέσεις, στην βιοποικιλότητα.

Βλ. και Μαριά, Ε.Α. *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο*. Αθήνα: Εκδ. Α. Σάκκουλας, 2009. σ.39.

⁵¹ Γεωγραφία: 3 κλάδοι – Φυσική γεωγραφία / Ανθρωπογεωγραφία / Περιβαλλοντική γεωγραφία

Ανθρωπογεωγραφία: ο κλάδος της γεωγραφίας που ασχολείται με τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ φυσικού περιβάλλοντος κι ανθρώπου.

⁵² Μαριά, Ε.Α. *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο*. Αθήνα: Εκδ. Α. Σάκκουλας, 2009. σ.38-39.

⁵³ Σπουδές που συμβάλλουν στην καλλιέργεια του πνεύματος, της φαντασίας, της δημιουργικότητας και της κριτικής του ανθρώπου.

Ανθρωπιστικές επιστήμες: Φιλολογία, Ιστορία, Αρχαιολογία, Ανθρωπολογία, Φιλοσοφία.

διεργασιών που αναπαράγουν ή μετασχηματίζουν τον πολιτισμό»⁵⁴. Σε άμεσο συσχετισμό με τις κυρίαρχες φιλοσοφικές τάσεις της περιόδου, η θεώρηση του τοπίου «φιλτράρεται» μέσα από την φαινομενολογική προσέγγιση του τόπου⁵⁵, σύμφωνα με την οποία «η ανθρώπινη υπόσταση αποτελεί περιοριστικό παράγοντα στους τρόπους με τους οποίους μπορεί κανείς να κατανοήσει τον κόσμο»⁵⁶. «Η κατανόηση των διεργασιών απόδοσης νοήματος στο ανθρώπινο περιβάλλον γίνεται με τον στοχασμό και τη λογική αυτοανάλυση (φιλοσοφική αναζήτηση), υπερβαίνοντας τις προσωπικές εμπειρίες»⁵⁷. Η προσέγγιση αυτή εκφράζεται με τρεις τρόπους: α) την ψυχολογική προσέγγιση αντίληψης του τοπίου, β) τους συσχετισμούς μεταξύ κοινωνικών αλλαγών και αλλαγών ως προς την αντίληψη των φυσικών φαινομένων και γ) την δυνατότητα πολυδιάστατης χωρικής εμπειρίας εντός ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού πλαισίου.

Οι τελευταίες δύο δεκαετίες επικεντρώνονται στη μελέτη της επίδρασης των πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών στο τοπίο μέσω των μεταβολών που συντελούνται στην πολιτιστική παραγωγή μιας παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας.

Συνοπτικά, η ιστορική εξέλιξη της επιστημονικής θεώρησης του τοπίου ξεκινά από τη φυσική διάσταση του τοπίου, μεταπηδά στη

⁵⁴ Μαριά, Ε.Α. *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο*. Αθήνα: Εκδ. Α. Σάκκουλας, 2009. σ.41.

⁵⁵ Κυριότεροι εκπρόσωποι της τάσης αυτής:

Martin Heidegger - η αρχιτεκτονική βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με τον τόπο και αναφέρεται πάντα σ' αυτόν.

Fredric Jameson - ο τόπος ως περιέχων ποικίλες καταστάσεις και κατηγοριοποιήσεις που διεκδικούν την αυτονομία τους.

Georg Simmel - η βία στην έννοια του τοπίου όπου ο άνθρωπος απομακρύνεται από το μέγα Όλον.

⁵⁶ Τερκενλή, Θ. *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήσης, 1996. σ.30.

⁵⁷ Ο.π. σ.31.

γεωγραφική και πολιτισμική διάσταση του για να καταλήξει τελικά σ' έναν συγκερασμό «διεργασιών και συσχετισμών που καθορίζουν τη συγκρότηση των οικοσυστημάτων» εντός του πολιτισμικού τους πλαισίου⁵⁸.

«Σε γενικές γραμμές, το τοπίο αντιμετωπίστηκε ιστορικά είτε ως γεωγραφική ενότητα, οπότε και η προσέγγιση του στηρίχθηκε στην ερμηνεία των ανθρωπογενών και φυσικών παραγόντων που διαμορφώνουν τις φυσικές και κοινωνικές δομές είτε ως αντικείμενο πρόσληψης μέσω των ανθρώπινων αισθήσεων και κυρίως της όρασης και η προσέγγιση του συνίσταται συνεπώς, στην μελέτη της αντίληψης, οικειοποίησης και έκφρασης ενός κοινωνικού συνόλου ή ατόμου για το τοπίο που τους περιβάλλει»⁵⁹.

Η σύγχρονη θεώρηση του τοπίου ως κοινωνικού αγαθού στο κείμενο της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο (European Landscape Convention - ELC)⁶⁰ διευρύνει την έννοια του

⁵⁸ Μωραϊτης, Κ. *Ο σχεδιασμός του τοπίου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*. Σημειώσεις στο Ειδικό μάθημα 8ου εξαμήνου «Περιβάλλον, Τοπίο, Αρχιτεκτονική». Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2006.
www.courses.arch.ntua.gr/fsr/118410/Mauimata%20Topioug%20FINAL.pdf

⁵⁹ Δουκέλλης, Π. (επιμ.). *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.10.

⁶⁰ Ορισμός τοπίου: ένα μέρος μιας γεωγραφικής περιοχής, έτσι όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους ανθρώπους και του οποίου ο χαρακτήρας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και ανθρώπινων παραγόντων (Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο).

Η Σύμβαση αυτή προσανατολίζεται σε ζητήματα προστασίας, διαχείρισης και σχεδιασμού του τοπίου μέσω της υιοθέτησης συγκεκριμένων μέτρων (ευαισθητοποίηση, κατάρτιση κι εκπαίδευση, εκτίμηση αξιών του). Στόχος είναι η ένταξη του τοπίου στις περιφερειακές και αστικές πολιτικές σχεδιασμού του ευρύτερου δομημένου και αδόμητου περιβάλλοντος, στις τομεακές πολιτικές (χωροταξικές και πολεοδομικές, περιβαλλοντικές, αναπτυξιακές, κοινωνικές και πολιτισμικές) με όρους αειφόρου ανάπτυξης.

Στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο αναγνωρίζεται ότι «*διαδραματίζει σημαντικό ρόλο από άποψη πολιτισμική, οικολογική, περιβαλλοντική και κοινωνική και συνιστά πόρο ευνοϊκό για την οικονομική δραστηριότητα, του οποίου η προστασία, η διαχείριση και ο σχεδιασμός μπορεί να συμβάλλουν στην δημιουργία θέσεων εργασίας.*» Η ίδια Σύμβαση επισημαίνει ότι «*το τοπίο είναι ένα σημαντικό μέρος της ποιότητας ζωής των ανθρώπων οπουδήποτε, σε αστικές περιοχές και στην ύπαιθρο, σε υποβαθμισμένες περιοχές, όπως και σε περιοχές υψηλής ποιότητας, σε περιοχές αναγνωρισμένες ως εξαιρετικού φυσικού κάλλους, όπως και σε περιοχές χωρίς ιδιαιτερότητες.*»

ως πλαισίου ζωής και εμπλουτίζει τον ορισμό του με όρους όπως «πολιτιστική και φυσική κληρονομιά», «συλλογική προστασία» και «παγκόσμια αξία».

2.3. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Η μορφή του τοπίου συντάσσεται από τα ίχνη φυσικών μεταβολών, ανθρώπινης παρέμβασης, εννοιολογικών σηματοδοτήσεων και πολιτισμικών αντιλήψεων ή παραδόσεων που εκφράζουν τις εγγραφές των συλλογικών αναμνήσεων και δραστηριοτήτων στον χώρο. Ως προϊόντα αυτών των μακροχρόνιων μη γραμμικών φυσικο-κοινωνικών συνεξελίξεων, τα τοπία αποτελούν δυναμικές πολυδιάστατες κατασκευές και συνεπώς ευμετάβλητες.

Ο όρος «τοπίο» ενέχει και μια ποσοτική διάσταση, μια και συνδέεται άμεσα με τις ιστορικές εξελίξεις και τις κοινωνικές μεταβολές του εκάστοτε τόπου. Η μελέτη του παρέχει πληροφορίες που επιτρέπουν την προσέγγιση των πολλαπλών σχέσεων ανάμεσα στις ανθρώπινες κοινωνίες, τα έργα τους, τα φυσικά δεδομένα και τους τρόπους με τους οποίους οργανώνουν τον χώρο και τον αξιοποιούν. Συνεπώς, *«το τοπίο αποτελεί κριτήριο εξέτασης της συγκρότησης του πολιτισμού, [...] ως έκφραση του συνόλου των κοινωνικών συσχετισμών και των "πολιτισμικών" επιρροών»*⁶¹.

(ELC - άρθρο 2- του Ν. 3827/ 2010-ΦΕΚ 30/Α/2010 -Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου).

⁶¹ Μωραϊτης, Κ. 2009. «Τοπιακή προσέγγιση και αρχιτεκτονική παιδεία.» Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου *Μεταλλαγές και (Α)συνέχειες. Πρακτικές, πολιτικές και λόγος για τον αστικό χώρο* (Αθήνα, Ιούλιος 2008). Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια, 2009. σ.217-223.

“ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ” – “ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ” ΤΟΠΙΟ

Ο καθηγητής Γλωσσολογίας κ. Γεώργιος Μπαμπινιώτης επισημαίνει πως «με γλωσσολογικούς όρους, ...ο χαρακτηρισμός “πολιτισμικός” είναι περισσότερο στατικός, ενώ ο χαρακτηρισμός “πολιτιστικός” είναι περισσότερο δυναμικός». Το “πολιτιστικός” χρησιμοποιείται «περισσότερο για τον πολιτισμό ως σύνολο δραστηριοτήτων, καθώς και

Συνεπώς, δεδομένου ότι το τοπίο αναφέρεται στον πολιτιστικά προσδιορισμένο τόπο, δύναται κανείς να αναφερθεί σε *αστικό, εξωαστικό, περιαστικό και αγροτικό* τοπίο ή ακόμα και για «*φυσικό*» τοπίο, αναγνωρίζοντας ωστόσο, πόσο προβληματικός μοιάζει αυτός ο όρος, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο όρος τοπίο αναφέρεται καταρχάς στη «*μετάβαση από έναν φυσικό τόπο σε έναν τόπο πολιτιστικά επεξεργασμένο ή τουλάχιστον σ' έναν τόπο που διαθέτει πολιτιστική αναγνώριση*»⁶².

για τη δήλωση του τεχνικού πολιτισμού», δηλαδή ως αντίστοιχο του *civilisation*, «ενώ το "πολιτισμικός" τείνει να δηλώσει περισσότερο την αφηρημένη πλευρά του πολιτισμού, καθώς και τον πολιτισμό ως πνευματική καλλιέργεια.»

Έτσι, ο όρος "πολιτισμικός" χρησιμοποιείται ως αντίστοιχος του λατινικού «*civilisation, civilisation*», ενώ ο όρος "πολιτισμικός" ως αντίστοιχος του «*culture, Kultur*» (*Culture*: «το σύνολο των εκφάνσεων και δραστηριοτήτων, που αποσκοπούν στο να ικανοποιήσουν πνευματικές καλλιτεχνικές αναζητήσεις, να αναπτύξουν ανάλογα ενδιαφέροντα, να προσφέρουν πολιτισμό ως πράξη.»)

Μπαμπινιώτης, Γ. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας, 1998. σ.1458 (συνοδευτικό σχόλιο στο λήμμα «πολιτιστικός»).

⁶² Ashmore W. and Knapp A.B. *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*. Malden: Blackwell Publishers, 1999. σ.9-13.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ (UNESCO)

CONSTRUCTED LANDSCAPE – ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΜΕΝΟ ΤΟΠΙΟ: Πολιτιστικό τοπίο που έχει ξεκάθαρα διαμορφωθεί από ανθρώπινη επέμβαση (π.χ. κήποι και πάρκα, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό των ανακτορικών κήπων των Βερσαλλιών στη Γαλλία).

IDEATIONAL LANDSCAPE – ΙΔΕΑΛΙΣΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ: Πολιτιστικό τοπίο που προέκυψε κατά την πάροδο των χρόνων από την αλληλεπίδραση φύσης και ανθρώπινης κοινωνίας, μέσω της οικονομικής, κοινωνικής, διοικητικής ή θρησκευτικής επέμβασης επί του φυσικού περιβάλλοντος και αποκρυστάλλωσε τη σύγχρονή του μορφή σε σχέση με αυτό (οργανική εξέλιξη τοπίου). Διακρίνεται σε δύο υποκατηγορίες:

- ένα κατάλοιπο πολιτιστικού τοπίου στο οποίο η διαδικασία εξέλιξης έχει σταματήσει αλλά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είναι ακόμα ορατά/αντιληπτά (π.χ. πρώην βιομηχανικά τοπία, τα μεταλλευτικά τοπία της αρχαιότητας στο όρος Τρόδος στην Κύπρο κ.α.).

- ένα ζωντανό πολιτιστικό τοπίο που διατηρεί ενεργό ρόλο στη σύγχρονη κοινωνία, στενά συνδεδεμένο με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής και στο οποίο η διαδικασία αλληλεπίδρασης ανθρώπου – φύσης είναι ακόμα σε εξέλιξη. Αυτή η υποκατηγορία θα πρέπει να εμφανίζει σημαντικά υλικά δείγματα της εξέλιξης του τοπίου ανά τους αιώνες (π.χ. τοπία ορυζώνων στην Νοτιοανατολική Ασία).

CONCEPTUALIZED LANDSCAPE -ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΠΙΟ: Πολιτιστικό τοπίο που σχετίζεται με πολιτισμικές εκδηλώσεις της ανθρώπινης κοινωνίας και αφορά σε σημαντικές θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή πολιτισμικές συσχετίσεις που κάνουν οι άνθρωποι που κατοικούν σε μια περιοχή με το φυσικό τοπίο που τους περιβάλλει. Εδώ, τα υλικά στοιχεία

2.4. ΟΥ-ΤΟΠΙΑ⁶³ - ΑΡΚΑΔΙΑ

Η μελέτη της τοπιακής ένταξης του πολεοδομικού συγκροτήματος της υστεροκλασικής αρκαδικής Μεγαλόπολης στο ευρύτερο περιβάλλον, όπως θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο, αποτελεί αφορμή για τη συσχέτιση της συγκεκριμένης περιοχής και με όρους που αφορούν κοινωνικο-φιλοσοφικές διαστάσεις του τοπίου.

Με αναφορά στους κλασικούς χρόνους, ο όρος «Αρκαδία» είναι συνυφασμένος με έναν φανταστικό, ειδυλλιακό τόπο, αλλά συγχρόνως και με τις θεμελιώδεις αξίες του ανθρωπισμού. Ειδικότερα κατά τον Διαφωτισμό και την Αναγέννηση αλλά και αργότερα στον Ρομαντισμό, ο Αρκαδικός Μύθος συνέβαλε στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, παρουσιάζοντας μια εξιδανικευμένη αντίληψη για μια πολιτικά ιδεατή κοινωνία, δηλαδή μια «ουτοπία». Ο τελευταίος αυτός όρος, δανεισμένος από το ομότιπλο βιβλίο του πολιτικού, νομικού και φιλοσόφου Τόμας Μουρ, αναφέρεται σε μία φανταστική κοινωνία σε ένα νησί του Ατλαντικού Ωκεανού, η οποία διέπεται από ένα ιδεατό κοινωνικο-πολιτικό σύστημα αξιών. Στην τέχνη και τη φιλοσοφία, ο όρος «ουτοπία» περιγράφει ιδεαλιστικές καταστάσεις που είναι σχεδόν αδύνατον να υλοποιηθούν, ασκώντας έτσι, έμμεσα κριτική στην εκάστοτε πραγματικότητα.

Η «ουτοπία» αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης για τις κοινωνικές επιστήμες και ειδικότερα την πολιτική φιλοσοφία -από τον Πλάτωνα ως σήμερα- με απώτερο στόχο τη θεμελίωση αρχών που πρέπει να διέπουν πολιτικές κοινότητες.

δεν είναι απαραίτητα (π.χ. Άγιο Όρος στην Σιθωνία Χαλκδικής, Μετέωρα Καλαμπάκας, οι βουδιστικοί ναοί σε σπηλιές στην Ταϊλάνδη, την Ινδία και τη Μιανμάρ {πρώην Βιρμανία}).

⁶³ ουσ θ **ουτοπία** [uto'ria] < από το έργο του Thomas More «Utopia» < ου + τόπος: ιδέα ή ιδανικό που είναι εκτός πραγματικότητας, ένα μη πραγματοποιήσιμο ιδανικό.

Έργα προδρομικά της «ουτοπίας» θεωρούνται η «Πολιτεία», ο «Τίμαιος» και οι «Νόμοι» του Πλάτωνα, οι «Όρνιθες» του Αριστοφάνη, η «Αληθινή Ιστορία» του Λουκιανού. Συστηματικά όμως εμφανίζεται στα γραπτά του 16^{ου} αιώνα με κυριότερο αυτό του Τόμας Μουρ «Ουτοπία» (1516), έργο που στοχεύει στη συλλογική ευτυχία, εκφράζοντας το «αιώνιο όνειρο μιας άλλης κοινωνίας»⁶⁴. Το έργο του Γάλλου νομικού, πολιτικού και εκδότη Ετιέν Καμπέ και ειδικότερα το «Ταξίδι στην Ικαρία», ανήκει στις μεγάλες ουτοπίες του 19^{ου} αιώνα. Ο Καθηγητής Οικονομικών Μάκης Καβουριάρης στο επίμετρό του σχετικά με το έργο του Καμπέ «Ταξίδι στην Ικαρία», υποστηρίζει ότι «η εφαρμογή της "ουτοπίας" οδηγεί στο τέλος της»⁶⁵, γιατί εκ των πραγμάτων, η πρακτική εφαρμογή της δεν μπορεί να προσεγγίσει μια ιδεατή κατάσταση διαβίωσης.

Ο Γάλλος ζωγράφος Nicolas Poussin, γοητευμένος από το πνεύμα των ποιητών και την ανέμελη βουκολική ζωή των Αρκαδών, ζωγράφησε στα μέσα του 17ου αιώνα τον πίνακα με τίτλο "Οι ποιμένες της Αρκαδίας" ή "ET IN ARCADIA EGO". Ο πίνακας του Ν. Poussin «αντανakλά μια μελαγχολική ενατένιση του θανάτου, επισημαίνοντας το εφήμερο του επίγειου κόσμου και των πρόσκαιρων απολαύσεων και αγαθών»⁶⁶ (Εικ. 2.1).

Ωστόσο, η «Αρκαδία» δεν υπήρξε ποτέ μια ουτοπία. Η «ουτοπία» εξ ορισμού δεν περιλαμβάνει έναν τόπο ενώ η «Αρκαδία - εξιδανικευμένη ή μη- είναι ένας τόπος. Επιπλέον, η «ουτοπία» είναι ένα φανταστικό πρότυπο που στοχεύει να πραγματοποιηθεί, ενώ η «Αρκαδία» προσφέρει έναν νοητό και φανταστικό τρόπο ζωής στον άνθρωπο ως φυγή από τα αδιέξοδα του καιρού του.

⁶⁴ Καμπέ, Ε. *Ταξίδι στην Ικαρία*. Ελλ. μτφρ. Η. Τσαρνά - Κόχουλα. Αθήνα: Εκδ. Εταιρείας Ικαριακών Μελετών, 2010. σ.9.

⁶⁵ Ο.π. σ.681.

⁶⁶ *Κλασσική και Ιδεατή Αρκαδία. Αρκαδικό Ιδεώδες και το νόημα του "Et in Arcadia Ego"* www.arcadia.ceid.upatras.gr/arkadia/culture/clasarcadia/etinarc.html

Εικ. 2.1. N. Poussin – “Et in Arcadia Ego”.

2.5. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ

Με γνώμονα τη θεώρηση του τοπίου ως κοινωνική κι ιδεολογική κατασκευή που υπόκειται σε διαρκή επανερμηνεία, η αρχιτεκτονική τοπίου καλείται να διαχειριστεί μια ευρεία τυπολογία τοπίων, ο διαχωρισμός και χαρακτηρισμός των οποίων εξαρτάται από τον τρόπο που «*η οικολογική, κοινωνική και αισθητική αξία τους αλληλεπιδρούν και αλληλοεξαρτώνται*»⁶⁷.

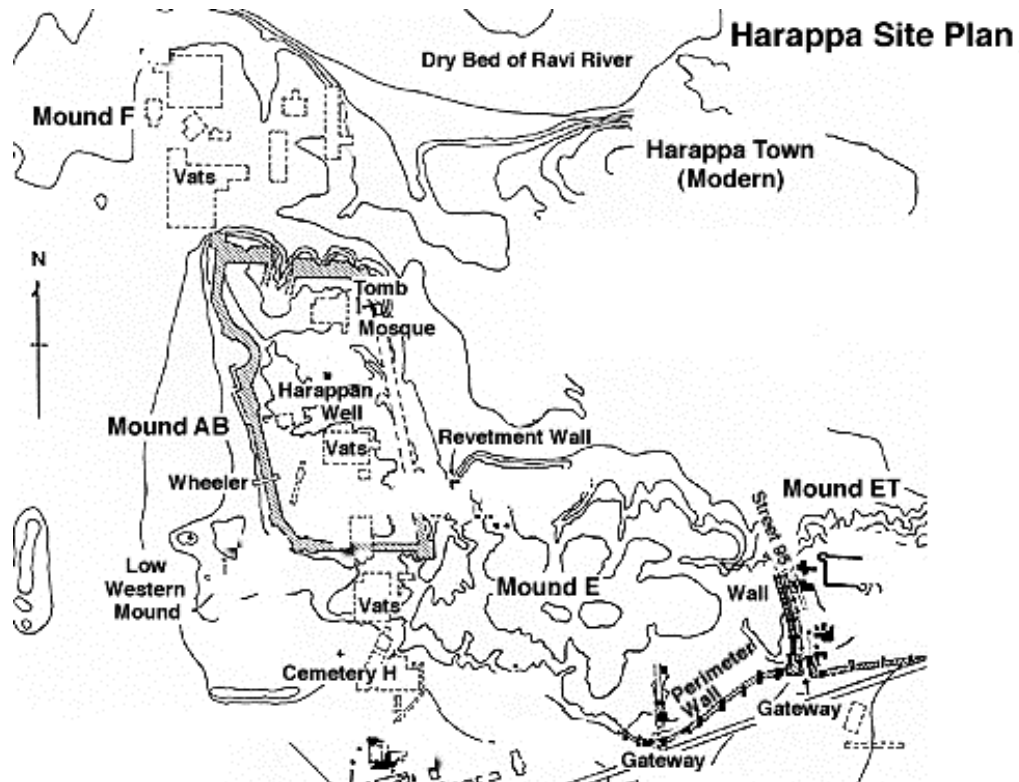
Στην εξέλιξη της θεωρίας της αρχιτεκτονικής τοπίου, ανεξαρτήτως των ιστορικών περιόδων και των ανάλογων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών και αντιλήψεων, πάντα αναγνωρίζει κανείς προσπάθειες α) κατανόησης/ανάλυσης του φυσικού χώρου, β) σχεδιασμού του και γ) δομικής επέμβασης σ' αυτόν (εφαρμογή του προτεινόμενου σχεδιασμού).

Στην πρώιμη εποχή του Χαλκού (3.000-2.500π.Χ.) ανάγονται οι πρώτες μορφές πολεοδομικής συγκρότησης, ως μεγάλοι οικισμοί αγροτών και κτηνοτρόφων (π.χ. οι πόλεις Harappa και Mohenjodaro) (Εικ. 2.2 - 2.3). Η συγκρότηση της πόλης Kahun της Αιγύπτου (2670π.Χ.) θεωρείται το αρχαιότερο δείγμα πολεοδομικού σχεδιασμού, όπου ο κάναβος χρησιμοποιείται για να ορίσει τους δημόσιους κι ιδιωτικούς χώρους μιας περικλειστης πόλης, η οποία προορίζεται για τους εργάτες που απασχολούνται στην κατασκευή της Πυραμίδας του Illahun⁶⁸ (Εικ. 2.4). Στην ινδική επαρχία Punjab (σημερινό Πακιστάν), οι αρχαιολογικές ανασκαφές αποκάλυψαν πόλεις που χτίστηκαν με βάση τον κάναβο ως πολεοδομικό σύστημα κι οι οποίες διέθεταν πεπλατυσμένες κεντρικές οδικές αρτηρίες κι εκτεταμένο αποχετευτικό σύστημα. Ειδικοί κανονισμοί όριζαν την

⁶⁷ Βλ. Μαριά, Ε.Α. *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο*. Αθήνα: Εκδ. Α. Σάκκουλας, 2009. σ.75-83.

⁶⁸ Smith, P.D. *City: A Guidebook for the Urban Age*. New York: Bloomsbury Press, 2012. σ.45.

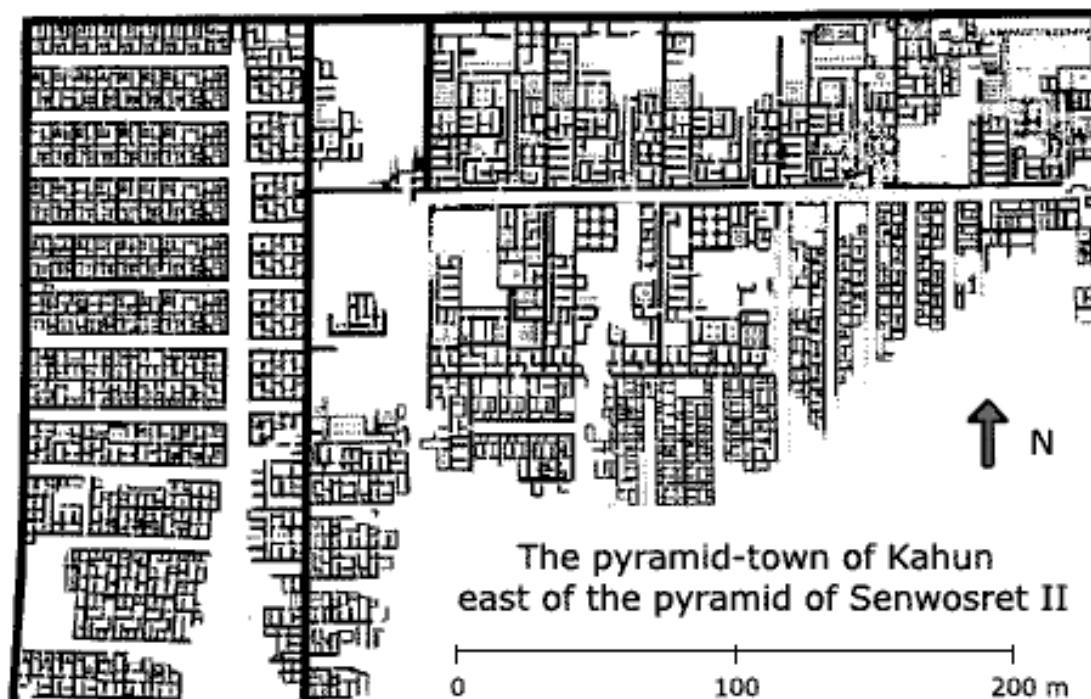
απόσταση μεταξύ των κτηρίων, το πλάτος των οδών και τον προσανατολισμό των κτισμάτων με την πρόσοψη όλων επί των «βασιλικών οδών».

Εικ. 2.2. Η πόλη Harappa.

Εικ. 2.3. Η πόλη Mohenjo-daro.

Εικ. 2.4. Η πόλη Kahun.

Επιπρόσθετα, έχουν διασωθεί κείμενα που αφορούν γεωτεχνικό έλεγχο της εκάστοτε περιοχής καθώς και κριτήρια διαίρεσης του εδάφους σε ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα (οι μεταγενέστερες ελληνιστικές νησίδες του Ιπποδάμειου συστήματος). **Το σημαντικότερο, ωστόσο, στοιχείο αυτών των πρώιμων πολεοδομικών σχηματισμών αποτελεί η αξιολόγηση του τοπιακού υποβάθρου ήδη από την εποχή αυτή κι η συνειδητή επέμβαση σε αυτό, με γνώμονα τις αμυντικές και πρακτικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου.** Για το δεύτερο επιχείρημα, αρκεί κανείς να εξετάσει το εξαιρετικά ανεπτυγμένο αποχετευτικό κι αρδευτικό σύστημα των πόλεων αυτών καθώς και τα αντιπλημμυρικά έργα με προστατευτικά τοιχία αντιστήριξης για την άνοδο της στάθμης των ποταμών (Νείλου και Ινδού). Απ' την άλλη, το πρώτο επιχείρημα σχετικά με την αξιολόγηση του τοπίου, συνδέεται με την επιδίωξη ίδρυσης πόλεων σε άμεση γειτνίαση με υδάτινη πηγή, όχι μόνο για λόγους υγιεινής αλλά κυρίως για λόγους που σχετίζονται με

τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της κοινωνίας εκείνης της εποχής⁶⁹, όπως για παράδειγμα την τελετουργία του μπάνιου στον Ινδουισμό (ιεροτελεστία κάθαρσης – μετάβασης σε άλλο επίπεδο ζωής). Επίσης, η αξιολόγηση αυτή συνδέεται και με κριτήρια διαβίωσης αφού οι περιφραγμένες, εντατικά καλλιεργήσιμες εκτάσεις κατά μήκος του ποταμού στην κοιλάδα του Νείλου στην Αίγυπτο αλλά και αντίστοιχες πρακτικές καλλιέργειας στον Μυκηναϊκό πολιτισμό (1.400π.Χ.), συνιστούν στοιχεία που αποδεικνύουν ότι το τοπίο, εκτός από παραγωγικός τόπος (κυρίαρχη πηγή διαβίωσης - πρώτες ύλες, αγροτική καλλιέργεια, αλιεία), αποτελούσε και στοιχείο αστικής σύνθεσης, με την μορφή κήπων σε δημόσιους χώρους (π.χ. ακαδημίες διδασκαλίας, ιερά και άλση).

Στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, από τον 8^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 3^ο αιώνα μ.Χ., αναφέρονται τα κάτωθι τοπία, «γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι η αρχαία ελληνική γραμματεία είχε συναίσθηση του τοπίου»⁷⁰:

1. ιεροί λειμώνες, άλση και σπήλαια (φανταστικά/ανύπαρκτα τοπία, τα οποία σχετίζονται με την θρησκεία – θεότητες και Νύμφες). Ο «κήπος» (το άλσος) είναι ένας οριοθετημένος τόπος, αφιερωμένος στους Θεούς και λειτουργεί ως ιερό για μυστηριακές λατρείες που σχετίζονται με τη γονιμότητα και τον θάνατο. Το ιερό αυτό μπορεί να είναι γεμάτο με βλάστηση ή εντελώς γυμνό, όπως άλλωστε, περιγράφεται από τον Πausανία⁷¹. Λόγω της ιδιαίτερης μορφής του, είναι αδύνατον να προσδιοριστεί

⁶⁹ Αυτό ισχύει μέχρι σήμερα.

⁷⁰ Δουκέλλης, Π. «Αναζητώντας το τοπίο.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.28.

⁷¹ Παπαχατζής, Ν. *Πausανίου Κορινθιακά-Λακωνικά II - Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.109-110. § 2.11.4.

γεωγραφικά, ωστόσο, θεωρείται βέβαιη η ύπαρξη υδάτινης πηγής πλησίον ή εντός του για τη διατήρηση της βλάστησης.

2. τοπία φυγής (φυγή από συνθήκες αδικίας στην γη προς τόπους ευτυχίας και δικαιοσύνης με τη μορφή πόλεων, π.χ. “*Νεφελοκοκκυγία*” – μετέωρη πόλη ανάμεσα σε γη και ουρανό στις “*Όρνιθες*” του Αριστοφάνη, “*Πόλη των Κρητών*” – πόλη δίκαιη με ενάρετους πολίτες στους “*Νόμους*” του Πλάτωνα).
3. τοπία στους εσχατολογικούς μύθους του Πλάτωνα (περιγράφουν μια νέα άποψη για την περιοχή του Άδη με καινούργιες μυθικές αντιλήψεις που αντικατοπτρίζουν τις φιλοσοφικές αντιλήψεις της εποχής - η πορεία στον ποταμό προσομοιάζεται με την πορεία ενός απελπισμένου για νερό σε τοπίο ερήμου).
4. τοπία ευτυχίας των ερωτευμένων (π.χ. “*Δάφνις και Χλόη*” στη Λέσβο – Λόγγος, 3^{ος} αιώνας μ. Χ., “*Λευκίππη και Κλειτοφών*” στη Σιδώνα της Φοινίκης – Αχιλλέας Τάτιος, 3^{ος} αιώνας μ.Χ.).
5. τοπία ευτυχίας των νεκρών (τα “*Ηλύσια Πεδία*” – απαντώνται στην Οδύσσεια κι αργότερα τα αναφέρει κι ο Πίνδαρος. Βρίσκονταν δυτικά, κοντά στον Ωκεανό κι εκεί μετέβαιναν όσοι έζησαν επί γης σύμφωνα με την θέληση των θεών, όπως ένδοξοι ήρωες ή τα παιδιά των θεών).

Τα τοπία αυτά εντάσσονται ευρύτερα σε δύο κατηγορίες: αφενός σε τοπία της φαντασίας, τα οποία είτε σχετίζονται με τη θρησκεία είτε προσφέρουν τη δυνατότητα φυγής από μια δυσάρεστη επίγεια πραγματικότητα (κατ. 1-3) κι αφετέρου, σε τοπία ευτυχίας/ευδαιμονίας τόσο των κατοίκων της γης όσο και του Άδη (κατ. 4-5).

Ανατρέχοντας στην έννοια του «τοπίου» όπως παρουσιάστηκε στο παρόν κεφάλαιο κι η οποία αναφέρεται «σε μια νοητική κατασκευή που επιλέγει, ερμηνεύει και ανασυνθέτει τα δεδομένα μιας καθορισμένης γεωγραφικής ενότητας», είναι σαφές ότι αφού οι προαναφερθέντες «τόποι» ευτυχίας και φυγής είναι «πολιτισμικά επεξεργασμένοι» από ένα τουλάχιστον άτομο, τότε καθίστανται «τοπία».

Στην ελληνιστική εποχή, εισάγεται η έννοια του πολεοδομικού σχεδιασμού και τα δημόσια οικοδομήματα του εκάστοτε οικιστικού συγκροτήματος αποκτούν μνημειακές διαστάσεις. Ήδη από την περίοδο αυτή, ο αστικός χώρος καθορίζει τις ευρύτερες τοπιακές διαμορφώσεις.

Ο καθηγητής Νικόλαος Μουτσόπουλος υποστηρίζει ότι «αν και στο Βυζάντιο είναι εξαιρετικά σπάνιες οι απεικονίσεις τοπίων ως αυτοτελών θεμάτων»⁷², εντούτοις, στη βυζαντινή εικονογραφία, το τοπίο χρησιμοποιείται συχνά ως παραστατικό μέσο που προσδίδει έμφαση στην ιερότητα των σκηνών, εισάγοντας τα στοιχεία της πνευματικότητας και εσωτερικότητας στα έργα της περιόδου αυτής⁷³. Επιπρόσθετα, πλήθος φιλολογικών αναφορών συνιστούν μαρτυρίες

⁷² Η περιορισμένη έρευνα σχετικά με την επιρροή της βυζαντινής περιόδου στη νεότερη θεώρηση του τοπίου δεν επιτρέπει την διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την ζωγραφική απεικόνιση τοπίων κατά την περίοδο αυτή. Είναι μάλλον απίθανο να μην υφίστανται πολυπληθή έργα παράστασης του τοπίου στις βυζαντινές τέχνες (π.χ. ζωγραφική, αγιογραφία, μικρογραφία) αλλά η ανεπάρκεια στοιχείων για τους σύγχρονους ερευνητές καθιστά αμφισβητήσιμη κάθε είδους υπόθεση σχετικής με το θέμα αυτό.

Μουτσόπουλος, Ν.Κ. «Χώρος - κτίσμα και τοπίο στο Βυζάντιο.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.156-157.

⁷³ Σύμφωνα με τον φιλόσοφο – κοινωνιολόγο Κωνσταντίνο Παπαϊωάννου, «σε όλες τις περιόδους της βυζαντινής χιλιετίας διαπιστώνεται η διάρκεια και η ισχύς των ελληνιστικών παραδόσεων...[...] ...όλα τα ελληνιστικά διακοσμητικά στοιχεία επανεμφανίζονται στους γραφικούς πίνακες με τα ιδιότροπα αρχιτεκτονήματα ή τα ρομαντικά τοπία... τόσο στην επιτοίχια ζωγραφική όσο και στις εικόνες».

Παπαϊωάννου, Κ. *Βυζαντινή και Ρωσική ζωγραφική*. Σειρά Βυζαντινή Βιβλιοθήκη 2. Αθήνα: Εκδ. Εναλλακτικές, 2007. σ.24, 101.

αισθητικής πρόσληψης του τοπίου. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα «Τακτικά κείμενα» των Βυζαντινών που ασχολούνται με τον αστικό χώρο, καταγράφοντας τις βασικές προϋποθέσεις για την ίδρυση κάστρου καθώς και τα «Στρατηγικά κείμενα» που ορίζουν τα κριτήρια επιλογής της κατάλληλης θέσης για την ίδρυση πόλεως ως προς την γεωμορφολογία του εδάφους⁷⁴ (Εικ. 2.5).

Εικ. 2.5. Ιωάννης ο Πρόδρομος – 15^{ος} αιώνας.
Ο Άγιος εικονίζεται σε πετρώδη έρημο.

⁷⁴ Βλ και σχετική θεωρητική διερεύνηση του θέματος στο: Μωραΐτης, Κ. *Το τοπίο πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου: παρουσίαση και θεωρητικός συσχετισμός των σημαντικότερων νεότερων προσεγγίσεων της τοπιακής επεξεργασίας του τόπου*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., 2012. σ.166-168.

Στον Μεσαίωνα, η τέχνη του τοπίου ήταν μάλλον διαισθητική παρά συνειδητή δημιουργία. Οι συμβολικές απεικονίσεις φυσικών τοπίων συνδέονται με θρησκευτικές σκηνές κι εμφανίζονται φορτισμένες με ιδεολογικές αξίες, όπως είναι η υπερβατικότητα του θείου και μία κυκλική θεώρηση του χρόνου (Εικ. 2.6).

Εικ. 2.6. Κοίμηση Οσίου Ονουφρίου – 15-16^{ος} αιώνας.
Στο βάθος αναπτύσσεται το φυσικό τοπίο σε διαφορετικά επίπεδα, όπου διαμορφώνονται σπήλαια μέσα στα οποία εικονίζονται σκηνές της ασκητικής ζωής.

«Κατά την περίοδο της Αναγέννησης, ο σχεδιασμός του τοπίου καθορίζεται από την προοπτική οργάνωση της αντίληψης»⁷⁵. Το ενδιαφέρον για το τοπίο μετατοπίζεται από τον κλειστό χώρο της μεσαιωνικής πόλης (Εικ. 2.7 - 2.8) στο ευρύτερο φυσικό περιβάλλον,

⁷⁵ Ο.π. σ.141.

αξιοποιώντας τις παρατηρήσεις της μελέτης αυτής στο αστικό τοπίο των αναγεννησιακών πόλεων.

Εικ. 2.7. Ambrogio Lorenzetti – “City by the sea” (1335).

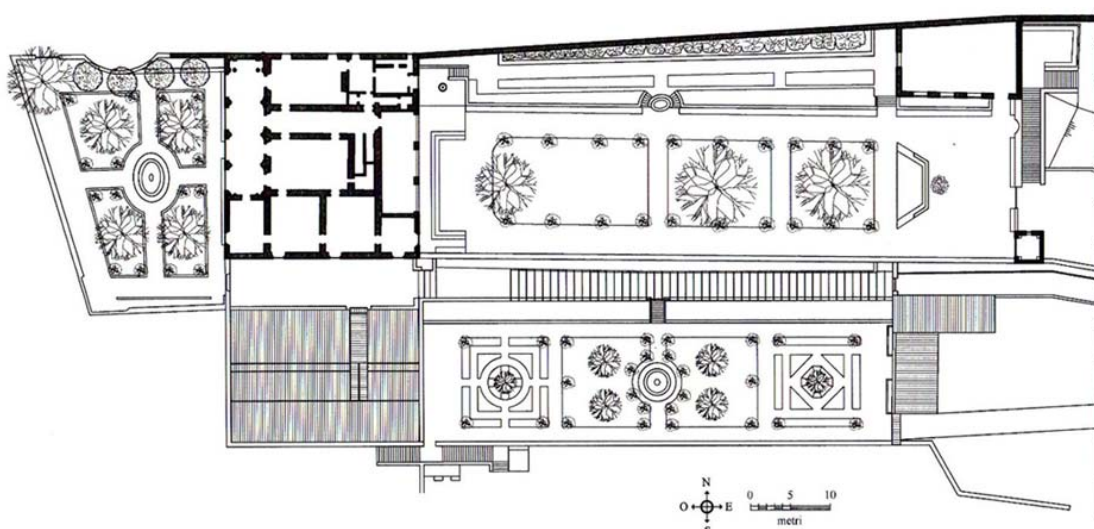

Εικ. 2.8. Vittore Carpaccio – “Miracle of the Relic of the True Cross” (1494).

Η ιταλική villa εκφράζει «ένα τμήμα της αστικής ζωής, των αστικών συνηθειών που μεταφέρεται στην ύπαιθρο, ώστε να ελέγχει τον τόπο»⁷⁶ (Εικ. 2.9 – 2.10).

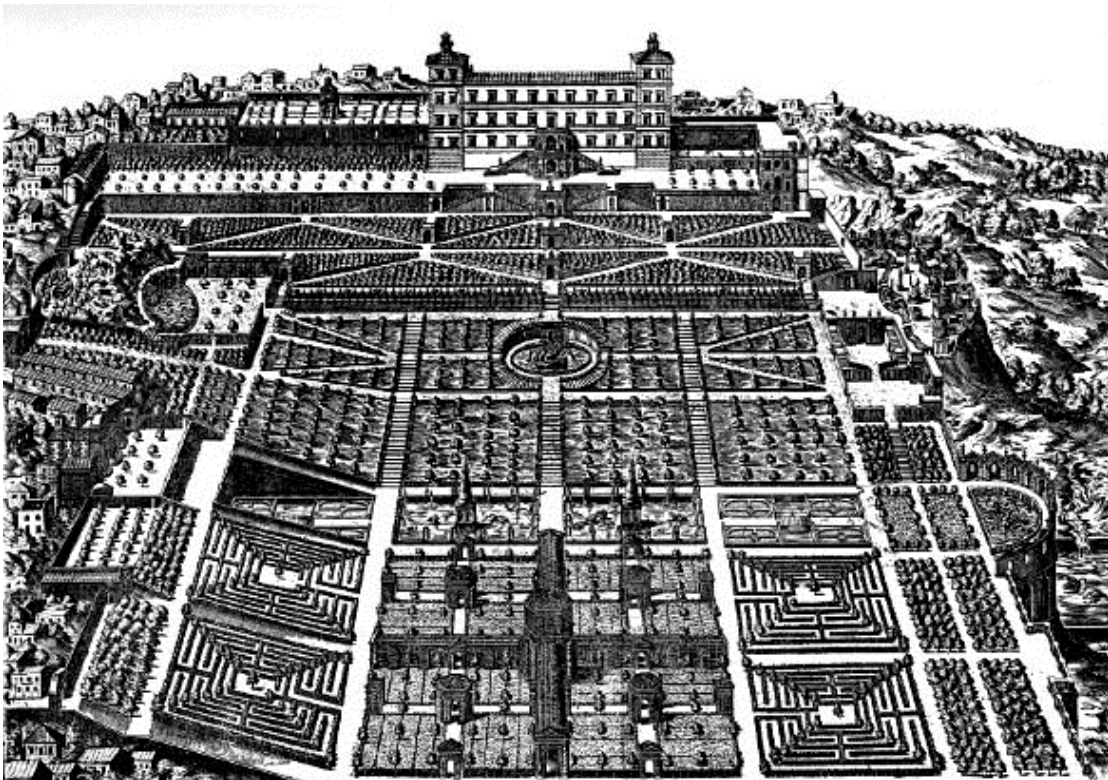

Εικ. 2.9 – 2.10. Villa Medici – Fiesole, Ιταλία (1455).

⁷⁶ Ο.π. σ.104.

Αντίστοιχα, οι γαλλικοί κήποι του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα εκφράζουν τη συσχέτιση των τοπιακών διαμορφώσεων με την προβολή της πολιτικής εξουσίας των «αναπτυσσόμενων αυτοκρατοριών του 17^{ου} αιώνα και της καθολικής Αντιμεταρρύθμισης»⁷⁷. Για τις κοινωνίες της Αναγέννησης και της εποχής του Baroque, «οι τοπιοτεχνικές παρεμβάσεις επιχειρούν να συνθέσουν χωρικά το σύνολο της πολιτιστικής εμπειρίας, αποδίδοντας με αλαζονεία αυτοκρατορική, τις τεχνικές και καλλιτεχνικές δυνατότητες των κοινωνιών που τις παρήγαγαν, όπως και την οικονομική και πολιτική τους ευρωστία, συνιστώντας κατ' ουσίαν πολιτιστικές κατασκευές» (Εικ. 2.11).

Εικ. 2.11. Villa d' Este – Tivoli, Ιταλία (16^{ος} αιώνας).

⁷⁷ Ο.π. σ.182.

Η πολιτιστική αξιολόγηση του τοπίου την περίοδο αυτή αποκαλύπτει μια εγγενή αντίφαση ανάμεσα *«στο ενδιαφέρον για το φυσικό υπόβαθρο και στην παραγωγή των νοητικών ή των κατασκευαστικών δομών οι οποίες το μετασχηματίζουν σε τέχνημα»*⁷⁸. Οι τοπιοτεχνικές διαμορφώσεις χαρακτηρίζονται από μεγαλοπρέπεια μέσω της έμφασης του κεντρικού συνθετικού άξονα ενιαίων συμμετρικών διατάξεων. Επιλέγουν έτσι, αντί της ενσωμάτωσης στο τοπιακό υπόβαθρο, *«την εφαρμογή μιας αποσπασμένης από το εξωτερικό περιβάλλον σκηνογραφικής συγκρότησης η οποία να εξασφαλίζει τον πλήρη εσωτερικό έλεγχο»*⁷⁹. Οι ανακτορικοί κήποι των Βερσαλλιών εικονογραφούν χαρακτηριστικά αυτήν την αντίληψη (Εικ. 2.12 - 2.13).

Η επιρροή του γαλλικού προτύπου ήταν εξαιρετικά σημαντική στην αγγλική αρχιτεκτονική τοπίου του 18^{ου} αιώνα, αν και οι τοπιακές διαμορφώσεις στην Αγγλία δεν έχουν αυστηρά καθορισμένο σχήμα και συνήθως *«περιλαμβάνουν ακόμα και αυτόνομα τμήματα φυσικών σχηματισμών»*⁸⁰, τείνοντας έτσι, προς πιο «ελεύθερες» συνθέσεις (Εικ. 2.14). Τον 19^ο αιώνα, η αρχιτεκτονική τοπίου εκφράζει τη ρομαντική θεώρηση της φύσης (Εικ. 2.15) ενώ ταυτόχρονα, συντελούνται μεγάλα πολεοδομικά έργα (Georges-Eugène Haussmann - Παρίσι) που εκφράζουν την προβολή ενός ένδοξου έθνους (Εικ. 2.16).

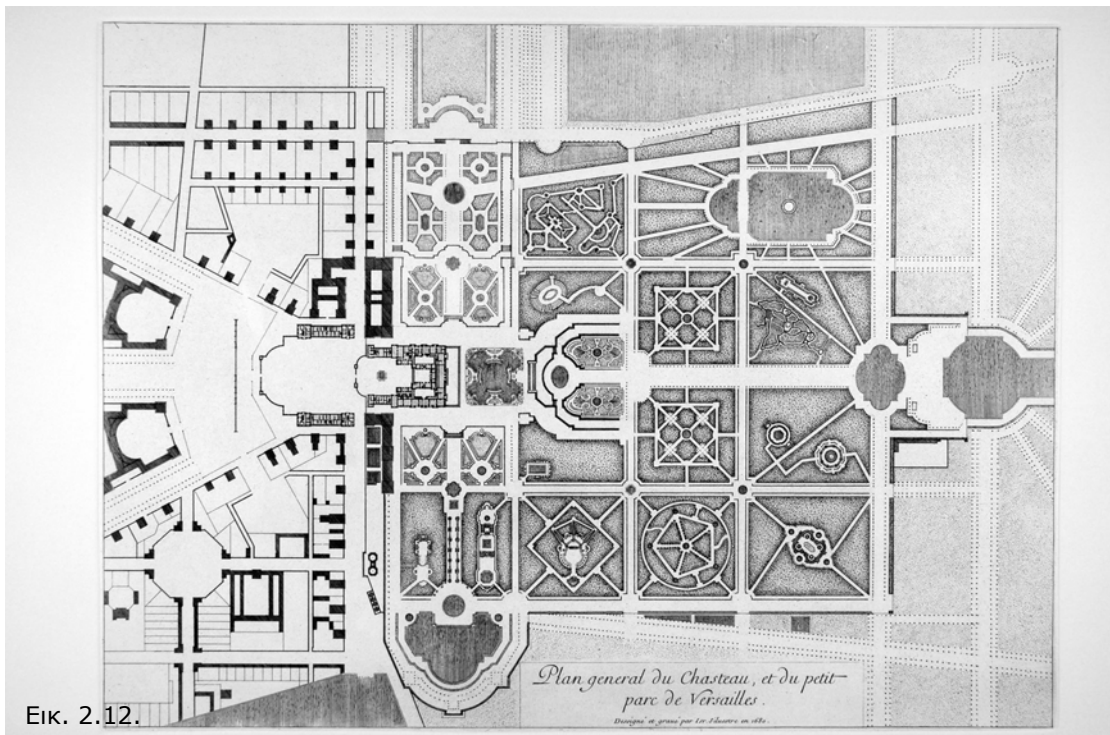
⁷⁸ Ο.π. σ.187.

⁷⁹ Ο.π. σ.202.

⁸⁰ Ο.π. σ.217.

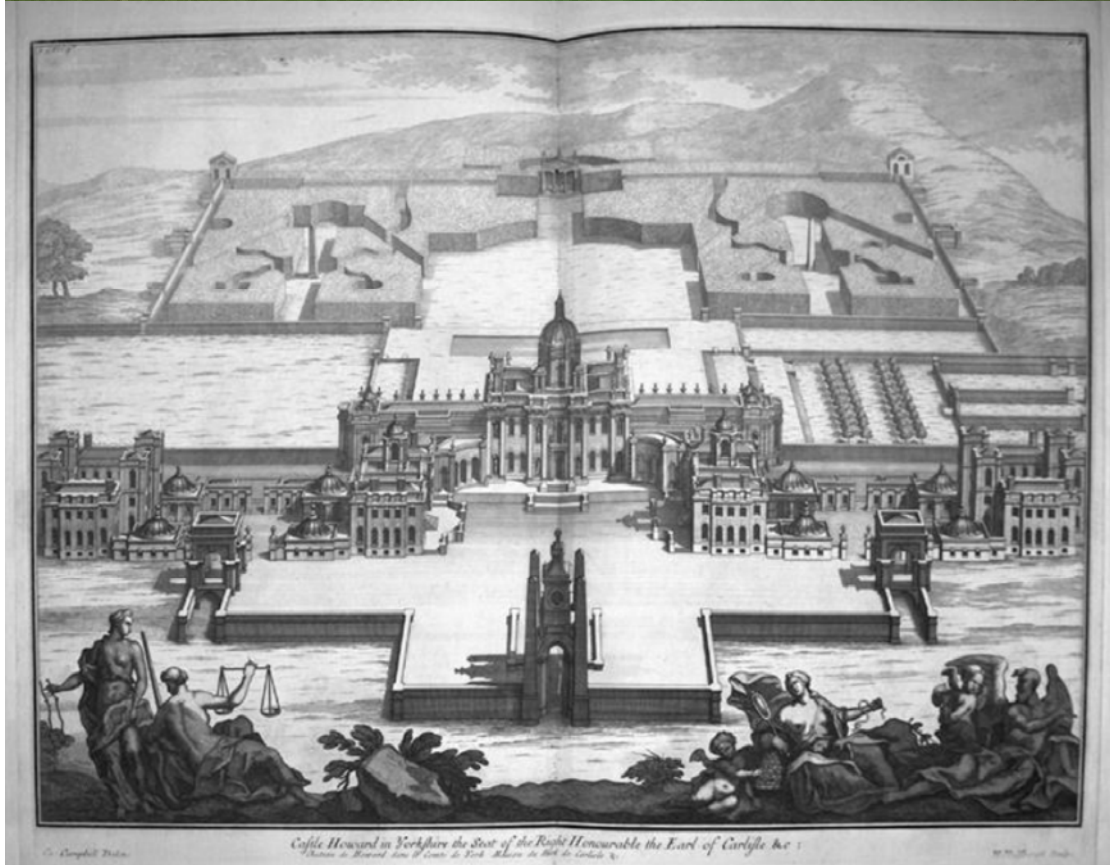

Εικ. 2.12.

Εικ. 2.12.

Εικ. 2.12 – 2.13. Ανακτορικοί κήποι των Βερσαλλιών (1643).

Εικ. 2.14. Πύργος του Howard – Yorkshire, Ηνωμένο Βασίλειο (1699 – 1712).

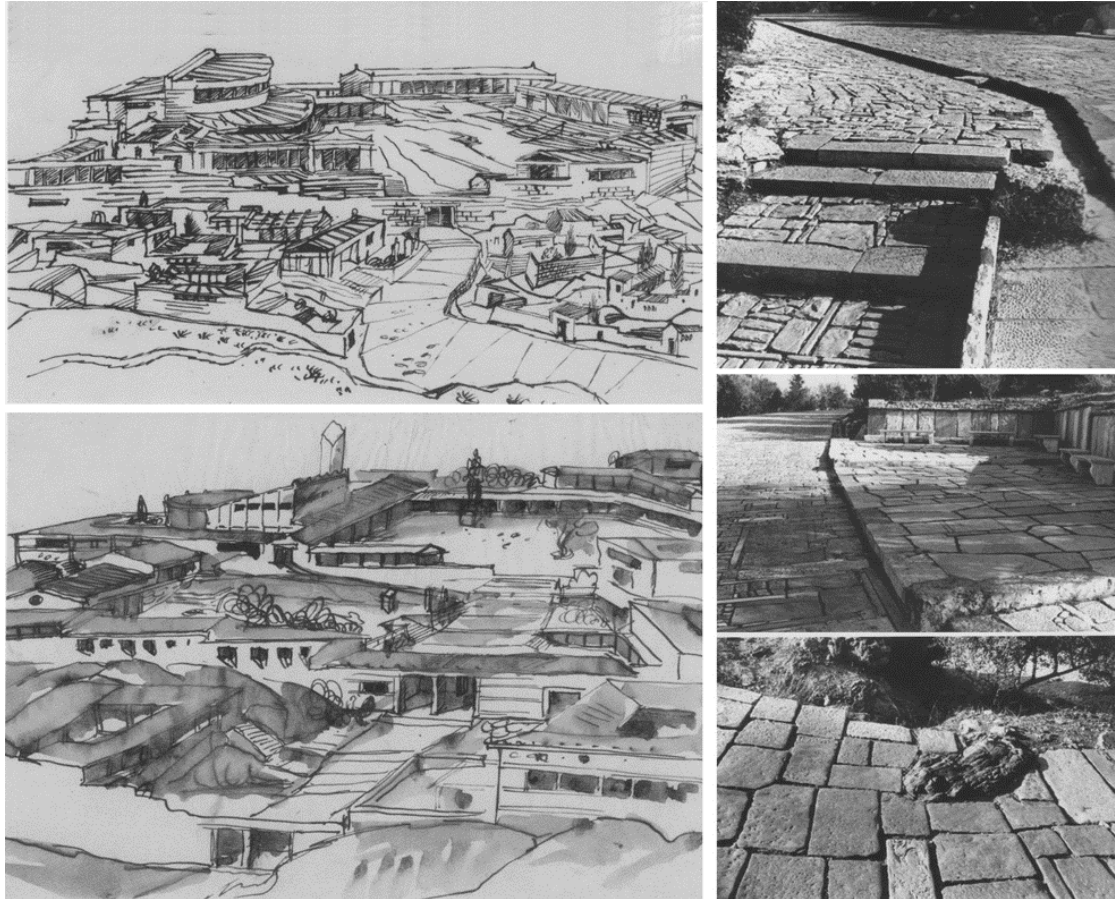

Εικ. 2.15. Ο ναός της αγάπης. Petit Trianon – Βερσαλλίες, Γαλλία (1774).

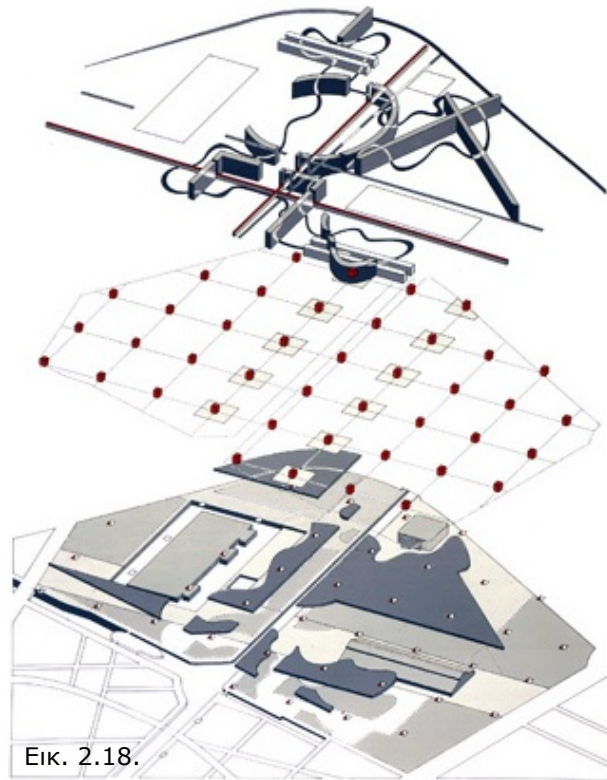
Εικ. 2.16. Η περιοχή St. Denis στο Παρίσι, πριν και μετά την ανάπλαση του Haussmann.

Τον 20^ο αιώνα σημειώνονται δύο τάσεις στη μελέτη του τοπίου: η πρώτη συνδέεται με τον μοντερνισμό και προσεγγίζει το τοπίο ως ένα δομικό στοιχείο της συνολικής οργάνωσης του χώρου που συμβάλλει στην λειτουργικότητα του (Εικ. 2.17).

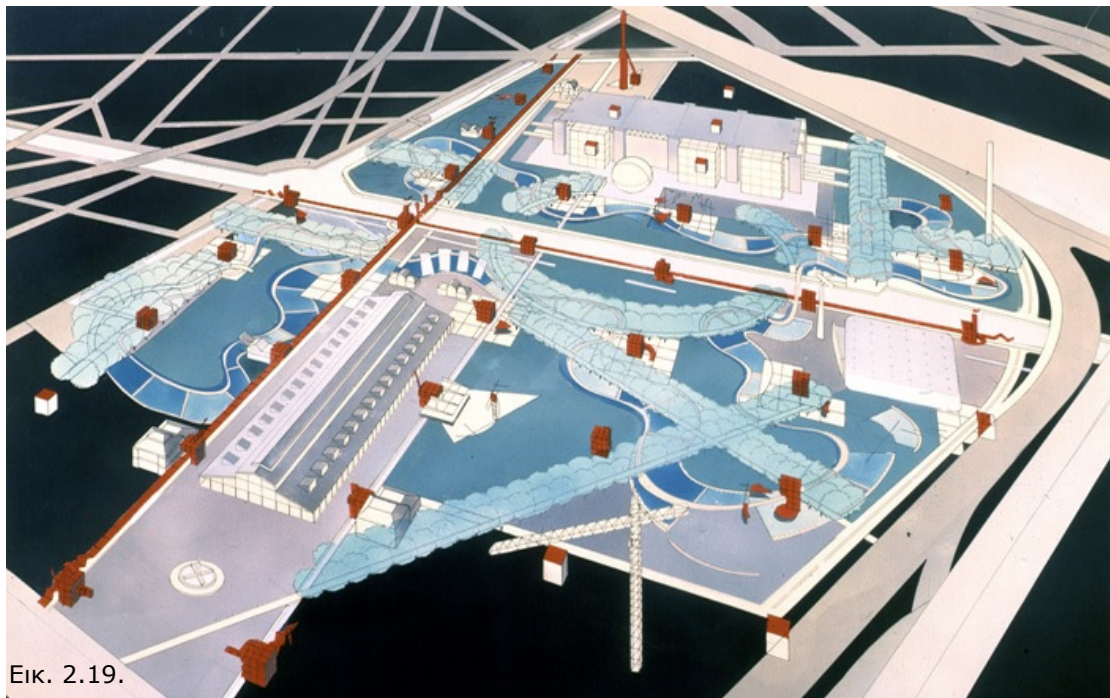

Εικ. 2.17. Δ. Πικιώνης - "Δελφικό κέντρο" (1934) και Διαμόρφωση χώρων γύρω από την Ακρόπολη (1954 - 1958).

Η δεύτερη, αντανακλώντας τις αρχές του μεταμοντερνισμού, αντιλαμβάνεται το τοπίο ως ένα σύστημα σημείων που πρέπει να αποκωδικοποιηθεί (Εικ. 2.18 - 2.19).

Εικ. 2.18.

Εικ. 2.19.

Εικ. 2.18 - 2.19. B. Tschumi - "Parc de la Villette" (1982 - 1998).

Προτού επεκταθεί η παρούσα μελέτη σε ανάλυση του τοπίου και των εκφάνσεών του στην ελληνοιστική περίοδο καθώς και στους συσχετισμούς του με την πολεοδομική συγκρότηση των οικιστικών συνόλων, κρίθηκε απαραίτητος ο εννοιολογικός προσδιορισμός του «τοπίου» για τη διασαφήνιση των όρων του χώρου και του τόπου σε σχέση με αυτόν. Η ιστορική εξέλιξη της θεώρησης του τοπίου αποκαλύπτει μεν την αδιάρρηκτη σχέση του με την αρχιτεκτονική αλλά συνιστά ουσιαστικά, μια αναδρομή σε αντιλήψεις για το τοπίο πολύ πιο σύγχρονες από την ιστορική περίοδο υπό εξέταση.

Είναι προφανές πως η προσπάθεια προσέγγισης του τοπίου στην ελληνοιστική αρχαία Μεσσήνη, με σύγχρονους επιστημονικούς όρους αντίληψης του χώρου, εισάγει ένα εννοιολογικά δομικό πρόβλημα για τη διατριβή αυτή, καθώς οι μηχανισμοί παραγωγής και διαμόρφωσης του χώρου την περίοδο αναφοράς ήταν πολύ διαφορετικοί από τους σύγχρονους.

ΚΕΦ. 3. Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΤΟΠΙΟ

3.1. ΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

3.2. ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

3.3. ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ –
«ΑΣΤΥ» ΚΑΙ «ΧΩΡΑ»

ΚΕΦ. 3. Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΤΟΠΙΟ

Προαναφέρθηκε πως η διερεύνηση του τοπίου, συνιστά μια διεπιστημονική περιοχή με κεντρικό πολιτιστικό και πολιτισμικό ενδιαφέρον για τις σύγχρονες κοινωνίες. Σε αυτήν συγκλίνουν τα αντικείμενα της οικολογίας, των περιβαλλοντικών επιστημών, της ιστορίας, της ανθρωπίνης γεωγραφίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας, της αρχαιολογίας, αλλά και όλων των εκφραστικών συστημάτων που αποκαλούμε τέχνες.

Ειδικότερα για την αρχαιολογία, η σημασία της στην διερεύνηση και κατανόηση του τοπίου είναι πρωταρχικής σημασίας αν αναλογιστεί κανείς ότι *«η μελέτη του οικιστικού σχήματος, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο οι οικισμοί και οι άλλες θέσεις που σχετίζονται με την πολιτισμική δραστηριότητα του ανθρώπου κατανέμονται στον χώρο, είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση μιας κοινωνίας. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην δυνατότητα του οικιστικού σχήματος να αντανakλά τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος προσαρμόζεται στο περιβάλλον του, χρησιμοποιεί τις διαθέσιμες φυσικές πηγές και θέτει τις κοινωνικές, οικονομικές και συμβολικές δομές της κοινωνίας του»*⁸¹.

Εκτός από τη μελέτη των οικιστικών σχημάτων, εξίσου σημαντική είναι και η ανάλυση του περιβάλλοντος τοπίου μιας αρχαιολογικής θέσης ή περιοχής. *«Η μελέτη των φυσικών χαρακτηριστικών του τοπίου (έδαφος, γεωμορφολογία, βλάστηση, πανίδα) παρέχει πληροφορίες που σχετίζονται με την ανθρώπινη δραστηριότητα, τη λατρεία, την κατοίκηση και τη χρήση γης»*⁸². Η συσχέτιση του τρόπου κατανομής των αρχαιολογικών θέσεων με

⁸¹ Renfrew, C., Bahn, P. *Αρχαιολογία: θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές*. Ελλ. μτφρ. Ι. Καραλή – Γιαννακοπούλου. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 2001.

⁸² Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. *Δισπηλιό: 7500 χρόνια μετά*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2002.

τόπους άντλησης φυσικών πόρων και με την ποιότητα της καλλιεργήσιμης γης, καθώς και το είδος των καλλιεργειών και των φυσικών πόρων αποτελούν σημαντικά στοιχεία που οδηγούν σε συμπεράσματα τόσο για την κοινωνική όσο και για την οικονομική οργάνωση της αρχαίας κοινωνίας. Επίσης, η αναγνώριση εμπορικών θέσεων και λιμενικών εγκαταστάσεων και ο προσδιορισμός των χερσαίων και θαλάσσιων οδών δίνουν πολύτιμες πληροφορίες που αφορούν το εμπόριο και τα δίκτυα ανταλλαγών, τα οποία σχετίζονται εξίσου με την κοινωνικοοικονομική οργάνωση.

Το τοπίο συνεπώς, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της συνολικής μελέτης της αρχαιολογίας, για μια δεδομένη περιοχή, στην προσπάθεια κατανόησης της δομής των κοινωνιών του παρελθόντος και της ανασύστασης της οργάνωσης του χώρου στον οποίο αυτές δρούσαν.

Για την αρχαιολογία, το τοπίο ανέκαθεν αποτελούσε ένα συγκεκριμένο πεδίο μελέτης, με σαφείς χωρικές διαστάσεις, το οποίο ωστόσο, συνίστατο σ' ένα ουσιαστικά τεχνητό στοιχείο -ένα «κατασκεύασμα»- ως αποτέλεσμα της επίδρασης των κοινωνικών δραστηριοτήτων σε αυτό. Η αρχαιολογική έρευνα εστίασε στον τρόπο που η εκάστοτε κοινωνία διαμόρφωσε το τοπίο γύρω της και αντίστοιχα, στο πώς αυτό καθόρισε τις κοινωνικές σχέσεις και εξελίξεις (δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα κ.α.). Εντούτοις, η πολυπλοκότητα της έννοιας του τοπίου, όπως αυτή παρουσιάστηκε αναλυτικά στο Κεφάλαιο 2 της παρούσας έρευνας, κατέστησε αυτόματα την προσέγγιση αυτή της αρχαιολογίας μονοσήμαντη, τονίζοντας το πρόβλημα τόσο της αναπαράστασης του περιβάλλοντος μιας άλλης εποχής σ' ένα σύγχρονο πλαίσιο όσο και της εμπειρικής προσέγγισης ενός παρελθοντικού τοπίου μέσω ενός σύγχρονου συστήματος αξιών και κοινωνικών θεωρήσεων.

3.1. ΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Η επιστήμη της Αρχαιολογίας έχει ως κύριο στόχο την κατανόηση και την ερμηνεία των πολιτισμών του παρελθόντος μέσω των υλικών καταλοίπων τους. *«Η επίτευξη αυτού του στόχου βασίζεται στην μελέτη της αρχαιολογικής μαρτυρίας, η οποία ακολουθεί κάποια βασικά στάδια: τον εντοπισμό και καθορισμό των αρχαιολογικών θέσεων και δεδομένων, την ανασκαφή, την ταξινόμηση των ευρημάτων και, τέλος, την ανάλυση και ερμηνεία τόσο των ευρημάτων όσο και του αρχαιολογικού πλαισίου τους αλλά και του γενικότερου φυσικού περιβάλλοντος»⁸³.*

Η ιστορική εξέλιξη των επιστημονικών προσεγγίσεων στην αρχαιολογία έχει τις ρίζες της στην πολιτισμική/ιστορική προσέγγιση του 19^{ου} αιώνα, η οποία διακρίνεται για την ομαδοποίηση των αρχαιολογικών θέσεων σε διακριτούς πολιτισμούς, τον καθορισμό της γεωγραφικής διασποράς και της χρονικής διάρκειας αυτών των πολιτισμών καθώς και την ανασύσταση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους.

Οι επιρροές από τον διαλεκτικό υλισμό⁸⁴ και τη μαρξιστική θεωρία στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα συντελούν *«στην προβολή στο χώρο της αρχαιολογίας της εδραιωμένης στη βιολογία θεωρίας της μονογένεσης⁸⁵. Καθιερώνεται μ' αυτόν τον τρόπο η ιδέα της διάδοσης (diffusion), είτε αυτή είναι άμεση, προϋποθέτοντας για τη "μεταφορά" ενός νεωτερισμού τη μετακίνηση πληθυσμιακών ομάδων*

⁸³ Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. *Δισπηλιό: 7500 χρόνια μετά*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2002.

⁸⁴ Φιλοσοφικό ρεύμα, το οποίο πρεσβεύει την αέναη εξέλιξη της ύλης σε μορφές που είναι ανεξάρτητες των προηγούμενων.

⁸⁵ Θεωρία προέλευσης των ειδών, η οποία υποστηρίζει την ύπαρξη μοναδικής προέλευσης αυτών.

ως φορέων του, είτε είναι έμμεση, για καινοτομίες που διαδίδονται μέσω επικοινωνίας, ανταλλαγών και εμπορίου»⁸⁶.

Στη δεκαετία του '60 και αρχές του '70 η «Νέα αρχαιολογία» του Αμερικανού αρχαιολόγου Lewis Binford⁸⁷ εκφράζει μια περισσότερο «επιστημονική» και «ανθρωπολογική» προσέγγιση με σαφείς επιρροές από τον θετικισμό, σύμφωνα με την οποία «ο πολιτισμός θεωρείται ως ένα σύνολο συμπεριφορών και παραδόσεων». Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Μανώλη Μελά, το μειονέκτημα της προσέγγισης αυτής «έγκειται στην απολυτότητα της ερευνητικής στρατηγικής της που αρνείται τη δυνατότητα εναλλακτικών προσεγγίσεων στις αρχαιολογικές ενδείξεις»⁸⁸.

Ως αντίλογο στη «Νέα αρχαιολογία», η νέα «διαδικαστική» αρχαιολογία εμφανίζεται τη δεκαετία του '70 και δανείζεται από τις επιστήμες την ιδέα της υπόθεσης και της δοκιμής. Η εμπειρική αυτή προσέγγιση «στηρίζεται στην συστηματική συλλογή δεδομένων και εισάγει την έννοια της περιφερειακής έρευνας, κατά την οποία τα πεδία αρχαιολογικής μελέτης πρέπει να κατανοηθούν στα πλαίσια των προσβάσεων τους σε φυσικές πηγές και των συνδέσεων τους με τα οικονομικά και πολιτικά κέντρα της εκάστοτε περιόδου»⁸⁹. Έτσι, οι περισσότερες δημοσιευμένες μελέτες για το τοπίο ασχολούνται περισσότερο με την πρακτική εφαρμογή των τεχνικών επιτόπιας εργασίας παρά με την ανάλυση και την ερμηνεία.

«Για την κατανόηση του πολιτισμικού "γίγνεσθαι", η συστημική αυτή προσέγγιση θεωρεί ότι οι ανθρώπινες κοινότητες του

⁸⁶ Παπαδόπουλος, Ε. *Οργάνωση και χρήση του χώρου στο προϊστορικό Αιγαίο*. Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Κομοτηνή: 2010. σ.9. www.utoxia.duth.gr/~efrapad/Panepistimio/organosi_xorou/simioseiss/simioseis_organosis_xorou_2010.pdf

⁸⁷ Binford, L. *An archaeological perspective*. New York: Seminar Press, 1972.

⁸⁸ Βλ. Μελάς, Μ. *Η Αρχαιολογία σήμερα: Κοινωνική – Πολιτισμική Θεωρία, Ανθρωπολογία και Αρχαιολογική Ερμηνεία*. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 2003. σ.31.

⁸⁹ Forbes, H.A. *Meaning and identity in a Greek landscape: an archaeological ethnography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. σ.15.

παρελθόντος αποτελούν αυτόνομα συστήματα, δομημένα έτσι ώστε να βρίσκονται σε διαρκή ισορροπία και με εγγενή την τάση να μην ενσωματώνουν παρά μόνο εκείνους τους νεωτερισμούς που δεν θέτουν σε κίνδυνο την κεκτημένη εύρυθμη λειτουργία του συστήματος»⁹⁰.

Ως απάντηση στο διαδικαστικό πολιτισμικό πρότυπο, το οποίο θεωρείτο ότι αγνοούσε την ατομικότητά του ανθρώπου, οι αρχαιολόγοι Michael Schanks, Christopher Tilley, Daniel Miller και Ian Hodder υποστηρίζουν την νέα «μεταδιαδικαστική-φαινομενολογική» αρχαιολογία των δεκαετιών '80 και '90. Η μεταδιαδικαστική αρχαιολογία, σύμφωνα με τον Μ. Μελά, περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα προσεγγίσεων που αντλούν εμπνεύσεις από ποικίλες φιλοσοφικές και κοινωνικο-πολιτικές τάσεις όπως ο δυτικός Μαρξισμός, η ερμηνευτική, η κοινωνιολογία της γνώσης κ.α. Άξονας μελέτης της μετα-διαδικαστικής αρχαιολογίας είναι «η κοινωνική οντολογία, δηλαδή ο χαρακτήρας της κοινωνικής πραγματικότητας που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο αρχαιολογικής μελέτης».

Η προσέγγιση αυτή στηρίζεται στην πεποίθηση ότι «ο πολιτισμός συγκροτείται από νοήματα, άλλα αναγνωρίσιμα και άλλα όχι, που "παράγονται και μεταφέρονται" κατά τη διάρκεια της κοινωνικής πράξης και συνεπώς, σ' έναν κόσμο πολλαπλών νοημάτων τα υλικά κατάλοιπα δεν αποτελούν μετρήσιμα και ασφαλή δεδομένα όπως υποστήριζε ο θετικισμός, αλλά στοιχεία με "μεταβαλλόμενη" σημασία ακόμη και κατά το παρελθόν»⁹¹. Με γνώμονα τη μελέτη της «συνάφειας» των αρχαιολογικών ευρημάτων

⁹⁰ Παπαδόπουλος, Ε. *Οργάνωση και χρήση του χώρου στο προϊστορικό Αιγαίο*. Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Κομοτηνή: 2010. σ.10. www.utoxia.duth.gr/~efrapad/Panepistimio/organosi_xorou/simioseiss/simioseis_organosis_xorou_2010.pdf

⁹¹ Μελάς, Μ. 2003. *Η Αρχαιολογία σήμερα: Κοινωνική – Πολιτισμική Θεωρία, Ανθρωπολογία και Αρχαιολογική Ερμηνεία*. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 2003. σ.17.

(αρχαιολογικά συνευρήματα - context) κι εμπεριέχοντας και τον ίδιο τον ερευνητή ως ιστορική οντότητα, η σχετικιστική αυτή προσέγγιση βρήκε πρόσφορο έδαφος στον τομέα της διαχείρισης πολιτισμικών αγαθών. «*Το τοπίο σ' αυτήν την περίπτωση θεωρείται ιδεαλιστικό κατασκεύασμα που εμπεριέχει και συνενώνει την μνήμη και το παρελθόν*»⁹².

Το πρόβλημα στην τελευταία αυτή προσέγγιση για τους κύριους πολέμιούς της, έγκειται στο ότι μια τέτοια υποκειμενική μέθοδος κατανόησης του περιβάλλοντος εκφράζει ποικίλα συστήματα αξιών και άρα ερμηνεύει και παράγει ποικίλα πολιτιστικά δεδομένα. Κατ' αυτούς, «*η φαινομενολογική προσέγγιση στην αρχαιολογία αφενός, υιοθετεί μια "ιδεαλιστική" αντίληψη για το παρελθόν*»⁹³ και αφετέρου, οι φιλοσοφικές απαρχές της στις θεωρίες των Ludwig Wittgenstein, Martin Heidegger και Michel P. Foucault δεν είναι βάσιμες, μια και «*οι προαναφερθείσες θεωρίες δεν μπορούν να αποκολληθούν από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν*»⁹⁴.

Η ιστορική εξέλιξη της θεωρητικής σκέψης στην Αρχαιολογία μαρτυρά μια πρωτοφανή συχνότητα με την οποία η μία θεωρία διαδέχεται την άλλη, γεγονός το οποίο συνιστά εν τέλει δείγμα αδυναμίας να διατυπωθεί ένα πλήρες και αξιόπιστο ερμηνευτικό μοντέλο στην περιοχή της αρχαιολογικής έρευνας. Ο Μ. Μελάς

⁹² Παπαδόπουλος, Ε. *Οργάνωση και χρήση του χώρου στο προϊστορικό Αιγαίο*. Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Κομοτηνή: 2010. σ.11. www.utoria.duth.gr/~efrapad/Panepistimio/organosi_xorou/simioseiss/simioseis_organosis_xorou_2010.pdf

Βλ. και Forbes, H.A. *Meaning and identity in a Greek landscape: an archaeological ethnography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. σ.18.

⁹³ Παπαδόπουλος, Ε. *Οργάνωση και χρήση του χώρου στο προϊστορικό Αιγαίο*. Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Κομοτηνή: 2010. σ.11. www.utoria.duth.gr/~efrapad/Panepistimio/organosi_xorou/simioseiss/simioseis_organosis_xorou_2010.pdf

⁹⁴ Βλ. και Forbes, H.A. *Meaning and identity in a Greek landscape: an archaeological ethnography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. σ.21.

υποστηρίζει ότι «η πολύχρονη πόλωση μεταξύ διαδικαστικών και μετα-διαδικαστικών προσεγγίσεων δεν δύναται να υφίσταται μια και σημασία έχουν τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται και όχι από ποια «πλευρά» προέρχονται»⁹⁵.

Η αμφισβήτηση της εγκυρότητας των προαναφερθεισών προσεγγίσεων υπογραμμίζεται κι από άλλες συνιστώσες που παραλείφθηκαν μέσω των μονοδιάστατων αυτών διαδικασιών. Σε πρώτο επίπεδο, η θεώρηση των τοπίων με συγκεκριμένα χωρικά όρια απέκλειε μια συνολική κοινωνική θεώρηση η οποία εκ των πραγμάτων προϋποθέτει ποικίλες χωρικές κλίμακες. Επιπρόσθετα, τοπία χωρίς αρχαιολογικά κατάλοιπα αποκλείονταν αυτόματα από την αρχαιολογική έρευνα, αν και «αυτά τα τοπία είναι ζωτικής σημασίας για την διάρθρωση χωρικών και συμβολικών σχέσεων μεταξύ αρχαιολογικών χώρων και συνεπώς, έχουν την ίδια σημασία με τα υπόλοιπα. Η έμφαση στις φυσικές μόνο διαστάσεις του τοπίου, κυρίως με οπτικά κριτήρια, απέτρεπε την συνολική εμπειρική προσέγγιση του και συντελούσε στην μονομερή κατανόησή του. Όλες οι θεωρήσεις του τοπίου από την αρχαιολογία θεωρούσαν τα τοπία στατικά, παρόλο που αυτά υπόκεινται σε διαρκείς μετασχηματισμούς σε διάφορα επίπεδα, ενώ εντύπωση προκαλεί η περιορισμένη ενασχόλησή τους με τις κοινωνικές διαστάσεις του τοπίου, αν και **τα τοπία είναι πρωτογενώς κοινωνικές/συμβολικές κατασκευές**»⁹⁶.

Οι περιορισμοί αυτοί δημιούργησαν την ανάγκη θεώρησης του τοπίου ως το «πλαίσιο» χωρικο-χρονικών εννοιών και του αρχαιολογικού αποτυπώματος ποικίλων κοινωνικών εκδηλώσεων. Η νέα αυτή προσέγγιση στη μελέτη της σχέσης ανθρώπου-

⁹⁵ Μελάς, Μ. *Η Αρχαιολογία σήμερα: Κοινωνική – Πολιτισμική Θεωρία, Ανθρωπολογία και Αρχαιολογική Ερμηνεία*. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 2003. σ.12, 353-354.

⁹⁶ Ucko, P.J. and Layton, R. *The archaeology and anthropology of landscape: shaping your landscape*. One world archaeology series: vol.30. London: Routledge Ed., 1999. σ.105-108.

περιβάλλοντος δέχεται ότι «το τοπίο δεν υφίσταται φυσικά, αν και μερικές εκφάνσεις του έχουν ορατές φυσικές εκφράσεις. Αντίθετα, συνιστά ένα χωρο-χρονοεξαρτώμενο ιδεολογικά δομημένο πρότυπο (θεώρηση του κόσμου) από ένα κοινωνικό σύνολο και το οποίο εφαρμόζεται σε χώρο όπου δρα αυτό το σύνολο»⁹⁷. **Αυτή η θεώρηση της σχέσης μεταξύ του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος στην πορεία του χρόνου αποτελεί και αντικείμενο της αρχαιολογίας τοπίου**, η οποία εστιάζει πέρα από τα σχετικά στενά όρια μιας μεμονωμένης περιοχής προκειμένου να γίνουν αντιληπτές οι περιβαλλοντικές, πολιτιστικές, και πολιτικές συσχετίσεις που διαμόρφωσαν την πρόσβαση μιας συγκεκριμένης ομάδας στους φυσικούς πόρους.

Η αρχαιολογία τοπίου ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του '50 από τον αρχαιολόγο Cyril Fox, ο οποίος εφήρμοσε μια γεωγραφική προσέγγιση στη μελέτη και κατανόηση της σχέσης μεταξύ κοινωνιών του παρελθόντος και την εγγραφή των δραστηριοτήτων και αντιλήψεων τους στον χώρο σε ολόκληρη την Μεγάλη Βρετανία. Το 1955, ο ιστορικός – αρχαιολόγος William George Hoskins στο βιβλίο του *"The making of the English landscape"*, αναλύει την έννοια του "παλίμψηστου" στο τοπίο, σε μια προσπάθεια κατανόησης των πολλαπλών επιπέδων του τελευταίου. Διαφαίνεται με αυτόν τον τρόπο η επιθυμία των αρχαιολόγων της εποχής να διαχειριστούν τα τοπία με όρους επιστημονικούς αλλά και η στροφή της αρχαιολογικής έρευνας από την κοινωνική ζωή και στον χώρο όπου αυτή διαδραματίζεται.

Η μετέπειτα φαινομενολογική προσέγγιση του τοπίου παρέχει μεν το αντίδοτο στη μονομερή επιστημονική μελέτη του τοπίου, αλλά μεταθέτει το επίκεντρο της προσοχής στο τοπίο ως πολιτιστική εικόνα αντί για την πολιτιστική διαδικασία που επέφερε τη σημερινή

⁹⁷ Ο.π. σ.460-461.

μορφή του. Έτσι, σκοπός είναι η αναπαράστασή του με τρόπο συνήθως αποσπασματικό κι όχι η κατανόηση των δυναμικών διαδικασιών διαμόρφωσης του τοπίου.

Η σύγχρονη αντίληψη για την αρχαιολογία τοπίου εστιάζει στον τρόπο με τον οποίον το δομημένο περιβάλλον διαμορφώνει την αίσθηση του χρόνου και του χώρου αυτών που ζουν μέσα του, στην επανερμηνεία των αρχαιολογικών καταλοίπων των κοινωνιών του παρελθόντος μέσω ενός σύγχρονου συστήματος αξιών και στον τρόπο με τον οποίο ο πολιτισμός, το οικονομικό επίπεδο και η κοινωνική θέση συμβάλλουν στη δημιουργία συγκρουσιακών αντιλήψεων για το ίδιο το τοπίο. Η νέα αυτή αντίληψη υπογραμμίζει την αρχαιολογική έρευνα περισσότερο ως παράγοντα ανάλυσης ευρύτερων πολιτισμικών τοπίων και λιγότερο ενός ενοποιημένου τοπίου που αντανακλά μια γραμμική σχέση μεταξύ χρονικών και χωρικών μεταβολών.

3.2. ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

«Ο χώρος συλλαμβάνεται είτε ως περιέχων υλικά αντικείμενα (ο χώρος ως φυσική ύπαρξη-οντότητα, ο "απόλυτος χώρος") είτε ως η ιδιότητα των αντικειμένων να κατέχουν μια θέση (ο χώρος νοείται σχετικά, ο "σχετικός χώρος")»⁹⁸. Στη σκέψη του πρωτόγονου ανθρώπου, η έννοια του χώρου ταυτίζεται με την εμπειρία του ίδιου του χώρου. «Ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως ένα τυχαίο σύνολο συγκεκριμένων προσανατολισμών που συνδέεται με συγκεκριμένες συναισθηματικές εκφράσεις»⁹⁹.

⁹⁸ Jammer, M. *Έννοιες του χώρου: Η ιστορία των θεωριών του χώρου στην φυσική*. Ελλ. μτφρ. Τ. Λάζαρη – Θ. Χριστακόπουλος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2011. σ. xxii.

⁹⁹ «Για την πρωτόγονη σκέψη, ο «χώρος» ήταν απλώς ένα τυχαίο σύνολο συγκεκριμένων προσανατολισμών, ένα περισσότερο ή λιγότερο διατεταγμένο πλήθος τοπικών

Σύμφωνα με την πρώιμη φιλοσοφική του έννοια, «ο χώρος ορίζεται κυρίως ως αυτόνομη οντότητα (ΗΣΙΟΔΟΥ Θεογονία – 8^{ος} αι. π.Χ., Πυθαγόρειοι και Ελεάτες – 5^{ος} αι. π.Χ.), η οποία οριοθετεί τα σώματα που εμπεριέχει»¹⁰⁰. Ο Πλάτωνας, θεωρώντας ότι η απλή δήλωση της ύπαρξης του χώρου δεν αντικατοπτρίζει τις ιδιότητες του, αναπτύσσει τη δική του θεωρία για τον χώρο στον φιλοσοφικό του διάλογο «Τίμαιος». Σύμφωνα με τον M. Jammer, ο Πλάτων υποστηρίζει ότι «ένα φυσικό σώμα είναι απλώς ένα τμήμα του χώρου οριοθετημένο από γεωμετρικές επιφάνειες», ταυτίζοντας έτσι τα φυσικά σώματα με γεωμετρικές μορφές¹⁰¹. «Ο πλατωνικός χώρος ορίζεται ως το δοχείο του "γίγνεσθαι" μέσα στο οποίο κινούνται τα στοιχεία της ύλης»¹⁰².

Η αριστοτελική ιδέα του χώρου ξεφεύγει κάπως από την θεώρησή του ως «απόλυτου» και θεωρεί ότι «ο χώρος εξαρτάται οντολογικά από την ύπαρξη ύλης. Ο τόπος, θεωρούμενος ως το

κατευθύνσεων, καθεμιά από τις οποίες συνδεόταν με συγκεκριμένες συναισθηματικές αναμνήσεις.» [...] Το «χάος» του Ησιόδου, που μπορεί να θεωρηθεί ως η πρωιμότερη ποιητική έκφραση της έννοιας του συμπαντικού χώρου, είναι συγκινησιακά φορτισμένο η ίδια η λέξη «χάος», που παράγεται από την ελληνική ρίζα χα- (χάσκειν, χαίνειν), παραπέμπει στην έννοια του «χαίνοντος ανοίγματος», του χάσματος, μια έννοια συνδεδεμένη με συναισθήματα φόβου και δέους.»

Jammer, M. *Έννοιες του χώρου: Η ιστορία των θεωριών του χώρου στην φυσική*. Ελλ. μτφρ. Τ. Λάζαρη – Θ. Χριστακόπουλος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2011. σ.9-10.

¹⁰⁰ Καντζάβελου, Φ. "Απόλυτος" και "Σχετικός" χώρος στην Αρχαία Ελληνική φιλοσοφία και αρχιτεκτονική. Ουτοπία - Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού (02). Αθήνα: Πάνδημος – Παντειακές Δημοσιεύσεις, 1992. σ.128.
www.pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:1657&lang=

¹⁰¹ «...άλλ' άνωμάλως πάντη ταλαντουμένην σείεσθαι μὲν ὑπ' ἐκείνων αὐτήν, κινουμένην δ' αὖ πάλιν ἐκεῖνα σείειν: τὰ δὲ κινούμενα ἄλλα ἄλλοσε ἀεὶ φέρεσθαι διακρινόμενα, ὡσπερ τὰ ὑπὸ τῶν πλοκάνων τε καὶ ὀργάνων τῶν περὶ τὴν τοῦ σίτου κάθαρσιν σειόμενα...» Πλάτων. Τίμαιος [ἢ Περί φύσεως, φυσικός]. μτφρ. Θ.Γ. Μαυρόπουλος. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Ζήτηρος, 2010. §53a-55c.

Jammer, M. *Έννοιες του χώρου: Η ιστορία των θεωριών του χώρου στην φυσική*. Ελλ. μτφρ. Τ. Λάζαρη – Θ. Χριστακόπουλος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2011. σ.18.

¹⁰² «δοχείον παντός ὅπερ γεννάται ορατόν και αισθητόν» και ο οποίος «δεν υπόκειται εις τας αισθήσεις αλλά είναι αντιληπτός υπό τινός συλλογισμού αθεμίτου και μόλις αντικείμενον πίστεως (ουχί γνώσεως)»

εσωτερικό όριο του περιβάλλοντος σώματος, δεν είναι τίποτε άλλο σε κάθε δεδομένη στιγμή παρά μια γεωμετρική επιφάνεια, η οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν μια διακεκριμένη οντότητα»¹⁰³.

Η θεώρηση του χώρου στην ελληνιστική φιλοσοφία στηρίζεται στην αριστοτελική ιδέα του χώρου και δίνει έμφαση στον "σχετικό" χαρακτήρα του τελευταίου (Στωικοί φιλόσοφοι). *«Η παρακμή της πόλης-κράτους συνοδεύεται από έναν γενικότερο σχετικισμό και σκεπτικισμό, μια αμφισβήτηση της πραγματικότητας και των απόλυτων αξιών, τάσεις καταφανείς στην φιλοσοφία της περιόδου (Σοφιστές, Σκεπτικιστές)»¹⁰⁴.*

Πρόσφατη σχετικά μελέτη για «τον "απόλυτο" και "σχετικό" χώρο στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και αρχιτεκτονική»¹⁰⁵, υποστηρίζει ότι η οργάνωση του χώρου στις κλασικές πόλεις *«εκφράζει την αντίληψη του χώρου στα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής εκείνης, θεωρώντάς τον ως απόλυτο και αυθυπόστατο, ο οποίος οριοθετεί την ύπαρξη των πραγμάτων εντός του»*. Κατ' επέκταση, *«η χωρική οργάνωση στις πόλεις-κράτη χαρακτηρίζεται από τη χωροθέτηση κτισμένων όγκων στον χώρο με τρόπο τέτοιο ώστε να διατηρούν την αυτονομία τους. Στο αρχιτεκτονικό σύνολο, οι θέσεις των επιμέρους όγκων φαίνεται να καθορίζονται από την πρακτική ή λατρευτική λειτουργία των τελευταίων κι όχι από άμεσα αντιληπτές οπτικές σχέσεις»¹⁰⁶*. Συνεπώς, με εξαίρεση τους προαναφερθέντες περιορισμούς, η θέση των χωρικών στοιχείων μπορεί να αλλάξει ανά

¹⁰³ Καντζάβελου, Φ. "Απόλυτος" και "Σχετικός" χώρος στην Αρχαία Ελληνική φιλοσοφία και αρχιτεκτονική. Ουτοπία - Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού (02). Αθήνα: Πάνδημος - Παντειακές Δημοσιεύσεις, 1992. σ.129.
www.pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:1657&lang=

¹⁰⁴ Ο.π. σ.140.

¹⁰⁵ Ο.π.

¹⁰⁶ Ο.π. σ.133.

πάσα στιγμή χωρίς να επηρεαστεί η αντιληπτική ενότητα του κτισμένου συνόλου.

Το επιχείρημα της Φ. Καντζάβελου ενισχύεται από τις μελέτες τόσο του αρχιτέκτονα - πολεοδόμου Roland Martin, ο οποίος αναφέρεται στην «αυτονομία» και «ανεξαρτησία» των στοιχείων του χώρου την περίοδο εκείνη, όσο και του ιστορικού αρχιτεκτονικής Spiro Kostof, «ο οποίος παρατηρεί τις αέναα μεταβαλλόμενες συσχετίσεις μεταξύ του "ανοιχτού" και του "κτισμένου" στις πιο παλιές αρχαιοελληνικές τοποθεσίες»¹⁰⁷.

Σε κάθε περίπτωση, τα στοιχεία του χώρου δεν διέπονται από ορατές γεωμετρικές σχέσεις αλλά τοποθετούνται ελεύθερα πάνω στο φυσικό έδαφος, καθιστώντας τον ανοιχτό ελεύθερο χώρο "απομεινάρι" της προηγούμενης διαδικασίας. «Οποιαδήποτε μεταβολή ή αρχιτεκτονική παρέμβαση στον χώρο συμβαίνει χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις επιπτώσεις της στη διάταξη του κτισμένου συνόλου, με εξαίρεση τους λατρευτικούς και πρακτικούς περιορισμούς. Αυτό σημαίνει ότι το σύνολο των κτισμένων όγκων δεν έχει σχεδιαστεί εκ των προτέρων σε μια τελική ή τουλάχιστον συγκεκριμένη μορφή».¹⁰⁸

Αντίστοιχα, «ο σχετικός χαρακτήρας των στοιχείων του χώρου στα ελληνιστικά αρχιτεκτονικά σύνολα παραπέμπει στη φιλοσοφική αντίληψη του σχετικού χώρου της περιόδου αυτής». Ο χώρος έχει νόημα μόνο σε μια ενότητα που έχει δομή, μια και μόνο μέσω αυτής γίνεται αντιληπτός. «Με σαφή την πρόθεση επιβολής μιας τάξης, τα

¹⁰⁷ Ο.π. σ.133-134.

Βλ. επίσης, Martin, R. *L'urbanisme dans la Grece antique*. Paris: A. et J. Piccard ed., 1974. σ.278-279, 153-185. και Kostof, S. *A History of Architecture*. New York: Oxford University Press, 1985. σ.145.

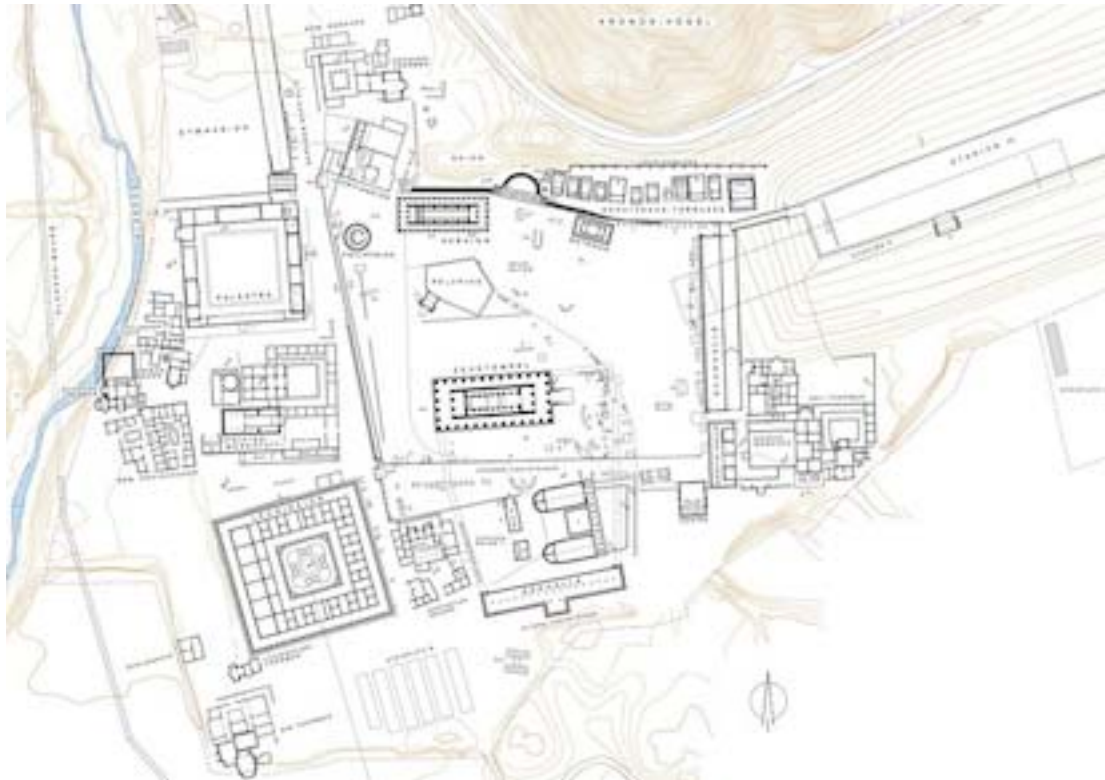
¹⁰⁸ Ο.π. σ.134.

Ωστόσο, η μελέτη του Κ. Δοξιάδη υποστηρίζει ακριβώς το αντίθετο, ερμηνεύοντας την οργάνωση του κτισμένου συνόλου με βάση γεωμετρικές και οπτικές σχέσεις, δηλαδή άξονες και οπτικές χαράξεις.

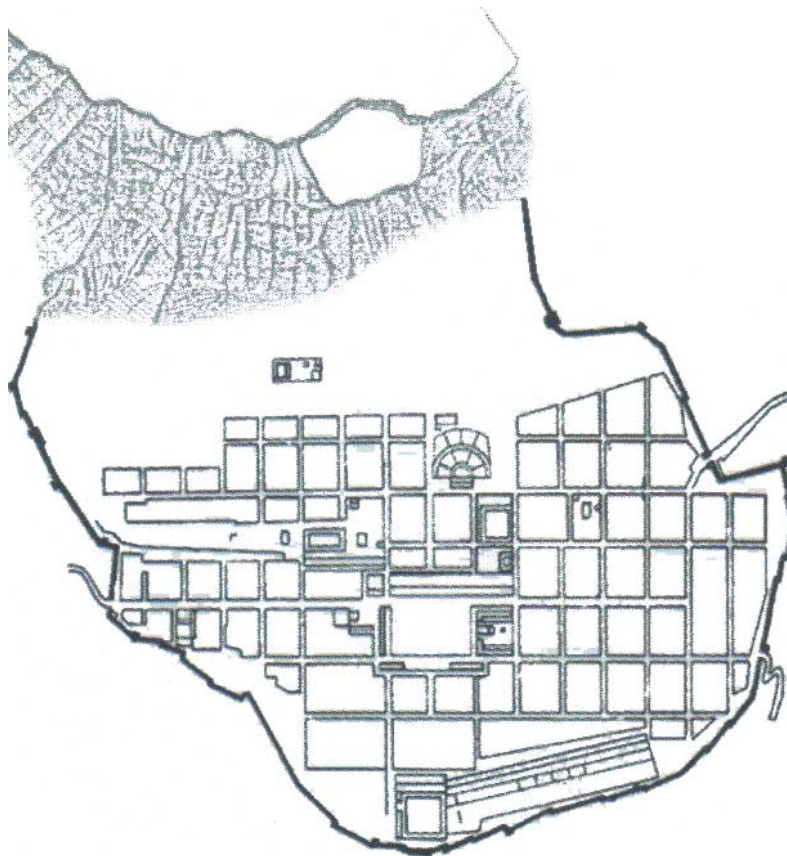
ελληνιστικά αρχιτεκτονικά σύνολα σχεδιάζονται ως μια πεπερασμένη ενότητα με δομή που εκφράζεται με γεωμετρικά μέσα (παράλληλίες, κλίμακες, οπτικές χαράξεις κ.α.). Τα στοιχεία του χώρου έχουν συγκεκριμένη θέση σε σχέση με την όλη σύνθεση και είναι αλληλοεξαρτώμενα. Το γεγονός ότι το κτισμένο σύνολο αποτελεί μια ενότητα που έχει μορφή, σημαίνει ότι πρέπει να έχει σχεδιαστεί εκ των προτέρων στην τελική του μορφή»¹⁰⁹. Αυτό σημαίνει ότι κάθε μεταβολή ενός στοιχείου τουλάχιστον επηρεάζει το σύνολο και άρα θα πρέπει να μελετηθεί προσεκτικά.

Ο αρχιτέκτονας – πολεοδόμος Richard Ernest Wycherley ενστερνίζεται πλήρως την άποψη του **εμπρόθετου πολεοδομικού σχεδιασμού** και προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, υποστηρίζει ότι «ο σχεδιασμός των πόλεων στην αρχαία Ελλάδα αντικατόπτριζε τις πολιτιστικές, θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις της εκάστοτε κοινωνίας και η προσθήκη νέων στοιχείων στην εξέλιξη τους ανταποκρινόταν πάντα στις διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες τους» (Εικ. 3.1 – 3.2).

¹⁰⁹ Ο.π. σ.135-136.

Εικ. 3.1. Αρχαία Ολυμπία (Κλασική πόλη).

Εικ. 3.2. Αρχαία Πριήνη (Ελληνιστική πόλη).

3.3. ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ –

«ΑΣΤΥ» ΚΑΙ «ΧΩΡΑ»

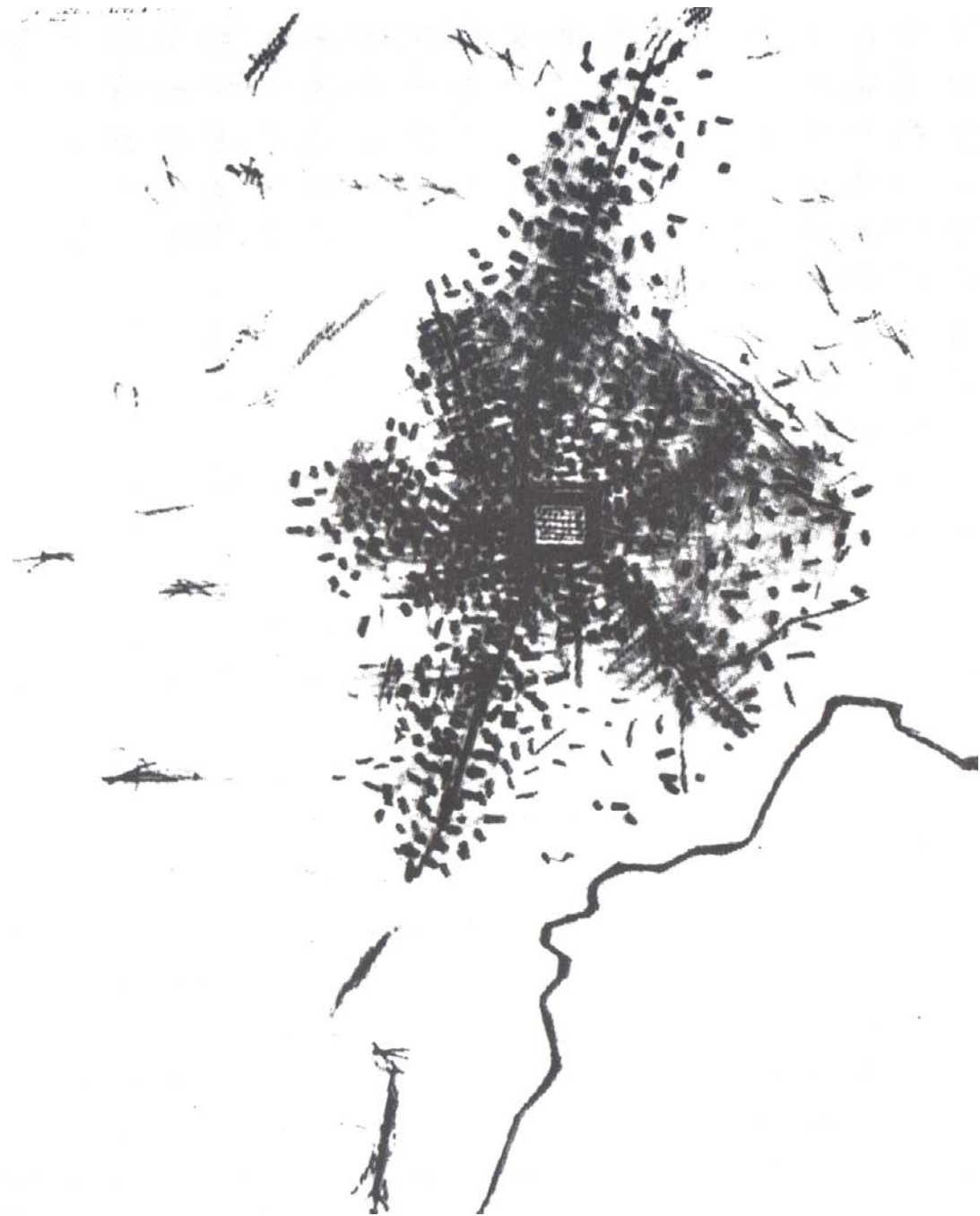
Η πόλη, ως τύπος πολιτικής οργάνωσης, εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο τον 8^ο αιώνα π.Χ. και συνδέεται με την καθιέρωση του οίκου ως μονάδα κοινωνικής οργάνωσης. Οι πόλεις στην αρχαιότητα αναπτύχθηκαν με δύο τρόπους: είτε ελεύθερα (δυναμική διαδικασία) είτε μέσω μιας συγκεκριμένης ιστορικής πράξης (συννοικισμός, αποικισμός, μετακίνηση πληθυσμού λόγω φυσικής καταστροφής ή πολεμικών συγκρούσεων). Η ίδρυσή τους συνδέεται με δύο λόγους: πρώτον, την ανάγκη συλλογικής συμβίωσης του συχνά μεικτού πληθυσμού τους¹¹⁰ και δεύτερον, την ανάγκη επαφής τους με σημαντικά κέντρα του θρησκευτικού και δημόσιου βίου τους, όπως για παράδειγμα τα θρησκευτικά κέντρα των Δελφών και της Επιδαύρου καθώς και τα κέντρα διεξαγωγής αγώνων με σημαντικότερα αυτά στην Ολυμπία, την Κόρινθο και τη Νεμέα. Το τελευταίο επιχείρημα ενισχύεται με την πεποίθηση του αρχιτέκτονα-πολεοδόμου Francois de Polignac¹¹¹, ότι *«το θρησκευτικό ιερό αποτέλεσε πολλές φορές πόλο της κοινωνικής συγκρότησης της πόλης»*.

Βασική επιδίωξη της πόλης είναι η αυτονομία κι η αυτάρκεια της και προς την επίτευξη αυτών των στόχων, η συνήθης μικρή έκταση της δικαιοδοσίας της δρα περιοριστικά. Έτσι, στο πλαίσιο αύξησης της έκτασής της, σε επίπεδο μακροκλίμακας, η εκάστοτε πόλη ιδρύει αποικίες ενώ σε επίπεδο μικροκλίμακας, η πόλη επεκτείνεται τόσο όσο απαιτείται για να καλύψει τις ανάγκες του

¹¹⁰ Αυτή η ανάγκη συνδέεται και με την πρόθεση προβολής τους ως μιας νέας πολιτικής οντότητας με υπολογίσιμη οικονομική ισχύ.

¹¹¹ De Polignac, F. 2000. *Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης*. Ελλ. μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος. Αθήνα: Εκδ. ΜΙΕΤ, 2000.

αυξανόμενου πληθυσμού της, χωρίς ωστόσο, να χάσει τη συνοχή της
(Εικ. 3.3).

Εικ. 3.3. Ο "συνοικισμός" γύρω από την αγορά τυπικής πόλης
(αγορά = εμπορικός και διοικητικός πυρήνας της πόλης).

Κάθε πόλη, στα πρότυπα της **αρχαϊκής δομής** της, συνίσταται σε δύο δομικά στοιχεία: στην ακρόπολη -συνήθως με την μορφή οχυρωματικού λόφου- και στο κατώτερο τμήμα της, όπου κυρίαρχη θέση καταλαμβάνει η αγορά σε κεντρικό σημείο. Αυτό ισχύει για τις ηπειρωτικές πόλεις, ενώ οι παράκτιες διαφοροποιούνται ως προς τη χωροθέτηση της αγοράς, η οποία και βρίσκεται στο λιμάνι.

Ιστορικός πυρήνας της δομής των πόλεων θεωρείται η ακρόπολη, ενώ η αγορά, το κέντρο της πόλης, αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο κοινωνικής συνάθροισης, πολιτικών δρώμενων και οικονομικών δραστηριοτήτων. Γύρω από το δίπολο «ακρόπολη-αγορά» εκτείνονται οι οικίες, των οποίων η χωροθέτηση ακολουθεί την ακτινωτή διάταξη των οδών με κέντρο την αγορά. Τα δημόσια κτήρια όπως το βουλευτήριο, το πρυτανείο κ.α., δεν έχουν συγκεκριμένη θέση μέσα στην πόλη, αν και συνήθως συγκεντρώνονται γύρω από την αγορά. Η θέση του θεάτρου και του σταδίου-γυμνασίου μέσα στον αστικό ιστό καθορίζεται εξ αρχής με βάση φυσικούς παράγοντες, σε αντίθεση με τα τείχη της πόλης που *«ακολουθούν πάντα την όποια μορφή έχει ήδη λάβει η πόλη έως τότε, λαμβάνοντας υπόψη τις ισοϋψείς του εδάφους και την ανάγκη για μελλοντική πιθανή επέκταση της πόλης»*¹¹². Τη διάταξη αυτή ακολουθούν πολλές πόλεις της κλασικής περιόδου, με κυριότερα παραδείγματα την Αθήνα, την Τεγέα, την Ήλιδα, τη Θάσο και τη Λατώ.

Στην **κλασική πόλη**, δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός «ιερού» και «κοσμικού». Ολόκληρη η πόλη είναι αφιερωμένη στους θεούς ή σε κάποια συγκεκριμένη θεότητα και η σχέση αυτή εκφράζεται με δύο τρόπους: είτε η θεότητα προστατεύει όλη την πόλη (π.χ. η θεά Αθηνά την πόλη της Αθήνας και η θεά Ήρα το Άργος) είτε η πόλη ανήκει σε κάποια θεότητα, υπό την έννοια ότι φιλοξενεί το ιερό της

¹¹² Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. σ.5-10.

σε κεντρικό σημείο του αστικού ιστού (ιερό Άρτεμης στην Καλυδώνα, ιερό Ειλείθειας στη Λατώ, ιερό Αθηνάς στη Φάρσαλο). Όλα τα επιμέρους στοιχεία του πολεοδομικού συνόλου ανήκουν ή είναι αφιερωμένα σε κάποια θεότητα. *«Οι οδοί είναι αφιερωμένοι στον θεό Ερμή, το θέατρο στον Διόνυσο ενώ, η ακρόπολη, η αγορά, το γυμνάσιο και διάφορα δημόσια κτήρια είναι αφιερωμένα στην αντίστοιχη θεότητα της οποίας το ιερό φιλοξενούν. Η παρουσία πολλών ιερών στον πολεοδομικό ιστό συνδέεται είτε με την ανάπτυξη της πόλης γύρω από αυτά εάν αυτά προϋπήρχαν είτε με τον συσχετισμό τους με τρόπο τελετουργικό με κάποιο άλλο ιερό εκτός πόλης σε ποικίλες μορφές (οδοί, γλυπτά, ταφικά μνημεία κ.α.)»¹¹³.*

Στις **νεοϊδρυθείσες ελληνιστικές πόλεις** με Ιπποδάμειο σύστημα, οι ιεροί χώροι εντάσσονται υποχρεωτικά στον κανάβο ενώ στις περιπτώσεις που *«οι χώροι αυτοί προϋπάρχουν του νέου πολεοδομικού σχεδίου, τότε ακολουθούν τον δικό τους προσανατολισμό εκτός Ιπποδάμειου συστήματος»¹¹⁴.*

Το μέγεθος και η δομή του σταδίου-γυμνασίου επιβάλλει συνήθως τη χωροθέτησή του στην άκρη της πόλης, σε φυσική κοιλότητα του εδάφους με ελαφριά κλίση που παρέχει έτσι φυσικά όρια στις τρεις πλευρές, αφήνοντας την τέταρτη ανοιχτή για την είσοδο στους χρήστες του χώρου. *«Η ένταξη του σταδίου-γυμνασίου στον αστικό ιστό με όρους σαφούς πολεοδομικής οργάνωσης κατέστη δυνατή μόνο με το Ιπποδάμειο σύστημα (παραδείγματα Μιλήτου, Μεσσήνης, Πριήνης)»¹¹⁵.*

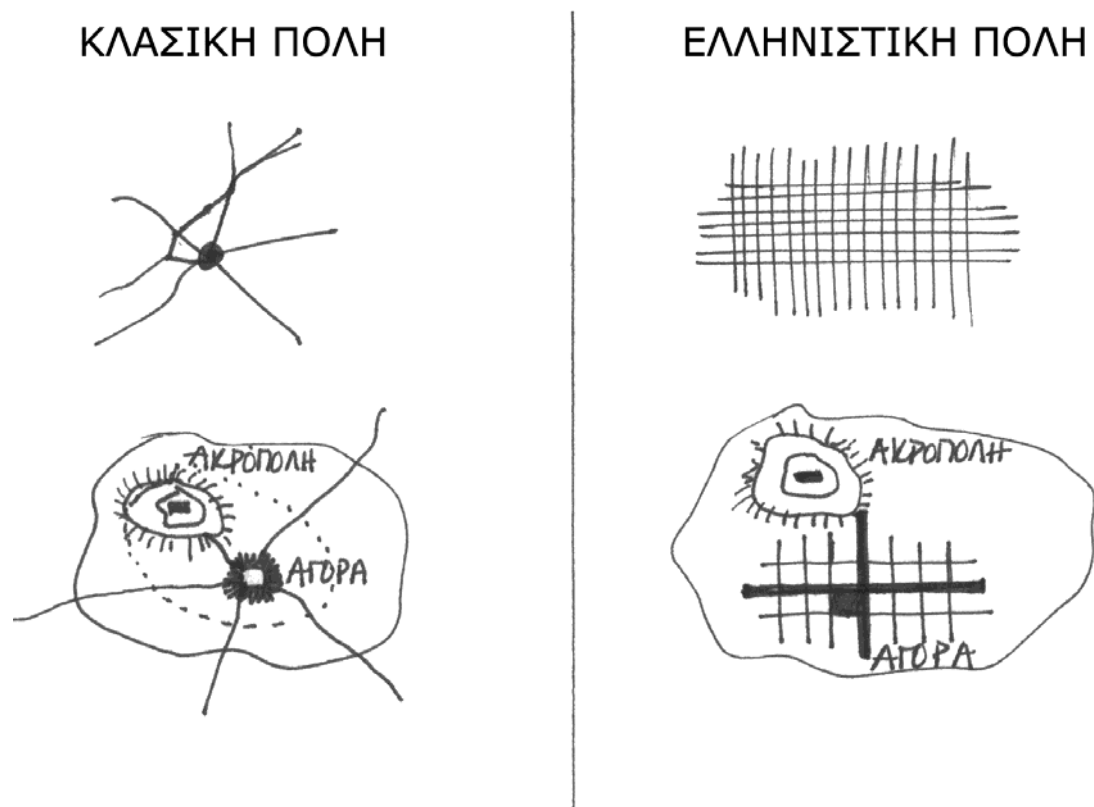
Αντίστοιχα, η μορφή του θεάτρου, με την ορχήστρα και το κοίλο, «απαιτεί» τη χωροθέτησή του στους πρόποδες λοφίσκου και

¹¹³ Ο.π. σ.87-89.

¹¹⁴ Ο.π. σ.89-91.

¹¹⁵ Ο.π. σ.142, 155-157.

ως εκ τούτου, κατέχει περίοπτη θέση στον αστικό ιστό, με πανοραμικές θεάσεις της πόλης και των φυσικών στοιχείων πέριξ αυτής (θάλασσα, βουνά κλπ.). Η γειτνίασή του με την αγορά στις περισσότερες αρχαίες ελληνικές πόλεις οφείλεται και στον ρόλο του ως χώρου κοινωνικών συναθροίσεων. «Το θέατρο αποτέλεσε πρόβλημα ως προς την μορφή του για το Ιπποδάμειο σύστημα, μια και δεν εντασσόταν απόλυτα στον ορθογωνικό κάναβο και γι' αυτό η χωροθέτηση και ο προσανατολισμός του δεν ακολουθούσε πάντα το προαναφερθέν πολεοδομικό σύστημα»¹¹⁶ (Εικ. 3.4).

Εικ. 3.4. Δομή Κλασικής και Ελληνιστικής πόλης.

¹¹⁶ Ο.π. σ.161-164.

Τα προαναφερθέντα στοιχεία που αφορούν τη χωροθέτηση κτισμάτων και λειτουργιών στο τοπίο, αποτελούν μεμονωμένες χειρονομίες τοπιακού συσχετισμού των δομικών στοιχείων της πόλης με τον περιβάλλοντα χώρο της. Σημαντικότερο ζήτημα ωστόσο, αποτελεί για την παρούσα διατριβή το πρωθύστερο βήμα αυτών των μεμονωμένων περιπτώσεων. **Ήτοι, η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η τοπογραφία (τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά) επηρεάζει την ανάπτυξη και μετέπειτα οικιστική εξέλιξη των πόλεων της αρχαιότητας συνολικά στον ελλαδικό χώρο.**

Η πολεοδόμος Βούλα Μέγα προτείνει την κατάταξη των πόλεων με κριτήριο τη βαθμίδα ανάπτυξης τους σε τέσσερις κατηγορίες¹¹⁷: στην πρώτη εντάσσονται η Αθήνα και η Σπάρτη γιατί αποτελούν μεμονωμένες περιπτώσεις από μόνες τους στον ελλαδικό χώρο και στην δεύτερη, ανήκουν πόλεις πλούσιες κι ισχυρές, όπως η Κόρινθος, το Άργος, η Ρόδος, η Θήβα, η Δήλος και η Μεσσήνη. Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει την Ερέτρια, την Αίγινα, τη Νάξο, τη Δωδώνη, την Κω και τη Σικυώνα ενώ, η τελευταία κατηγορία, αναφέρεται στις πόλεις που αναπτύχθηκαν και παρήκμασαν σχετικά γρήγορα, με κυρίαρχα παραδείγματα αυτά της Μεγαλόπολης, της Ραμνούντας, της Κασσώπης, της Σαμοθράκης και της Μαντίνειας. Στη συνέχεια, στην ίδια μελέτη, επιχειρείται ο εντοπισμός συγγενικών γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών ανάμεσα στις πόλεις κάθε κατηγορίας ξεχωριστά, γεγονός το οποίο και θα δικαιολογούσε τον βαθμό ανάπτυξής τους. Το αποτέλεσμα είναι μάλλον απογοητευτικό, αφού *«το στατιστικό δείγμα των κυριότερων πόλεων-κρατών είναι πολύ ελλειπτικό για να απαντήσει στο ερώτημα κατά πόσον η τοπογραφία κυοφόρησε διαχρονικές θέσεις*

¹¹⁷ Μέγα, Β. Π. «Τοπογραφία και ανάπτυξη των αρχαίων πόλεων-κρατών της Ελλάδας.» Στο *Αρχαιολογία*, τ.28 (1988). σ.61-64.

οικισμών»¹¹⁸. Είναι πιθανό οι πεδινές εκτάσεις να σχετίζονταν με την ένταση της οικονομικής δραστηριότητας και συνεπώς, με τον πλούτο της πόλης. Εντούτοις, αυτή ακριβώς η ομαλότητα του εδάφους μπορεί να επέφερε σημαντικές δυσκολίες στη διασφάλιση της προστασίας της πόλης από εξωτερικούς κινδύνους, η οποία και καθορίζει την διαβίωσή της στην πορεία του χρόνου.

Παρατηρεί λοιπόν, κανείς ότι **τα κριτήρια συσχετισμού της τοπογραφίας με την ανάπτυξη των οικιστικών συνόλων είναι σχετικά** και δυστυχώς, τα στοιχεία που προκύπτουν από τα ανασκαφικά ευρήματα σε διάφορες πόλεις του ελλαδικού χώρου είναι ελλιπή για να επαληθευτεί ή όχι μια τέτοια υπόθεση.

Η μελέτη του Πανεπιστημίου του Οχάιο¹¹⁹ σχετικά με την επίδραση της γεωγραφίας και του περιβάλλοντος εν γένει στις πόλεις και τα τοπία του ελλαδικού χώρου προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την **αλληλεπίδραση των αστικών δομών με τις οικονομικές δραστηριότητες της κάθε πόλης-κράτους**. Σύμφωνα με αυτήν τη μελέτη, *«το τοπίο της ελληνικής αρχαιότητας περιλαμβάνει την πόλη και τον περιβάλλοντα χώρο της. Η βασική πολιτική μονάδα του ελληνικού κόσμου, οι πόλεις, αποτελούνται από το αστικό κέντρο («άστυ») και τον περιβάλλοντα χώρο του («χώρα»), ενσωματώνοντας συχνά επιπρόσθετες πόλεις και χωριά και δρώντας τελικά ως ένα ενιαίο σύνολο. Οι ορεινοί όγκοι της Ελλάδας διαιρούν τις γεωργικές περιοχές σε διακριτές εδαφικές μονάδες που οριοθετούνται σε όλες τις πλευρές από θάλασσα και βουνά. Αυτή η γεωγραφία ευνοεί τον τοπικισμό - με την καθαρά χωρική ιδιότητα του - και μια οργάνωση τέτοια ώστε κάθε μικρή εδαφική έκταση να ελέγχεται διοικητικά από μια αστική μονάδα»*.

¹¹⁸ Ο.π. σ.64.

¹¹⁹ Ohio State Archaeological excavations in Greece. *Geography, Environment, and Archaeology in Greece*. College of Arts and Sciences, The Ohio State University. www.greekarchaeology.osu.edu/arch-edu/archaeology

Η ζωή των Ελλήνων είναι στενά συνδεδεμένη με την «ύπαιθρο», δεδομένου ότι μεγάλο μέρος του κοινωνικού συνόλου κατοικεί στο αστικό κέντρο και μετακινείται καθημερινά για να εργαστεί στους τομείς απασχόλησής του εκτός πόλης, στον «αγρό». Τα στοιχεία που προκύπτουν από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα υποδεικνύουν μια ποικιλία οργάνωσης της κατοίκησης, ειδικά αφού τα περισσότερα κοινωνικά στρώματα ασχολούνται με τη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, απαραίτητες για την υποστήριξη του πληθυσμού που κατοικεί στην αστική μονάδα¹²⁰.

Σε κάθε περίπτωση, **το τοπίο της ελληνικής αρχαιότητας νοείται μόνο ως το συνολικό «πλαίσιο» τριών αλληλοσυμπληρωμένων τοπίων – του αγροτικού, του αστικού και του ιερού**. Η πόλη παράγει το δικό της ξεχωριστό αστικό τοπίο και ταυτόχρονα εντάσσεται στο ευρύτερο τοπίο του γεωγραφικού της περιβάλλοντος, μέρος του οποίου αποτελεί τόσο πολιτικά όσο και οικονομικά. Πόλη και ύπαιθρος ακμάζουν και παρακμάζουν μαζί και υπάρχει πάντα μια οπτική αντίθεση μεταξύ τους. Η αστική περιοχή έχει αυστηρώς καθορισμένα όρια, που δηλώνονται με αμυντικό περιτείχισμα και πύλες, αλλά το αστικό τοπίο γενικότερα, μπορεί να διαφοροποιείται ακόμα και με την ίδια την πολεοδομική οργάνωσή του ή και με την ύπαρξη θρησκευτικού κέντρου, όπως προαναφέρθηκε.

¹²⁰ Σ' αυτά προστίθενται η αλιεία, η υλοτομία κι η μεταλλουργική δραστηριότητα (π.χ. ασήμι για κοπή νομισμάτων).

Συνοψίζοντας, η επιστημονική θεώρηση του τοπίου υπό το πρίσμα της αρχαιολογίας προσέφερε τη δυνατότητα επιστημονικής σύγκλισης κι εννοιολογικής αλληλοσυμπλήρωσης των μέχρι τότε υφιστάμενων προσεγγίσεων της αρχαιολογίας και συνέβαλε στη μελέτη των πολιτικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών συσχετίσεων μιας κοινωνικής ομάδας με τον ευρύτερο τοπιακό υποδοχέα της στην πορεία του χρόνου.

Ο υπό μελέτη χώρος στην περίπτωση αυτή εκτείνεται συχνά και πέρα από τα στενά γεωγραφικά όρια κατοίκησης ενός κοινωνικού συνόλου, όπως καταδεικνύει και η μελέτη των οικιστικών συγκροτημάτων της αρχαιότητας, όπου στοιχεία της πολεοδομικής ενότητας βρίσκονται και εκτός των τειχών της πόλης (π.χ. ιερά εκτός πόλης). ***Η οργάνωση του χώρου στην αρχαιότητα αντανακλά τα φιλοσοφικά ρεύματα της εκάστοτε περιόδου, εκφράζει τις πολιτειακές και κοινωνικές δομές και ανταποκρίνεται στις διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες του πληθυσμού που φιλοξενείται στον χώρο αυτόν μέσω της εισαγωγής νέων στοιχείων στον πολεοδομικό ιστό. Παρόλο που τελετουργικές και κοσμολογικές αξίες ορίζουν τον τρόπο ανάπτυξης μιας πόλης (γύρω από τα ιερά των θεών στα οποία η πόλη είναι αφιερωμένη), η πολεοδομική της οργάνωση στηρίζεται σε όρους γεωμορφολογικούς. Συσχετίζεται έτσι, η χωροθέτηση των επιμέρους στοιχείων του οικιστικού συγκροτήματος με το τοπιακό υπόβαθρο, είτε με τη μορφή «εκμετάλλευσης» φυσικών κοιλωμάτων κι εξάρσεων είτε με τη μορφή ανάδειξης προνομιακών θέσεων πανοραμικής εποπτείας της πόλης και του περιβάλλοντος αυτής χώρου.***

ΚΕΦ. 4. ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

4.1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

4.2. ΤΕΧΝΗ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ

4.3. Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΘΕΣΗ – ΜΕΓΕΘΟΣ - ΟΡΓΑΝΩΣΗ

4.4. ΑΣΤΙΚΟ ΚΑΙ «ΦΥΣΙΚΟ» ΤΟΠΙΟ

ΚΕΦ. 4. ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

4.1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η αρχή της Ελληνιστικής Περιόδου¹²¹ (323π.Χ. - 31π.Χ.) σηματοδοτείται από τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και ορίζει μια νέα ιστορική περίοδο κατά την οποία ο ελληνικός πολιτισμός διαδίδεται στις νεοϊδρυθείσες –εκτός Ελλαδικού χώρου- ελληνικές πόλεις. Με την πάροδο των ετών, η σταδιακή αποδυνάμωση των πόλεων σε οικονομικό και στρατιωτικό επίπεδο, σε συνδυασμό με την παρακμή των βασιλείων υπό Μακεδονική κυριαρχία, ευνοεί την επιρροή και τελικά τη ρωμαϊκή κυριαρχία το 31π.Χ., ημερομηνία που σηματοδοτεί και την ίδρυση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον Οκταβιανό Αύγουστο¹²², έπειτα από τη θριαμβευτική νίκη του στη ναυμαχία του Ακτίου. Η ρωμαϊκή κυριαρχία διαρκεί μέχρι το 324μ.Χ., όταν τα οικονομικά και διοικητικά προβλήματα της επιφέρουν την οριστική παρακμή της.

Η πρώτη φάση της ελληνιστικής περιόδου (3^{ος} αι. π.Χ.) χαρακτηρίζεται από τις διαρκείς συγκρούσεις μεταξύ των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου για τον έλεγχο των εδαφών της Ασίας και της Αφρικής. Το αποτέλεσμα των εσωτερικών αυτών συγκρούσεων ήταν ο σχηματισμός τεσσάρων βασιλείων υπό την εξουσία Μακεδονικών δυναστειών. Πρόκειται πρώτον, για το βασίλειο των Πτολεμαίων, με καθορισμένα σύνορα στη σημερινή περίπου Αίγυπτο και πρωτεύουσα την Αλεξάνδρεια και δεύτερο αυτό των Σελευκιδών, με πρωτεύουσα τη Σελεύκεια στον Τίγρη ποταμό και αργότερα την Αντιόχεια και το οποίο περιελάμβανε το ασιατικό μέρος του Περσικού Βασιλείου. Το τρίτο βασίλειο, το Μακεδονικό, επεδίωκε τον έλεγχο του νότιου

¹²¹ Ελληνίζω = συμπεριφέρομαι ως Έλληνας.

¹²² Οκταβιανός Αύγουστος: Γάιος Ιούλιος Καίσαρ Οκταβιανός. (Λατινικά: GAIVS•IVLIVS•CÆSAR•OCTAVIANVS) ή Γάιος Οκτάβιος (Gaius Octavius), μετέπειτα Αυτοκράτωρ Αύγουστος (Augustus).

ελλαδικού χώρου και συνεπώς, η παρουσία φρουρών σε σημαντικές πόλεις του χώρου αυτού δημιούργουσε ένα έντονο αντι-μακεδονικό κλίμα. Η γενικότερη αυτή δυσaréσκεια ενισχυόταν από τους Πτολεμαίους, οι οποίοι απέβλεπαν στον περιορισμό της επέκτασης του Βασιλείου της Μακεδονίας, έτσι ώστε να διασφαλιστεί γι' αυτούς η πρόσβαση στους θαλάσσιους δρόμους του νότιου ελλαδικού χώρου. Τέλος, το βασίλειο των Ατταλιδών, με πρωτεύουσα την Πέργαμο, στη δυτική Μικρά Ασία, ιδρύθηκε στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. και παραχωρήθηκε το 133 π.Χ. στους Ρωμαίους (Εικ. 4.1).

Εικ. 4.1. Τα τέσσερα ελληνιστικά βασίλεια.

Μέσα σ' αυτό το πολιτικό πλαίσιο των συγκρούσεων, κάποιες από τις προϋπάρχουσες πόλεις-κράτη, όπως η Αθήνα, *«κατάφεραν να διατηρήσουν την τυπική ανεξαρτησία τους ενώ άλλες ενσωματώθηκαν στους νεοϊδρυθέντες ομοσπονδιακούς σχηματισμούς»*. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, η πολιτική επιρροή των μεμονωμένων πόλεων-κρατών ήταν ήσσονος σημασίας στο νέο, *«εξαιρετικά διευρυμένο ελληνιστικό κόσμο»*¹²³.

Στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., σημάδια παρακμής κάνουν αισθητή την εμφάνισή τους, για λόγους που σχετίζονται με την αναβίωση του αισθήματος εθνικής υπερηφάνειας ανάμεσα στους μη-Έλληνες σε συνδυασμό με την αυξανόμενη πολιτική επιρροή της Ρώμης. Καθ' όλη τη διάρκεια του 2^{ου} αι. π.Χ. και μέχρι το τέλος του 1^{ου} αι. π.Χ., *«τα ελληνιστικά βασίλεια σταδιακά ενσωματώνονται στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και τελικά μετατρέπονται σε φορολογικά -και όχι μόνο- υποτελείς επαρχίες της»*¹²⁴.

Στον ελλαδικό χώρο, το πρώτο βασίλειο που καταλύθηκε ήταν το Μακεδονικό, μετά τη νίκη του ρωμαϊκού στρατού στην Πύδνα της Μακεδονίας το 168 π.Χ. Ως εκ τούτου, η Μακεδονία οργανώθηκε ως ρωμαϊκή επαρχία διοικούμενη από έναν Ρωμαίο διοικητή με το αξίωμα του ανθύπατου (proconsul) με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Στο νότιο Ελλαδικό χώρο, η αντίστοιχη μεταβολή συνέβη το 146 π.Χ. και η αιτία της ρωμαϊκής παρέμβασης ήταν οι τεταμένες σχέσεις μεταξύ Αχαϊκής συμπολιτείας¹²⁵ και Σπάρτης. Συγκεκριμένα, *«την άνοιξη του 146 π.Χ. η Αχαϊκή συμπολιτεία κήρυξε πόλεμο εναντίον της Σπάρτης (η οποία ήταν σύμμαχος της Ρώμης) κι η ήττα της πρώτης*

¹²³ Pollitt, J. J. *The Art of Greece 1400-31 BC*. New Jersey: Prentice-Hall Ed., 1965. σ.195.

¹²⁴ Ο.π. σ.195.

¹²⁵ Η Αχαϊκή Συμπολιτεία ιδρύθηκε το 280π.Χ. από Αχαϊκές πόλεις και βάση της αποτέλεσε μια παλαιότερη ομοσπονδία, του 5ου αιώνα π.Χ. Στην ίδρυση της συμμετείχαν η Κορινθία, η Αργολίδα κι η Αρκαδία ενώ αργότερα, προσαρτήθηκαν η Λακωνία, η Μεσσηνία κι η Ηλεία. Διαλύθηκε το 146π.Χ., με την υποταγή των πόλεων της Πελοποννήσου στους Ρωμαίους.

είχε ως συνέπεια όλες οι πόλεις-μέλη της να υπαχθούν στην αρμοδιότητα του ανθυπάτου της Μακεδονίας με αυτοδιοίκηση»¹²⁶.

Η μετάβαση από την κλασική στην ελληνιστική εποχή σηματοδοτεί βαθιές αλλαγές στις κοινωνικές και πολιτικές δομές, οι οποίες ορίζουν εκ νέου την αντίληψη για τη θεώρηση του κόσμου, όπως αυτή αποτυπώνεται στις μεταβολές του αστικού τοπίου.

Η ελληνιστική εποχή χαρακτηρίζεται από την παρακμή της πόλης-κράτους των κλασικών χρόνων, μια εξέλιξη κατά την οποία ο καθηγητής M. Zimmermann θεωρεί ότι «η "πόλις", εν μέσω των νεοσυσταθέντων ελληνιστικών κρατών, απώλεσε σημαντικά χαρακτηριστικά της και υπέστη μεταμορφώσεις. Η ιστορική εξέλιξη των ελληνιστικών αστικών κέντρων αντικατοπτρίζει μια δυναμική διαδικασία, χαρακτηριζόμενη αφενός, από την επιδίωξη μιας εξισορρόπησης συμφερόντων στους κόλπους του εκάστοτε αστικού συνόλου και αφετέρου, από την προσπάθεια προσαρμογής σε νέα εξωτερικά δεδομένα»¹²⁷.

Η νέα μορφή πολιτικής οργάνωσης της περιόδου αυτής, η μοναρχία, επεδίωκε την εξασφάλιση συνεκτικής ενότητας μεταξύ των πληθυσμών με διαφορετικά πολιτισμικά γνωρίσματα και ήθη. Ουσιαστικά, κλήθηκε να ενσωματώσει, υπό τη σκέπη μιας νέας μορφής εξουσίας, διαφορετικές υφιστάμενες εκφάνσεις διακυβέρνησης, όπως για παράδειγμα, τις πόλεις-κράτη της κλασικής περιόδου, με κυρίαρχο στοιχείο της δημοκρατικής διακυβέρνησής τους το ιδανικό της αυτονομίας.

¹²⁶ Walbank, F. W. *Ο ελληνιστικός κόσμος*. Ελλ. μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Βάνιας, 1999. σ.239-240.

¹²⁷ Zimmermann, M. *Die hellenistische Polis als Lebensform. Urbane Strukturen und bürgerliche Identität zwischen Tradition und Wandel*. Ελλ. μτφρ. "Η Ελληνιστική πόλη-κράτος ως τρόπος ζωής. Παράδοση και εξέλιξη στις αστικές δομές και την ταυτότητα του πολίτη." Ερευνητικό πρόγραμμα Γερμανικής Επιτροπής Ερευνών (Deutsche ForschungsGemeinschaft - DFG). SPP 1209 (2006-2012). www.poliskultur.de/41_Home.html

Είναι σαφές ότι λόγοι προσαρμογής κι επιβίωσης συνετέλεσαν στη δημιουργία νέων μορφών δημόσιας ζωής και θεσμών στις πόλεις-κράτη του ελλαδικού χώρου. Αυτές οι μορφές αντανakλούσαν τον συγκερασμό των συμφερόντων τόσο του ηγεμόνα-μονάρχη όσο και των πόλεων που βρίσκονταν υπό την εξουσία του. Αντίθετα, στις νέες πόλεις που ιδρύθηκαν κατά την ελληνιστική περίοδο, η στάση των μοναρχών ήταν τελείως διαφορετική, διεκδικώντας την απόλυτη εξάρτηση των πόλεων από αυτούς, γεγονός το οποίο δεν επέτρεπε την ύπαρξη κανενός είδους ανεξάρτητης πολιτικής.

Η υπερσυγκέντρωση του πλούτου στα χέρια των ξένων δυναστών ή των εύπορων πολιτών είχε ως αποτέλεσμα την αποκλειστική οικονομική ενίσχυση των δημόσιων δραστηριοτήτων από αυτούς, οι οποίοι και απολάμβαναν τιμές «ευεργέτη» της εκάστοτε πόλεως. Αναπόφευκτα, η ενεργός συμμετοχή τους στα κοινά ενίσχυσε σημαντικά τον πολιτικό τους ρόλο, γεγονός το οποίο, σε συνδυασμό με την εντεινόμενη οικονομική ανισότητα, επέφερε κοινωνική αστάθεια. Έτσι, οι πολίτες, με μειωμένο πλέον το ενδιαφέρον τους για το δημόσιο συμφέρον, εστίαζαν κυρίως στην καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης τους, προβάλλοντας το αίσθημα του ατομικισμού ως χαρακτηριστικό της ελληνιστικής περιόδου.

Προς την κατεύθυνση αυτή, πλήθος ανθρώπων (έμποροι, καλλιτέχνες, εξόριστοι, κατώτερες κοινωνικές τάξεις) μετακινείται και εγκαθίσταται στις νέες πόλεις και η επαφή με τους λαούς της Ασίας επηρεάζει σημαντικά τον τρόπο σκέψης των Ελλήνων. Η δυνατότητα της ελεύθερης μετακίνησης των ατόμων στον ελληνιστικό κόσμο επιτρέπει την γνωριμία τους με τους πληθυσμούς αυτούς και τα αντίστοιχα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους (θρησκεία, ήθη κι έθιμα), θέτοντας έτσι, τις παραδοσιακές αντιλήψεις του αρχαιοελληνικού κόσμου υπό αμφισβήτηση.

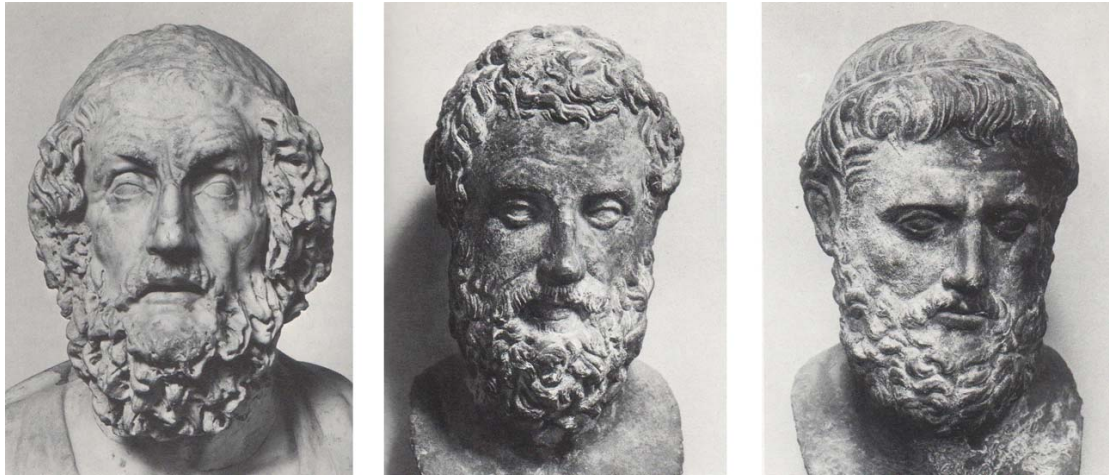
4.2. ΤΕΧΝΗ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ

Η ελληνιστική τέχνη, αντανακλώντας τις εκάστοτε πολιτικές μεταβολές, χαρακτηρίζεται *«από φιλόδοξους πειραματισμούς στην πρώτη φάση της (323-250π.Χ.), επίδειξη της δύναμης των βασιλείων στη δεύτερη φάση της (250-175π.Χ.) και τον διάχυτο θαυμασμό της ευγενούς τάξης της Ρώμης για τον (νεο)κλασικισμό στην τελευταία της περίοδο»*¹²⁸.

Τα νέα κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα της εποχής με τις συνεχείς ανακατατάξεις και μετακινήσεις επιφέρουν αλλαγές και στα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί η ελληνιστική τέχνη, *«τοποθετώντας τον άνθρωπο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της. Μέσα στο γενικότερο κλίμα της αμφισβήτησης παλιών στερεοτύπων, οι καλλιτέχνες ενδιαφέρονται πλέον για τα προβλήματα της ίδιας της τέχνης τους και κυρίως για το πρόβλημα της απεικόνισης των ατομικών συναισθημάτων, των εκφράσεων και εντάσεων»*. Ο καλλιτέχνης της περιόδου αυτής επικαλείται είτε τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του εκάστοτε «πελάτη» του είτε τα κοινά βασικά ανθρώπινα συναισθήματα. Το αποτέλεσμα για κάθε περίπτωση εξ αυτών ήταν αφενός για την πρώτη, η *«αυξημένη ζήτηση προσωπογραφιών»*, όπου σε σύγκριση με τα εξιδανικευμένα πορτρέτα της Κλασικής περιόδου, τα ελληνιστικά αποδίδουν με τρόπο ρεαλιστικό τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του απεικονιζόμενου προσώπου και αφετέρου για τη δεύτερη, *«η διαρκής αναζήτηση του δραματικού πάθους στη ζωγραφική και στη γλυπτική»*¹²⁹ (Εικ. 4.2).

¹²⁸ Pollitt, J.J. *The Art of Greece 1400-31 BC*. New Jersey: Prentice-Hall Ed., 1965. σ.195.

¹²⁹ Ο.π. σ.196.

Εικ. 4.2. Προτομές του Ομήρου, Αισχύλου και Σοφοκλή (από αριστερά) – Ελληνιστική περίοδος.

Ωστόσο, η καθοριστικής σημασίας καινοτομία της ελληνιστικής περιόδου έγκειται στην εισαγωγή στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος στα έργα της εποχής. Στους χρόνους αυτούς παρατηρείται για πρώτη φορά το ενδιαφέρον για την απεικόνιση τοπίων στη ζωγραφική.

Το τοπίο δεν είναι απλά το πλαίσιο της ζωγραφικής σύνθεσης όπως στην αρχαία ανατολική τέχνη (Βαβυλωνία, Περσία Αίγυπτος κ.α.), αλλά συγκεκριμένα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος διαμορφώνουν ή/και αναδεικνύουν την ίδια τη σύνθεση, πλαισιώνοντας τις μορφές. Ένα νέο χαρακτηριστικό που συνδέεται με την προαναφερθείσα τάση είναι και η εμφάνιση του ψευδαισθητισμού, ο οποίος εφαρμόζεται κυρίως στην τοιχογραφία. Τοπία ή κήποι απεικονίζονται σε ζωγραφικά έργα, ανάμεσα από παραστάδες και κολώνες ως ψευδαίσθηση πραγματικών αρχιτεκτονικών μελών, δίνοντας την εντύπωση του βάθους.

«Σε όλα τις εκφράσεις τέχνης της περιόδου –ζωγραφική, γλυπτική, ποίηση- το τοπίο κατέχει κυρίαρχο ρόλο ως στοιχείο υποδήλωσης ενός συγκεκριμένου τόπου όπου τοποθετείται ένα άτομο ή ένα συμβάν». Εντούτοις, σε κανένα από τα έργα της περιόδου δεν υπάρχει ένδειξη ύπαρξης ξεχωριστού είδους τοπιογραφίας (Εικ. 4.3 - 4.5).

Εικ. 4.3. Τοιχογραφία του Ερκολάνο.

Ο θρίαμβος του Θησέα που νίκησε τον Μινώταυρο.

Οι κίονες και οι βράχοι που πλαισιώνουν τη σύνθεση δίνουν την εντύπωση του βάθους αλλά οι μορφές στέκονται απομονωμένες από αυτό (3^{ος} αιώνας π.Χ.).

Εικ. 4.4. Τοιχογραφία του Μποσκορέαλε - Έπαυλη "Fannio Sinistore".
Οι μορφές βρίσκονται μετέωρες σε ένα ψευδές αρχιτεκτονικό περιβάλλον,
βασισμένο στην τεχνική «trompe - l' oeil» (μέσα 3^{ου} αιώνα π.Χ.).

Εικ. 4.5. Τοιχογραφία της Πομπηίας - Αυτοκρατορική Έπαυλη.
Εντύπωση προκαλεί το άνοιγμα του βάθους με τη χρήση πλάγιων γραμμών
(στοιχείο προοπτικής) που ενσωματώνουν και στοιχεία του εξωτερικού
περιβάλλοντος (κίονες - ουρανός). - 3^{ος} αιώνας π.Χ.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρων είναι ο συσχετισμός των αναδυόμενων φιλοσοφικών σχολών της περιόδου αυτής όχι μόνο με τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες αλλά κυρίως με το τοπίο.

Παράλληλα με τους κυνικούς φιλοσόφους, αναπτύχθηκαν τρία νέα φιλοσοφικά ρεύματα (Επικουρισμός, Στωικισμός και Σκεπτικισμός), με κοινό χαρακτηριστικό την έμφαση στην ατομική αυτονομία κι ελευθερία από υλικές ανάγκες και πάθη, καθώς και στην επιδίωξη του “ζην κατά φύσιν”¹³⁰. Έτσι, ο τρόπος ζωής των φιλοσόφων αποτελεί πρότυπο για την κατάκτηση της ατομικής ελευθερίας.

Ο Κυνισμός, ρεύμα της κλασικής φιλοσοφίας που επιβιώνει μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους, διδάσκει, κατά τα πρότυπα του Σωκράτη, έναν λιτό τρόπο ζωής κι απορρίπτει τις παραδοσιακές συμβάσεις, τον πλούτο και τη δόξα, τα οποία απομακρύνουν τον άνθρωπο από την αναζήτηση της εσωτερικής αλήθειας. Σε απάντηση της διαιωνιζόμενης κοινωνικής αδικίας, οι κυνικοί φιλόσοφοι κατηγορούν τον πλούτο, την άνεση και τον καταναλωτισμό και διδάσκουν ότι υπέρτατη αξία και αγαθό είναι η απελευθέρωση του ανθρώπου από τις ανάγκες που ο ίδιος δημιούργησε.

Οι Επικούρειοι δέχονται ότι ο μέτριος πλούτος είναι αναγκαία προϋπόθεση της ελευθερίας του ατόμου, χωρίς όμως να εκθειάζουν τα υλικά αγαθά. Ο Επίκουρος, εισηγητής του ρεύματος αυτού, μετατρέπει τον κήπο της οικίας του σε κέντρο της φιλοσοφικής του σχολής¹³¹, η οποία κι έχει τη μορφή οργανωμένης κοινότητας με πολύ ισχυρούς δεσμούς μεταξύ των μελών της. Κύριο αντικείμενο της διδασκαλίας των Επικούρειων είναι η ηθική, ως στοιχείο μιας ενάρετης, απηλαγμένης από φόβους και πάθη ζωής.

¹³⁰ Στωικοί φιλόσοφοι: “ομολογουμένως τη φύσει ζην, όπερ ταυτό του κατ’ αρετήν ζην”.

¹³¹ Η σχολή ονομάστηκε «Κήπος» και οι Επικούρειοι έγιναν γνωστοί και ως «οι από των κήπων» ή «οι από κήπου».

Ο Στωικισμός, ιδρυτής του οποίου θεωρείται ο Ζήνων, οφείλει το όνομα του στην "Ποικίλη Στοά" (Ζωγραφισμένη Στοά) όπου λαμβάνουν χώρα οι διδασκαλίες κι η οποία συνιστά έναν στεγασμένο δημόσιο χώρο περιπάτου. Οι Στωικοί φιλόσοφοι ασχολούνται με τον πολιτικό και ηθικό βίο, στα πλαίσια πάντα της εναρμόνισης του με τη «φύση» («...ομολογουμένως τη φύσει ζην...»).

Τέλος, ο Σκεπτικισμός υιοθετεί μια κριτική στάση απέναντι στη δυνατότητα βέβαιης γνώσης του κόσμου, υποστηρίζοντας ότι οι αισθήσεις παριστάνουν μια άποψη μόνο του κόσμου κι όχι την πραγματική του υπόσταση. Το ρεύμα αυτό προωθεί μια τάση αμφισβήτησης σε αντίθεση με τον κυρίαρχο τότε δογματισμό, προωθώντας μια γόνιμη κριτική στάση απέναντι στα μεγάλα προβλήματα της εποχής.

Αυτό που αξίζει να σημειωθεί ωστόσο, είναι το ενδιαφέρον των φιλοσοφικών αυτών σχολών για τη φύση. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με μια γενικότερη τάση του 4^{ου} αι. π.Χ., η οποία αφορά τη συναισθηματική απομάκρυνση του ανθρώπου από το «άστυ» και την επιστροφή του στη «φύση». Ο J. Onians ανάγει τα αίτια αυτής της τάσης «στην απότομη αύξηση του μεγέθους των νεοσύστατων πόλεων του ελληνιστικού κόσμου, η οποία δημιουργούσε ένα γενικότερο αίσθημα φόβου στο κοινωνικό σύνολο ως προς το τι αλλαγές θα επέφερε η υπερσυγκέντρωση του πληθυσμού σ' ένα μέρος, αλλά και ανησυχίας για την απομάκρυνση από τη "φύση", με την οποία ήταν στενά συνδεδεμένες οι εκφάνσεις του πολιτικού και θρησκευτικού του βίου (αγορά, ιερά άλση κ.α.)»¹³². Η ανάγκη ανεύρεσης νέων τρόπων επανασύνδεσης τους με το τελευταίο βρήκε εκφραστή στην *αυξημένη δημιουργία ιερών στο φυσικό περιβάλλον όπου λατρεύονταν συγκεκριμένες θεότητες που σχετιζόνταν με την ανάγκη τους είτε να ξεφύγουν από τα*

¹³² Onians, J. 1979. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.50-51.

προβλήματα του επίγειου κόσμου (λατρεία Διονύσου – εκστατικές τελετές) είτε να λύσουν αυτά τα προβλήματα (λατρεία Ασκληπιού - θέματα υγείας λόγω πληθυσμιακής συσσώρευσης στις πόλεις). Πράγματι, και οι δύο προαναφερθείσες θεότητες απεικονίζονται συχνά σε έργα της ελληνιστικής περιόδου και μάλιστα τα στοιχεία του περιβάλλοντος μέσα στα οποία τοποθετούνται αυτές, απεικονίζουν τους χώρους λατρείας τους (τα ιερά τους).

Συνήθως, οι φιλόσοφοι της ελληνιστικής περιόδου προτιμούσαν τα *γυμνάσια ως τόπο συναντήσεων* τους γιατί θεωρούσαν ότι συνιστούσαν το ιδανικό περιβάλλον για σωματική και πνευματική άσκηση ταυτόχρονα, μακριά από τις απολαύσεις και πιέσεις της πόλης. Ίσως αυτό να εξηγεί και τη χωροθέτηση των γυμνασίων στην άκρη της πόλης, «σε φυσική κοιλότητα του εδάφους με ελαφριά κλίση που θα παρείχε έτσι φυσικά όρια στις τρεις πλευρές», όπως ακριβώς είχε υποστηρίξει και ο R.E. Wycherley σε προγενέστερο κεφάλαιο¹³³.

¹³³ Βλ. και Κεφ. 3.3. ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ – «ΑΣΤΥ» ΚΑΙ «ΧΩΡΑ» στην παρούσα διατριβή.

«Το μέγεθος και η δομή του σταδίου-γυμνασίου επέβαλλε συνήθως την χωροθέτηση του στην άκρη της πόλης, σε φυσική κοιλότητα του εδάφους με ελαφριά κλίση που θα παρείχε έτσι φυσικά όρια στις τρεις πλευρές, αφήνοντας την τέταρτη ανοιχτή για την είσοδο στους χρήστες του χώρου.»

Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. σ.7-10, 142, 155-157.

Βλ. και Carroll – Spillecke Maureen. *ΚΗΠΟΣ (der antike griechische Garten)*. Berlin: Deutscher Kunstverlag ed., 1989. σ.81.

4.3. Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΘΕΣΗ – ΜΕΓΕΘΟΣ - ΟΡΓΑΝΩΣΗ

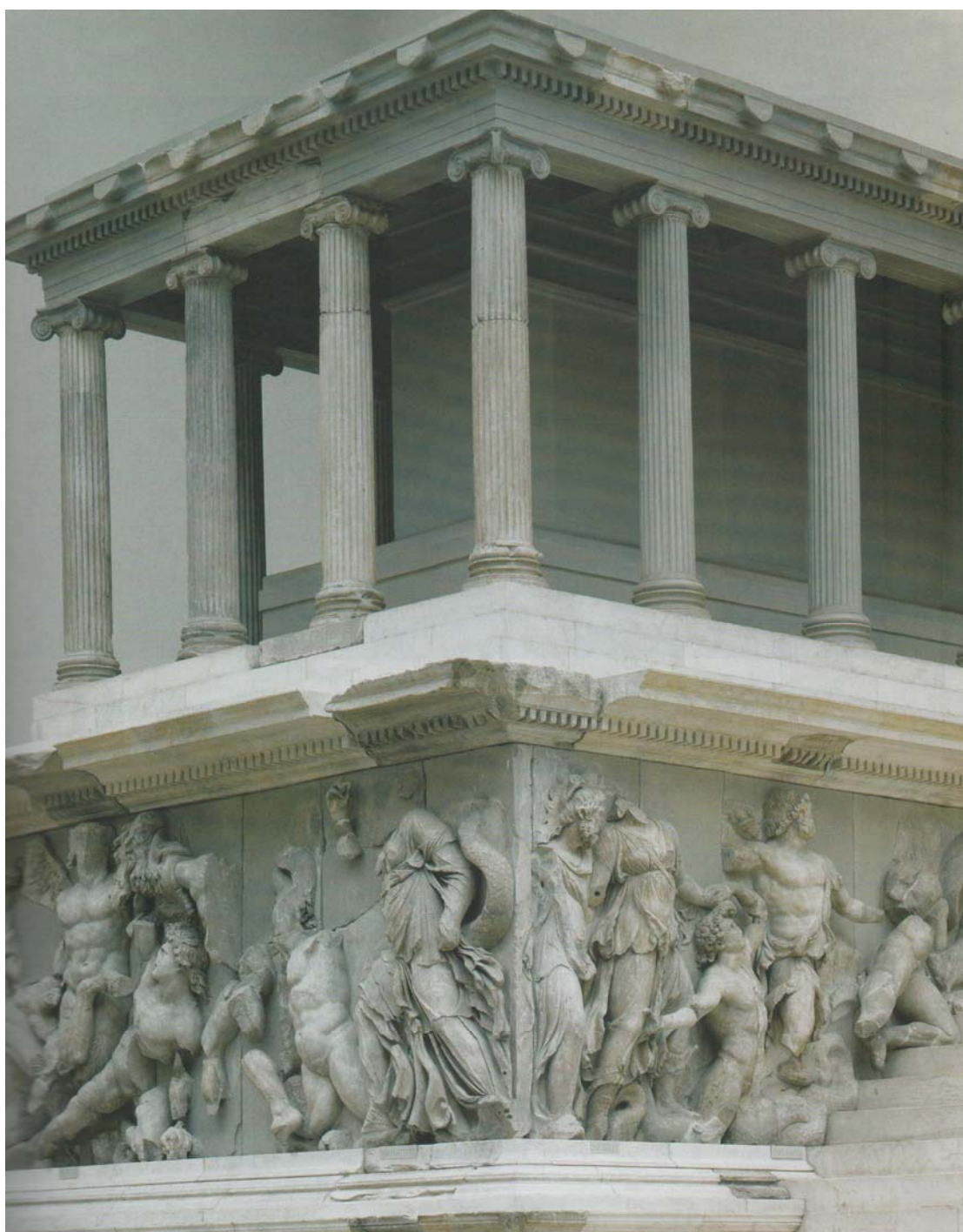
Η ελληνιστική αρχιτεκτονική, ανταποκρινόμενη στην επιθυμία των βασιλέων για προβολή της δύναμης τους, στρέφεται προς μνημειακές κατασκευές με διάκοσμο πολύπλοκο και συχνά αντιφατικό. Έτσι, το στοιχείο της υπερβολής¹³⁴ χαρακτηρίζει το σύνολο των οικοδομημάτων σε σχέση με τα αντίστοιχα Κλασικά (Εικ. 4.6 - 4.7).

Εικ. 4.6. Ο Βωμός του Δία στην Πέργαμο (170π.Χ.).

¹³⁴ Το στοιχείο της υπερβολής σχετίζεται με την έννοια του «μεγέθους» που είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τον Αριστοτέλη, κυρίως ως ένα σύστημα αξιών για την κοινωνία. Ο Όμηρος αναφέρεται στο «μέγεθος» υπό το πρίσμα των διαστάσεων του ανθρώπινου σώματος. Τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. η έννοια του «μεγέθους» αναφέρεται στην ποιότητα της δύναμης που απαντάται κυρίως σε σώματα μεγάλων διαστάσεων. Αργότερα, στα πλαίσια μιας αφαιρετικής διαδικασίας, τείνει να αναφέρεται σε «μεγάλα» θέματα σε ρητορικούς κύκλους και συνεπώς, η ανάγκη για εισαγωγή ενός συστήματος ιεράρχησης και κατηγοριοποίησης αυτών οδήγησε στην υιοθέτηση εννοιών όπως «απόλυτο» και «σχετικό» μέγεθος, γεγονός το οποίο επέφερε αναπόφευκτα και το στοιχείο της υπερβολής.

Βλ. και Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.122.

Εικ. 4.7. Λεπτομέρεια της βορειοδυτικής γωνίας του Βωμού.

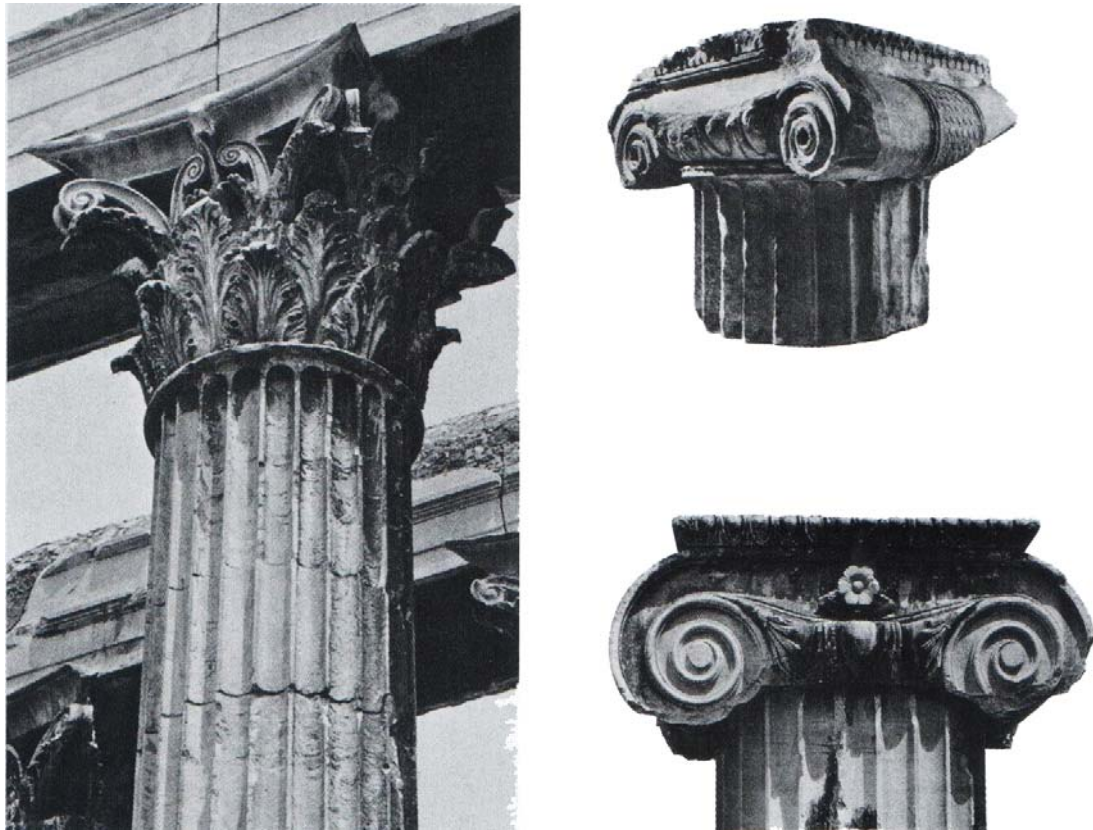
Η λειτουργικότητα αποκτά δευτερεύουσα σημασία κι έτσι, οι μνημειακές προσόψεις και οι διάκοσμοι ως ενιαίο σύνολο στο εξωτερικό των κτηρίων είναι «ανεξάρτητοι της δομής και κάτοψης των τελευταίων και η λογική αυτή εφαρμόζεται σε προπύλαια, πύλες πόλεων, στρατιωτικά κτήρια, σκηνικές κατασκευές θεάτρων και προσόψεις νυμφαίων»¹³⁵ (Εικ. 4.8).

Εικ. 4.8. Η Μεγάλη Πύλη της Νοτίου αγοράς στην αρχαία Μίλητο.
Μια παράθεση διακοσμητικών μοτίβων άνευ συνοχής που δεν υπακούει σε μια δομική ενότητα του αρχιτεκτονικού συνόλου.

¹³⁵ Charbonneaux, J., Martin, R., Villard, F. *Ελλάδα, ελληνοιστική εποχή. Από τον 3ο έως τον 1ο αιώνα π.Χ.* Ελλ. μτφρ. Κ. Ζησίμου - Φ. Ξαγοράρη - Ι. Κλώνου. Σειρά Μεγάλοι Πολιτισμοί 3: Βιβλιοθήκη Τέχνης. Αθήνα: Εκδ. Η Καθημερινή, 2007. σ.74.

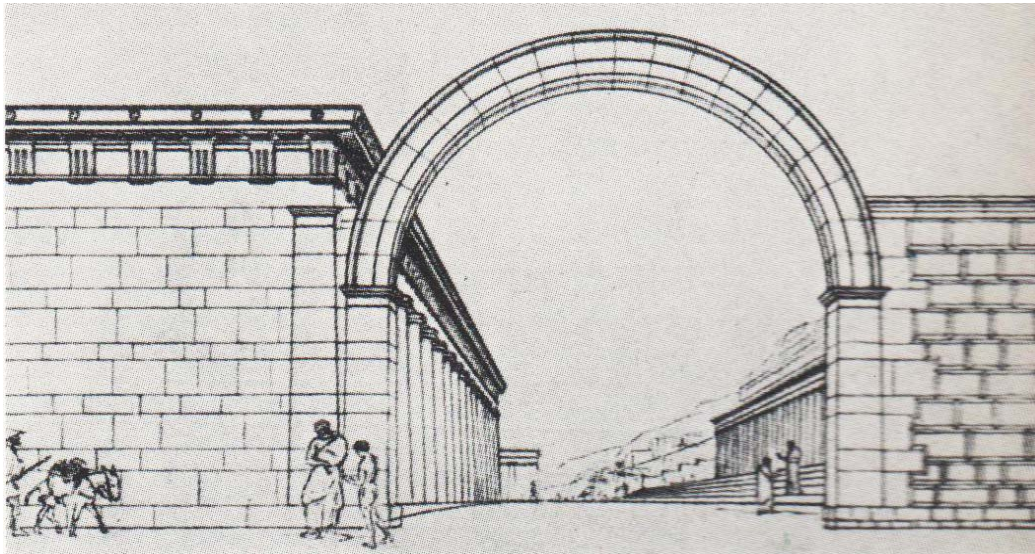
«Ο δωρικός ρυθμός θεωρείται χρηστικός (χρησιμοποιείται μόνο σε κιονοστοιχίες στοών σε δημόσιους χώρους) και προτιμούνται ο ιωνικός και ο κορινθιακός, μια και οι αναλογίες και η αρμονία των ιωνικών κιόνων, σε συνδυασμό με τα περίτεχνα κορινθιακά κιονόκρανα, ανταποκρίνονται καλύτερα στις καλλιτεχνικές αναζητήσεις της εποχής»¹³⁶ (Εικ. 4.9).

Εικ. 4.9. Κιονόκρανα Κορινθιακού και Ιωνικού ρυθμού.

¹³⁶ Ο.π. σ.25, 46-47.

«Στην αρχιτεκτονική του 2^{ου} και 1^{ου} αιώνα π.Χ. εισάγονται οι οικοδομικές λύσεις της αψίδας και του θόλου (Εικ. 4.10 – 4.11).

Εικ. 4.10. Η πύλη της αγοράς στην Πριήνη – μέσα 2^{ου} αιώνα π.Χ.

Εικ. 4.11. Αψίδες στη δεξαμενή του θεάτρου στη Δήλο. – 2^{ος} αιώνας π.Χ.

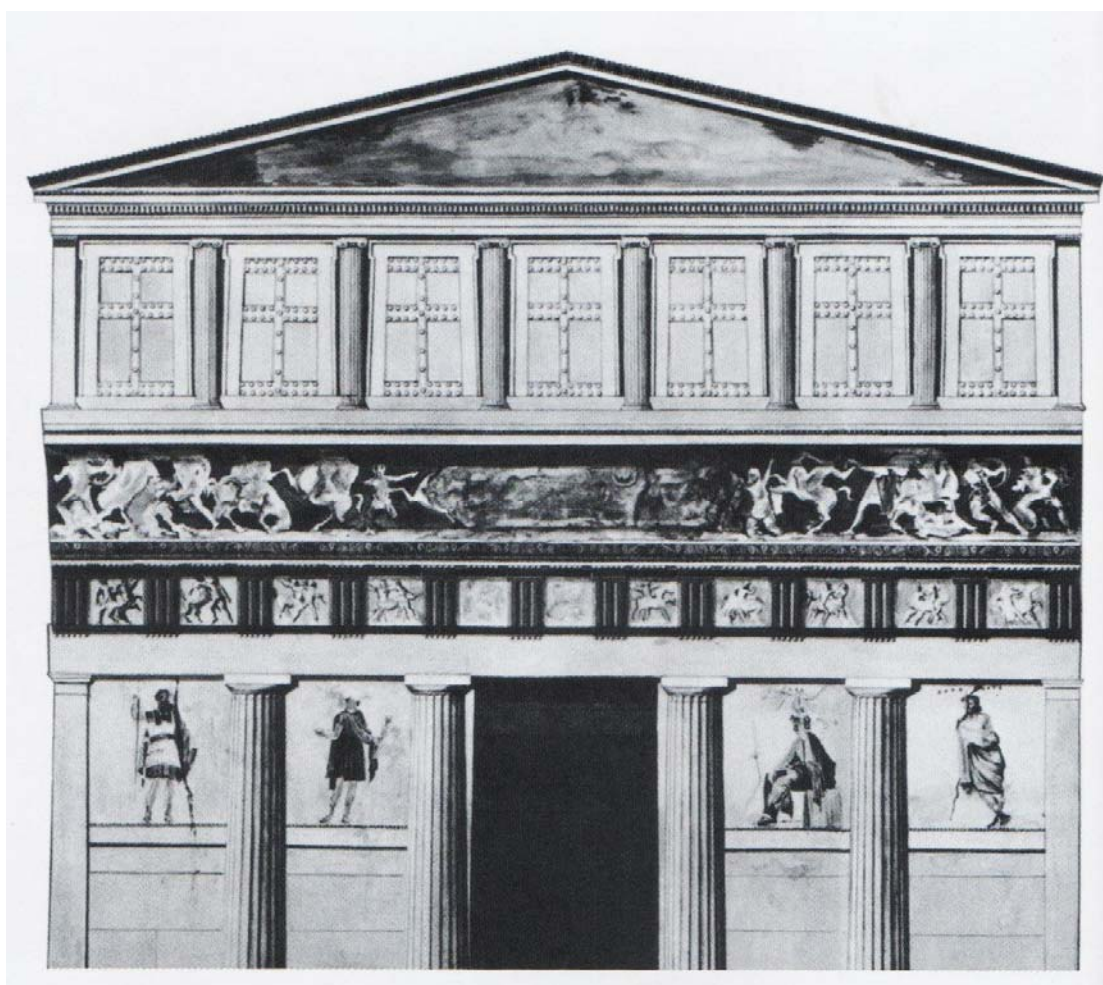
Παρατηρείται ευελιξία και ανεξαρτησία στην επιλογή σχημάτων και μοτίβων και αναζητούνται πλαστικά και ζωγραφικά χαρακτηριστικά. Η έντονη διακόσμηση, οι εναλλαγές σκιάς και φωτός και η ψευδοαρχιτεκτονική γυψομαρμάρινου επιχρίσματος σε συνδυασμό με την προοπτική βάθους ως στοιχείο οργάνωσης του χώρου συντελούν σε μια σύγχυση αναλογιών. Γενικότερα, η μίξη στοιχείων κλασικισμού με νέα σχήματα σηματοδοτεί τη μετάβαση από την ισορροπία των κλασικών σχημάτων σε παραμορφώσεις ελληνοιστικών τύπων»¹³⁷ (Εικ. 4.12 - 4.13).

Εικ. 4.12. Τοιχογραφία στις Σταβίες - 3^{ος} αιώνας π.Χ.

Η υψηλή ποιότητα των φωτοσκιάσεων προσδίδει ζωντάνια στις μορφές και αναδεικνύει την πλαστικότητα τους.

¹³⁷ Ο.π. σ.24-25, 54, 56, 59, 61-62, 65, 68, 73, 81.

Εικ. 4.13. Πρόσοψη Μακεδονικού τάφου στα Λευκάδια – πρώτο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Διακρίνονται δύο επίπεδα (το ισόγειο δωρικού ρυθμού και ο όροφος ιωνικού ρυθμού), τα οποία χωρίζει ζωφόρος με ζωγραφισμένο γυψομάρμαρο. Ο όροφος κοσμείται με ψευδοπαράθυρα.

Η ανάπτυξη της γεωμετρίας στην ελληνιστική εποχή επέτρεψε την αναγωγή των νοητών γραμμών μεταξύ αντικειμένων ή μεταξύ παρατηρητή και αντικειμένου ως βασικό στοιχείο αντίληψης του τρισδιάστατου χώρου, το οποίο επηρέασε σημαντικά τα νέα αρχιτεκτονικά έργα¹³⁸. Τον 2^ο αι. π.Χ. οι αρχιτέκτονες συλλαμβάνουν τα κτήρια ως «γεωμετρική οργάνωση γραμμών και όχι με τους όρους του δομικού συστήματος της «δοκού επί στύλων» της ελληνικής κλασικής αρχιτεκτονικής. Η μορφή των κτηρίων, είναι ως εκ τούτου, δευτερευούσης σημασίας, γεγονός το οποίο επιτρέπει μεγαλύτερη ευελιξία συνθέσεως στον αρχιτέκτονα»¹³⁹. Η αναδυόμενη συνειδητή αντίληψη του χώρου από τον άνθρωπο της ελληνιστικής περιόδου διαφαίνεται από τη λειτουργία των μεσοδιαστημάτων μεταξύ των στύλων ως μονάδας μέτρησης του χώρου. Συνεπώς, «κάθε ανοιχτός χώρος που περιβαλλόταν από στύλους σε γραμμική σειρά ήταν μετρήσιμος και άρα άμεσα αντιληπτός. Τον ίδιο ρόλο κατείχαν και οι γραμμικές φυτεύσεις σε χώρους όπου δεν υπήρχαν αρχιτεκτονικά στοιχεία. Οι αποστάσεις μεταξύ των δέντρων που αποτελούσαν τη γραμμική συστοιχία, δρούσαν ως μονάδα μέτρησης του χώρου»¹⁴⁰.

Από τον 4^ο αιώνα π.Χ. στην Πριήνη και τον 3^ο αιώνα π.Χ. στη Μίλητο, η στοά αποτελεί ένα επιπρόσθετο αντικείμενο μελέτης ως προς την έννοια των μετρήσεων στον χώρο και «η εξέλιξη της σε σχήμα U από τα κλασικά χρόνια, αποδεικνύει ότι προτιμάται η έννοια του «κλειστού» σχήματος στα ελληνιστικά χρόνια»¹⁴¹ (Εικ. 4.14).

¹³⁸ Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.164, 167.

¹³⁹ Ο.π. σ.168.

¹⁴⁰ Ο.π. σ.103, 169.

¹⁴¹ Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.169-170.

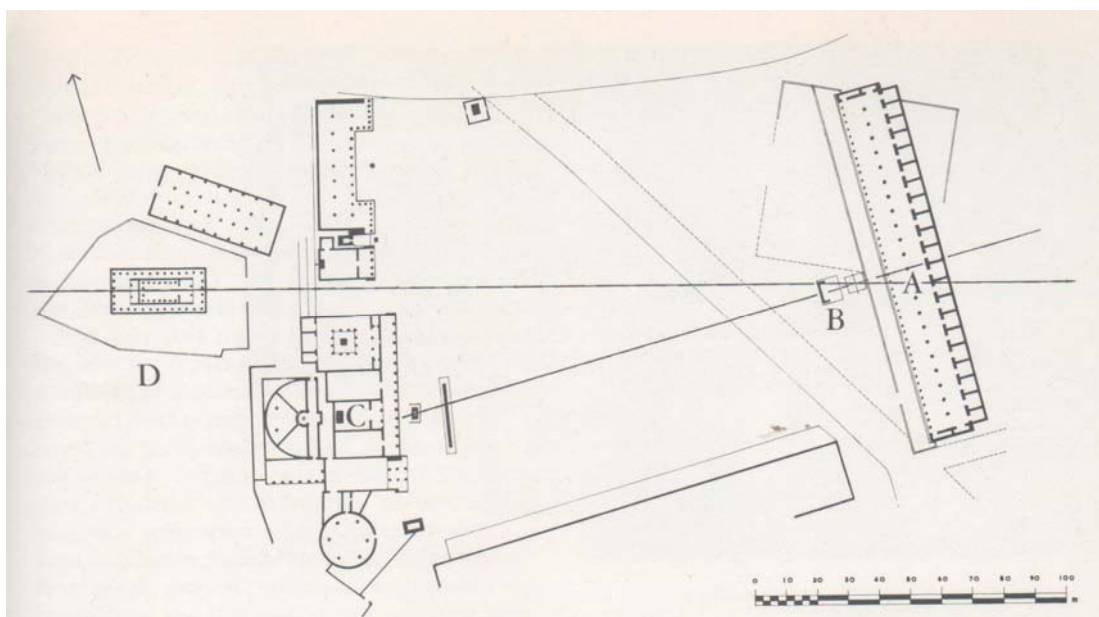

Εικ. 4.14. Η στοά του Αττάλου στην αρχαία Αθήνα.
Η γραμμική σειρά των στύλων ως μονάδα μέτρησης/αντίληψης του χώρου.
(150π.Χ.)

Όπως προαναφέρθηκε ήδη στο Κεφ. 1.2.¹⁴², η θεωρία του Ευκλείδη στα «Οπτικά» σχετικά με τη γεωμετρική ερμηνεία των οπτικών φαινομένων, επεξηγούσε κάποιες ποιότητες του δομημένου περιβάλλοντος όπως για παράδειγμα *τη συμμετρία*, μια επιθυμητή ποιότητα για τα ελληνιστικά κτίσματα γιατί στηριζόταν ακριβώς στον τρόπο με τον οποίο το μάτι του παρατηρητή λειτουργούσε. Ο J. Onians παραθέτει το παράδειγμα της Αγοράς της Αθήνας του 2^{ου} αιώνα π.Χ., όπου η αναζήτηση της συμμετρίας στον κεντρικό οπτικό άξονα του παρατηρητή υποβαθμίζει άλλα στοιχεία της χωρικής αντίληψης¹⁴³ (Εικ. 4.15).

¹⁴² Βλ. και Κεφ. 1.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ στην παρούσα διατριβή.

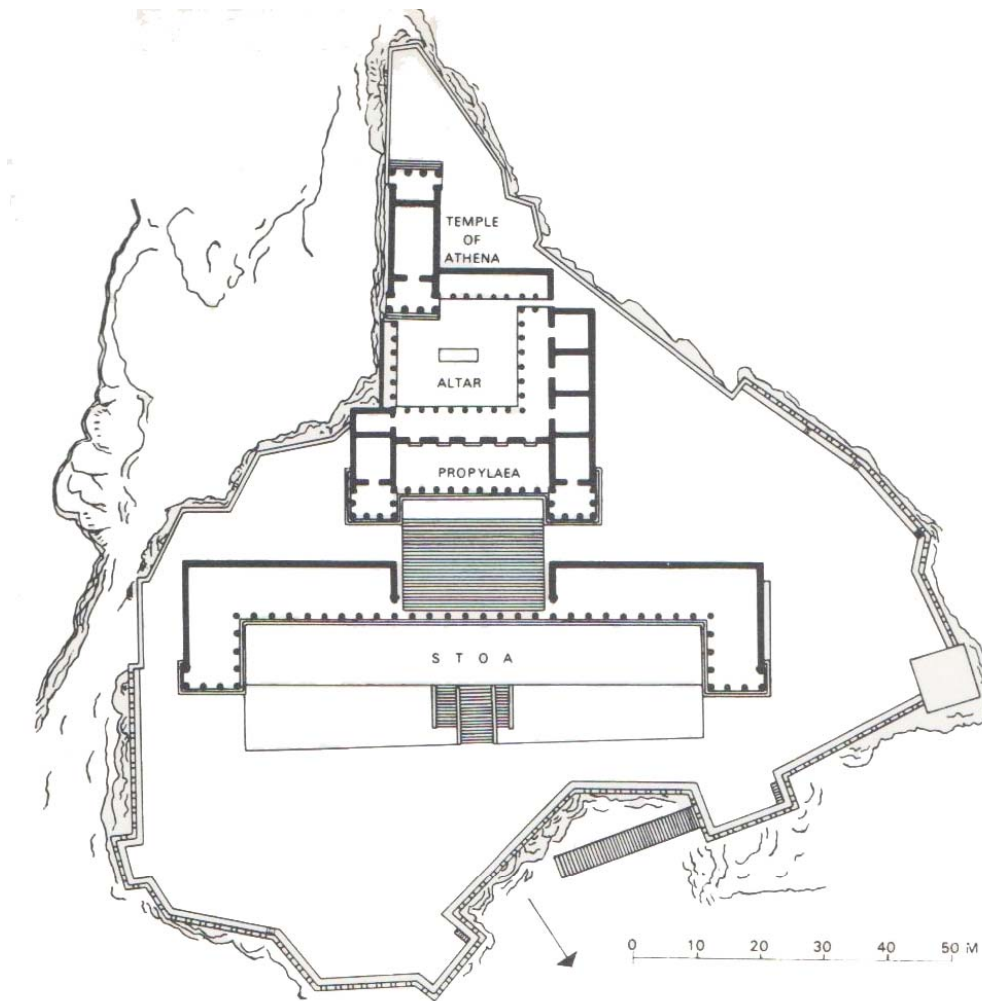
¹⁴³ Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.45, 172.

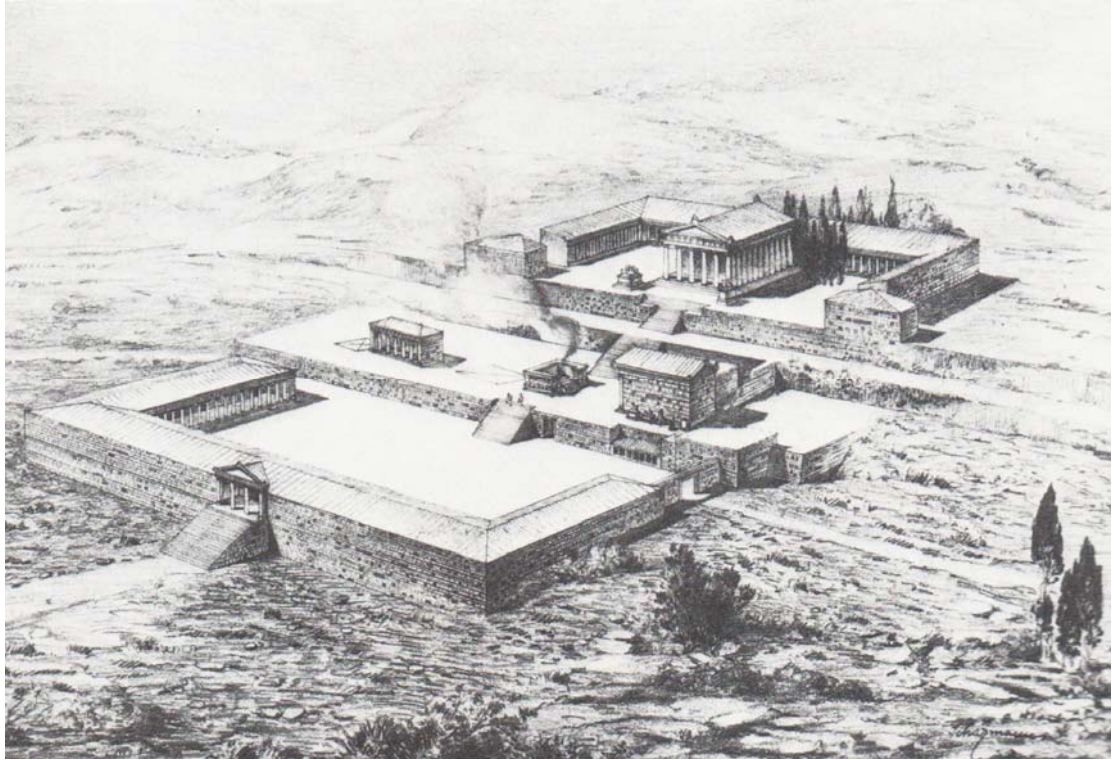
Εικ. 4.15. Αγορά αρχαίας Αθήνας – 2^{ος} αιώνας π.Χ.

Με πλήθος παραδειγμάτων από την Ελλάδα (ναός της Αθηνάς στη Ρόδο και ναός του Ασκληπιού στην Κω) και τη Μ. Ασία (ναός του Δία στην Πέργαμο), ο ίδιος μελετητής καθιστά σαφές ότι για την αρχιτεκτονική του 2^{ου} αιώνα π.Χ., «η οργάνωση των χώρων σε γεωμετρικά επίπεδα –οριζόντια ή επικλινή–, "κάτω από το μάτι" και με στοές περιμετρικά αυτών που περιόριζαν την οπτική "δεξιά και αριστερά" ήταν αναγκαία συνθήκη για την οργάνωση του χώρου»¹⁴⁴. Σε αυτήν τη λογική εντάσσεται και η αγορά της αρχαίας Μεσσήνης, όπως θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής, αν και η διάρθρωση της σε περισσότερα του ενός επίπεδα εξυπηρετούσε κι άλλους σκοπούς πέρα από τον προαναφερθέντα (Εικ. 4.16 – 4.18).

¹⁴⁴ Ο.π. σ.177-178.

Εικ. 4.16. Ο ναός της Αθηνάς στη Ρόδο – 200π.Χ.

Εικ. 4.17. Ο ναός του Ασκληπιού στην Κω - 3^{ος} αιώνας π.Χ.

Εικ. 4.18. Ο Βωμός του Δία στην Πέργαμο (170π.Χ.).

Η ελληνιστική εποχή σηματοδοτεί τη μετάβαση του ενδιαφέροντος από τη μονάδα στο (αστικό) σύνολο, καθώς υπάρχουν οι ενδείξεις ότι προβληματισμοί για τον αστικό χώρο τροφοδοτούν τη σχέση μεταξύ κτηρίων και τοπίου.

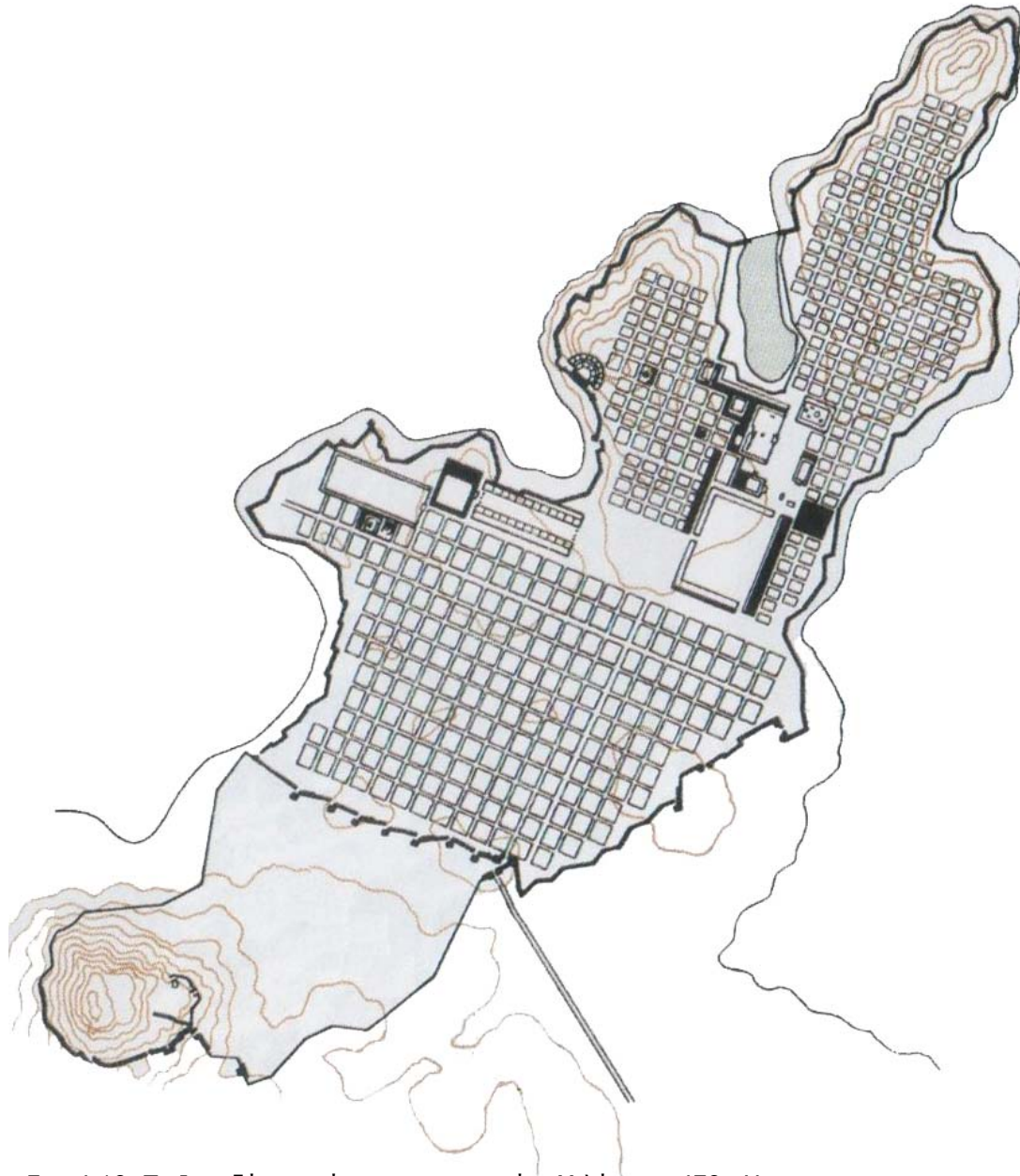
Στα πλαίσια της νέας τάσης αστικοποίησης του ελληνιστικού κόσμου, η αναγκαία συνένωση γειτονικών οικισμών (συνοικισμός) συνέβαλε στη δημιουργία μεγαλύτερων αστικών κέντρων - νέων πόλεων. Η προαναφερθείσα διαδικασία συνοικισμού συνιστά τον ένα εκ των δύο τρόπων δημιουργίας των νέων ελληνιστικών πόλεων. Ο δεύτερος περιλαμβάνει την εξαρχής ίδρυσή τους σε νεοαποκτηθέντα εδάφη στην Ασία κυρίως. «Σε κάθε περίπτωση, η μορφή της κλασικής πόλης-κράτους απειλείται καθώς αμφισβητείται η ικανότητα της να συντηρεί τους πολίτες της»¹⁴⁵. **Σε αντίθεση με την κλασική «φυσική» ή «οργανική» ανάπτυξη¹⁴⁶, η πόλη αναπτύσσεται τώρα βάσει ενός σχεδίου το οποίο καθορίζει το δημόσιο χώρο (Ιπποδάμιο σχέδιο)¹⁴⁷.** Η ομοιομορφία της εσωτερικής διαρρύθμισης των οικοδομημάτων σε νησίδες (οικοδομικά τετράγωνα με αναλογίες 2 προς 1 ή πολλαπλάσια αυτής - insulae) προέβαλλε την έννοια της ισότητας και της δημοκρατίας με σαφείς πολιτικές προεκτάσεις (σχέσεις ανάμεσα σε πόλη-κράτος και κεντρική εξουσία

¹⁴⁵ Alcock, S.E. *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

¹⁴⁶ Δυναμικός τρόπος αναπτύξεως ενός οικισμού, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την απουσία προδιαγεγραμμένου σχεδίου και την κάλυψη των αναγκών κατά απόλυτη προτεραιότητα, με πρωταρχικό στόχο την ασφάλεια του οικισμού.

¹⁴⁷ Ορθογώνιο σύστημα πολεοδομίας που διαιρεί το χώρο της πόλης με κάθετους και οριζόντιους δρόμους σε ορθογώνιες οικοδομικές νησίδες, οι οποίες περιλαμβάνουν τις οικίες και τα δημόσια κτήρια. Πήρε το όνομά του από τον αρχικό εμπνευστή και δημιουργό του αρχιτέκτονα, πολεοδόμο, γεωμέτρη και αστρονόμο του 5ου αιώνα π.Χ., τον Ιππόδαμο από τη Μίλητο., ο οποίος το τελειοποίησε τον 5ο αι. π.Χ. Το σχέδιο αυτό οργάνωσης του χώρου, το οποίο ήταν και νωρίτερα γνωστό στις ελληνικές αποικίες της Σικελίας, εφαρμόστηκε στην Όλυνθο, στην Πριήνη, στην Κασσώπη, στη Μίλητο, στην Πέργαμο στην Μεσσήνη κ.α.

βασιλιά, ο οποίος οργάνωνε και κατηύθυνε την ανάπτυξη της)¹⁴⁸ (Εικ. 4.19).

Εικ. 4.19. Το Ιπποδάμειο σύστημα της αρχαίας Μιλήτου - 479π.Χ.

¹⁴⁸ Βλ. και Κεφ. 5.1. ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ - ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΚΑΙ ΡΟΔΟΣ_ ΕΙΣΑΓΩΓΗ στην παρούσα διατριβή.

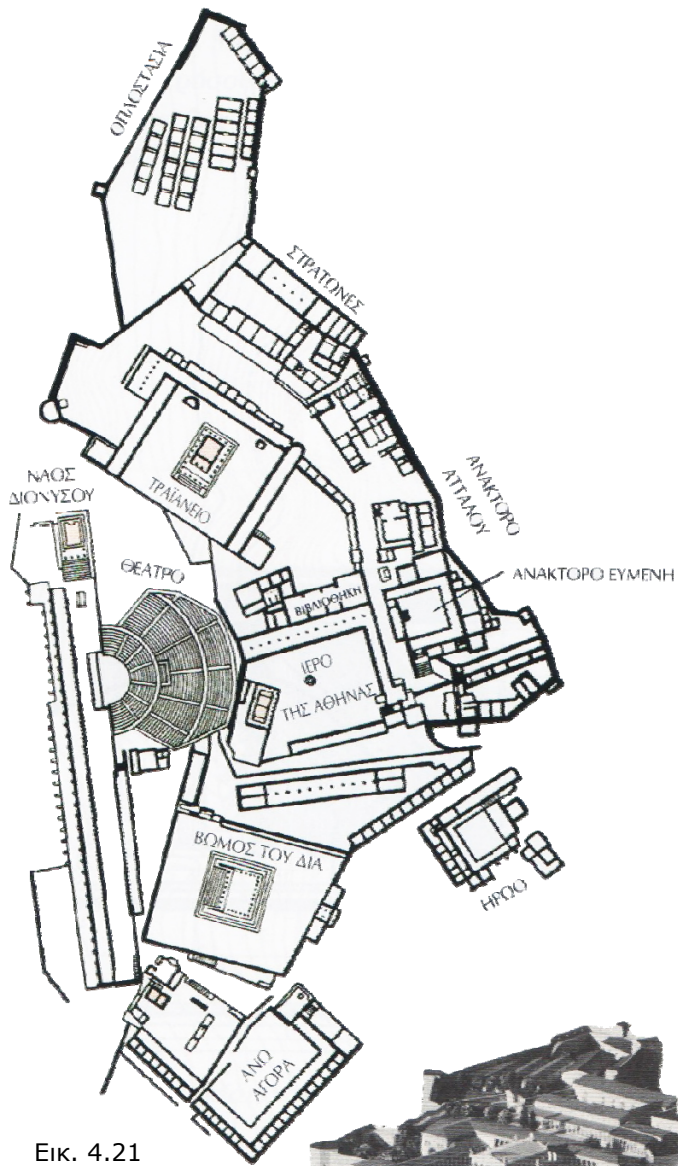
«Το Ιπποδάμειο σύστημα επικράτησε αφενός χάρη στη δυνατότητα του να ανταποκρίνεται στις διάφορες λειτουργίες του συνόλου και τις μελλοντικές επεκτάσεις και αφετέρου, λόγω της προσαρμοστικότητας του σε εδάφη διαφορετικής μορφολογίας καθώς και της ένταξης του στο τοπίο (π.χ. Πέργαμος)¹⁴⁹» (Εικ. 4.20 - 4.22).

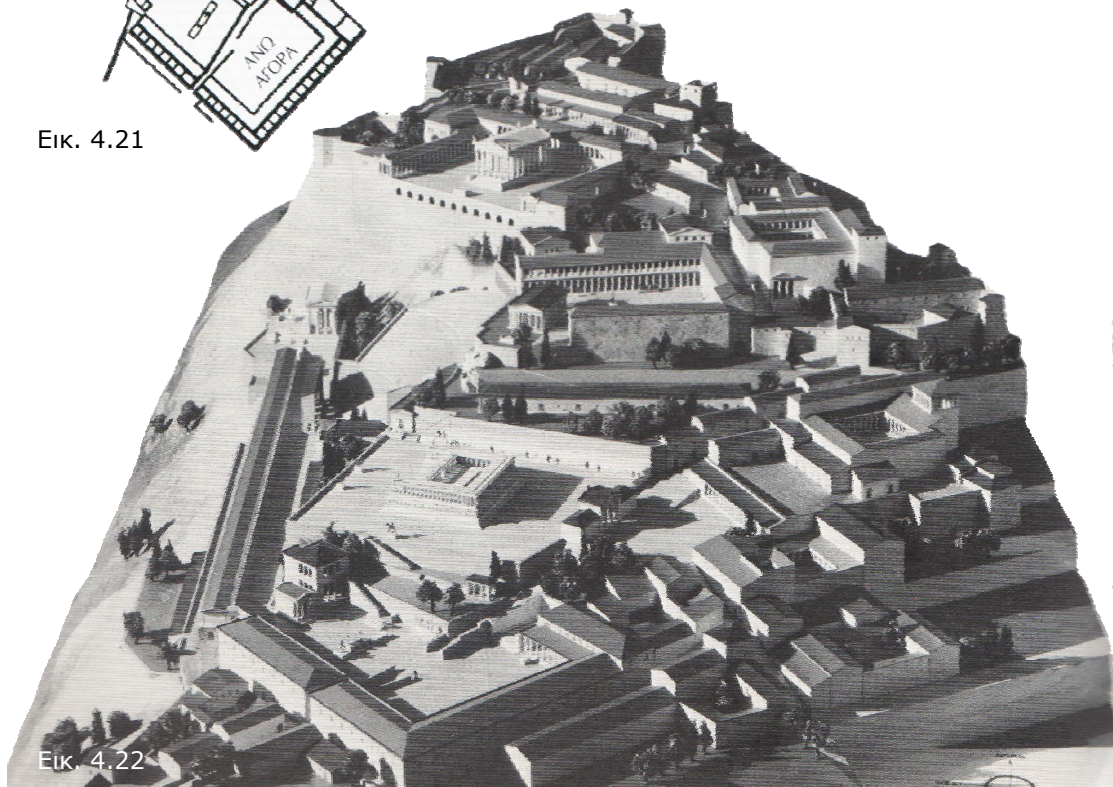
Εικ. 4.20

Εικ. 4.20 - 4.22. Πέργαμος - τέλη 4^{ου} αιώνα π.Χ. Άποψη της πόλης και κάτοψη της Ακρόπολης. Διακρίνονται οι μνημειακές κατασκευές του πολεοδομικού συγκροτήματος και η προσαρμογή του τελευταίου στην ιδιαίτερη μορφολογία της περιοχής.

¹⁴⁹ Τερζογλου Ι. *Κοινόχρηστοι Χώροι: Ιστορική Εξέλιξη*. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2003. σ.51-52.

Εικ. 4.21

Εικ. 4.22

Ωστόσο, **υπάρχει μια ειδοποιός διαφορά μεταξύ των ελληνοιστικών πόλεων στον Ελλαδικό χώρο και αυτών στον Ασιατικό.** Η ίδρυση των νέων πόλεων στον ελλαδικό χώρο λαμβάνει χώρα σε οικισμούς που προϋπήρχαν ήδη ή στα ίχνη τους, με αποτέλεσμα το Ιπποδάμειο σύστημα να παρουσιάζει αποκλίσεις στην εφαρμογή του ή ακόμα και να καταργείται. Αντίθετα, οι ελληνοιστικές πόλεις στην Ασία διακρίνονται για την ομοιομορφία τους, με διαστάσεις νησίδων σχεδόν ίδιες, *«απόρροια της καθολικής εφαρμογής του Ιπποδάμειου σχεδίου σε παρθένα εδάφη»*¹⁵⁰.

*«Η μορφή της ελληνοιστικής πόλης ήταν απλή και χωρικά εύκολα αντιληπτή για τους κατοίκους»*¹⁵¹. Τα κέντρα των νέων πόλεων ήταν εκτεταμένα, με συγκεκριμένους χώρους για τις βασικές δημόσιες λειτουργίες της πόλης: Αγορά, κρήνη, Ασκληπιείο, Θέατρο, Στάδιο - Γυμνάσιο κλπ. Το τελευταίο ειδικά *«απομακρύνεται από τον χώρο της αγοράς»* ενώ τα συγκροτήματα των ιερών εμπλουτίζονται και με άλλους χώρους πλην του ναού και του απαραίτητου βωμού (όπως Ωδείο, Εκκλησιαστήριο, Θησαυροφυλάκιο για τη φύλαξη των αφιερωμάτων, στοές για τη φιλοξενία προσκυνητών κ.α.)¹⁵². Μνημειακών διαστάσεων οχυρώσεις περικλείουν το εκάστοτε πολεοδομικό συγκρότημα αλλά και μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης, έτσι ώστε να καθίσταται αυτάρκης η πόλη σε περίπτωση πολιορκίας.

¹⁵⁰ Βλ. και Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. σ.35.

¹⁵¹ Doxiadis, C. A. *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937. Αγγλ. μτφρ. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*. Cambridge: MIT Press, 1972.

(Ιεραρχική συγκρότηση των επιμέρους στοιχείων μιας (πολεοδομικής) σύνθεσης με στόχο την άμεση αντιληπτική κατανόηση του περιβάλλοντος από τον παρατηρητή).

¹⁵² Τερζογλου Ι. *Κοινόχρηστοι Χώροι: Ιστορική Εξέλιξη*. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2003. σ.53-54.

«Λόγοι πρακτικής και στρατηγικής φύσεως καθόριζαν την επιλογή της θέσης της πόλης στην ελληνιστική περίοδο. Η πρόσβαση σε υδάτινα στοιχεία, φυσικές πηγές και εμπορικούς δρόμους καθώς και οι αμυντικές δυνατότητες της περιοχής αποτελούσαν στοιχεία αξιολόγησης για τη χωροθέτηση της νέας πόλης»¹⁵³. Ο Ρωμαίος συγγραφέας Βιτρούβιος, στην περιγραφή της κατάλληλης τοποθεσίας για την ίδρυση μιας πόλης¹⁵⁴, αναφέρει ότι «πρέπει να έχει επάρκεια νερού, να είναι κοντά σε εύφορα και άρα οικονομικά εκμεταλλεύσιμα χώματα και να προσφέρει επαρκείς δυνατότητες άμυνας». Ο καθηγητής αρχαιολογίας Richard Tomlinson υποστηρίζει ότι υπήρχε «ένα πνεύμα οικονομίας σ' αυτούς τους τόπους: στις πολύτιμες καλλιεργήσιμες εκτάσεις δεν υπήρχαν κτήρια κι έτσι, ξεχώριζαν ως εξωτερικό τοπίο από χώρους κατοικίας και οχυρωμένων περιοχών, τονίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο τον χαρακτήρα τους»¹⁵⁵. Ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά» του υποστηρίζει ότι «η ιδανική πόλη πρέπει να βρίσκεται σε λόφο και με προσανατολισμό ανατολικό ή

¹⁵³ Carroll – Spillecke Maureen. *ΚΗΠΟΣ (der antike griechische Garten)*. Berlin: Deutscher Kunstverlag ed., 1989. σ.86-87.

¹⁵⁴ Vitruvius. *The Ten Books on Architecture*. Engl. transl. F. Granger. Cambridge: Harvard University Press, 1955.

Βιβλίο Ι:Κεφ. 4. «Για την χωροθέτηση οχυρωμένων πόλεων ισχύουν οι εξής γενικοί κανόνες: επιλέγεται πάντα τόπος υψηλός, μη βαλτώδης, χωρίς πολλή υγρασία ή ομίχλη, με κλίμα ήπιο και χωρίς εξάρσεις θερμοκρασιών. Αφού εξασφαλιστούν οι συνθήκες αυτές για την υγιεινή διαβίωση των κατοίκων, πρέπει να επιλεχθεί τοποθεσία που να προσφέρει την δυνατότητα άμεσης πρόσβασης σε εμπορικούς δρόμους (ποτάμια, θάλασσα, κεντρικό οδικό δίκτυο) για τον εφοδιασμό της πόλης σε τρόφιμα.»

Η μελέτη του Βιτρούβιου περί ιεράρχησης συγκεκριμένων κριτηρίων για την χωροθέτηση μιας πόλης –απόδειξη της ύπαρξης εμπρόθετου σχεδιασμού του χώρου- ενέπνευσε και το έργο του αρχιτέκτονα-πολεοδόμου Leon Battista Alberti “De Res aedificatoria” (1452), το οποίο και συνιστά το σημαντικότερο δοκίμιο περί αρχιτεκτονικής της περιόδου της Αναγέννησης στη Φλωρεντία.

¹⁵⁵ Tomlinson, R. «*Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης.*» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.62.

έστω νότιο¹⁵⁶. Ο Βιτρούβιος δίνει επίσης κανόνες και για τον προσανατολισμό ενός τόπου βασιζόμενος στην ελληνιστική θεωρία ότι κάποια σημεία προσανατολισμού είναι υγιεινότερα κάποιων άλλων, χωρίς όμως αυτή η θεωρία να επηρέασε συνειδητά τον πολεοδομικό σχεδιασμό»¹⁵⁷.

«Οι πόλεις με σχέδιο δημιουργούνται με "προκατασκευασμένους" πληθυσμούς που μετακινούνταν από γειτονικούς οικισμούς και με δεδομένη την πιθανή αύξηση του πληθυσμού, το ρυμοτομικό τους σχέδιο μπορούσε να επεκταθεί στη συνέχεια, ώστε να καλύψει τις ανάγκες του νέου, μεγαλύτερου από τον αρχικό, πληθυσμού. **Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αρχαία Μεσσήνη, όπου η τεράστια έκταση που περικλειόταν από τα τείχη σχεδιάστηκε εν είδει καταφυγίου για τους ανθρώπους που δούλευαν έξω από αυτά, οι οποίοι σε περίπτωση κινδύνου θα έμπαιναν μέσα με όλα τους τα κινητά αγαθά**»¹⁵⁸. Αυτή η συνθήκη ευκαιριακής κατοίκησης περιοχών της πόλης, σε συνθήκες στρατιωτικής άμυνας, είχε αντίκτυπο και στους τύπους της κατοικίας, όπου τα αρχικά ευρύχωρα σπίτια αντικαταστάθηκαν από λαϊκά συγκροτήματα κατοικιών.

Οι παράγοντες που καθόριζαν το τελικό μέγεθος μιας πόλης ήταν καθαρά πρακτικοί μια και «κάθε πόλη που επεκτεινόταν υπερβολικά έχανε τη συνοχή της ως κοινότητα»¹⁵⁹. Συνεπώς, καθοριστικής σημασίας για τη έκταση και το γενικότερο σχήμα της πόλεως ήταν το περίγραμμα των τειχών. Ο Αριστοτέλης είχε εναντιωθεί σθεναρά στην ύπαρξη «κενού» χώρου εντός των τειχών

¹⁵⁶ Βλ. και Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. σ.31.

¹⁵⁷ Tomlinson, R. «Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.63.

¹⁵⁸ Ο.π. σ.64.

¹⁵⁹ Ο.π. σ.65.

μιας πόλης, υποστηρίζοντας ότι «ούτε οι πόλεις ούτε οι μεμονωμένες οικίες θα έπρεπε να είναι μεγαλύτερες σε μέγεθος από αυτό που απαιτείται για να ανταποκριθούν στις ανάγκες των κατοίκων τους»¹⁶⁰. «Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις έπρεπε να είναι τόσο κοντά στην πόλη ώστε να επιτρέπουν την επιστροφή σ' αυτήν το απόγευμα και η οχυρωματική περίμετρος της έπρεπε να είναι ανάλογη σε μήκος με το αμυντικό δυναμικό της πόλης σε άντρες»¹⁶¹. Κατά τον 4^ο κυρίως αιώνα π.Χ., η δημογραφική ανάπτυξη οδήγησε πολλές φορές στην ανέγερση νέου τείχους σε πλήθος ελληνιστικών πόλεων αλλά και στην επαύξηση του εμβαδού της εκάστοτε πόλεως για να καλυφθούν οι νέες ανάγκες στέγασης του πληθυσμού της.

«Οι περισσότερες ελληνιστικές πόλεις-κράτη διέφεραν όχι τόσο ως προς τα ιδιωτικά τους κτήρια όσο ως προς τα δημόσια, τα οποία καλούντο να εξυπηρετήσουν και τον αγροτικό πληθυσμό αλλά και αυτόν που ζούσε μες στην πόλη»¹⁶². Συνεπώς, η μέριμνα για αυτά τα δημόσια οικοδομήματα (θέση, μορφή, μέγεθος) καθόριζε το αστικό τοπίο της εκάστοτε πόλης κράτους.

¹⁶⁰ Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.52.

¹⁶¹ Tomlinson, R. «Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.65.

¹⁶² Ο.π. σ.71.

Ο τρόπος σχεδιασμού της νέας πόλης ξεκινούσε με το δίκτυο των δρόμων, ακολουθούσε η χωροθέτηση της αγοράς, των ιερών και των δημόσιων οικοδομημάτων και τελευταία, γινόταν η εισαγωγή των οικιών στον εναπομείναντα χώρο¹⁶³

(Εικ. 4.23).

Εικ. 4.23. Το πολεοδομικό συγκρότημα της αρχαίας Πριήνης – 350π.Χ.
Οι οικίες πλαισιώνουν τα κεντρικά χωροθετημένα δημόσια οικοδομήματα.

¹⁶³ Carroll – Spillecke Maureen. *ΚΗΠΟΣ (der antike griechische Garten)*. Berlin: Deutscher Kunstverlag ed., 1989. σελ.87. και Vitruvius. *The Ten Books on Architecture. Engl. transl. F. Granger*. Cambridge: Harvard University Press, 1955. Βιβλίο Ι:Κεφ. 6-7. «Μετά τις οχυρώσεις, η επόμενη μέριμνα αφορά την διάταξη των οδών (κεντρικών και δευτερευουσών) σε άμεσο συσχετισμό με τις κλιματικές συνθήκες της εκάστοτε περιοχής και ειδικότερα τους επικρατούντες ανέμους. Οι κρύοι άνεμοι είναι δυσάρεστοι, οι ζεστοί προκαλούν αίσθημα δυσφορίας. Η διάταξη των οικιών οφείλει να εμποδίζει τη διέλευση των ανέμων με μεγάλη ταχύτητα ανάμεσα αυτών. Σε επόμενη φάση από αυτήν της διάταξης των οικιών, η χωροθέτηση των ιερών, της αγοράς και των υπολοίπων δημόσιων κτηρίων οφείλει να λάβει υπόψη την ευρεία χρήση τους. Αν η πόλη είναι παραθαλάσσια, τότε η αγορά πρέπει να βρίσκεται κοντά στο λιμάνι. Για την ενδοχώρα, η αγορά πρέπει να κατέχει κεντρική θέση στον οικισμό. Για τα ιερά, η θέση εκείνων που είναι αφιερωμένα στον θεό-προστάτη της πόλης καθώς και για τον Δία, την Ήρα και την Αθηνά, οφείλει να βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο της πόλης, με πανοραμική θέαση της τελευταίας. Το ιερό του Ερμή (θεός του Εμπορίου) στην αγορά, του Απόλλωνα και του Βάκχου (Διονύσου) δίπλα στο θέατρο και του Ηρακλή στην περίμετρο των πόλεων εκείνων που δεν έχουν γυμνάσια ή αμφιθέατρα. Το ιερό του Άρη πρέπει να βρίσκεται έξω από τα τείχη της πόλης αλλά εντός πεδίου εξάσκησης για τους στρατιώτες και το ίδιο ισχύει και για την Αφροδίτη αλλά γι' αυτήν, πάντα κοντά στο λιμάνι.» «...πρέπει να αναζητείται η υγιεινότερη θέση για το θέατρο, (.....), να μην είναι εκτεθειμένο στο νότο και η θέση του να επιτρέπει την διάδοση του ήχου.»

Εσωτερικά των τειχών, οι ευθείες χαράξεις των δρόμων επέτρεπαν μακρινές θεάσεις και οι πλατύτερες εξ αυτών συνιστούσαν σημαντικές οδούς επικοινωνίας μέσα στη δομημένη έκταση. Κατά μήκος αυτών των οδών, οι οποίες πλαισιώνονταν με τάφους και μνημεία ηρώων, βρίσκονταν τα σημαντικότερα κτήρια της πόλης ενώ οι εσωτερικές ήταν στενότερες (5-6μ. πλάτος)¹⁶⁴.

Οι οικίες είχαν περίστυλη αυλή και ήταν παρατεταγμένες με την εξωτερική τους όψη προς τη μεριά του δρόμου και χωρίς κήπους ή δέντρα.

Σε μια κοινωνία όπου η έμφαση στον ιδιωτικό βίο ήταν μεγάλη, η συνολική εντύπωση του οικιστικού συγκροτήματος πρέπει να ήταν μάλλον μονότονη καθώς οι τοίχοι διακόπτονταν μόνο από τις παρεμβαλλόμενες παρόδους και τους κατά περίπτωση, περισσότερο ανοιχτούς χώρους που προορίζονταν για ειδικά κτίσματα. Η μοναδική διαφοροποίηση αφορούσε το χρώμα των εξωτερικών αυτών επιφανειών σε άμεση σχέση με το υλικό κατασκευής τους (ωμόπλινθοι, πέτρα-χαλίκι, ασβεστωμένοι ή βαμμένοι με ώχρα τοίχοι)¹⁶⁵.

Στη μικρή κλίμακα της οικίας, παρόλο που θέματα προσανατολισμού και αερισμού λαμβάνονταν πάντα υπόψη, η σχέση με το τοπίο ήταν ανύπαρκτη μια και «η ελληνιστική οικία αποτελούσε εσωστρεφή αρχιτεκτονική μορφή, δομημένη γύρω από το αίθριο της»¹⁶⁶.

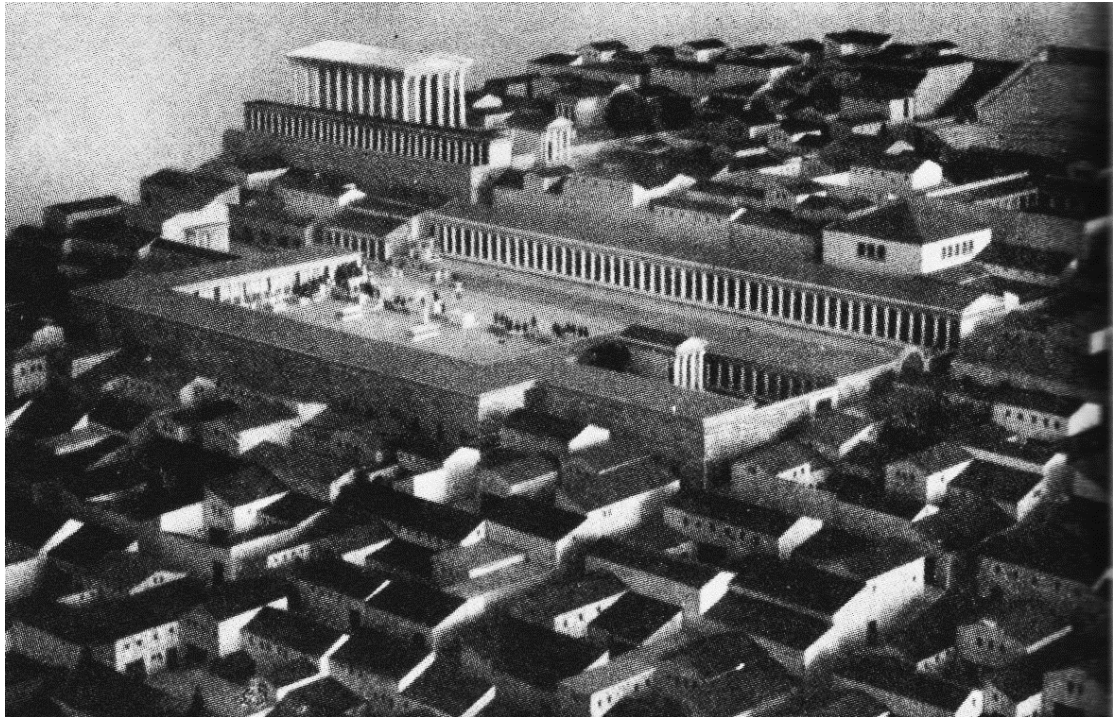
Ο χώρος στις ελληνιστικές πόλεις, δεδομένης της πιθανής αυξήσεως του πληθυσμού, ήταν εξαιρετικά σημαντικός, όπως

¹⁶⁴ Tomlinson, R. «Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.65-66.

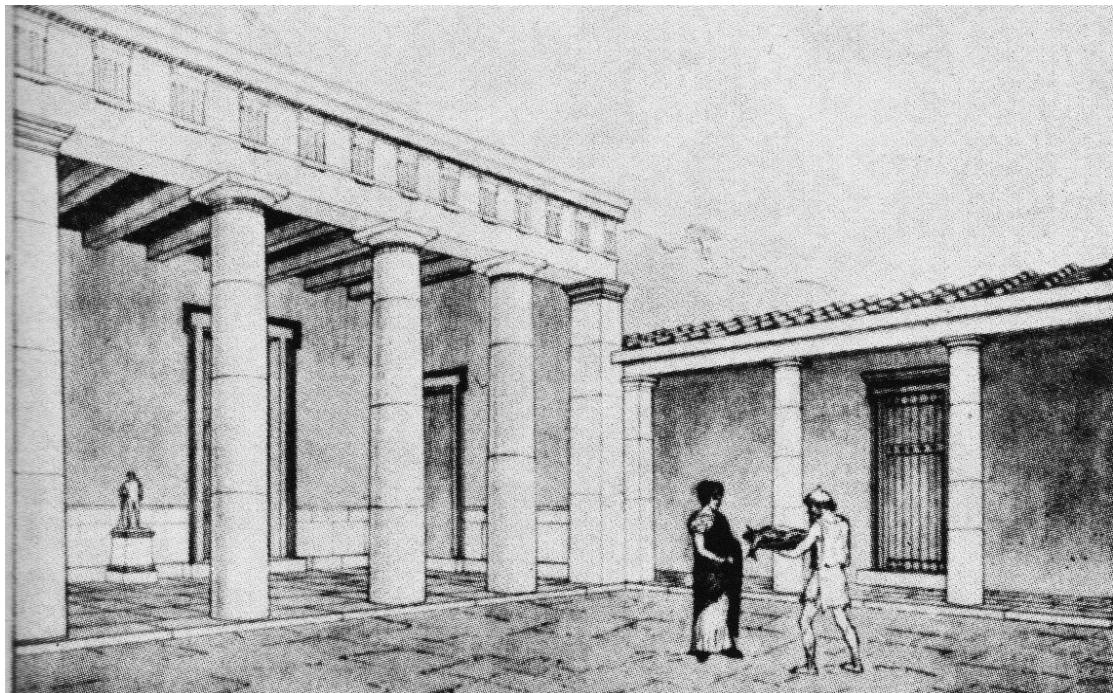
¹⁶⁵ Ο.π. σ.67-69.

¹⁶⁶ Carroll – Spillecke Maureen. *ΚΗΠΟΣ (der antike griechische Garten)*. Berlin: Deutscher Kunstverlag ed., 1989. σ.87.

άλλωστε πιστοποιεί και η διάταξη των οικιών που δεν αφήνει καθόλου ανεκμετάλλευτο χώρο μεταξύ τους (Εικ. 4.24 - 4.25).

Εικ. 4.24. Η πυκνή διάταξη των οικιών στην αρχαία Πριήνη. Οι ελληνιστικές οικίες συνιστούν εσωστρεφείς αρχιτεκτονικές μορφές, δομημένες γύρω από το αίθριο τους.

Εικ. 4.25. Άποψη του αιθρίου ελληνιστικής οικίας στην Πριήνη.

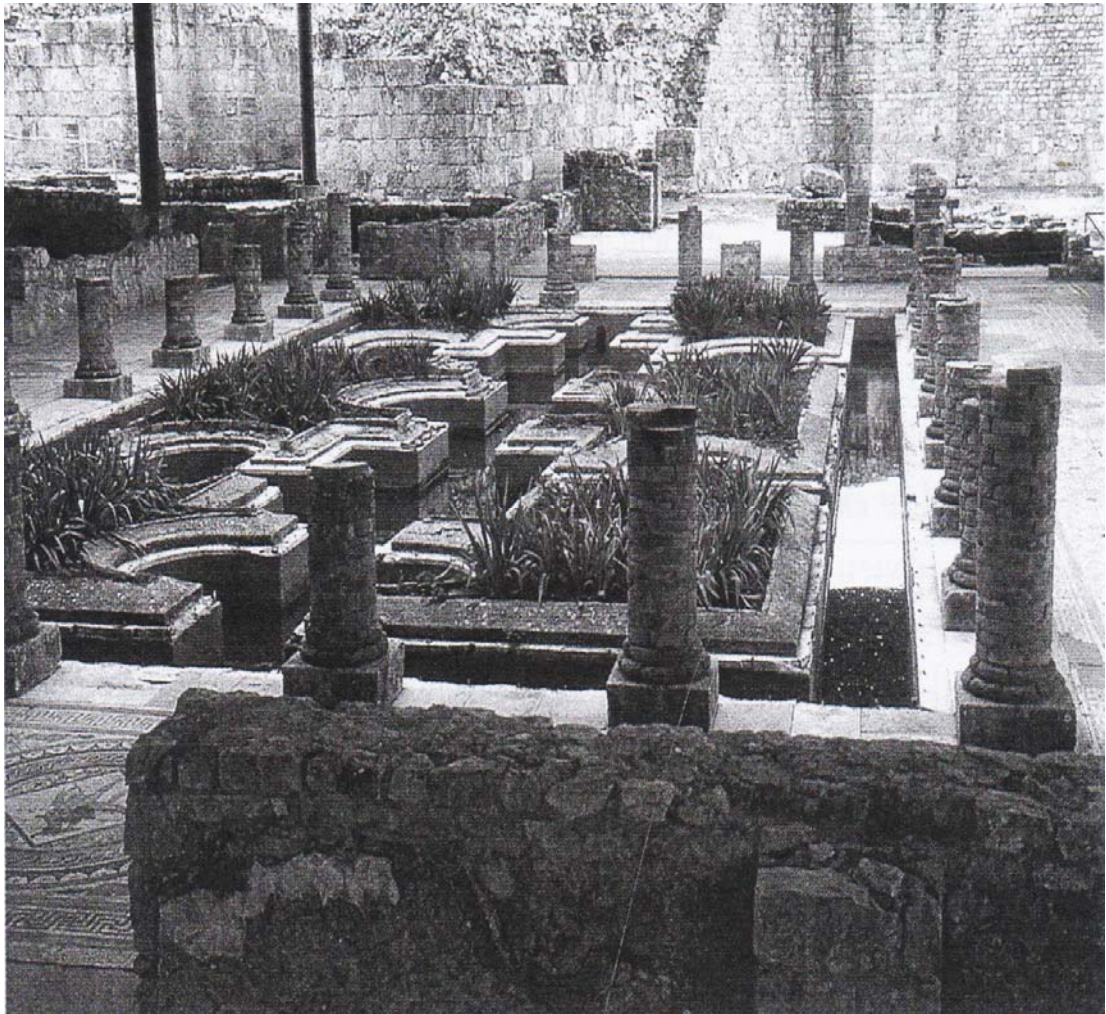
«Το εσωτερικό αίθριο ως αρχιτεκτονικό στοιχείο διατηρείται και το δάπεδο των περίστυλων αυλών καλύπτεται με μωσαϊκά, αποκλείοντας έτσι την ύπαρξη κήπων για τους ίδιους λόγους όπως και στην κλασική περίοδο. Καταρχήν, το μέγεθος τους ήταν συνήθως μικρό, χρησιμοποιούντο κυρίως για οικιακές δραστηριότητες (πλύσιμο, μαγείρεμα, επεξεργασία γεωργικών προϊόντων, φροντίδα οικόσιτων ζώων) και μεγάλο μέρος τους κατείχαν τα πηγάδια και οι δεξαμενές νερού. Επίσης, τα αίθρια λειτουργούσαν ως χώροι θρησκευτικοί/λατρείας ενώ από αρχιτεκτονικής πλευράς, η ύπαρξη φυτεύσεων θα εμπόδιζε τον φυσικό φωτισμό της οικίας και οι ρίζες των δέντρων θα επηρέαζαν τη στατικότητα των ίδιων των κτισμάτων»¹⁶⁷.

Οι ελληνιστικές αστικές επαύλεις είναι ευμεγέθεις και ως εκ τούτου, θεωρητικά θα μπορούσαν να υποστηρίξουν την ύπαρξη κήπου, ωστόσο, η πλαισίωση τους από άλλα βοηθητικά κτίσματα μειώνει κατά πολύ τον χώρο που απομένει για πιθανές φυτεύσεις. Εξαιρεση αποτελεί η Αλεξάνδρεια και το «ανακτορικό συγκρότημα» της με τους κήπους να ενώνουν τους δημόσιους και ιερούς χώρους της¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Ο.π. σ.80, 83.

¹⁶⁸ Ο.π. σ.83, 85.

Οι ιδιωτικοί κήποι μπορούσαν να συντηρηθούν μόνο αφού είχε εξασφαλιστεί η ύδρευση τους και κάτι τέτοιο ήταν εφικτό μόνο από τον 2^ο αιώνα μ.Χ. και μετά. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες αποκαλύπτουν την ύπαρξη κήπων μόνο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο κι έπειτα, όταν οι οικίες συνδέθηκαν με το αστικό δίκτυο ύδρευσης¹⁶⁹ (Εικ. 4.26).

Εικ. 4.26. Ιδιωτικός κήπος σε ρωμαϊκή οικία στην Πορτογαλία – 3^{ος} αιώνας π.Χ.

¹⁶⁹ Βλ. και Carroll – Spillecke Maureen. *ΚΗΠΟΣ (der antike griechische Garten)*. Berlin: Deutscher Kunstverlag ed., 1989. σ.81

Carroll – Spillecke Maureen. *Earthly paradises. Ancient gardens in History and Archaeology*. Los Angeles: Getty Publications, 2003. σ.11, 54.

«Όλοι οι τύποι κήπων που υπήρχαν στην κλασική περίοδο συνεχίζουν να υπάρχουν και στην ελληνιστική: "χρηστικοί" (λαχανόκηποι σε συνδυασμό με εσπεριδοειδή), αμπελώνες, λουλουδόκηποι, οπωρώνες, αλσύλλια, ιεροί και ταφικοί κήποι (φυτεύσεις γύρω από ιερά για λόγους σκίασης προσκυνητών-πιστών και "κηποτάφια" προς ενοικίαση για να καλύπτουν τα έξοδα συντήρησης των ταφικών μνημείων)»¹⁷⁰. **Οι μοναδικοί χώροι με φυτεύσεις εντός των τειχών της ελληνιστικής πόλης ήταν τα ιερά και οι δημόσιοι χώροι όπως η αγορά**¹⁷¹.

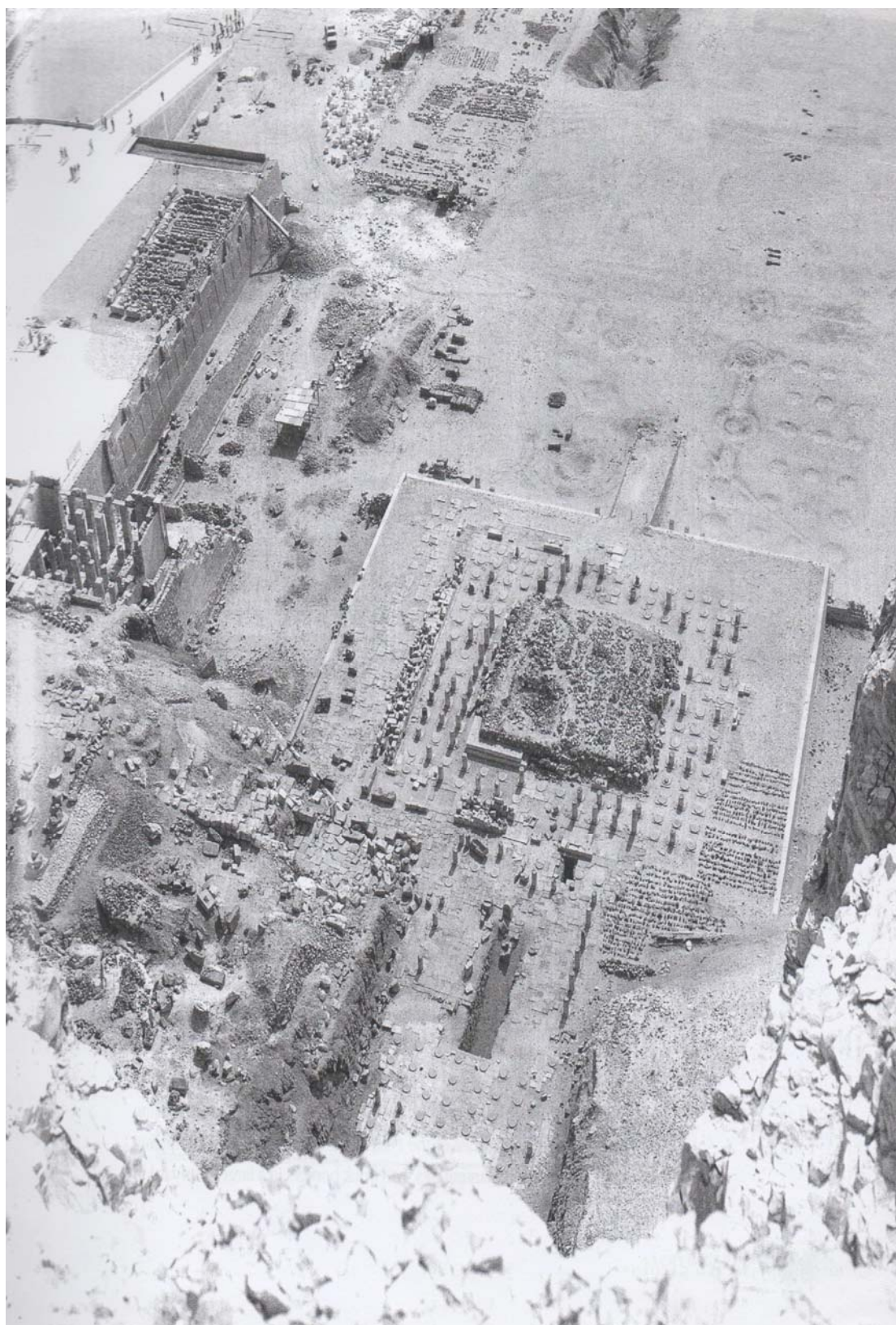
Η αγορά, ως το κέντρο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, πρέπει να παρείχε χώρους σκίασης κι άρα το πιθανότερο είναι ότι η απόληξη σωλήνων ύδρευσης από τις κεντρικές κρήνες της πόλης ευνοούσε τις περιμετρικές φυτεύσεις¹⁷² (Εικ. 4.27).

¹⁷⁰ Βλ. και Carroll – Spillecke Maureen. Carroll – Spillecke Maureen. *ΚΗΠΟΣ (der antike griechische Garten)*. Berlin: Deutscher Kunstverlag ed., 1989. σ.84.

Carroll – Spillecke Maureen. *Earthly paradises. Ancient gardens in History and Archaeology*. Los Angeles: Getty Publications, 2003. σ.67, 75-77.

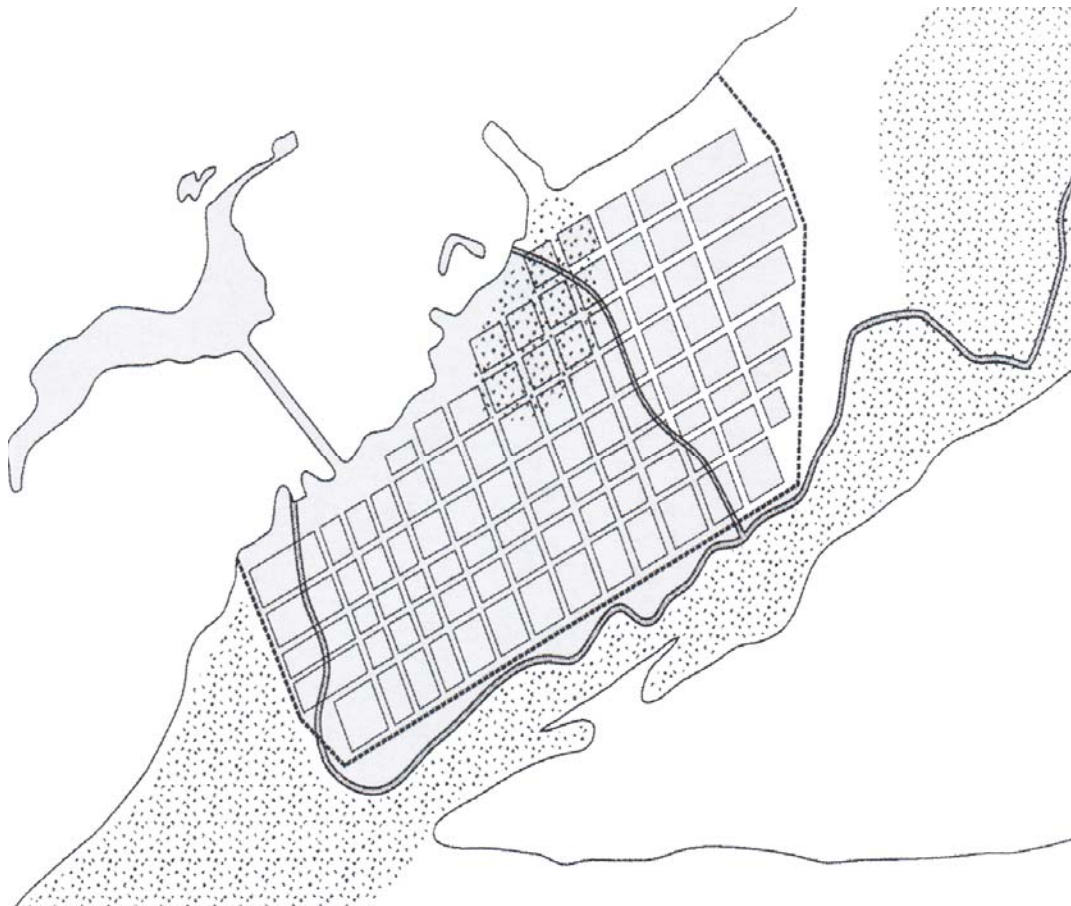
¹⁷¹ Carroll – Spillecke Maureen. *ΚΗΠΟΣ (der antike griechische Garten)*. Berlin: Deutscher Kunstverlag ed., 1989. σ.81, 82, 84.

¹⁷² Carroll – Spillecke Maureen. *Earthly paradises. Ancient gardens in History and Archaeology*. Los Angeles: Getty Publications, 2003. σ.54-55.

Εικ. 4.27. Άποψη του ιερού του Mentuhotep στο Deir el-Bahari, όπου διακρίνονται γραμμικές φυτεύσεις εκατέρωθεν της εισόδου στο ναό (πάνω δεξιά στην εικόνα).

Στις ελληνιστικές πόλεις που σχεδιάστηκαν εξ αρχής σύμφωνα με το Ιπποδάμειο σύστημα, οι χώροι που σχετίζονταν με κήπους ήταν πάντα συγκεντρωμένοι σε μια συγκεκριμένη περιοχή για λόγους οικονομίας σε χώρο και νερό¹⁷³. Άλλωστε, για τους Έλληνες, ο χαρακτήρας των κήπων δεν ήταν διακοσμητικός παρά την ύπαρξη γλυπτών εντός αυτών και παρά τους αντίστοιχους συνειρμούς με κήπους στην Αλεξάνδρεια, την Πέργαμο κ.α. Οι κήποι είχαν πάντα χρηστικό χαρακτήρα ή συνδέονταν με θρησκευτικές και ιερές πρακτικές τους. Οι «χρηστικοί» κήποι χωροθετούντο έξω από τα όρια της πόλης, κοντά σε υδάτινα στοιχεία και παρείχαν τη δυνατότητα μεταπώλησης ή επινοικίασης τους (Εικ. 4.28).

Εικ. 4.28. Η ελληνιστική πόλη της Αλεξάνδρειας, Αίγυπτος – 331π.Χ.
Οι κήποι βρίσκονται συγκεντρωμένοι σε δύο σημεία: στην περιοχή του Παλατιού και στην περιοχή εκτός των τειχών της πόλης, κατά μήκος του καναλιού του Κανώπου (περιοχές με κουκίδες).

¹⁷³ Ο.π. σ.10-11, 29.

«Λογοτεχνικές μαρτυρίες αποκαλύπτουν όχι μόνο την ύπαρξη του επαγγέλματος του κηποτέχνη στην ελληνιστική περίοδο αλλά και τη μεγάλη ζήτηση του για τη φροντίδα των κήπων». Τα βιβλία κηποτεχνίας που έχουν βρεθεί παρέχουν σαφείς οδηγίες και συμβουλές γεωπονικής φύσεως, καταγράφοντας τις εμπειρίες των κηπουρών εκείνης της εποχής¹⁷⁴.

4.4. ΑΣΤΙΚΟ ΚΑΙ «ΦΥΣΙΚΟ» ΤΟΠΙΟ

Σε καμία ιστορική ή λογοτεχνική πηγή δεν αναφέρεται ότι η «φύση» με τη μορφή κήπου αποτελούσε ποιοτικό κριτήριο αναβάθμισης του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων μιας πόλης. Αντίθετα, καθίσταται σαφές από πλήθος αρχαιολογικών τεκμηρίων ότι **«το τοπίο εκτός πόλης (εκτός των τειχών της) ήταν αυτό που συντηρούσε την πόλη και γι' αυτό η φροντίδα του ήταν πρωταρχικής σημασίας για τους πολίτες»¹⁷⁵.**

Το τοπίο της ελληνιστικής πόλης χαρακτηριζόταν από «**μια αντίθεση μεταξύ της περικλειστής "πόλης" και του ανοιχτού τοπίου**», του "αγρού", λόγω του σαφούς διαχωρισμού τους από τα ίδια τα τείχη της πόλης. Στα έργα της περιόδου αυτής και κυρίως στα κείμενα των Αθηναίων Ξενοφώντα και Δημοσθένη τονίζεται ιδιαίτερα αυτή **η αντίθεση μεταξύ «πόλης» και «αγρού»¹⁷⁶.**

¹⁷⁴ Carroll – Spillecke Maureen. *ΚΗΠΟΣ (der antike griechische Garten)*. Berlin: Deutscher Kunstverlag ed., 1989. σ.86.

¹⁷⁵ Ο.π. σ.87.

¹⁷⁶ «...an opposition between 'town' and 'country' becomes a verbal cliché.» Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.52.

Βλ. και Tomlinson, R. «*Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης.*» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.65.

«Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η εμπειρία που αποκόμιζε κάποιος κατά την είσοδο του σε μια ελληνιστική πόλη» γιατί οι φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά τεκμήρια είναι ανεπαρκή για την περίοδο εκείνη. Ωστόσο, προκύπτει από τα περιορισμένα υφιστάμενα αρχαιολογικά δεδομένα ότι **«η πρώτη εμπειρία του τοπίου είναι η διάβαση του συνόρου (της πύλης) από το "αγροτικό/φυσικό" στο "αστικό" τοπίο»¹⁷⁷**. Η συνολική αντίληψη της πόλης καθίσταται δυνατή μόνο αφού κάποιος διαβεί την «πύλη» -ενταγμένη στην περιμετρική οχύρωση- και βρεθεί εντός των τειχών. Από αυτόν τον (περί)κλειστο χώρο έχει τη συνολική εποπτεία του δομημένου και αδόμητου τοπίου που συγκροτεί την ελληνιστική πόλη.

Υπό αυτήν την έννοια και ο R. Tomlinson υποστηρίζει ότι για την ελληνιστική πόλη «το αστικό τοπίο πραγματωνόταν βασικά μέσω της αρχιτεκτονικής του και η κατεξοχήν εμπειρία του τοπίου ερχόταν από τα "μέσα" (εμπειρία εκ των έσω) σε πλήρη αντίθεση με το σύγχρονο τοπίο όπου η έμφαση δίνεται στην σύνδεση με το "έξω"»¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Tomlinson, R. «Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.60, 65-66.

¹⁷⁸ Ο.π. σ.75.

≠ ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

ΚΕΦ. 5. ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ –

ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΚΑΙ ΡΟΔΟΣ

- 5.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ
- 5.2. Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ
- 5.3. Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ
- 5.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΚΕΦ. 5. ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ - ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΚΑΙ ΡΟΔΟΣ

5.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης αντλεί τις επιρροές της από δύο σημαντικά οικιστικά σύνολα –τον Πειραιά και την πόλη της Ρόδου, ο σχεδιασμός των οποίων αποτελεί πρόδρομο για την εφαρμογή του Ιπποδάμειου συστήματος από τον Επαμεινώνδα στις δύο προαναφερθείσες περιοχές. Η επιλογή των πόλεων αυτών στα πλαίσια της παρούσας μελέτης δεν είναι τυχαία: αφενός, λαμβάνεται υπόψη η σχετικά μικρή χρονική απόσταση που χωρίζει τον σχεδιασμό αυτών σε σχέση με τον αντίστοιχο της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης (λιγότερο από αιώνα) και άρα, δικαιολογείται το ενδεχόμενο της επίδρασης τους ως πρότυπα πολεοδομικής οργάνωσης για τις μεταγενέστερες πόλεις. Αφετέρου, η χρονική περίοδος της ίδρυσης των πόλεων του Πειραιά και της Ρόδου συνδέεται με βαθιές μεταβολές στις κοινωνικές δομές και στους πολιτειακούς θεσμούς, οι οποίες με την σειρά τους επέφεραν ριζικές αλλαγές στην οργάνωση των ελληνικών πόλεων. Συνεπώς, η μελέτη της δομής των πρώτων αυτών αστικών κέντρων με Ιπποδάμειο σύστημα θα μπορούσε να συμβάλλει στην κατανόηση του τρόπου οργάνωσης και των υπόλοιπων πόλεων με το ίδιο πολεοδομικό σύστημα, όπως στα δύο παραδείγματα της παρούσας διατριβής. Ουσιαστικά δηλαδή, επιχειρείται η εξέταση του ενδεχομένου να στηρίζεται το μοντέλο οργάνωσης της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης σε μια ισχυρή παράδοση πολεοδομικής οργάνωσης στον ελλαδικό χώρο, με μηδαμινή σχεδόν πιθανότητα απόκλισης από αυτήν.

Το νέο πολεοδομικό μοντέλο που εισήγαγε ο Μιλήσιος αρχιτέκτονας-πολεοδόμος Ιππόδαμος στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., συνδέεται άμεσα με τις αλλαγές στις κοινωνικές και πολιτικές δομές,

οι οποίες πηγαζαν από την ενίσχυση του πολιτικού ρόλου του ευρύτερου πλέον κοινωνικού συνόλου και της συμμετοχής του στα κοινά. Αυτή η νέα κοινωνία των πολιτών όχι μόνο σηματοδοτούσε νέες πολιτικές διαδικασίες αλλά «απαιτούσε» και νέα χωρική έκφραση των αναγκών της, η οποία μεταφραζόταν σε δημόσια κτήρια διοικητικών υπηρεσιών και δημόσιους χώρους για τις συναθροίσεις του συνόλου των πολιτών (αγορά, θέατρο, πρυτανείο, δικαστήρια). Ο δημόσιος χώρος απέκτησε έτσι μεγαλύτερη σημασία και διεκδίκησε κεντρικό ρόλο στην πολεοδομική οργάνωση της ελληνιστικής περιόδου. Η εκτενής χωροθέτηση του στο κέντρο της εκάστοτε πόλης εξέφραζε αυτήν ακριβώς τη μεταβολή των πολιτικών θεσμών και συνέβαλε στη δημιουργία πρότυπων διοικητικών συγκροτημάτων.

Οι Ιπποδάμειες πόλεις διαφοροποιούνταν ως προς την χωροθέτηση της αγοράς στον αστικό ιστό, ανάλογα με το αν ήταν παραθαλάσσιες ή βρίσκονταν στην ενδοχώρα. Στην πρώτη περίπτωση, η αγορά, ως ο κυριότερος χώρος πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων, χωροθετείτο «έκκεντρα» πάνω στο θαλάσσιο μέτωπο και σε άμεση γειτνίαση με το λιμάνι. Αντίθετα, στις Ιπποδάμειες πόλεις της ενδοχώρας, η αγορά κατείχε κεντρική θέση στον αστικό ιστό.

Μέσα σ' ένα πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο που ευνοούσε την άνθιση των επιστημών κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. στην Ιωνία της Μικράς Ασίας και με σαφείς επιρροές από την Πυθαγόρεια φιλοσοφία, **ο Ιππόδαμος ήταν ο πρώτος που συνέλαβε «την πόλεων διαίρεσιν»¹⁷⁹ με κριτήρια λειτουργικά, υποστηρίζοντας ότι το σχέδιο μιας πόλεως θα πρέπει να συντάσσεται με βάση την κοινωνική διαστρωμάτωση και να την αποτυπώνει χωρικά, γεγονός τα οποίο προσδίδει μια**

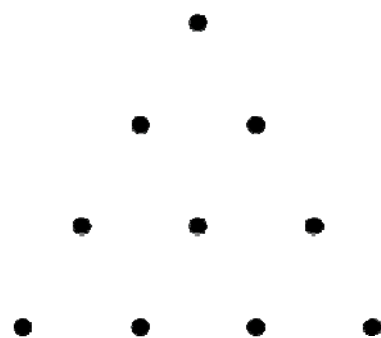
¹⁷⁹ Στον αρχαιολογικό χώρο του Πειραιά σώζεται επιγραφή του Αριστοτέλη: "Ιππόδαμος εύρε την των πόλεων διαίρεσιν και τον Πειραιά κατέτεμε".

φιλοσοφική/θεωρητική βάση στο σύστημα οργάνωσης των πόλεων της περιόδου εκείνης. Ουσιαστικά, η Ιπποδάμεια πολεοδομική οργάνωση συνιστά μια νέα πολιτισμική θεώρηση της πολιτειακής δομής των ελληνοιστικών πόλεων.

Ο Αριστοτέλης, τονίζοντας στα «Πολιτικά» του τις πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις του Ιπποδάμειου συστήματος, αναφέρει ότι ο Ιππόδαμος σχεδίασε μία «ιδανική πόλη» για 10.000 πολίτες διαιρεμένους σε τρεις τάξεις (στρατιώτες, τεχνίτες και αγρότες), με τη γη χωρισμένη επίσης σε τρεις κατηγορίες (ιερή, δημόσια και ιδιωτική). Έτσι, ο Ιππόδαμος θεωρείται ο εισηγητής της ιδέας ότι ένα σχέδιο πόλεως οφείλει να αντιπροσωπεύει μια αντίστοιχη κοινωνική διάταξη, γεγονός το οποίο αποτελεί μια νέα πολιτική θέση.

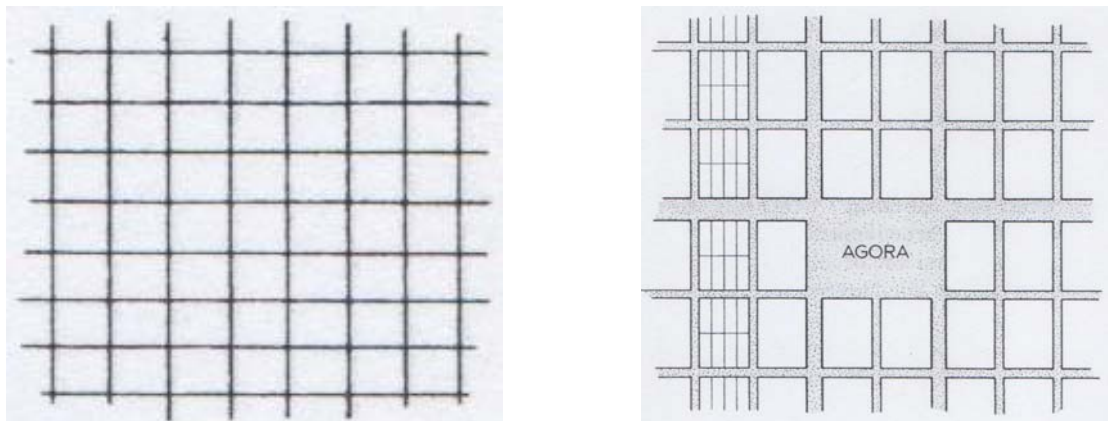
Η Ιπποδάμεια πολεοδομική οργάνωση στηρίζεται σε συγκεκριμένες αναλογίες που διέπουν την πυθαγόρεια φιλοσοφία, βάση της οποίας η αρχή των πάντων εντοπίζεται στους αριθμούς. Ο τελειότερος αριθμός είναι το δέκα (10) -η τετρακτύς, ο οποίος αποτελείται από το άθροισμα των τεσσάρων πρώτων αριθμών ($1+2+3+4=10$). Οι τέσσερις αυτοί αριθμοί συμβολίζουν τα τέσσερα βασικά στοιχεία του σύμπαντος: τη γη, το νερό, τον αέρα και τη φωτιά.

Το Ιπποδάμειο σύστημα συνδέεται με τους αριθμούς 3 και 10. Ο αριθμός 10 (η τετρακτύς) καθορίζει τον αριθμό αντρών της ιδανικής πόλης (10.000), ενώ βάσει του αριθμού 3 λαμβάνει χώρα κάθε είδους διαχωρισμός στην πόλη αυτή: διαχωρισμός πολιτών, γης και νόμων (Εικ. 5.1).

Εικ. 5.1. Η τετρακτύς.

Κατανοώντας την ανάγκη χωρικής έκφρασης των νέων δεδομένων στον πολιτικό και κοινωνικό βίο, ο Ιππόδαμος εισηγήθηκε την οργάνωση της πόλης σύμφωνα με τις λειτουργικές ανάγκες των κατοίκων της. Το Ιπποδάμειο σύστημα¹⁸⁰ προέβλεπε την διαίρεση της πόλης με βάση την χρήση ορθοκανονικού κανάβου και την δημιουργία οικοδομικών τετραγώνων με τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις (*insulae*), καθορίζοντας ταυτόχρονα την ακριβή θέση του διοικητικού, θρησκευτικού και εμπορικού κέντρου των αρχαίων πόλεων. Οι περισσότερες νεόδμητες πόλεις (ή νεόδμητες συνοικίες παλαιότερων πόλεων) ακολούθησαν το Ιπποδάμειο σύστημα, το οποίο εκτός από ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα περιελάμβανε και την κατασκευή "τυποποιημένων" κατοικιών στη σειρά¹⁸¹ (Εικ. 5.2).

Εικ. 5.2. Το Ιπποδάμειο σύστημα. Κανάβος – Insulae.

Το πολεοδομικό αυτό σύστημα, «που στηρίζεται στις αρχές της ισονομίας, της ισοπολιτείας και της ισομοιρίας, στις αρετές δηλαδή του δημοκρατικού πολιτεύματος, προσαρμοζόταν κάθε φορά στις ειδικές γεωμορφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες του τόπου, ενταγμένο αρμονικά στο φυσικό περιβάλλον»¹⁸².

¹⁸⁰ Ονομάστηκε και "Ιπποδάμειος νέμησις" (από το ρήμα "νέμω"> διαιρώ, διανέμω).

¹⁸¹ Στα έργα του Ιππόδαμου περιλαμβάνονται η «Ιπποδάμειος μελέτη Πειραιώς», η «Ιπποδάμειος Αγορά Πειραιώς», η «Ρυμοτομική Μελέτη των Θουρίων», η «Ιπποδάμειος μελέτη Ρόδου» και η «Ιπποδάμεια ιδανική πόλη», καθώς και τα συγγράμματα "Περί Πολιτείας" και "Περί ευδαιμονίας".

¹⁸² Θέμελης, Π.Γ. *Η Αρχαία Μεσσήνη*. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2002. σ.40.

5.2. Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

Η ανάδειξη της πόλης του Πειραιά συνδέεται άμεσα με το έργο της δημοκρατικής μεταρρύθμισης του Κλεισθένη (508-507π.Χ.) κι αποτελεί το επιστέγασμα των προσπαθειών δύο μεγάλων πολιτικών μορφών της εποχής, του Θεμιστοκλή και του Περικλή. Μετά τη μάχη του Μαραθώνα το 492/493π.Χ., ο Θεμιστοκλής αναδεικνύεται «επώνυμος άρχων» κι η θέση αυτή του επιτρέπει την υλοποίηση του οράματος του: την επίτευξη της σύνδεσης της Αθήνας με τον Πειραιά. Προς την κατεύθυνση αυτή, αναλαμβάνει την εκπόνηση οχυρωματικών έργων (480-465π.Χ.) καθώς και των απαιτούμενων εργασιών για την επέκταση των Μακρών Τειχών. Το φιλόδοξο και κοστοβόρο αυτό πρόγραμμα της κατασκευής κι αποπεράτωσης των τειχών κατέστη δυνατό αφενός, λόγω της εύρωστης οικονομίας της πόλεως του Πειραιά (εμπόριο, δωρεές, λάφυρα πολέμων) κι αφετέρου, λόγω της επιμονής του Περικλή να ολοκληρώσει το έργο του Θεμιστοκλή. Τα Μακρά Τείχη κατεστράφησαν το 404π.Χ. από τον Λύσανδρο, μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Η οριστική μορφή της πόλης λαμβάνεται με την εφαρμογή της «Πολεοδομικής Μελέτης Πειραιώς», την οποία εκπόνησε ο αρχιτέκτονας και πολεοδόμος Ιππόδαμος για λογαριασμό του Περικλέους στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. κι η οποία ολοκληρώθηκε το 431π.Χ.¹⁸³. Η «Ιπποδάμειος μελέτη Πειραιώς» αποτέλεσε πρότυπο για πολλές πόλεις της ελληνιστικής εποχής (Όλυνθος, Πριήνη, Ρόδος) και συνιστά ένα πολεοδομικό σχέδιο με έμφαση στην λειτουργικότητα, αν λάβει κανείς υπόψη τη χωροθέτηση των πυλών και τις συνδέσεις μεταξύ των λιμανιών, την ιεράρχηση του οδικού δικτύου για τις εμπορικές μετακινήσεις και την κεντρική θέση που κατείχε η Αγορά (Εικ. 5.3).

¹⁸³ Ζουμπουλίδης, Κ. *Ιστορία και εξέλιξις του λιμένος Πειραιώς*. Αθήνα, 1932. σ.40.

Η επιλογή της θέσης για τη μεταφορά του λιμένος από το Φάληρο στον Πειραιά δεν ήταν τυχαία για τον Θεμιστοκλή. «Στον χώρο αυτόν υφίστανται τρεις φυσικοί όρμοι –ο Μέγας Λιμήν, ο Λιμήν της Ζέας (Πασαλιμάνι) κι ο Λιμήν της Μουνηχίας (Τουρκολίμανο), ενώ στρατηγικό ρόλο κατέχει κι η ύπαρξη φυσικού οχυρού (λόφος Μουνηχίας), ο οποίος και λαμβάνει την μορφή Ακροπόλεως»¹⁸⁴. Επιπρόσθετα, το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής επέτρεψε την χωροθέτηση τόσο του θεάτρου σε φυσικό πρανές όσο και των ναών σε υπερυψωμένα σημεία (π.χ. ναός Αρτέμιδος στο λόφο της Μουνηχίας).

Η νέα πόλη του Πειραιά, όπως τη συνέλαβε ο Ιππόδαμος, χαρακτηρίζεται από μια εσωτερική άτυπη διαίρεση σε δύο περιοχές: «τη νότια ή "λιμενική" για τους εμπόρους, τους ξένους και τους επισκέπτες και τη «βόρεια» ή αστική για τους γηγενείς κατοίκους. Ο διαχωρισμός αυτός αποτρέπει την πληθυσμιακή και συνεπακόλουθη πολιτισμική πρόσμιξη»¹⁸⁵ κι εκφράζεται στον χώρο με την δημιουργία δύο αγορών, εκ των οποίων η «αστική» ονομάζεται «Ιπποδάμεια», ως φόρος τιμής στον σχεδιαστή της πόλης, Ιππόδαμο. Η «Ιπποδάμειος Αγορά του Πειραιά» ή αλλιώς και «Αγορά των Δημοτών (Ελευθέρων)» ανεγέρθηκε στο κέντρο της εσωτερικής πόλης, περιβαλλόταν από ιδιωτικές οικίες, ιερά και δημόσια οικοδομήματα κι είχε περισσότερο τοπικό χαρακτήρα, σε αντίθεση με την δεύτερη αγορά κοντά στο λιμάνι (στην περιοχή του "Εμπορίου"), η οποία και χρησιμοποιείτο αποκλειστικά σχεδόν από ξένους κι επισκέπτες της πόλης. Στην «Ιπποδάμειο αγορά» λάμβαναν χώρα οι μαζικές συγκεντρώσεις σε περιπτώσεις κινδύνου καθώς και η λήψη πολιτικών αποφάσεων για τον δήμο του Πειραιά.

¹⁸⁴ Πανάγος, Χρ. *Ο Πειραιεύς : οικονομική και ιστορική έρευνα από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: μετά τοπογραφικής μελέτης.* Αθήνα: Εκδ. Άλφα – Ι.Μ.Σκαζίκη, 1995. σ.196.

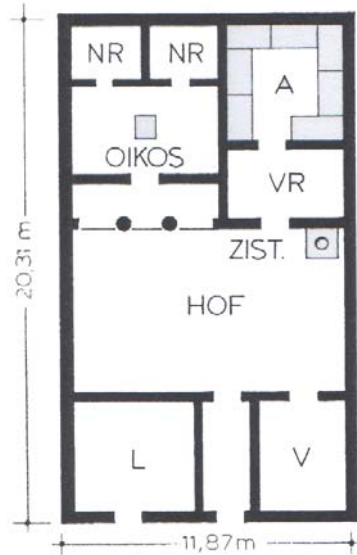
¹⁸⁵ Ο.π. σ.267.

Το κέντρο του πολεοδομικού συγκροτήματος ορίζουν οι δύο αυτές αγορές, εντασσόμενες πλήρως σ' ένα πυκνό αστικό δίκτυο με σαφή ιεράρχηση οδικών αρτηριών. Οι δύο οδοί με το μεγαλύτερο πλάτος ξεκινούν από τις δύο αγορές και η μεν βορειότερη ενώνει την «Ιπποδάμειο» αγορά με τους ναούς της Αρτέμιδος Μουνιχίας και Βενδίδος, ενώ η νοτιότερη ενώνει τη νότια αγορά με το Ασκληπιείο, το οποίο και λειτουργεί ως ναός-θεραπευτήριο.

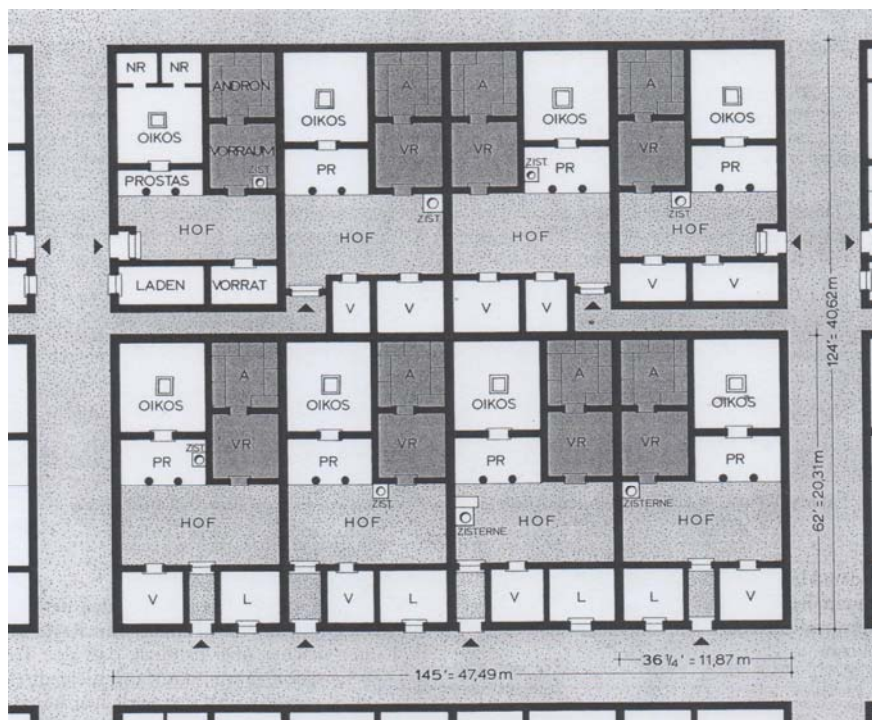
Το κύριο θέατρο της πόλης –το «Διονυσιακό»- δεν συνδέεται άμεσα με τους δύο αυτούς οδικούς άξονες, ωστόσο εκμεταλλεύεται κοίλωμα του εδάφους στις δυτικές υπώρειες του λόφου της Μουνιχίας για τη χωροθέτησή του. Το δεύτερο και μικρότερο θέατρο βρίσκεται στην δυτική πλευρά του λιμένος της Ζέας. Εκτός από τις δύο προαναφερθείσες αγορές και τα δύο θέατρα, στο πολεοδομικό συγκρότημα του Πειραιά εντάσσονται ναοί, βωμοί, πλήθος δημοσίων κτηρίων, όπως Τράπεζα, το πρώτο χρηματιστήριο εμπορευμάτων του κόσμου –το «Δείγμα», αλλά και Στοές (αποθήκες) για την φύλαξη των εμπορευμάτων, νεώρια για τη ναυπήγηση των πλοίων και σκευοθήκες για τη φύλαξη του εξοπλισμού των πλοίων, με περισσότερο γνωστή τη "Σκευοθήκη του Φίλωνος", στο λιμάνι της Ζέας.

Ο αρχιτέκτονας – πολεοδόμος Wolfram Hoerfner στη μελέτη του για την «Πολεοδομία της κλασικής περιόδου» υποστηρίζει ότι ο χώρος κατοικίας περιέβαλλε τον εμπορικό πυρήνα της πόλης με τη μορφή «γειτονιών», σύμφωνα με την οποία *«οκτώ τυποποιημένες κατοικίες έκτασης 250τ.μ. η καθεμία, ήταν οργανωμένες σε ένα ενιαίο οικοδομικό τετράγωνο (insula). Με διάρθρωση γραμμική στον χώρο και νότιο προσανατολισμό, οι οικίες αυτές ήταν διώροφες μονοκατοικίες με χώρους διημέρευσης, θαλάμους στον όροφο, κουζίνα, ξενώνα και μεγάλη αυλή με δύο μικρά δωμάτια στη μία*

πλευρά και δύο αίθουσες στην άλλη»¹⁸⁶. Η μία από αυτές, ο ανδρώνας, αποτελούσε τον χώρο των συμποσίων, με συζητήσεις επί δημοσίων θεμάτων (Εικ. 5.4 – 5.7).

Εικ. 5.4. Οικία τυπικών διαστάσεων της ελληνιστικής πόλης του Πειραιά ("οικότυπος").

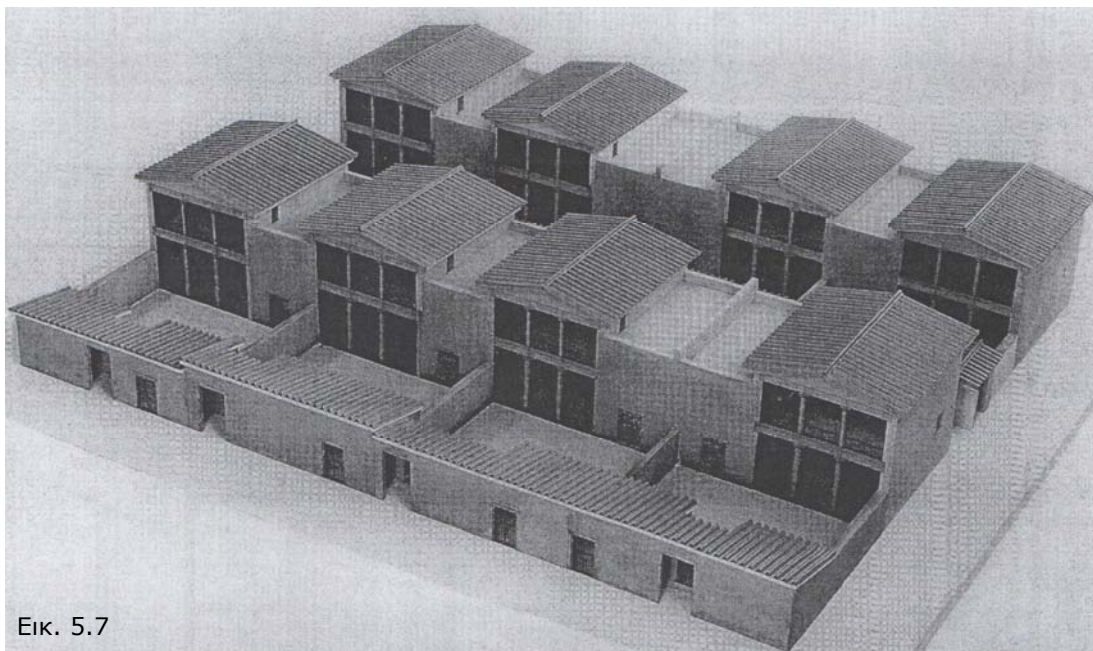

Εικ. 5.5. Τυπικό οικοδομικό τετράγωνο (insula) της πόλης του Πειραιά, στο οποίο χωροθετούνται οκτώ (8) οικίες.

¹⁸⁶ Hoerfner, W. «Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου» Στο Αρχαιολογία, τ.63. Αθήνα, 1997.

Εικ. 5.6

Εικ. 5.7

Εικ. 5.6 – 5.7. Αξονομετρικό τυπικού οικοδομικού τετραγώνου (insula).

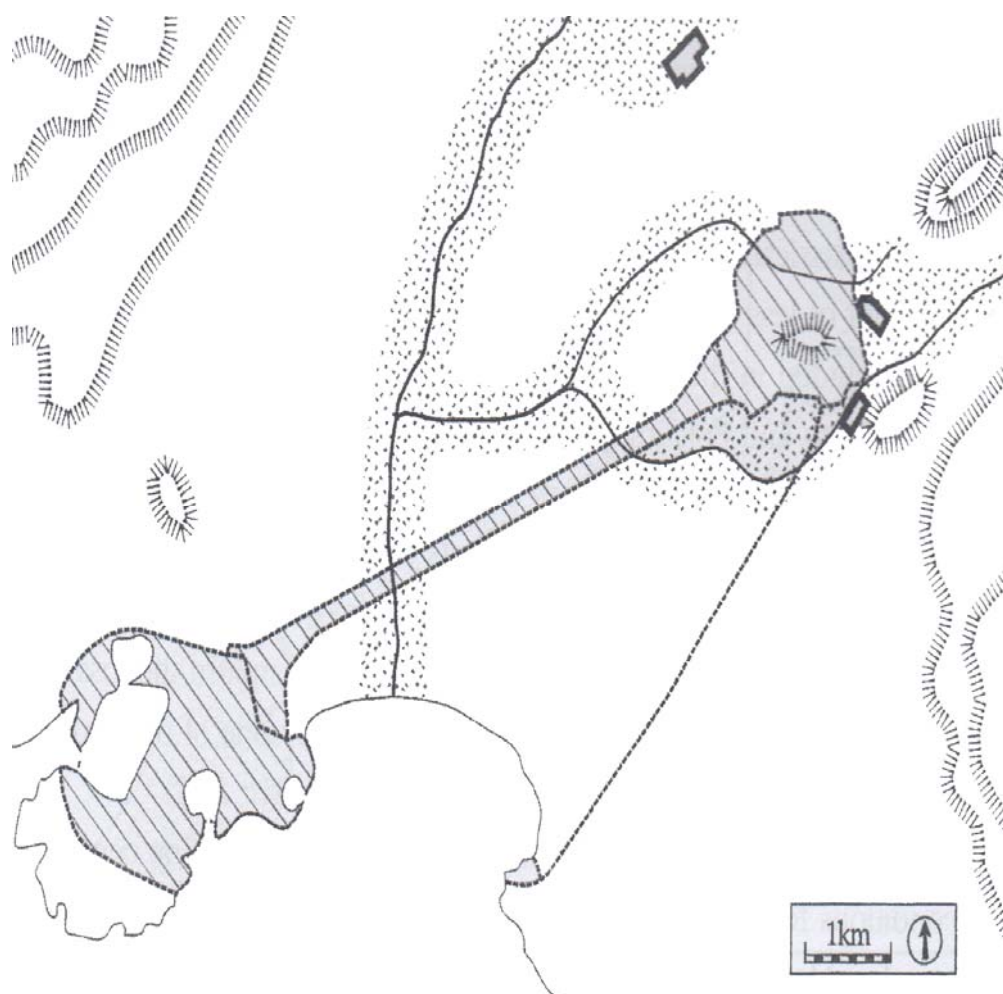
Στοιχεία που αφορούν τον τρόπο και χρόνο κατασκευής των χώρων κατοικίας δεν υφίστανται σε επιγραφικά ευρήματα και συνεπώς, δεν είναι γνωστά αντίστοιχα ούτε τα κριτήρια επιλογής τους (πώς μοιράζονταν οι κατοικίες στους πολίτες) αλλά ούτε και η πηγή χρηματοδότησής τους (ο δημόσιος φορέας ή κάθε πολίτης ξεχωριστά αναλαμβάνει την κατασκευή της οικίας του;). Μια πιθανή εξήγηση της απουσίας αυτών των στοιχείων από την ελληνική βιβλιογραφία θα μπορούσε να συνδέεται και με την προαναφερθείσα διαπίστωση ότι οι ζώνες κατοικίας ήταν δευτερευούσης σημασίας στην πολεοδομική συγκρότηση του Πειραιά, σε σχέση πάντα με τα δημόσια οικοδομήματα. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, η γραμμική διάρθρωση των κατοικιών αποκαλύπτει την κοινωνική δομή της πόλης του Πειραιά, η οποία δεν σχετίζεται απαραίτητα με όρους ισότητας των πολιτών, αφού δεν υπάρχουν ενδείξεις για κάτι τέτοιο. Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί σε άλλο επίπεδο, το οποίο συνδέεται με την προαναφερθείσα ενίσχυση του πολιτικού ρόλου του συνόλου των πολιτών και της συμμετοχής του στα κοινά. *«Η εξομοίωση των κατοικιών θεωρήθηκε ότι θα συνέβαλλε προς την κατεύθυνση αυτήν, αποτρέποντας έτσι αποκλίσεις που θα σχετίζονταν με οικονομικά μεγέθη (π.χ. πλούσιοι σε «καλύτερες» γειτονιές) ή πολιτικές συνιστώσες (π.χ. αξιωματούχοι στα περίχωρα της πόλης)»*¹⁸⁷.

Η Ιπποδάμειος πόλη του Πειραιά ενισχύεται με τείχη συνολικού μήκους 11χλμ. και πάχους 3-5μ., *«τα οποία διακόπτονται κατά διαστήματα από πύργους, οι αποστάσεις μεταξύ των οποίων μεταβάλλονται ανάλογα με τις αμυντικές ανάγκες του εκάστοτε σημείου. Στην εξωτερική περίμετρο των Τειχών υφίσταται τάφρος, ενώ εσωτερικά, εφάπτεται σε αυτά περιφερειακή οδός –με τη μορφή*

¹⁸⁷ Ο.π. σ.28-29.

“ελεύθερης ζώνης”¹⁸⁸, σε διαστήματα της οποίας απαντώνται πυργίσκοι που ορίζουν τις περιοχές των τριών λιμένων»¹⁸⁹.

Σαφέστατα αυτές οι οχυρωματικές κατασκευές υποδηλώνουν την αναδυόμενη εμπορική δύναμη της πόλης του Πειραιά και της συνεπακόλουθης ανάγκης σύνδεσης της τελευταίας με την Αθήνα για λόγους αμυντικούς. Το επίγειο της Αθήνας –ο Πειραιάς- δρα ως δίδυμη πόλη με αυτήν (άστυ - επίγειο) κι άρα λόγοι στρατηγικής φύσεως επιτάσσουν τη σύνδεση του με αυτήν¹⁹⁰ (Εικ. 5.8).

Εικ. 5.8. Αθήνα (“άστυ”) και Πειραιάς (“επίγειο”) ενώνονται μέσω των Μακρών Τειχών.

¹⁸⁸ Όπως θα αναλυθεί και στο επόμενο κεφάλαιο για την πόλη της Ρόδου.

¹⁸⁹ Πανάγος, Χρ. *Ο Πειραιεύς : οικονομική και ιστορική έρευνα από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: μετά τοπογραφικής μελέτης*. Αθήνα: Εκδ. Άλφα – Ι.Μ. Σκαζίκη, 1995. σ.227.

¹⁹⁰ Βλ. και Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. σ.11-12.

5.3. Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Η πόλη της Ρόδου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα συνεχούς κατοίκησης σ' έναν χώρο με προνομιακή γεωγραφική θέση στην ανατολική Μεσόγειο. Η αρχιτέκτονας Κατερίνα Μανούσου - Ντέλλα θεωρεί ότι το στοιχείο αυτό «*καθιστά τη Ρόδο σπάνια περίπτωση για τα ελληνικά δεδομένα, όσον αφορά τη μελέτη της πολεοδομικής της εξέλιξης*»¹⁹¹.

Η αρχαία πόλη της Ρόδου ιδρύθηκε στο βορειότερο τμήμα του νησιού το 408 π.Χ., «*ύστερα από τον συνοικισμό τριών πόλεων-κρατών -Λίνδου, Ιαλυσού, Καμίρου- κι η πολεοδομική οργάνωση της στηρίχτηκε στην "Ίπποδάμειο μελέτη της Ρόδου", με πρότυπο την αντίστοιχη του Πειραιά*»¹⁹².

Η επιλογή της θέσης στο βορειότερο τμήμα του νησιού στηρίζεται σε κριτήρια γεωμορφολογικά κι εμπορικά/οικονομικά, αφού στο σημείο αυτό διασταυρώνονται πολυάριθμοι εμπορικοί θαλάσσιοι δρόμοι (σύνδεση Εύξεινου Πόντου και νήσων Β. Αιγαίου με Κρήτη κι Αίγυπτο καθώς και Πελοποννήσου με παράλια Μικρασίας, Κύπρο και Συρία), ενώ υφίστανται φυσικοί όρμοι για τον ελλιμενισμό των πλοίων. Επιπρόσθετα, «*η ίδια η μορφολογία του εδάφους ευνοούσε την ίδρυση ενός αστικού κέντρου, δεδομένης της ύπαρξης αφενός φυσικής έξαρσης εν είδει ακροπόλεως (φυσικό οχυρό) κι αφετέρου του επικλινούς εδάφους για την απορροή των υδάτων. Αυτή η έντονη εδαφική κλίση προς τα ανατολικά επέτρεπε και τον φυσικό αερισμό και ηλιασμό της πόλης*»¹⁹³.

¹⁹¹ Μανούσου - Ντέλλα, Κ. «*Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης.*» Στο Δ.Χ.Α.Ε., τ.ΚΑ' (2000). σ.27.

¹⁹² Παπαχριστοδούλου, Χρ. Ι. *Ιστορία της Ρόδου: από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου, 1948.* Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων. Ρόδος: Εκδ. Σ.Γ.Τ.Δ., 1994. σ.168.

¹⁹³ Βλ. και Τσοπανάκης, Α. «*Η ίδρυση της πόλεως Ρόδου (408π.Χ.) και η πολιτική και πολιτιστική δυναμική της.*» Στο Ε. Κυπραίου - Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.) *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους*

Σ' αυτά αξίζει να προστεθεί το ρέμα του ποταμού Ροδινιού στα νότια του πολεοδομικού συγκροτήματος, το οποίο δρα ως αμυντική τάφρος αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και υδάτινη πηγή για την τροφοδότηση της πόλης. Το τελευταίο αυτό στοιχείο αποτέλεσε εξίσου σημαντικό παράγοντα για τη χωροθέτηση της νέας πόλεως, αν αναλογιστεί κανείς την ύπαρξη πλούσιων υδάτινων αποθεμάτων. Προχωρώντας ένα βήμα παραπάνω, οφείλει κανείς να προσθέσει ότι για τη διευθέτηση των υδάτων έγιναν σημαντικά έργα υποδομής στην πόλη. *«Οι υδροδοτικοί κι αποχετευτικοί σωλήνες διέτρεχαν όλο το οικιστικό συγκρότημα, ακολουθώντας το οδικό δίκτυο και διοχετεύοντας τα όμβρια ύδατα στο νοτιοανατολικό τμήμα της αρχαίας Ρόδου»*¹⁹⁴.

Η λύση της πολιορκίας του 305-304π.Χ. από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή σηματοδοτεί την αρχή μιας περιόδου οικονομικής ευρωστίας για το νησί, η οποία διαρκεί για τουλάχιστον έναν και παραπάνω αιώνα, *«αναδεικνύοντας τη Ρόδο σε ρυθμιστικό οικονομικό παράγοντα και μεγάλη πολιτική και ναυτική δύναμη. Οι εμπορικές της σχέσεις με την Αλεξάνδρεια, την Έφεσο και την Αμοργό της επιτρέπουν να διατηρεί μεγάλα χρηματικά αποθέματα, τα οποία χρησιμοποιεί για την κατασκευή οχυρωματικών τειχών και για την ανοικοδόμηση πλήθους σημαντικών δημόσιων κτηρίων (θεάτρου, Πτολεμαίου κ.α.)»*¹⁹⁵ (Εικ. 5.9).

(1523). Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τ.2. Αθήνα: Εκδ. ΚΒ' Ε.Π.Κ.Α., 1999. σ.38-39.

Φιλήμονος, Μ. *«Το ρυμοτομικό σχέδιο και η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Ρόδου.»* Στο Ε. Κυπραίου - Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.) *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τ.2. Αθήνα: Εκδ. ΚΒ' Ε.Π.Κ.Α., 1999. σ.61.

¹⁹⁴ Ο.π. σ.84.

¹⁹⁵ Φιλήμονος - Τσοποτού, Μ. *Η ελληνοισλαμική οχύρωση της Ρόδου*. Δημοσιεύματα του Α.Δ. Αρ. 86. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2004. σ.120.

Οι περίφημες για την εποχή τους οχυρώσεις που περιέκλειαν την πόλη της Ρόδου, ανταποκρίνονταν σε συγκεκριμένες αμυντικές ανάγκες, ιδιαίτερα αυξημένες την περίοδο του 4^{ου} αι. π.Χ., δεδομένου των εξελίξεων στην πολιορκητική τέχνη. Η κατασκευή τέτοιων τειχών μαρτυρά αφενός, την οικονομική ισχύ του ροδιακού κράτους κι αφετέρου, την πολιτική πρόθεση του για εδραίωση της παρουσίας του ως ανερχόμενης δύναμης στον χώρο της Μεσογείου.

Πέντε φυσικά λιμάνια περιέβαλλαν την πόλη, υποδηλώνοντας την σημασία του εμπορίου ως κύριας οικονομικής δραστηριότητας αλλά και της τεράστιας ναυτικής δύναμης του νησιού: ο Μεγάλος λιμένας (σημερινός εμπορικός λιμένας), ο Μικρός λιμένας ή Πολεμικός λιμάν (σημερινός λιμένας του Μανδρακίου), ο λιμένας της Ακαντιάς, ο Νότιος κι ο Δυτικός λιμένας¹⁹⁶.

Ο καταστρεπτικός σεισμός του 227-226π.Χ. κατέστρεψε το μεγαλύτερο τμήμα των οχυρώσεων και των κτηριακών όγκων της πόλης της Ρόδου, σηματοδοτώντας έτσι την αρχή της παρακμής της.

Το 1970 δημοσιεύτηκε η μελέτη του αρχαιολόγου Γρ. Κωνσταντινόπουλου σχετικά με το ρυμοτομικό σύστημα της αρχαίας Ρόδου, η οποία και παρείχε πολύτιμες πληροφορίες για την Ιπποδάμεια οργάνωση της. Δεδομένου ότι οι ανασκαφές στην αρχαία Μεσσήνη δεν ήταν τότε τόσο εκτενείς, η Ρόδος ήταν η μοναδική ελληνιστική πόλη στην οποία οι αρχαιολογικές ανασκαφές επέτρεψαν *«τη σύνταξη του πρώτου οδικού σχεδίου Ιπποδάμειας πόλης στον ελληνικό χώρο, στηριζόμενο αποκλειστικά στα ανασκαφικά δεδομένα και όχι μόνο σε φιλολογικές πηγές ή αεροφωτογραφίες, όπως γινόταν μέχρι τότε»*¹⁹⁷. Αντίστοιχα στοιχεία για την πόλη του Πειραιά δεν έφερε ποτέ στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη.

¹⁹⁶ Ο.π. σ.35.

¹⁹⁷ Κωνσταντινόπουλος, Γρ. *«Το ρυμοτομικόν σύστημα της αρχαίας Ρόδου.»* Στο Α.Α.Α., τ.3 (1970). σ.53-54.

Ο W. Hoerfner υποστηρίζει ότι «η Ρόδος προοριζόταν να γίνει πόλη πρότυπο με το πυκνότερο οδικό δίκτυο και τις μεγαλύτερες διαστάσεις νησίδων για τις κατοικίες. Δρόμοι πλάτους 5μ. περιβάλλουν τα οικοδομικά τετράγωνα ενώ κάθε τέταρτος δρόμος σε κατεύθυνση ανατολής-δύσης και κάθε έκτος σε κατεύθυνση βορρά-νότου έχει διπλάσιο πλάτος κι αποτελεί οδική αρτηρία»¹⁹⁸. Στα όρια της πόλης υπάρχουν πλατύτερες οδοί (16μ. πλάτος η δυτική και 16.5μ. η ανατολική), «οι οποίες χρησιμεύουν για την αποσυμφόρηση του κέντρου και την άμεση επικοινωνία του κέντρου με τα λιμάνια. Εκτεταμένη είναι η χρήση λίθινων βαθμίδων όχι μόνο για την πρόσβαση στην ακρόπολη αλλά και στις διαμήκεις οδικές αρτηρίες (με κατεύθυνση Α-Δ), αφού αυτές έχουν τη μεγαλύτερη κλίση λόγω του επικλινούς εδάφους»¹⁹⁹.

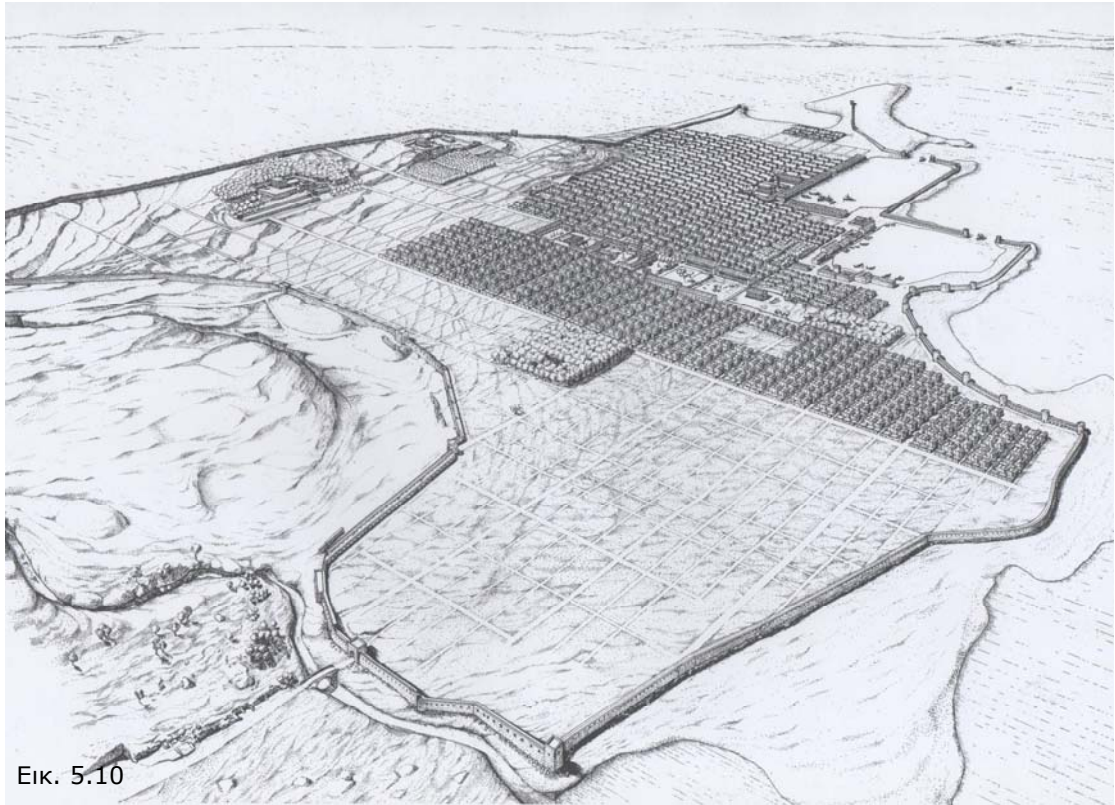
Ο κεντρικός ελεύθερος δημόσιος χώρος, σε αντιστοιχία με εκείνους των πόλεων της Μιλήτου και του Πειραιά, συνίσταται σε μια ζώνη πλάτους 70μ. με κατεύθυνση ανατολή-δύση, στο κέντρο της οποίας χωροθετείται η αγορά. Η ζώνη αυτή φιλοξενεί δημόσια κτήρια, μνημεία κι ιερά, όπως για παράδειγμα το Πτολεμαίο, το Ασκληπιείο, τον υπερυψωμένο δωρικό περίπτερο ναό ανατολικότερα της αγοράς, ένα μικρό ιερό για τον Ήλιο, ένα μνημείο νίκης κ.α²⁰⁰ (Εικ. 5.10 - 5.11).

¹⁹⁸ Hoerfner, W. «Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου» Στο *Αρχαιολογία*, τ.63. Αθήνα, 1997. σ.33.

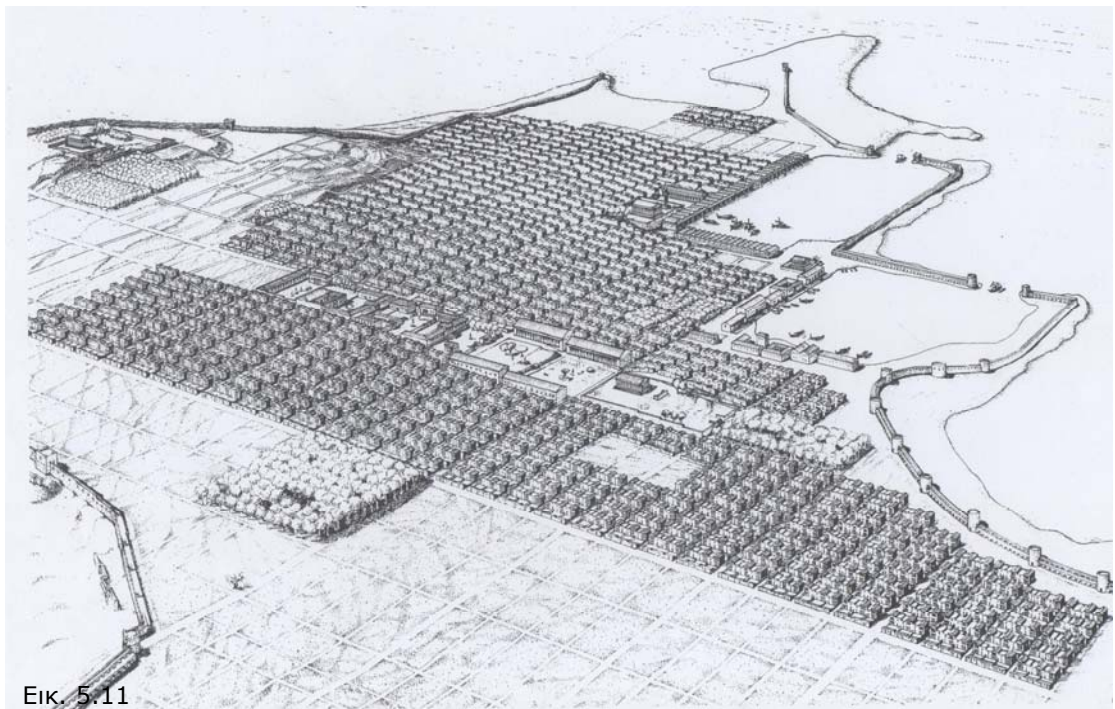
¹⁹⁹ Φιλήμονος, Μ. «Το ρυμοτομικό σχέδιο και η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Ρόδου.» Στο Ε. Κυπραίου - Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.) *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τ.2. Αθήνα: Εκδ. ΚΒ' Ε.Π.Κ.Α., 1999. σ.73-74.

Βλ. και Κεφ. 4.3. Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΘΕΣΗ - ΜΕΓΕΘΟΣ - ΟΡΓΑΝΩΣΗ στην παρούσα διατριβή.

²⁰⁰ Hoerfner, W. «Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου» Στο *Αρχαιολογία*, τ.63. Αθήνα, 1997. σ.33.

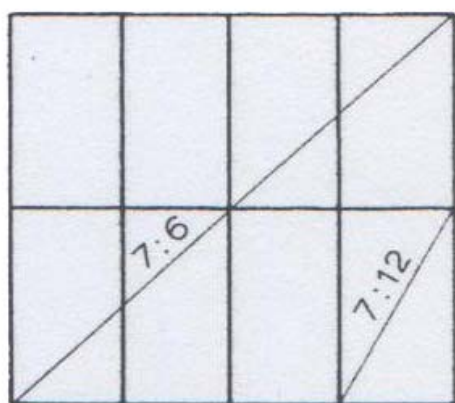
Εικ. 5.10

Εικ. 5.11

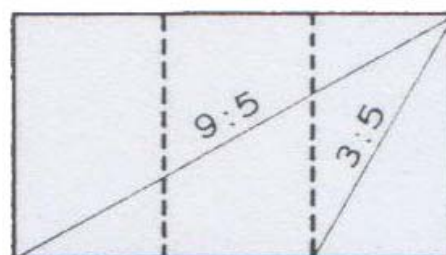
Εικ. 5.10 – 5.11. Προοπτική άποψη της πόλης της Ρόδου.
Διακρίνεται η κεντρική ζώνη δημόσιων λειτουργιών.

Η ζώνη κατοικίας εκτείνεται περιμετρικά αυτής της κεντρικής «δημόσιας νησίδας» κι εδώ απαντάται, σύμφωνα με την αρχαιολόγο Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτού, το χαρακτηριστικό στοιχείο του Ιπποδάμειου σχεδιασμού, ο "οικότυπος"²⁰¹. Ο όρος αυτός, ο οποίος εισήχθη από τους αρχιτέκτονες Wolfram Hoepfner και Ernst-Ludwig Schwandner²⁰² και βρίσκει καθολική εφαρμογή στον Πειραιά και στην Ρόδο, αναφέρεται σ' «ένα σπίτι τυπικών διαστάσεων που επαναλαμβάνεται σε όλα τα οικοδομικά τετράγωνα που προορίζονται για την ιδιωτική κατοίκηση. Κάθε τέτοιο οικοδομικό τετράγωνο έχει διαστάσεις 47Χ26μ., ακολουθώντας την πυθαγόρεια σχέση 5:9, και φιλοξενεί τρεις κατοικίες διαστάσεων 16Χ26μ. έκαστη»²⁰³ (Εικ. 5.12 - 5.13).

ΠΕΙΡΑΙΑΣ

Εικ. 5.12

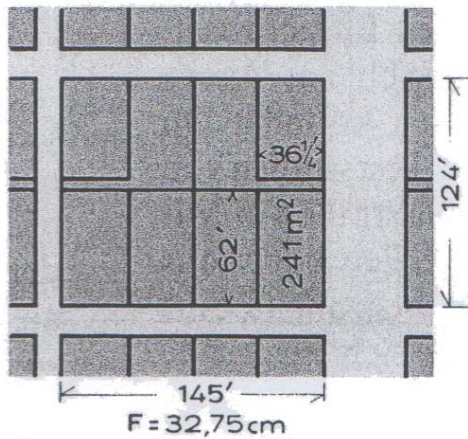

ΡΟΔΟΣ

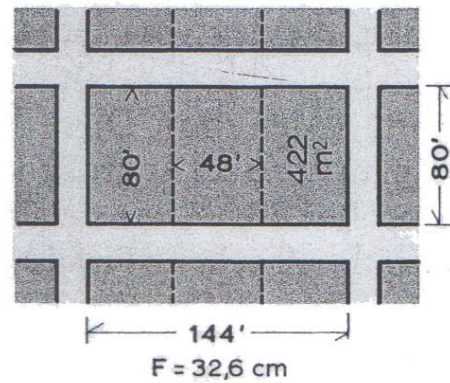
²⁰¹ Φιλήμονος, Μ. «Το ρυμοτομικό σχέδιο και η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Ρόδου.» Στο Ε. Κυπραίου - Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.) *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τ.2. Αθήνα: Εκδ. ΚΒ' Ε.Π.Κ.Α., 1999. σ.63.

²⁰² Hoepfner, W. Schwandner, E.L. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis I*. D.A.I.A. Munich: Deutscher Kunstverlag ed., 1994.

²⁰³ Φιλήμονος, Μ. «Το ρυμοτομικό σχέδιο και η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Ρόδου.» Στο Ε. Κυπραίου - Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.) *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τ.2. Αθήνα: Εκδ. ΚΒ' Ε.Π.Κ.Α., 1999. σ.74, 87.

ΠΕΙΡΑΙΑΣ

ΡΟΔΟΣ

Εικ. 5.13

Εικ. 5.12 – 5.13. Σύγκριση διαστάσεων οικοδομικών τετραγώνων (insulae) στις πόλεις του Πειραιά και της Ρόδου.

Στο άλσος της πόλης, το οποίο εκτείνεται δυτικά, στην περιοχή της ακροπόλεως, βρίσκονται ιερά των Νυμφών λαξευμένα στον βράχο, τα ιερά του Πυθίου Απόλλωνα, της Αθηνάς Πολλιάδος και του Δία, ένα μικρό θέατρο καθώς και το Γυμνάσιο της πόλης, το οποίο συμπεριλαμβάνει το Στάδιο, αίθουσες για παραδόσεις και μια βιβλιοθήκη.

Ίχνη κατοίκησης στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης δεν υφίστανται παρά μόνο μια εκατονταετία μετά την ίδρυση της πόλης της Ρόδου, δεδομένου ότι η δυσαναλογία του μεγέθους του πληθυσμού της σε σύγκριση με την μεγάλη έκταση της πόλης, δεν απαιτούσε την άμεση οικοδόμηση της τελευταίας. *«Έτσι, αρχικά είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν κήποι στην περιοχή αυτή, μια και οι αρχαιολογικές ανασκαφές δεν μαρτυρούν ίχνη κτηρίων ή τάφων»*²⁰⁴.

«Σε γενικές γραμμές, η πόλη στην κλασική περίοδο είχε σημαντικά μικρότερη έκταση από την ελληνιστική διάδοχο της, αφήνοντας εκτός οχυρώσεων ένα εκτεταμένο πεδινό τμήμα στα

²⁰⁴ Hoerfner, W. *«Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου»* Στο *Αρχαιολογία*, τ.63. Αθήνα, 1997. σ.34.

νοτιοανατολικά»²⁰⁵. Έπειτα από την επιτυχή γι' αυτούς έκβαση της πολιορκίας του 305-304π.Χ., οι Ροδίτες επεκτείνουν την οχύρωση²⁰⁶, «ακολουθώντας τόσο τις φυσικές αμυντικές γραμμές των υφιστάμενων όρμων (λιμένων) όσο και το ρέμα του ποταμού Ροδινιού, το οποίο δρα ως αμυντική τάφρος. Το τείχος ακολουθεί έτσι την ακτογραμμή και στο νότιο τμήμα του –το μοναδικό μεσόγειο πεδινό- ενισχύεται ιδιαίτερα για αμυντικούς λόγους. Ανάλογα παραδείγματα απαντά κανείς και στις πόλεις της Μιλήτου και Σίδης»²⁰⁷ (Εικ. 5.14).

Εικ. 5.14. Η γέφυρα του ποταμού Ροδινιού.

²⁰⁵ Φιλήμονος - Τσοποτού, Μ. *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*. Δημοσιεύματα του Α.Δ. Αρ. 86. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2004. σ.41.

²⁰⁶ Οι οχυρωματικές κατασκευές ολοκληρώνονται το πρώτο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

²⁰⁷ Βλ. και Φιλήμονος, Μ. «*Το ρυμοτομικό σχέδιο και η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Ρόδου*.» Στο Ε. Κυπραίου - Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.) *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τ.2. Αθήνα: Εκδ. ΚΒ' Ε.Π.Κ.Α., 1999. σ.68.

Η Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, στη μελέτη της για την «Ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου» αναλύει τη μορφή και κατασκευή του τείχους, το οποίο «είναι συμπαγές, χτισμένο με ορθογώνιο ισόδομο σύστημα από πωροπλίνθους και με πλάτος που κυμαίνεται από 2.20-4.50μ. Ενισχύεται σε αποστάσεις 40-60μ. από πύργους κυκλικούς ή ορθογώνιους, ανάλογα με τη θέση τους και τις αντίστοιχες -λόγω θέσης- αμυντικές ανάγκες. Οι κυκλικοί πύργοι προσφέρουν τη δυνατότητα πανοραμικής άμυνας και ευρύτερου πεδίου βολής ενώ οι ορθογώνιοι την δυνατότητα πλαγιοβολής για την προστασία των παρακείμενων μεταπυργίων. Το τείχος στο μεγαλύτερο τμήμα του νότιου τομέα ενισχύεται από ισχυρό προτείχισμα μήκους 770μ., σε μαιανδρώδη διάταξη, η οποία και θεωρείται ιδανική για πεδινά εδάφη κατά τον Φίλωνα»²⁰⁸ (Εικ. 5.15 - 5.21).

Εικ. 5.15.

²⁰⁸ Φιλήμονος - Τσοποτού, Μ. *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*. Δημοσιεύματα του Α.Δ. Αρ. 86. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2004. σ.128-130.

Εικ. 5.16.

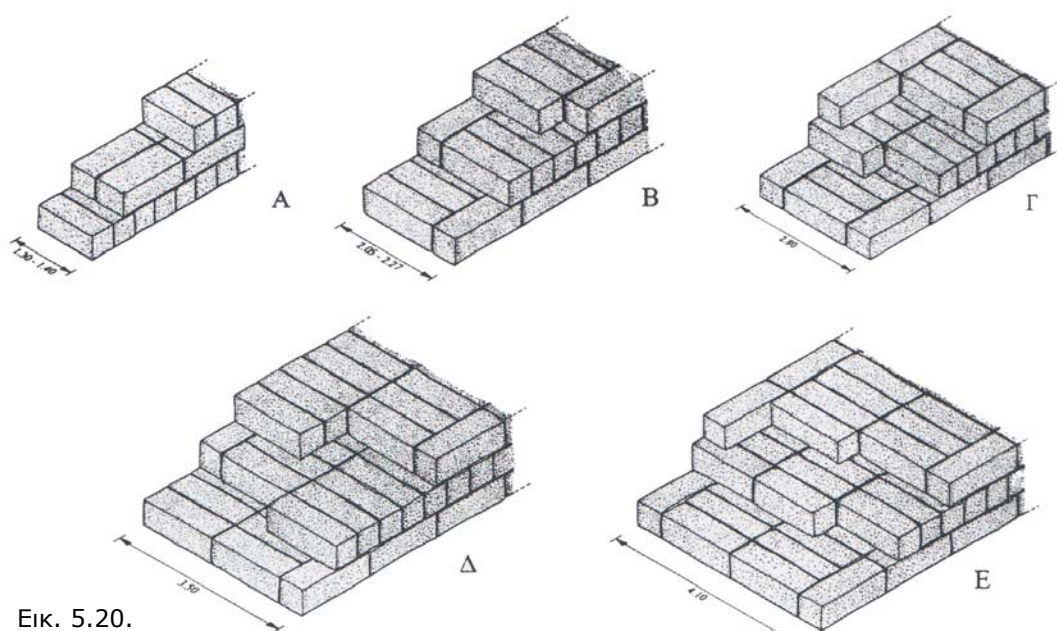
Εικ. 5.17.

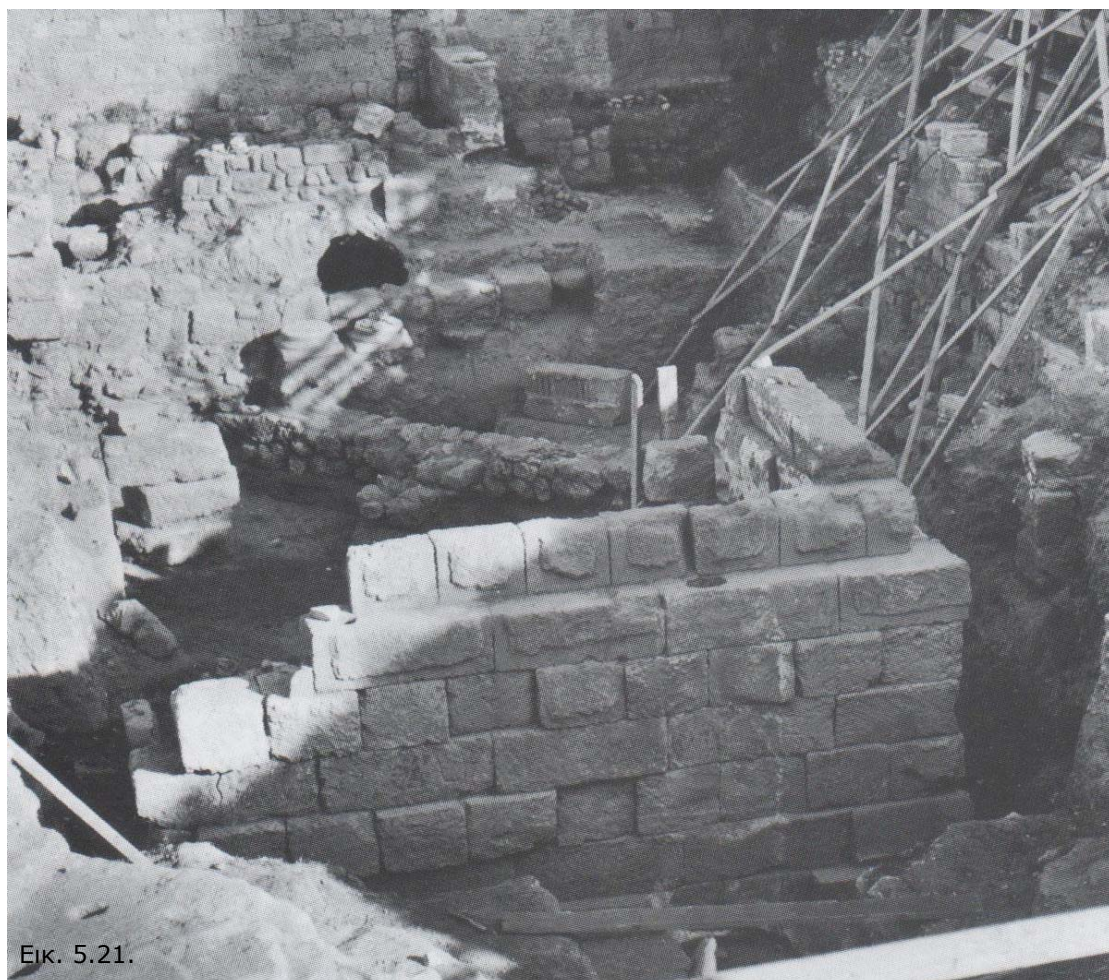
Εικ. 5.18.

Εικ. 5.19.

Εικ. 5.20.

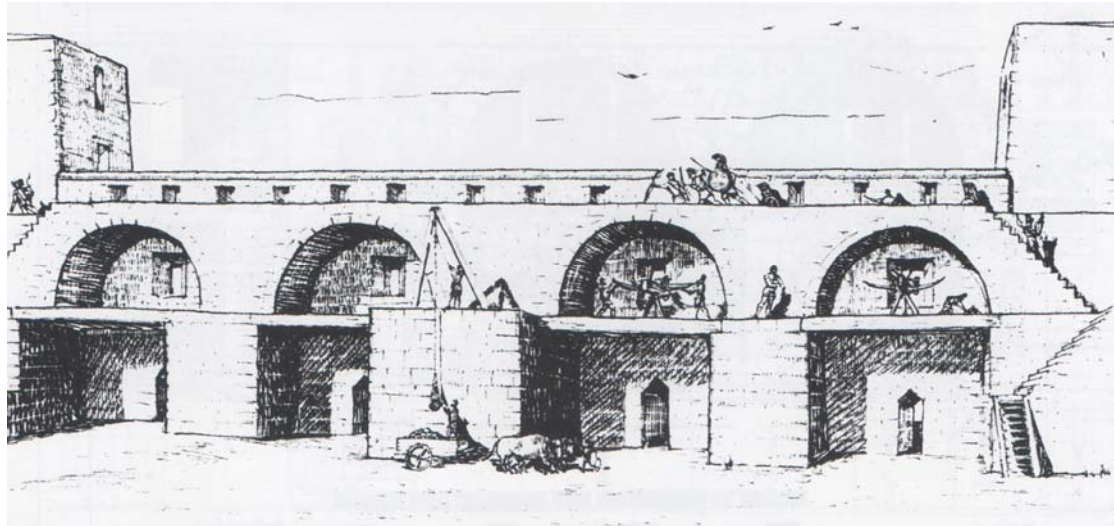

Εικ. 5.21.

Εικ. 5.15 – 5.21. Απόψεις του οχυρωματικού τείχους της αρχαίας Ρόδου καθώς και της ισόδομης τοιχοποιίας.

Η μορφολογία του εδάφους καθορίζει την μορφή της οχύρωσης, με αποτέλεσμα, στην περίπτωση της Ρόδου, να μην υφίσταται ενιαία χάραξη σε όλο το μήκος της. *«Η ποικιλία των αρχιτεκτονικών μορφών μεταपुरγίων και πύργων οφείλεται στην υιοθέτηση διαφορετικών τύπων, ανάλογα με τον εκάστοτε αμυντικό σχεδιασμό. Το μεγαλύτερο τμήμα της οχύρωσης είναι παράλιο, ακολουθώντας την ακτογραμμή και μόνο στο νότιο πεδινό τμήμα της πόλης ενισχύεται με διπλό σύστημα προτειχίσματος και τάφρου»*²⁰⁹

(Εικ. 5.22).

Εικ. 5.22. Άποψη των μεταपुरγίων του ελληνιστικού τείχους της Ρόδου.

*«Το ροδιακό τείχος είναι θεμελιωμένο στο μεγαλύτερο τμήμα του σε φυσικό βράχο, σε κατάλληλα λαξευμένη κοίτη». Σύμφωνα με τον Φίλωνα, το τείχος έπρεπε να θεμελιώνεται σε φυσικό βράχο όχι μόνο για λόγους στατικούς αλλά και για τον αποκλεισμό της πιθανότητας διάνοιξης σηράγγων κάτω από αυτό, πρακτική συνήθης για την παραβίαση των οχυρώσεων από τον 4^ο αι. π.Χ.*²¹⁰.

²⁰⁹ Ο.π. σ.76.

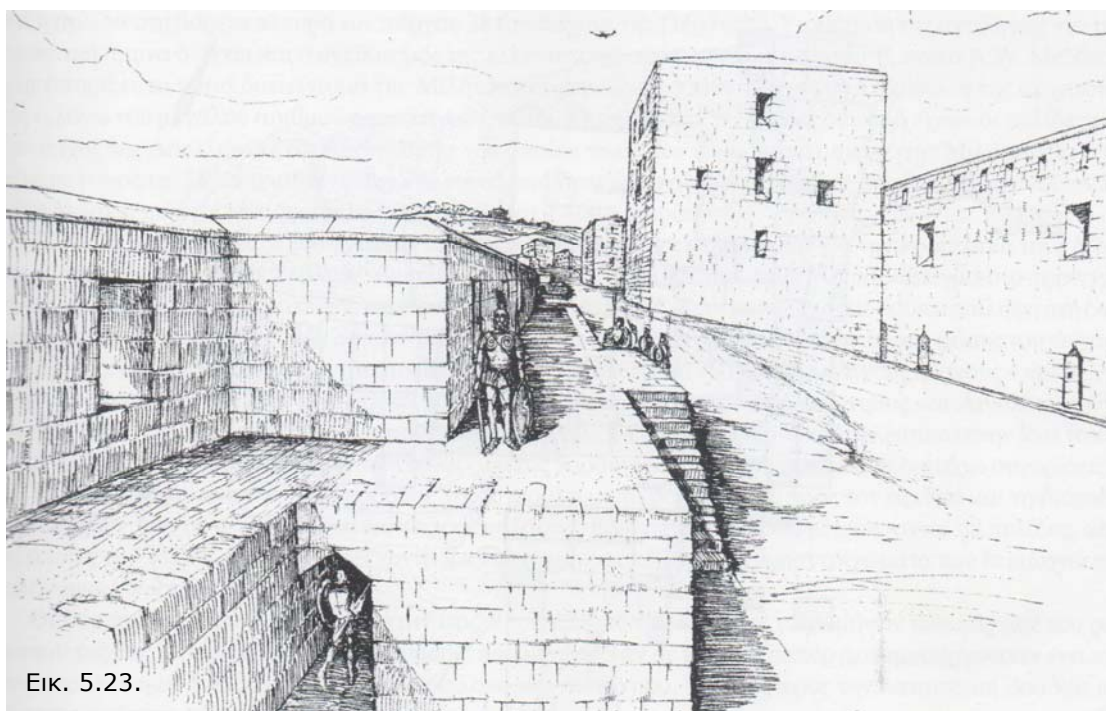
²¹⁰ Ο.π. σ.76.

Στα δυτικά της πόλης, σε βραχώδες υψίπεδο και αξιοποιώντας την φυσικά οχυρή αυτή θέση βρίσκεται η ακρόπολη, η οποία και φιλοξενεί τα σημαντικότερα ιερά της πόλης. Η αρχαία οχύρωση περικλείει την ακρόπολη, στο ομαλό ανατολικό τμήμα της οποίας αναπτύσσεται η πόλη ενώ στο δυτικό, η απότομη κλίση προς τη θάλασσα «*την καθιστά απρόσβλητη από εξωτερικές επιθέσεις*» και γι' αυτό εδώ η οχύρωση ακολουθεί το φρύδι της πλαγιάς. Το νότιο όριο της ακροπόλεως ακολουθεί «*πορεία προς τα ανατολικά, στη γραμμή μιας φυσικής υψομετρικής καμπύλης*»²¹¹.

«*Η νότια οχύρωση της Ρόδου διαθέτει και προτείχισμα, επαπτόμενο της οχύρωσης αλλά και αμυντική τάφρο, όπου η μορφολογία του εδάφους καθιστούσε ευάλωτη την άμυνα της πόλης*». Αντίθετα, φυσικά στοιχεία χρησιμοποιούντο ως στοιχεία οχυρωματικά, όπως για παράδειγμα ο χείμαρρος του ποταμού Ροδιניού στο ανατολικότερο άκρο της νότιας οχύρωσης, ο οποίος και απολήγει στη θάλασσα. Η έλλειψη προτειχίσματος στην περιοχή αυτή οφείλεται στην ευρεία κοιτή του χειμάρρου που προσέφερε την απαιτούμενη ασφάλεια στους Ροδίτες σε περίπτωση πολιορκίας. Η επικοινωνία με την πόλη γινόταν μέσω μνημειώδους γέφυρας, η οποία «*δεν εξυπηρετούσε μόνο την διακίνηση ανθρώπων και αγαθών αλλά και αμυντικές ανάγκες σε έκτακτες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα η άμεση μεταφορά στρατιωτικών δυνάμεων σε σημεία μπροστά από την οχύρωση*»²¹² (Εικ. 5.23 – 5.26).

²¹¹ Ο.π. σ.71.

²¹² Ο.π. σ.115.

Εικ. 5.23.

Εικ. 5.24.

Εικ. 5.25.

Εικ. 5.26.

Εικ. 5.23 – 5.26. Άποψη της νότιας οχύρωσης της Ρόδου καθώς και τμήματος του προτειχίσματος.

Κατά μήκος του παράλιου οχυρωματικού τείχους υπάρχει μια «ελεύθερη ζώνη με την μορφή περιφερειακής οδού με πλάτος περίπου 13.80μ.»²¹³, το οποίο ωστόσο είναι αισθητά μεγαλύτερο στο νότιο τμήμα της οχύρωσης (30μ. περίπου). Η ελεύθερη αυτή ζώνη εξυπηρετεί σε περιόδους ειρήνης κυκλοφοριακές κι άλλες ανάγκες, εντούτοις ο ρόλος της αποκτά βαρύνουσα σημασία σε καιρό πολέμου, οπότε κι επιτρέπει τη μεταφορά λίθων για ενίσχυση ή επιδιόρθωση του τείχους καθώς και τη μεταφορά εξοπλισμού και πυρομαχικών. Επιπρόσθετα, η περιφερειακή αυτή οδός καθιστά δυνατή την «εσπευσμένη διάνοιξη τάφρου όχι μόνο για την αναχαίτιση των εχθρικών δυνάμεων αλλά και για την εξουδετέρωση των υπονόμων που άνοιγαν οι πολιορκητές²¹⁴».

Το πυκνό οδικό δίκτυο της αρχαίας Ρόδου, με την ιεράρχηση των οδών και την περιφερειακή ελεύθερη ζώνη, καλύπτει τις λειτουργικές ανάγκες της πόλης κι αποδεικνύει τη συνειδητή προσαρμογή του Ιπποδάμειου συστήματος στις εκάστοτε γεωμορφολογικές συνθήκες (Εικ. 5.27 – 5.28).

Εικ. 5.27 – 5.28. Ο αγωγός της περιφερειακής οδού και η γέφυρα του.

²¹³ Ο.π. σ.73.

²¹⁴ Ο.π. σ.75.

5.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη των δύο πολεοδομικών συγκροτημάτων της αρχαίας Ρόδου και Πειραιά αποκαλύπτει ομοιότητες στον τρόπο οργάνωσης τους σε τρία σημεία, τα οποία απαντά κανείς και στα οικιστικά σύνολα της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης. Τα σημεία αυτά αφορούν α) τις **οχυρώσεις**, β) τη **χωροθέτηση των κτηριακών όγκων σε σχέση με το ανάγλυφο της περιοχής** και γ) την **ιεράρχηση του οδικού δικτύου της πόλης γύρω από έναν κεντρικό δημόσιο χώρο**.

Τα εκτενή οχυρωματικά έργα και η προτεραιότητα στην κατασκευή αυτών, στο πλαίσιο των νέων οικιστικών προγραμμάτων της αρχαίας Ρόδου, Πειραιά και Μεσσήνης, αντικατοπτρίζουν την σημασία τους όχι μόνο σε καθαρά αμυντικό επίπεδο αλλά κυρίως, σε επίπεδο προβολής της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης της εκάστοτε πόλης. Άλλωστε και ο Θουκυδίδης συσχετίζει τον πλούτο μιας πόλης με τα τείχη της: *«...καί τινες και τείχη περιεβάλλοντο ως πλουσιώτεροι έαυτῶν γιγνόμενοι...»*²¹⁵.

Αναμφισβήτητα, ο ιδιαίτερος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των τειχών εξαρτάται από γενικούς και ειδικούς παράγοντες. Αφενός, προσαρμόζεται στις αυξημένες ανάγκες του 4^{ου} αιώνα π.Χ. για ασφαλείς οχυρώσεις, δεδομένης της ραγδαίας εξέλιξης της πολιορκητικής τέχνης και αφετέρου, ανταποκρίνεται στη γεωγραφική θέση της πόλης καθώς και στην πολιτική κι οικονομική της κατάσταση. Είναι σαφές ότι το τεράστιο κόστος κατασκευής και συντήρησης των οχυρωματικών έργων προφανώς και δεν αντικατοπτρίζει τις οικονομικές δυνατότητες μιας κοινής πόλης. *«Τα μεγαλεπήβολα προγράμματα κατασκευής οχυρώσεων συνδέονται πάντα με την περίοδο ακμής μιας πόλης, διασφαλίζοντας την δημόσια και ιδιωτική περιουσία και προπαντός, αποτελώντας*

²¹⁵ Κακριδής, Ι.Θ. *Θουκυδίδου Ιστοριών Α - ΙΖ*. μτφρ. Ε. Λαμπρίδη. Αθήνα: Εκδ. Γκοβόστης, 1962.

εγγύηση για την επιβίωση κι ανεξαρτησία των κατοίκων της. Τα τείχη αντανακλούν την οικονομική ευρωστία της πόλης κι ενισχύουν την θέση της στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, ως δύναμης υπολογίσιμης πολιτικά και στρατιωτικά, διακηρύσσοντας ταυτόχρονα την ανεξαρτησία και αυτονομία της»²¹⁶.

Σημαντικό κοινό στοιχείο των δύο οικιστικών συνόλων αποτελεί τόσο το γεγονός ότι *οι οχυρώσεις ακολουθούν τις ισοΰψεις του φυσικού ανάγλυφου της περιοχής όσο και το ότι ενσωματώνουν γεωμορφολογικά στοιχεία υψηλής αμυντικής σημασίας.* Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα υφιστάμενα υψώματα – οι Ακροπόλεις- ως φυσικά οχυρά καθώς και ο χείμαρρος του ποταμού Ροδινιού στην Ρόδο, ο οποίος λειτουργεί ως αμυντική τάφρος. Επιπρόσθετα, η μορφή του οχυρωματικού τείχους της αρχαίας Ρόδου αποτελεί πρότυπο για το αντίστοιχο της αρχαίας Μεσσήνης, όπως θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής. Πιο συγκεκριμένα, κατά μήκος και των δύο οχυρωματικών έργων υφίσταται περιφερειακή οδός, η οποία εξυπηρετεί είτε κυκλοφοριακές ανάγκες είτε τη μεταφορά υλικών ενίσχυσης του τείχους ή και πυρομαχικών.

Το δεύτερο σημείο σύγκλισης των δύο πολεοδομικών συγκροτημάτων, το οποίο και απαντάται και στην αρχαία Μεσσήνη, αποτελεί η *εκμετάλλευση του φυσικού ανάγλυφου της περιοχής ως προς τη χωροθέτηση συγκεκριμένων δημόσιων λειτουργιών της πόλης.* Στην λογική αυτή εντάσσεται η παρουσία ιερών σε υπερυψωμένα σημεία (Λόφος Μουνιχίας στον Πειραιά – ιερά Ακρόπολης Ρόδου) καθώς κι η ένταξη του θεάτρου σε φυσικό πρανές.

Τέλος, το τρίτο κοινό στοιχείο στην πολεοδομική συγκρότηση Πειραιά και Ρόδου συνίσταται στην *ιεράρχηση του πυκνού οδικού*

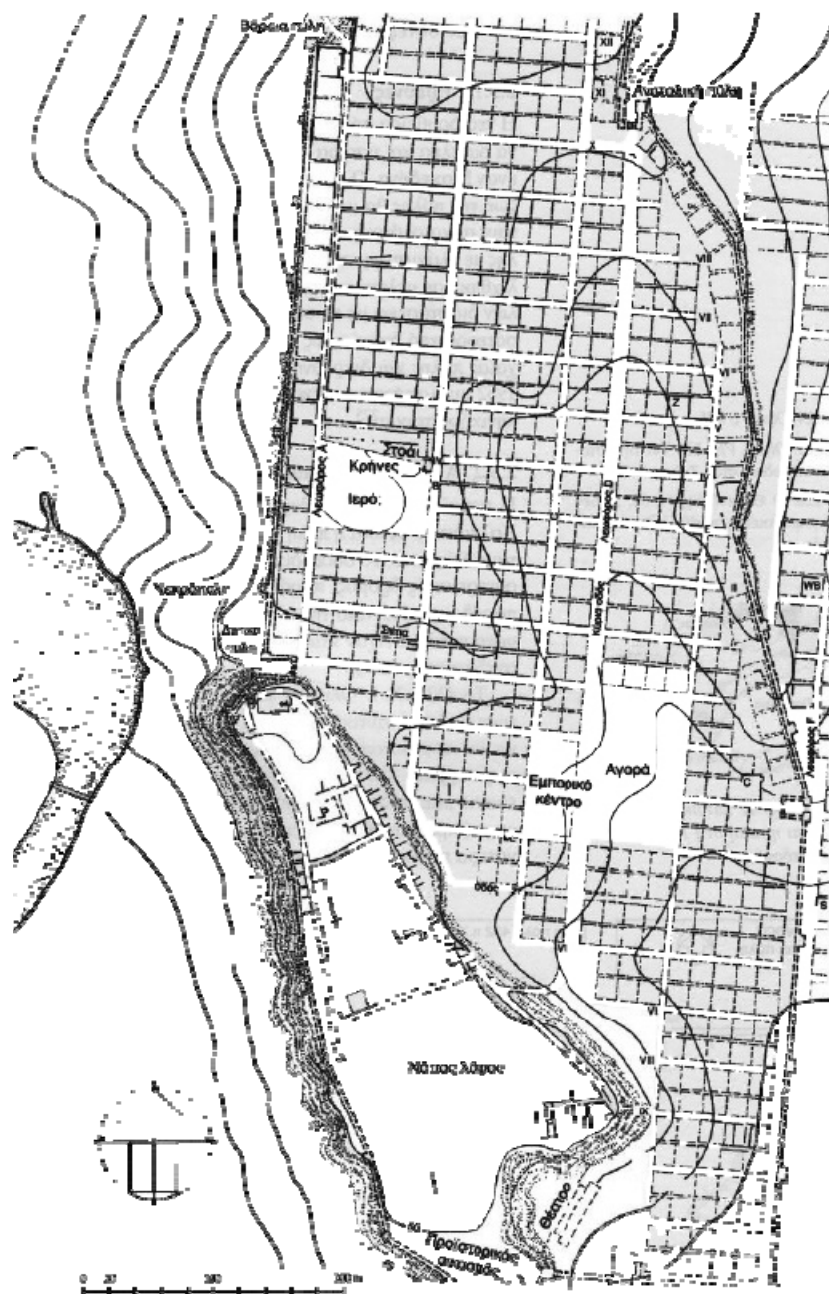
²¹⁶ Φιλήμονος - Τσοποτού, Μ. *Η ελληνοιστική οχύρωση της Ρόδου.* Δημοσιεύματα του Α.Δ. Αρ. 86. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2004. σ.116.

δικτύου με πεπλατυσμένες κύριες αρτηρίες που ορίζουν τον κεντρικό δημόσιο χώρο. Ο χώρος αυτός –μια γραμμική ζώνη πλάτους αρκετών νησίδων και με κατεύθυνση ανατολή-δύση- φιλοξενεί δημόσια κτήρια, μνημεία κι ιερά, με κεντρική θέση να κατέχει η αγορά, ως ο κατεξοχήν πολιτικός, οικονομικός και κοινωνικός πυρήνας της πόλης. Περιμετρικά και σε απόσταση της ζώνης αυτής χωροθετούνται οι κατοικίες, έκτασης 250-255τ.μ. έκαστη, γραμμικά ενταγμένες σε νησίδες (οικοδομικά τετράγωνα) και με νότιο προσανατολισμό. Αντίστοιχη διάταξη ακολουθεί ο χώρος της κατοικίας και στην αρχαία Μεσσήνη, σχεδόν μισό αιώνα μετά. Κοινό γνώρισμα και στα τρία πολεοδομικά συγκροτήματα αποτελεί η κεντρική χωροθέτηση των δημόσιων λειτουργιών και η ακόλουθη «πλαισίωση» τους από κατοικίες, γεγονός το οποίο υποδηλώνει τη σημασία προβολής του κοινωνικού συνόλου έναντι του ατόμου μεμονωμένα²¹⁷.

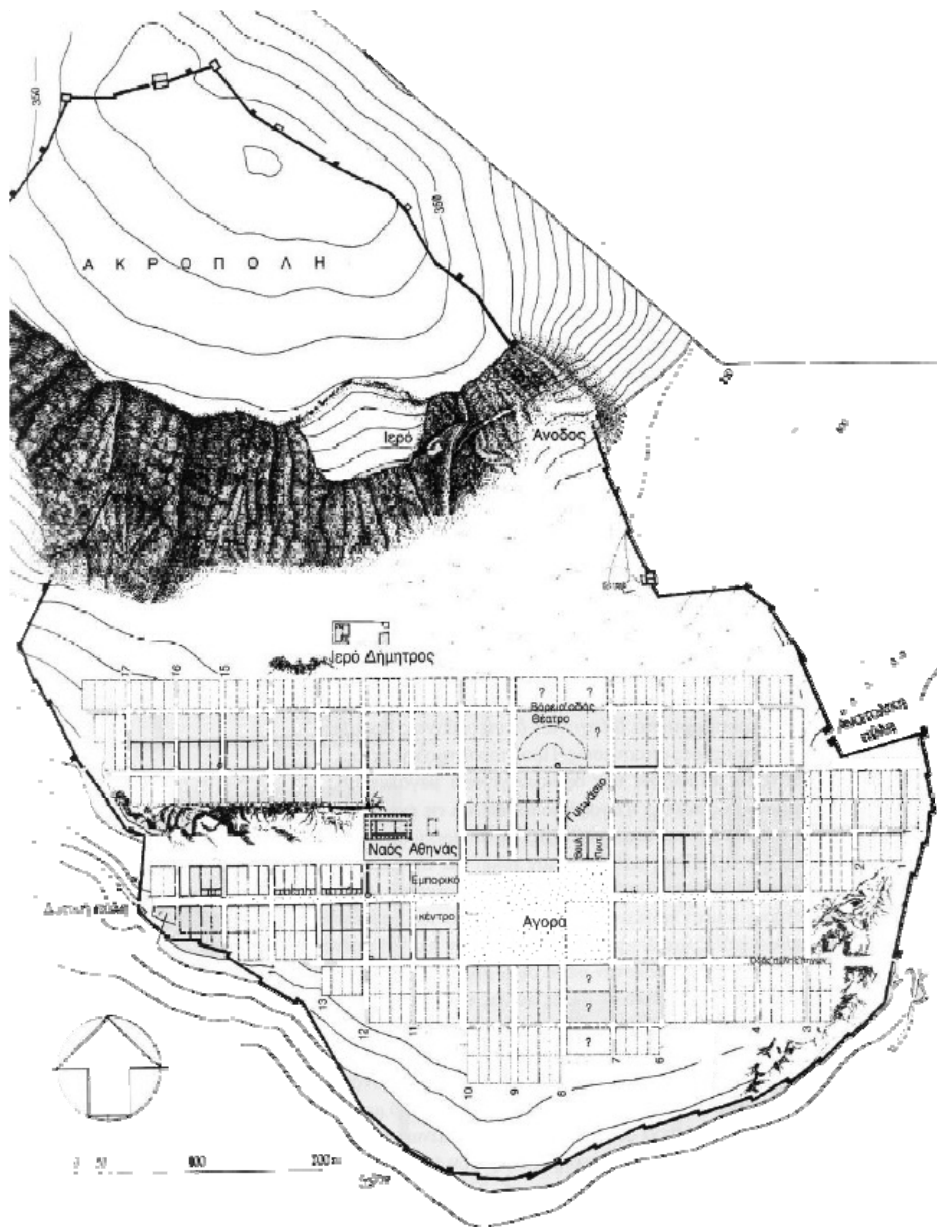
²¹⁷ Βλ. και Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. σ.176-177.

Από τα προαναφερθέντα, εξάγονται δύο κύρια συμπεράσματα. Αφενός, τα έργα υποδομής και κυρίως, τα οχυρωματικά έργα της ελληνιστικής περιόδου, αποτελούν **έντεχνες συσχετίσεις με τον τόπο, άρα προσχεδιασμένες**. Αυτό αποδεικνύει την αρχική υπόθεση της παρούσας μελέτης ότι **οι ελληνιστικές πόλεις διαθέτουν ενσυνείδητη, συνολικά επεξεργασμένη τοπιακή προσέγγιση**, μια κι ένα συγκεκριμένο σύστημα σχεδιασμού -το Ιπποδάμειο- οργανώνει τους κτηριακούς όγκους και τις δημόσιες λειτουργίες της πόλης, σε άμεση συσχέτιση με το τοπίο.

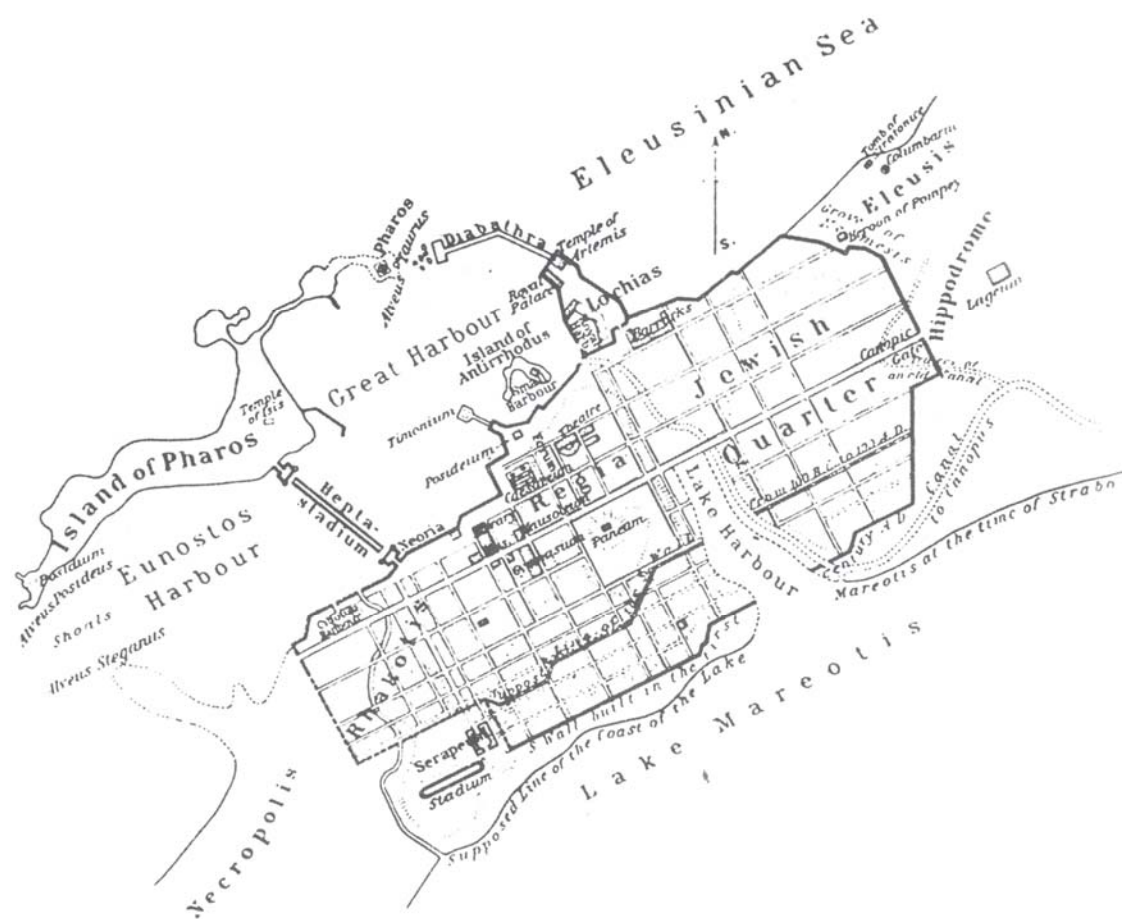
Αφετέρου, διαπιστώνει κανείς την ύπαρξη μιας **ισχυρής πολεοδομικής οργάνωσης στον ελλαδικό χώρο**, η οποία και επηρεάζει τον τρόπο οργάνωσης μεταγενέστερων ελληνιστικών πόλεων, όπως αυτών της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης. Η συγκρότηση των πόλεων της Ρόδου και του Πειραιά δρα ως πολεοδομικό πρότυπο όχι μόνο για τα δύο παραδείγματα υπό μελέτη στην παρούσα διατριβή αλλά και για άλλες πόλεις, όπως η Όλυνθος (432π.Χ.), η Πριήνη (350π.Χ.), η Αλεξάνδρεια (331π.Χ.) κι η Κασσώπη (3ος αιώνας π.Χ.) (Εικ. 5.29 – 5.32).

Εικ. 5.29. Η αρχαία Όλυνθος - 432π.Χ.

Εικ. 5.30. Η αρχαία Πριήγη - 350π.Χ.

Εικ. 5.31. Η αρχαία Αλεξάνδρεια - 331π.Χ.

Εικ. 5.32. Η αρχαία Κασσώπη –3^{ος} αιώνας π.Χ.

ΚΕΦ. 6. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

- 6.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ
- 6.2. ΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
- 6.3. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑ
- 6.4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ
- 6.5. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
- 6.6. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ-ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΝΕΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
- 6.7. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ- Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
- 6.8. ΦΥΣΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ
- 6.9. ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ
- 6.10. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΚΕΦ. 6. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

6.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε μια προσπάθεια διερεύνησης επί συγκεκριμένου παραδείγματος ελληνιστικής πόλης στον ελλαδικό χώρο, της συγκρότησης του τοπίου – ανθρωπογενούς και φυσικού, επιχειρείται η ανάλυση των σχέσεων πόλης και τοπίου στην πόλη της αρχαίας Μεσσήνης. Ως τυπικό δείγμα ελληνιστικής πόλης και μάλιστα ίσως της εκτενέστερα ανεσκαμμένης στην Ελλάδα, «η αρχαία Μεσσήνη διαθέτει το σπάνιο προνόμιο να μην έχει καταστραφεί ή καλυφθεί από νεότερους οικισμούς και να βρίσκεται σε ένα κατ' εξοχήν μεσογειακό αλώβητο φυσικό περιβάλλον»²¹⁸.

Η μελέτη του τοπίου της αρχαίας Μεσσήνης είναι σημαντική όχι μόνο γιατί καλείται ν' απαντήσει σε θέματα χωροθέτησης κτισμάτων και λειτουργιών σε άμεση σχέση με το τοπίο με το οποίο συνδιαλέγονται αλλά και γιατί **σχετίζεται το τοπίο αυτό με πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις της ελληνιστικής περιόδου**. Προς αυτήν την κατεύθυνση η έρευνα επικεντρώνεται σε θέματα που άπτονται α) του τρόπου θέασης του κτηρίου και των προοπτικών θέασης (αξονική – 2 σημείων), σύμφωνα με την απόσταση από τον παρατηρητή, β) της εισαγωγής και πρόσληψης του τοπίου στη γενικότερη δομή της πόλης και γ) της χωροθέτησης λειτουργιών σε σχέση με στοιχεία του περιβάλλοντος (υδάτινα, γεωμορφολογικά, φυτικά κλπ.).

Με βάση τα προαναφερθέντα, θεωρήθηκε απαραίτητη η **προσπάθεια εικονικής ανασύστασης του τοπίου με στοιχεία που γνωρίζουμε πως ίσχυαν στην ελληνιστική περίοδο**, με στόχο τη διερεύνηση αφενός, του τρόπου συγκρότησης της πόλης

²¹⁸ Θέμελης, Π.Γ. *Η Αρχαία Μεσσήνη*. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2002.

ως ευρύτερης αντιληπτικής ενότητας και αφετέρου, του τρόπου με τον οποίο το αστικό σύνολο εντάσσεται στο τοπίο.

Το μείζον πρόβλημα στην έρευνα αυτή, όπως και σε κάθε έρευνα ιστορικών περιόδων, είναι εάν μπορεί ή δε μπορεί να εισαχθεί «ο χώρος ως μια ερμηνευτική παράμετρος στην ιστορική διαδικασία»²¹⁹. «Ο χώρος υποδέχεται και ταυτόχρονα παράγει σχέσεις κοινωνικής οργάνωσης, δεδομένου ότι σ' αυτόν εκφράζονται οι κοινωνικές και πολιτικές δομές. Ο χρόνος συσχετίζει τις δομές αυτές με συγκεκριμένες μορφές χώρου, έτσι ώστε σε δεδομένη χρονική περίοδο, ο χώρος να καθορίζει συγκεκριμένους τρόπους κοινωνικής συγκρότησης»²²⁰. Αυτό γίνεται αντιληπτό στην περίπτωση της αγοράς στην ελληνική αρχαιότητα, όπου συγκεκριμένος φυσικός (δημόσιος) χώρος συσχετίζεται με συγκεκριμένη πολιτική συγκρότηση (δημοκρατική διακυβέρνηση) για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Συνεπώς, ο χώρος είναι αλληλένδετος με το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται σε μια δεδομένη χρονική περίοδο.

Το ερώτημα λοιπόν, που αναδύεται είναι κατά πόσο η κοινωνία θεωρούσε συνειδητά τον χώρο τον οποίο καταλάμβανε και στον οποίον λειτουργούσε ως μέσο ανάπτυξης και βιωσιμότητάς της. Η απάντηση είναι προφανής, αν αναλογιστεί κανείς ότι στις αρχαίες ελληνικές πόλεις η κατοχή γης αποτελούσε ένα εκ των βασικών κριτηρίων για να είναι κάποιος πολίτης²²¹, συνιστώντας κατ' ουσίαν μέσο διαμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων. Η υπερβολικά μεγάλη συγκέντρωση πολιτών αναπόφευκτα δημιουργούσε προβλήματα

²¹⁹ Βλ. και Veikou, M. "Byzantine Histories, Settlement Stories: Kastrá, Isles of Refuge, and Unspecified Settlements as In-between or Third Spaces." In A. Kioussopoulou *Byzantine Cities, 8th-15th century*. Rethymno: University of Crete Press, 2012. σ.198-199.

²²⁰ Βλ. και Harvey, D. "The Political Economy of Public Space." In S. Low - N. Smith (eds) *The Politics of Public Space*. New York: Routledge. 2005.

²²¹ Έννοια του πολίτη συνώνυμη με την κατοχή γης.

κοινωνικής συνοχής και άρα έθετε σε κίνδυνο την ίδια τη βιωσιμότητα της πόλης. Τη λύση στο θέμα αυτό παρείχε η ίδρυση αποικιών σε εδάφη με φυσικό πλούτο και πρόσβαση σε εμπορικές οδούς που θα διασφάλιζαν την επικοινωνία με τη «μητρόπολη».

Ένα άλλο στοιχείο που αντικατοπτρίζει την επίγνωση της αλληλεξαρτώμενης σχέσης της πόλης με τις περιβάλλουσες εκτάσεις της υπαίθρου από τους αρχαίους Έλληνες είναι και η απόσχιση των χρεών («αχθών») –η σεισάχθεια– από τους πολίτες/καλλιεργητές, στο πλαίσιο της νομοθετικής μεταρρύθμισης του Σόλωνα. Η κατάργηση των χρεών ή η ελάττωση των τόκων επέτρεψε την εκ νέου ανάπτυξη της πόλης, αποκαθιστώντας το ιδιοκτησιακό καθεστώς των πολιτών με τη γη τους.

Η αρχαιολογική έρευνα ποικίλων οικισμών στην Μεσσηνία, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, επιβεβαιώνει τον ιδιαίτερο ρόλο του (αγροτικού) τοπίου στους οικιστικούς μετασχηματισμούς.

6.2. ΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στα πλαίσια εξέτασης του τρόπου με τον οποίον το τοπίο σχετίζεται με τις ιδιαίτερες πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές συνθήκες της ελληνιστικής περιόδου, επιχειρήθηκε ο γεωγραφικός προσδιορισμός των ορίων της Μεσσηνίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Η έρευνα, όπως θ' αναλυθεί παρακάτω, κατέδειξε πως, ανάμεσα στην περίοδο της σπαρτιατικής κυριαρχίας και στην περίοδο μετά την ίδρυση της ανεξάρτητης πλέον Μεσσηνίας, υπάρχει μια σημαντική διαφορά στον τρόπο κατοίκησης κι ως εκ τούτου, στην ευρύτερη σχέση των Μεσσηνίων με το τοπίο. Συνεπώς, **για την διαμόρφωση μιας πληρέστερης εικόνας του τρόπου έκφρασης της Μεσσηνιακής ταυτότητας στο τοπίο, θεωρήθηκε σκόπιμη η**

μελέτη μιας ευρύτερης χρονικής περιόδου από την ελληνιστική για τον χώρο της Μεσσηνίας. Ο λόγος είναι ότι εκτός των ποικίλων μεταβολών σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο που επέφερε η ανεξαρτησία της Μεσσηνίας, παρατηρείται μια εντυπωσιακή συνέχεια στο τοπίο από την περίοδο της σπαρτιατικής κυριαρχίας. Η απουσία ιχνών της κυριαρχίας αυτής στο τοπίο οφείλεται αφενός, στο κοινό παρελθόν των δύο εθνοτήτων (Μεσσηνίων – Σπαρτιατών), οπότε και δεν υφίστανται πολιτισμικές διαφορές που θα αποτυπώνονταν χωρικά και αφετέρου, στην ίδια τη λακωνική φιλοσοφία περί μη επίδειξης ισχύος στο τοπίο, όπως αναλύεται εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο²²².

Κατ' επέκταση, το χρονικό όριο της περιόδου που εξετάζει η παρούσα μελέτη δεν ταυτίζεται με το αντίστοιχο της ελληνιστικής περιόδου (323π.Χ. - 31π.Χ.) αλλά εκτείνεται και προ του 4^{ου} αιώνα π.Χ. –επί σπαρτιατικής κυριαρχίας (8^{ος} – 5^{ος} αιώνας π.Χ.)- και διερευνώνται οι μεταβολές στα γεωγραφικά όρια της Μεσσηνίας, στα όρια της πολιτικής της επιρροής σε εθνικό επίπεδο, καθώς και οι εμπορικοί δεσμοί με άλλες πόλεις εντός κι εκτός Ελλαδικού χώρου²²³.

²²² Βλ. και Κεφ. 6.6. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ – ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΝΕΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ στην παρούσα διατριβή.

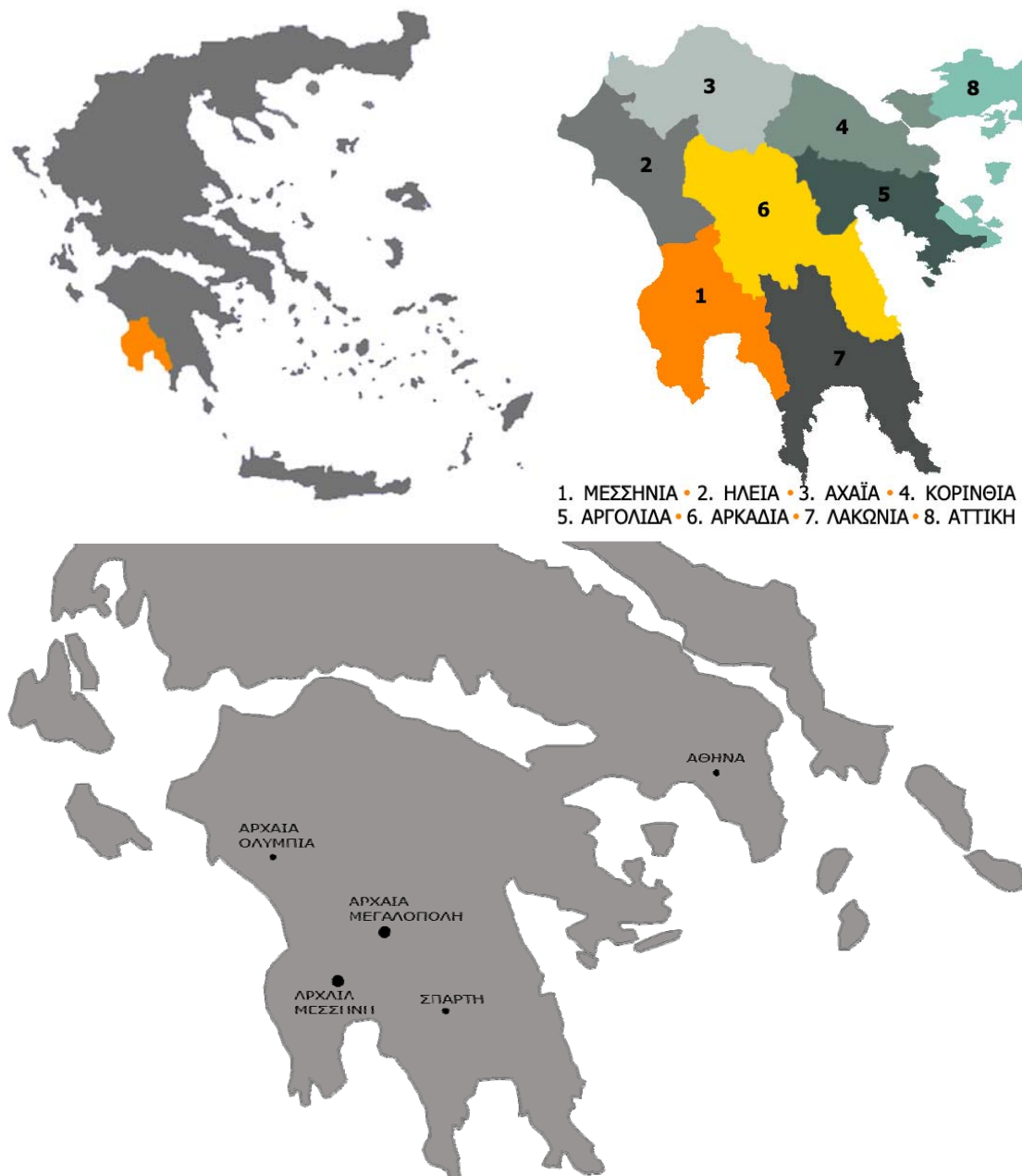
²²³ Έτος ίδρυσης Μεσσήνης: 369π.Χ. (υστεροκλασικά χρόνια) - Ελληνιστική περίοδος: 323π.Χ. - 31π.Χ.

Προτρέχοντας σημειώνεται ότι ανάλογη επέκταση των χρονικών ορίων της έρευνας παρατηρείται και στην περίπτωση της αρχαίας Μεγαλόπολης, όπως θα αναλυθεί στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Η διαπίστωση αυτή καταδεικνύει ότι τα χρονικά όρια των ιστορικών περιόδων (κλασική – υστεροκλασική – ελληνιστική – ρωμαϊκή) δεν ταυτίζονται με τις αντίστοιχες τομές στην δομή και τον τρόπο οργάνωσης των οικισμών της εκάστοτε περιόδου σε σχέση με την προγενέστερή της. Αυτό σημαίνει ότι η διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών του τοπίου ως προς τη χωρική έκφραση των πολιτειακών και κοινωνικών δομών αντικατοπτρίζει όχι μεμονωμένα ιστορικά γεγονότα (π.χ. θάνατος Μεγάλου Αλεξάνδρου – αρχή Ελληνιστικής περιόδου) αλλά βαθιές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές κι εδώ έγκειται και η πρωτοτυπία της παρούσας διατριβής. Σ' αυτές τις μεταβολές εντάσσεται τόσο η ανεξαρτησία της Μεσσηνίας από τον Σπαρτιατικό ζυγό όσο και η ένταξη της Αρκαδικής Ομοσπονδίας στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, έπειτα από μακρά περίοδο Μακεδονικής κυριαρχίας.

6.3. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑ

Η αρχαία Μεσσήνη βρίσκεται στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, στο νομό Μεσσηνίας, ο οποίος συνορεύει με τους νομούς Ηλείας, Αρκαδίας και Λακωνίας²²⁴. Κατά την ελληνιστική περίοδο, αποτελούσε τμήμα της Αχαϊκής Συμπολιτείας, στην οποία προσαρτήθηκε το 183π.Χ. και στην οποία παρέμεινε μέχρι τη διάλυση της Συμπολιτείας το 146π.Χ. (Εικ. 6.1 – 6.3).

²²⁴ Τα γεωγραφικά όρια των νομών Μεσσηνίας και Αρκαδίας της ελληνιστικής περιόδου παρουσιάζουν μικρές αποκλίσεις από τα αντίστοιχα σημερινά.

Εικ. 6.1 – 6.3. Γεωγραφική θέση και όρια του νομού Μεσσηνίας.

Η διαφορά μεταξύ ανατολικής και δυτικής Πελοποννήσου είναι εμφανής λόγω των ιδιαίτερων κλιματολογικών χαρακτηριστικών του δυτικού τμήματος, τα οποία ευνοούν την πλούσια βλάστηση και τις εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις (θαλάσσιο μεσογειακό κλίμα με έντονη βροχόπτωση και θερμούς θερινούς μήνες). Αυτό είναι πρόδηλο στην περίπτωση της Μεσσηνίας, όπου στο κέντρο της κι από βορρά προς νότο εκτείνεται η εύφορη Μεσσηνιακή πεδιάδα, κυρίως λόγω των άφθονων υδάτων που διαθέτει –επιφανειακών και

υπογείων. Τη Μεσσηνιακή πεδιάδα διασχίζουν αρκετά ποτάμια με μεγαλύτερο αυτών τον Πάμισο, ο οποίος πηγάζει από τις δυτικές πλαγιές του Ταυγέτου, συλλέγει τα νερά των ορέων της Κυπαρισσίας και μέσω της Μεσσηνιακής πεδιάδας, εκβάλλει στον Μεσσηνιακό κόλπο.

Η γεωμορφολογία της περιοχής, με τους ορεινούς όγκους να κυριαρχούν στο τοπίο, συμβάλλει στη δημιουργία μιας φυσικής απομόνωσης για ορισμένες περιοχές, όπως στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης. Παράλληλα όμως, οι όγκοι αυτοί και πιο συγκεκριμένα ο νότιος ορεινός όγκος του Ταυγέτου, σε συνδυασμό με τα όρη Ιθώμη και Εύα στο νοτιοδυτικό τμήμα της Πελοποννήσου και το Λύκαιο Όρος στα βορειοανατολικά, συνιστούν ένα προστατευτικό ορεινό σύμπλεγμα στρατηγικής σημασίας (αμυντική προστασία) για την αρχαία Μεσσήνη και τη Μεσσηνία γενικότερα (Εικ. 6.4).

Εικ. 6.4. Γεωμορφολογία του νομού Μεσσηνίας.

6.4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ

Η θέση της αρχαίας Μεσσήνης δεν ήταν καθόλου τυχαία και ο Πausanίας στα «Μεσσηνιακά»²²⁵ του εξηγεί διεξοδικά τους έξι λόγους επιλογής της συγκεκριμένης θέσης ως ιδανικότερης. Καταρχήν, βρισκόταν στις υπώρειες ενός απ' την φύση του ισχυρού λόφου (Ιθώμης), το οποίο θεωρείτο το ισχυρότερο φυσικό οχυρό της Μεσσηνίας και το οποίο προοριζόταν για την ακρόπολη. Ο Στράβων στα «Γεωγραφικά» του θεωρεί την Ιθώμη ίσης στρατηγικής σημασίας με την Ακροκόρινθο. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το όρος Ιθώμη ήταν ευδιάκριτη όλη η μεσσηνιακή τοπογραφία: στα νοτιοανατολικά ο Μεσσηνιακός κόλπος, στα ανατολικά οι δύο μεσσηνιακές πεδιάδες (Βαλύρας και Παμίσου), στα βόρεια το Στενυκλαρικό πεδίο, στα δυτικά τα βουνά της Μάλης (περιοχή Φιλιατρών) και στα νότια το όρος Λυκόδημο με τις κορυφές του Ταυγέτου στο βάθος.

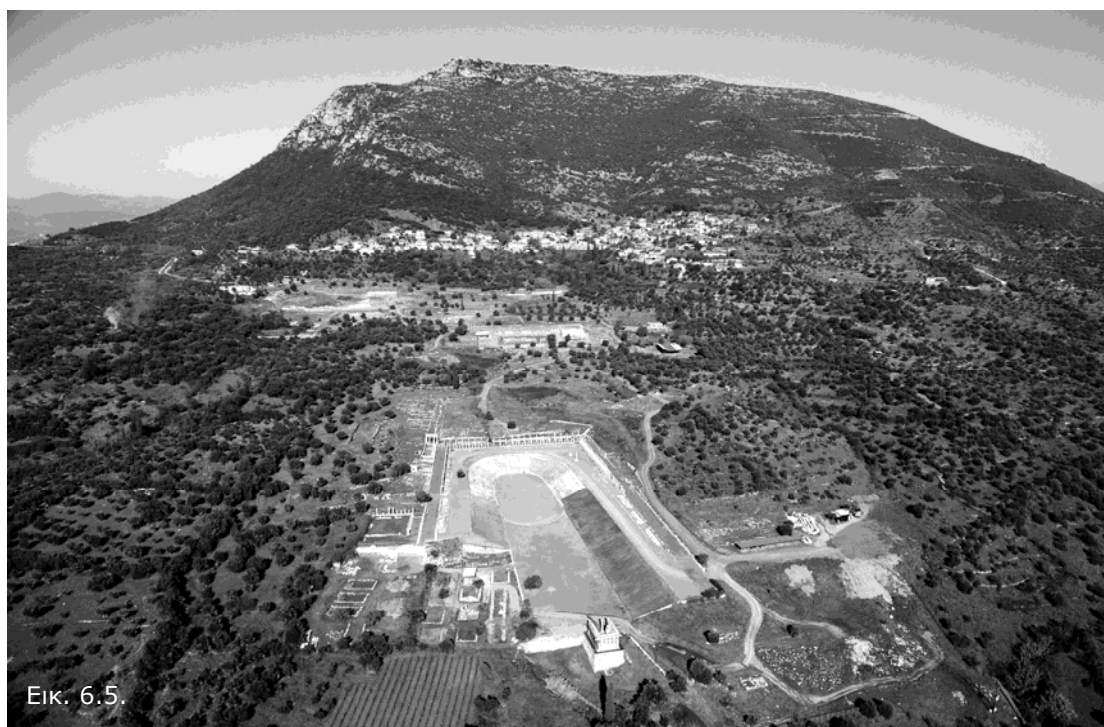
Δεύτερον, η νέα πόλη βρισκόταν γεωγραφικά στο κέντρο του νέου κράτους της Μεσσηνίας και τρίτον, σε σημείο τέτοιο που ευνοείτο η εύκολη επικοινωνία με τη Μεγαλόπολη, η οποία ήταν η πρωτεύουσα του αρκαδικού κράτους και ήταν και αυτή δημιούργημα του Επαμεινώνδα.

Τέταρτον, η αρχαία Μεσσήνη περιβαλλόταν από υψώματα με αποτέλεσμα η οχύρωση της να είναι δεδομένη και πέμπτον, υπήρχε πλούσια πηγή εντός των τειχών (η πηγή Κλεψύδρα στο Μαυρομάτι) και η οποία τροφοδοτούσε την κρήνη Αρσινόη. Τέλος, αδιαμφισβήτητα υπήρχαν συναισθηματικής φύσεως δεσμοί με τη συγκεκριμένη τοποθεσία, αφού το 464π.Χ. έλαβε χώρα στην Ιθώμη η εξέγερση των υποδουλωμένων Μεσσηνίων, την ήττα των οποίων ακολούθησε η μετεγκατάσταση τους στη Ναύπακτο. Συνεπώς, η Ιθώμη αποτελούσε μνημείο της Μεσσηνιακής αντίστασης εναντίον

²²⁵ Βλ. και Παπαχατζής, Ν. *Πausανίου Μεσσηνιακά-Ηλιακά III - Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.112-140.

της Σπαρτιατικής κυριαρχίας²²⁶ και άρα η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης είχε ιδιαίτερη ιστορική σημασία για τους Μεσσήνιους.

Συνάγεται από τα προκείμενα ότι πέραν των συναισθηματικών δεσμών με την συγκεκριμένη τοποθεσία, η θέση οικοδόμησης της νέας πρωτεύουσας του μεσσηνιακού κράτους καθορίστηκε από παράγοντες που συνδέονται με **την αξιολόγηση των χαρακτηριστικών του περιβάλλοντος φυσικού τοπίου. Η στρατηγική της θέση με τα φυσικά οχυρωματικά πλεονεκτήματα της περιοχής και την άμεση εποπτεία μιας τεράστιας έκτασης αφενός, καθώς και η μείζονος σημασίας ύπαρξη υδάτινου στοιχείου αφετέρου, συνετέλεσαν στη χωροθέτηση της αρχαίας Μεσσήνης στη συγκεκριμένη περιοχή. Συνεπώς, υφίσταται μια αξιολόγηση του τοπιακού υποβάθρου σύμφωνα με την οποία χωροθετείται το οικιστικό σύνολο σε συγκεκριμένη περιοχή και αυτή στηρίζεται σε κριτήρια γεωμορφολογικά, πολιτικά και ιστορικά** (Εικ. 6.5 – 6.7).

Εικ. 6.5.

²²⁶ Βλ. και Θέμελης, Π.Γ. *Η Αρχαία Μεσσήνη*. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2002. σ.18.

Εικ. 6.6.

Εικ. 6.7.

Εικ. 6.5 – 6.7. Άποψη της αρχαίας Μεσσήνης.
Στην πρώτη φωτογραφία διακρίνεται το όρος Ιθώμη, στη δεύτερη το όρος Εύα και στην τρίτη, η Μεσσηνιακή πεδιάδα με τον Μεσσηνιακό κόλπο στο βάθος.

6.5. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

«Η Αρχαία Μεσσήνη, πρωτεύουσα της ελεύθερης αρχαίας Μεσσηνίας για επτά ολόκληρους αιώνες (369π.Χ. - 330μ.Χ.), αναδείχθηκε σε πόλη υψηλού κοινωνικού και οικονομικού επιπέδου, ιδιαίτερα από την εποχή του Αυγούστου και εξής, λόγω της μακροχρόνιας "raex romana"»²²⁷.

Ιδρύθηκε σχεδόν ταυτόχρονα με την Αρκαδική Μεγαλόπολη από τον Θηβαίο στρατηγό Επαμεινώνδα το 369π.Χ., ο οποίος ελευθέρωσε τη Μεσσηνία από τους Σπαρτιάτες, κοντά στο σημερινό χωριό Μαυρομάτι, στις δυτικές υπώρειες του όρους Ιθώμη.

Οι πρώτες μαρτυρίες ανθρώπινης εγκατάστασης στην αρχαία Μεσσήνη ανάγονται στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο (4300-3000π.Χ.) ή στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (2800-1900π.Χ.). Την περίοδο μεταξύ 8^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ. (Μεσσηνιακοί πόλεμοι), το κράτος των Μεσσηνίων τελεί υπό μακρόχρονη σπαρτιατική κατοχή. Μετά τη μάχη στα Λεύκτρα της Βοιωτίας (471π.Χ.) και την ήττα των Σπαρτιατών, ο Θηβαίος στρατηγός Επαμεινώνδας και οι Αργείοι σύμμαχοι ιδρύουν το ανεξάρτητο κράτος των Μεσσηνίων (369π.Χ.). *«Η νέα πρωτεύουσα κτίζεται στις υπώρειες της Ιθώμης, τειχίζεται με ισχυρό και επιβλητικό οχυρωματικό περίβολο, και ονομάζεται Μεσσήνη από την ομώνυμη μυθική προδωρική βασίλισσα»²²⁸.*

Οικοδομείται σε δύο φάσεις (4^{ος} και 3^{ος} αιώνας π.Χ. αντίστοιχα) και οργανώνεται σύμφωνα με το Ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα, στο οποίο εντάσσονται κτήρια ιερού-θρησκευτικού αλλά και πολιτικού-δημόσιου χαρακτήρα με πλούσιο διάκοσμο από τον Μεσσηνιο γλύπτη Δαμοφώντα. *«Το 183π.Χ. η*

²²⁷ Θέμελης, Π.Γ. *Ηρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Α.Α.Ε., 2000.

²²⁸ Χατζή - Σπηλιοπούλου, Γ. *Μεσσήνη*. ΟΔΥΣΣΕΑΣ - Θεματικός κατάλογος μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Αθήνα: ΛΗ' Ε.Π.Κ.Α., 2012.
www.odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2561

δολοφονία του στρατηγού της Αχαϊκής Συμπολιτείας Φιλοποίμενος έχει ως συνέπεια την άνευ όρων παράδοση της Μεσσήνης στην τελευταία, γεγονός το οποίο επιφέρει το τέλος της αυτονομίας της πόλης αλλά και της στρατιωτικής και πολιτικής της δύναμης»²²⁹.

Η πόλη παρακμάζει από τον 3ο αι. μ.Χ. και εξής, ενώ η οριστική εγκατάλειψη και η πτώση των δημόσιων οικοδομημάτων της χρονολογείται μετά τον μεγάλο σεισμό του 365μ.Χ., σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα²³⁰. Πάνω στα ερείπια της εγκαθίσταται οικισμός πρωτοβυζαντινών χρόνων (5ος-7ος αι. μ. Χ.), ενώ η ζωή συνεχίζεται στο χώρο και κατά τους επόμενους βυζαντινούς αιώνες (8ος- 15ος αι. μ.Χ.)²³¹.

«Ο αρχαίος περιηγητής Πausανίας επισκέπτεται τη Μεσσήνη στους χρόνους του Αντωνίνου του Ευσεβούς (155-160μ.Χ.), εποχή κατά την οποία η πόλη αποτελεί ακόμη σπουδαίο πολιτικό και καλλιτεχνικό κέντρο και διατηρεί αμετάβλητη την Ιπποδάμεια συγκρότηση της. Η περιήγησή του Πausανία στην Μεσσήνη καταγράφεται στα Μεσσηνιακά του (4.26.3, 4.27.8 και 4.31.4-33.2). Αιώνες αργότερα, ευρωπαίοι περιηγητές καθοδηγούμενοι από την δική του μαρτυρία παρουσιάζουν τα πρώτα στοιχεία για τα σωζόμενα κατά την εποχή τους μνημεία της πόλης. Η μνημειώδης δημοσίευση της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μορέως υπό τον αρχιτέκτονα Abel Blouet (1831-1838)²³² αποτελεί την πρώτη προσπάθεια εμπεριστατωμένης μελέτης της αρχαίας πόλης»²³³.

²²⁹ Θέμελης, Π.Γ. *Μεσσηνιακή κοινωνία και οικονομία*. Αθήνα: Εκδ. Μίλητος, 2010. σ.55.

²³⁰ Νομίσματα και αγγεία από τα στρώματα καταστροφής που κάλυπταν τα ερείπια.

²³¹ Βλ. και Θέμελης, Π.Γ. *Ήρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Α.Α.Ε., 2000.

²³² Blouet, A. *Επιστημονική αποστολή του Μορέως, Μεσσήνη*. Ανατύπωση σελίδων (19)-(46) του πρώτου τόμου. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Α.Σ., 1997.

²³³ Χατζή - Σπηλιοπούλου, Γ. *Μεσσήνη*. ΟΔΥΣΣΕΑΣ - Θεματικός κατάλογος μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Αθήνα: ΛΗ' Ε.Π.Κ.Α., 2012. www.odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2561

Συστηματική ανασκαφική έρευνα στη Μεσσήνη πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα από τον Σάμιο αρχαιολόγο και μετέπειτα πολιτικό Θεμιστοκλή Σοφούλη (1895), κατόπιν από τον Γεώργιο Οικονόμο (1909 και 1925), και αργότερα από τον ακαδημαϊκό Αναστάσιο Ορλάνδο (1957-1975). Το 1987 άρχισε και συνεχίζεται μέχρι σήμερα εκτεταμένο ανασκαφικό και αναστηλωτικό έργο στην αρχαία Μεσσήνη υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας με διευθυντή τον καθηγητή κ. Πέτρο Θέμελη²³⁴.

6.6. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ – ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΝΕΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ²³⁵

Η περίοδος της Σπαρτιατικής κυριαρχίας

Στην Μεσσηνία, κυρίως στην περιοχή της Ιθώμης, είχαν αναπτυχθεί ορισμένα κέντρα πριν από τη σπαρτιατική κατάκτηση της χώρας, «η οποία διέκοψε την εξέλιξη τους σε πολυπλοκότερους αστικούς σχηματισμούς»²³⁶. Με την κατάκτηση της Μεσσηνίας από τους Σπαρτιάτες, η μεσσηνιακή γη κατανεμήθηκε σε ίσους κλήρους στα πλαίσια ελέγχου τόσο του πρωτογενούς τομέα όσο και του ανθρώπινου δυναμικού (των Μεσσηνίων «ειλώτων»²³⁷). Άλλωστε, ο

²³⁴ Βλ. και Θέμελης, Π.Γ. *Η Αρχαία Μεσσήνη*. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2002. σ.36-37.

²³⁵ Βλ. και Luraghi, N. "Messenian Ethnicity and the Free Messenians." In P. Funke - N. Luraghi (eds.) *The Politics of Ethnicity and the Crisis of the Peloponnesian League*. Cambridge: Harvard University Press, 2009. σ.286-291.

²³⁶ Θέμελης, Π.Γ. *Ήρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Α.Α.Ε., 2000. σ.1.

²³⁷ Οι ηττημένοι Μεσσηνιοί γίνονται «ειλώτες» και διατηρώντας τις γεωργικές τους δραστηριότητες, αναλαμβάνουν αποκλειστικά την τροφοδοσία του Σπαρτιατικού λαού με προϊόντα της εύφορης Μεσσηνιακής γης.

Οι ειλώτες της Σπάρτης ήταν η κατώτερη κοινωνική ομάδα (μετά τους Όμοιους και τους Περιοίκους), χωρίς πολιτικό δικαίωμα και με βασική ενασχόληση την μακροχρόνια καλλιέργεια ενός συγκεκριμένου κομματιού γης, το οποίο ανήκε στους Όμοιους.

αγροτικός της πλούτος και η κτηνοτροφική της παραγωγή αποτελούσαν ανέκαθεν ελκυστικούς λόγους για την ενίσχυση της σπαρτιατικής επεκτατικής πολιτικής. *«Οι Μεσσήνιοι που δεν εκδιώχθηκαν εκτός Μεσσηνίας έλαβαν κι αυτοί κλήρους και μάλιστα πιθανώς ακόμα και αυτούς που κατείχαν προ της σπαρτιατικής κατάκτησης»*²³⁸.

Δεδομένου ότι η παρουσία ελαχίστων πηγών δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τον τρόπο διαβίωσης των Μεσσηνίων υπό την κυριαρχία των Σπαρτιατών. *«Το σίγουρο είναι ότι οι Μεσσήνιοι "είλωτες" δεν ανέγειραν νέα μνημεία ούτε δημιούργησαν αστικά σύνολα»*²³⁹. Παρά την απουσία επιστημονικών τεκμηρίων για την περίοδο αυτή -είτε λόγω της προτίμησης των αρχαιολόγων στην προϊστορική Μεσσηνία είτε λόγω της ίδιας της φύσεως των συνθηκών της κατάκτησης, *τρία στοιχεία αποδεικνύουν την ύπαρξη συλλογικής μνήμης για τους υπόδουλους Μεσσήνιους*²⁴⁰. Καταρχάς, η ταυτότητα τους συνίστατο σε μνήμες που σχετίζονταν με συγκεκριμένα οικιστικά σύνολα και κοινά τελετουργικά²⁴¹. Επίσης, οι ταφικές λατρείες και τα αντίστοιχα ταφικά μνημεία τους είχαν τις ρίζες τους στο δωρικό παρελθόν της Μεσσηνίας και αυτό έτρεφε ένα αίσθημα σύνδεσης με τις ρίζες του

Οι Όμοιοι συνιστούσαν την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, ήταν Σπαρτιάτες πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα (θεωρούνταν ίσοι μεταξύ τους) και ασχολούνταν μόνο με στρατιωτικές δραστηριότητες.

Οι Περίοικοι ήταν ελεύθεροι κάτοικοι χωρίς πολιτικά δικαιώματα και οι οποίοι κατοικούσαν πέριξ της Σπάρτης. Διέθεταν εκτάσεις αυτοδιοικούμενες και ασχολούνταν εκτός από την γεωργία και με την γλυπτική και τη βιοτεχνία.

²³⁸ Alcock, S.E. *Archaeologies of the Greek Past: Landscapes, Monuments, and Memories*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. σ.135.

²³⁹ Ο.π. σ.139.

²⁴⁰ Αυτό αποδεικνύει και τη μη αφομοίωση τους από τους Σπαρτιάτες.

²⁴¹ Τα σημαντικότερα είναι αυτά στο ιερό του Δία Ιθωμάτα στην Ιθώμη, τα τελετουργικά μυστήρια στην Ανδανία και το ιερό του Απόλλωνος Κορύνθου στον Λογγά Μεσσηνίας.

Βλ. και Alcock, S.E. *Archaeologies of the Greek Past: Landscapes, Monuments, and Memories*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. σ.140-145.

παρελθόντος²⁴². Τέλος, η συλλογική μνήμη τους αντικατόπτριζε ένα αίσθημα κοινωνικής συνοχής, ακόμα και ανάμεσα σε οικιστικά σύνολα που ανήκαν σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές («είλωτες» Μεσσήνιοι στην Μεσσηνία, εξόριστοι Μεσσήνιοι στην Ιταλία).

Αυτό που αξίζει να μελετηθεί είναι το ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο των συλλογικών εμπειριών των Μεσσηνίων και η συνάφεια του με τα οικιστικά σύνολα της περιόδου εκείνης (context). Με άλλα λόγια, ο τόπος και τρόπος συμμετοχής και διάδοσης των μύθων, ποιημάτων, τραγουδιών, τελετουργικών και οποιαδήποτε άλλης μορφής έκφρασης των συλλογικών δράσεων των Μεσσηνίων που σχετιζόνταν με το παρελθόν τους.

Οι έρευνες της αποστολής του Πανεπιστημίου της Minnesota στη Μεσσηνία (UMME, μέσα δεκαετιών 1950 - 1970) απέδειξαν ότι παρά τη δυσκολία διαχωρισμού χωρικών σχημάτων οργάνωσης (οικιστικών patterns) ανάμεσα στην κλασική και ελληνιστική περίοδο, είναι σαφές από τα ευρήματα ότι αφενός, οι περιοχές κατοίκησης που προτιμώνται από τους Μεσσήνιους είναι σε εύφορα εδάφη (κοιλιάδα του Παμίσου, Στενυκλαρικό πεδίο) και αφετέρου, παρατηρείται μια *ασυνέχεια στο τοπίο ως προς τα οικιστικά σχήματα ανάπτυξης*, μια και παλιότερες τοποθεσίες εγκαταλείπονται προς αναζήτηση νέων και ευφορότερων. Οι μελέτες της αποστολής αυτής επιβεβαιώνουν ακόμα την ύπαρξη περισσότερων αρχαϊκού τύπου οικιστικών συνόλων (μικροί οικισμοί) παρά μεμονωμένων κτισμάτων

²⁴² Συγκεκριμένα ταφικά μνημεία αποτελούσαν τοπόσημα για τους Μεσσήνιους και γι' αυτό, οι λατρείες που λάμβαναν χώρα σ' αυτά είχαν παν-μεσσηνιακό χαρακτήρα (συμμετείχε σ' αυτές το σύνολο των ειλωτών και των εξόριστων Μεσσηνίων).

Βλ. και Alcock, S.E. *Archaeologies of the Greek Past: Landscapes, Monuments, and Memories*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. σ.150.

που στέγαζαν μία ή δύο οικογένειες (για την ακρίβεια δεν έχουν βρεθεί σχεδόν καθόλου μεμονωμένες οικίες για την περίοδο αυτή). Στην υστεροκλασική και πρώιμη ελληνιστική περίοδο, ο αριθμός αυτών των οικιστικών συνόλων, τα οποία μαρτυρούν την προτίμηση σε κάποιο είδος συλλογικής κατοίκησης, αυξάνει σημαντικά, γεγονός το οποίο ενισχύει το προαναφερθέν επιχείρημα. «Αυτή η δομή καθιστά τη Μεσσηνία μια ιδιαίζουσα περίπτωση δεδομένου ότι για την ίδια περίοδο, αντίστοιχες έρευνες σε άλλες περιοχές της Ελλάδος αποκαλύπτουν μια ιεραρχία στα μεγέθη των οικιστικών συνόλων, από μικρά χωριά μέχρι μεγαλύτερες αγροτικές περιοχές»²⁴³. Η μορφή της συλλογικής κατοίκησης (τάση για συγκέντρωση στον χώρο) ευνοούσε όχι μόνο τη ρεαλιστική επεξήγηση συγκεκριμένων δράσεων των Μεσσηνίων (όπως π.χ. την οργάνωση σχεδίου εξέγερσης κατά των Σπαρτιατών) αλλά και τον τρόπο επικοινωνίας μεταξύ των υπόδουλων Μεσσηνίων καθώς και τη διατήρηση εθίμων στην καθημερινότητά τους.

Τα οικιστικά σύνολα δεν αποτελούν τα μόνα ίχνη στο τοπίο που σχετίζονται με το σύνολο των πολιτισμικών χαρακτηριστικών και την διατήρηση της ταυτότητας των Μεσσηνίων. Τον ίδιο ρόλο διαδραμάτισαν και τα ιερά ως τόποι κοινωνικής συνάντησης αλλά και πρακτικής συγκεκριμένων τελετουργικών που σχετίζονταν με το παρελθόν της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, αν και λίγα είναι γνωστά σχετικά με τη θρησκεία των υπόδουλων Μεσσηνίων. Τα ευρήματα σε πολλά ιερά μαρτυρούν μια συνεχή δραστηριότητα από το προϊστορικό παρελθόν της Μεσσηνίας ακόμα, ωστόσο δύο εξ αυτών φαίνεται να απευθύνονται στο σύνολο των Μεσσηνίων και όχι σε κάποια ομάδα μόνο, τουλάχιστον για την κλασική περίοδο. Τόσο στο ιερό του Δία Ιθωμάτα στο όρος Ιθώμη όσο και στο ιερό του Απόλλωνα του Κορύνθου στον Λογγά Μεσσηνίας, οι δύο θεότητες

²⁴³ Ο.π. σ.141-143.

δρουν ως ενοποιητικά στοιχεία λατρείας για το σύνολο των Μεσσηνίων. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η παρατήρηση δεν αναιρεί τη σημασία του πλήθους άλλων ιερών διάσπαρτων στο τοπίο της Μεσσηνίας, που απευθύνονταν σε μικρότερες κοινωνικές ομάδες. Σημειώνεται δε ότι πολλές φορές οι ομάδες αυτές δεν περιελάμβαναν μόνο τους υπόδουλους Μεσσήνιους αλλά και τους Σπαρτιάτες περιοίκους στους οποίους ανήκε η γη όπου βρίσκονταν αυτά τα ιερά.

Στα οικιστικά σύνολα και τα ιερά οφείλει κανείς να προσθέσει και μια ακόμα κατηγορία, αυτήν των ταφικών μνημείων και αντίστοιχα των τελετουργικών τους. Αν και ο εντοπισμός τους σε πολλές περιπτώσεις καθίσταται εξαιρετικά δύσκολος λόγω μη διατήρησης τους, μελέτες έχουν αποδείξει ότι *η Μεσσηνία των ελληνιστικών χρόνων πρωτοστατούσε στον Ελλαδικό χώρο ως προς τον αριθμό τέτοιων μνημείων, γεγονός το οποίο αντανακλά την κεντρική σημασία τους στην διατήρηση της ταυτότητας των Μεσσηνίων*. Σ' αυτήν την κατηγορία εντάσσονται βεβαίως και τα ηρώα, η ανέγερση των οποίων ήταν ένας πολύ αποτελεσματικός τρόπος υπενθύμισης στους Μεσσήνιους του ένδοξου παρελθόντος τους και υποσυνείδητα, «ένας εξίσου πετυχημένος μηχανισμός ανάδυσης της εθνικής συνείδησης και της ανάγκης για απελευθέρωση»²⁴⁴.

Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί η στάση των Σπαρτιατών απέναντι σε τέτοιου είδους πρακτικές δεδομένου του ρόλου τους ως κυρίαρχοι των Μεσσηνίων. Είναι σαφές ότι η διατήρηση της συλλογικής μνήμης των Μεσσηνίων υπόδουλων κατέστη δυνατή μόνο με την ανοχή της Σπαρτιατικής δύναμης, για λόγους που σχετίζονται τόσο με το κοινό παρελθόν τους με τους Μεσσήνιους όσο και με την ίδια την φιλοσοφία τους. *Πράγματι, τα ίχνη τους στο τοπίο της Μεσσηνίας*

²⁴⁴ Ο.π. σ.141-143.

είναι σχεδόν ανύπαρκτα και ίσως αυτή η «σπαρτιατική απουσία», που διατήρησε ανέπαφο το μεσσηνιακό τοπίο, να συνέβαλε στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης των Μεσσηνίων. Ο λόγος που συγκροτεί το κοινό παρελθόν των δύο εθνοτήτων αφορά το γεγονός ότι μοιράζονταν κοινούς θεούς και ήρωες και ως εκ τούτου, δεν ακολουθήθηκαν πρακτικές λεηλασίας ή καταστροφής των ιερών των υποδούλων (των Μεσσηνίων). Από την άλλη, ο λακωνικός τρόπος ζωής δεν «επέτρεπε» επίδειξη της ισχύος τους με ανάλογες επεμβάσεις στο τοπίο (π.χ. θριαμβευτικές αφίδες, επιβολή ορίων με την μορφή τειχών, ανέγερση μνημείων στο όρος Ιθώμη κλπ.).

Στον αντίποδα αυτής της Σπαρτιατικής ανοχής ως προς την έκφραση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των Μεσσηνίων στο τοπίο βρίσκεται η ίδια η στάση των Σπαρτιατών απέναντι στον υπόδουλο Μεσσηνιακό λαό. «Ο αποδεκατισμός των Μεσσηνίων για λόγους καταστολής πιθανής εξέγερσης ή λόγω αντίστασης τους και η αναγωγή πολλών εξ αυτών σε “μάρτυρες”, έδρασε με θετικό τρόπο για την κοινωνική μνήμη τους»²⁴⁵.

²⁴⁵ Ο.π. σ.157.

Ξεχωριστό κεφάλαιο που συνέδραμε αποφασιστικά στη διατήρηση της πολιτισμικής συνοχής των Μεσσηνίων αποτέλεσαν οι Μεσσήνιοι της Διασποράς. Γι' αυτούς, οι μνήμες της Μεσσηνιακής τοπογραφίας και των ιερών της «πατρίδας» εξέφραζαν αφενός, την ισχυρή βιωματική σχέση τους με το τοπίο, κι αφετέρου, **τη διατήρηση της ταυτότητας αυτής παρά τη φυσική απόσταση από τον γεωγραφικό χώρο της Μεσσηνίας**. Επιπρόσθετα, η χρήση της Δωρικής διαλέκτου («στοιχεία Μεσσηνιακού συντηρητισμού, κατά τον Πausανία») ²⁴⁶ και γενικότερα, η πεισματική προσκόλληση σε πρακτικές του παρελθόντος επέτρεπε τη διατήρηση της ταυτότητας τους μέχρι την επιστροφή τους στην «πατρίδα».

Η επιστροφή των Μεσσηνίων στα πάτρια εδάφη σήμανε –όπως θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο- σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικές δομές και στο τοπίο το ίδιο, οι οποίες δημιουργήθηκαν μετά την παύση της Σπαρτιατικής κυριαρχίας και τη νέα δυναμική που αναπτύχθηκε μεταξύ των ελεύθερων πλέον -πρώην “ειλώτων”- Μεσσηνίων και των επαναπατρισθέντων.

²⁴⁶ Ο.π. σ.162.

Η περίοδος μετά την απελευθέρωση

Η ίδρυση της Μεσσηνίας προσδίδει μια νέα εθνική δυναμική στην απελευθερωμένη από τους Σπαρτιάτες Μεσσηνία, ενώ η ανομοιογενής κοινωνικά σύνθεση (είλωτες, περιοίκοι, άρχουσα τάξη) της νέας πρωτεύουσας αντιδιαστέλλεται με τους όρους δημοκρατίας και ισοτιμίας στο πολίτευμα, γεγονός το οποίο αντανακλάται στην πολεοδομική διάρθρωση της. Ένας νέος μεικτός πληθυσμός κλήθηκε να κατοικήσει τη νέα πόλη, αποτελούμενος από πρώην «είλωτες», πρώην εξόριστους, περιοίκους της Σπάρτης που είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Θηβαίων²⁴⁷ αλλά και Έλληνες χωρίς πατρίδα που είχαν πολεμήσει στο πλευρό του Επαμεινώνδα²⁴⁸. Αυτή η ανομοιογενής κοινωνική ομάδα απαιτούσε ένα είδος αναδιανομής της γης σε μαζικό επίπεδο. Επιπρόσθετα, νέες πόλεις ιδρύθηκαν²⁴⁹, οι οποίες συνασπίστηκαν υπό την αιγίδα της Μεσσηνίας, στα πλαίσια της δημιουργίας μιας αυτόνομης και ομόσπονδης πλέον Μεσσηνίας με σύνθετο ρόλο σε επίπεδο εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής²⁵⁰ (Εικ. 6.8 – 6.9).

²⁴⁷ Για τους λόγους που συνέβη αυτό βλ. και Luraghi, N. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*. New York: Cambridge University Press, 2008. σ. 224-227.

²⁴⁸ Ο N. Luraghi αναφέρεται στην ίδρυση του νέου Μεσσηνιακού κράτους ως “grande rentrée” των Μεσσηνίων εντός και εκτός ελλαδικού χώρου.

Βλ. και Luraghi, N. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*. New York: Cambridge University Press, 2008. σ.219.

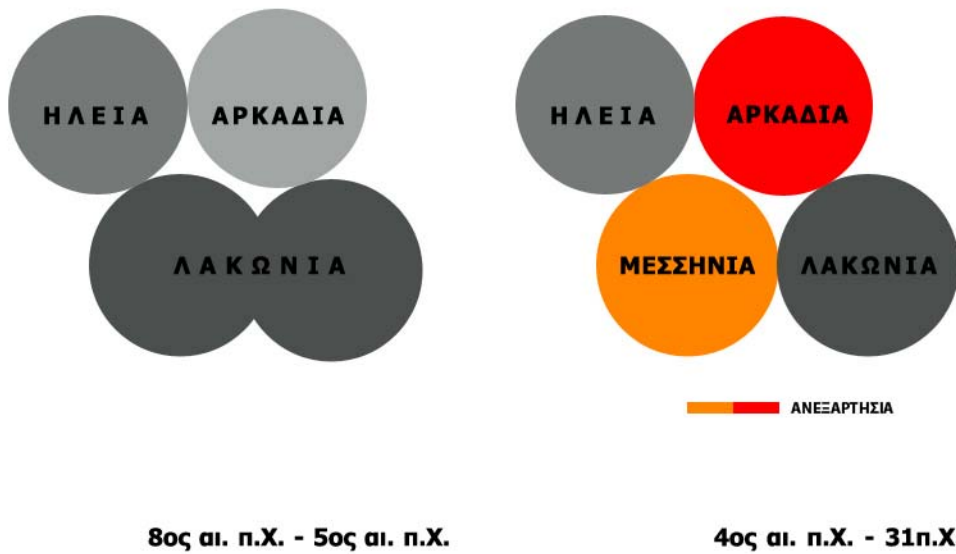
²⁴⁹ Υφιστάμενοι οικισμοί που ενσωματώνουν πολλούς οικισμούς και γίνονται πόλεις: Θουρία, Κυπαρισσία, Κορυφάσιο, Φαραί, Αβία, Καλάμαι.

Νεοϊδρυθείσες πόλεις: Κορώνη και Ιθώμη.

²⁵⁰ Η πολιτική και οργανωτική αυτή δομή μοιάζει με την αντίστοιχη των Ηλείων.

Βλ. και Luraghi, N. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*. New York: Cambridge University Press, 2008. σ.268.

Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Κ Α Ο Ρ Ι Α

Εικ. 6.8. Τα γεωγραφικά όρια της Μεσσηνίας κατά την περίοδο της Σπαρτιατικής κυριαρχίας και μετά την απελευθέρωση.

Ο Ρ Ι Α Π Ο Λ Ι Τ Ι Κ Η Σ Ε Π Ι Ρ Ρ Ο Η Σ

Εικ. 6.9. Τα όρια πολιτικής επιρροής του Μεσσηνιακού κράτους.

Η ίδρυση της πρωτεύουσας του Μεσσηνιακού κράτους από τον Επαμεινώνδα έχει θεωρηθεί από αρκετούς μελετητές²⁵¹ ως μέρος ενός **ευρύτερου στρατηγικού σχεδίου περιορισμού των Σπαρτιατών στα στενά όρια των εδαφών της Λακωνίας και μόνο**. Η αντι-Σπαρτιατική αυτή στρατηγική μοιάζει να είναι το αποτέλεσμα ενδελεχούς σχεδιασμού όχι μόνο από την πλευρά των Θηβαίων αλλά και από τους Αρκάδες και τους Αργείους, η ανάμιξη των οποίων στην εξέγερση των Μεσσηνίων ήταν καθοριστικής σημασίας. Στα πλαίσια αυτού του σχεδίου εντάσσεται, πέρα από την απώλεια των εδαφών της Μεσσηνίας (όλα δηλαδή τα εδάφη δυτικά του Ταυγέτου) για τους Σπαρτιάτες, «η σχεδόν ταυτόχρονη ίδρυση της Μεγαλόπολης στην Αρκαδία και η συμμαχία των Μεσσηνίων με τους παλιούς εχθρούς των Σπαρτιατών, τους Αργείους», αποκλείοντας έτσι και τα εδάφη βορειοανατολικά της Λακωνίας²⁵².

Η αναζήτηση πολιτικής αποδοχής του νέου ανεξάρτητου έθνους τους καθώς και κοινωνικής συνοχής ανάγκασε τους Μεσσηνίους να προβάλουν μέσω ενός εκτεταμένου οικιστικού προγράμματος τη δύναμη τους και τη σημασία της κοινής ταυτότητας που θα «έδενε» τον μεικτό τους πληθυσμό. Για τους Μεσσηνίους, δεν ετίθετο θέμα «ίδρυσης/γέννησης» ενός νέου μεσσηνιακού κράτους αλλά αναβίωσης ενός προϋπάρχοντος, γεγονός το οποίο σχετίζεται με την ανάγκη τους να αυτο-

²⁵¹ Βλ. και:

Luraghi, N. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*. New York: Cambridge University Press, 2008. σ.210.

Buckler, J. *The Theban Hegemony, 371-362BC*. Harvard Historical Studies (Book 98). Cambridge: Harvard University Press, 1980. σ.107-108.

Demand, N.H. *Urban Relocation in Archaic and Classical Greece: Flight and Consolidation*. Oklahoma Series in Classical Culture - Book 6. Norman: University of Oklahoma Press, 1990. σ.107-119.

²⁵² Βλ. και Luraghi, N. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*. New York: Cambridge University Press, 2008. σ.210-214.

προβληθούν ως μια διακριτή εθνότητα στην Πελοπόννησο²⁵³. Για τους λόγους αυτούς, *«εγκατέστησαν στη νέα πρωτεύουσα της Μεσσηνίας, τη Μεσσήνη, λατρείες του απώτερου προδωρικού και δωρικού παρελθόντος τους, λατρείες που είχαν υιοθετήσει ζώντας σε περιοχές εκτός Μεσσηνίας, καθώς και νέες λατρείες, οι οποίες σχετίζονταν με την πιο πρόσφατη Ιστορία τους»*²⁵⁴.

Είναι αναμενόμενο ότι, δεδομένων των νέων συνθηκών, νέοι τρόποι έκφρασης και συσχετισμού των πολιτισμικών χαρακτηριστικών με το ευρύτερο τοπίο αναδύθηκαν. Καταρχάς, παρατηρούνται δραστικές μεταβολές στα χωρικά σχήματα οργάνωσης της περιόδου αυτής, με την ίδρυση νέων πόλεων που πιθανότατα να ενσωμάτωναν περισσότερους του ενός προϋπάρχοντες οικισμούς και στις οποίες κρίθηκε αναγκαία η εισαγωγή μιας ιεραρχίας βάσει τάξεως μεγέθους μεταξύ αυτών.

Αντίστοιχες μεταβολές σημειώνονται και στους τόπους λατρείας στο μεσσηνιακό τοπίο, μια και *κάθε πόλη –νεοϊδρυθείσα ή απελευθερωμένη– ανακαλεί μνήμες του ιδιαίτερου παρελθόντος της και ορίζει εκ νέου το δικό της δίκτυο χώρων ιερής λατρείας στο τοπίο*. Αντί να ακολουθήσουν πρακτικές αντικατάστασης των ιερών της προηγούμενης περιόδου (χώροι λατρείας που ανήκαν στους Σπαρτιάτες), οι Μεσσήνιοι προτιμούν να τα διατηρήσουν επανερμηνεύοντας ή/και ορίζοντας την καταγωγή των ιερών αυτών στο δικό τους πλέον δωρικό ή προδωρικό παρελθόν. Στην διαδικασία αυτή, σημαντικός είναι και ο συνδυετικός κρίκος των Μεσσήνιων θεοτήτων και ηρώων με το μυθικό παρελθόν των Αργείων και Θηβαίων²⁵⁵. «Την περίοδο αυτή είναι διάχυτη μια νέα τάση

²⁵³ Ο.π. σ.217. «As the Messenians saw it, the birth of their free state was in reality a **restoration of something that was supposed to have existed in the past**, not a foundation in the strict sense of the word.»

²⁵⁴ Θέμελης, Π.Γ. *Ήρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Α.Α.Ε., 2000. σ.1-2.

²⁵⁵ Βλ. και Luraghi, N. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*. New York: Cambridge University Press, 2008. σ.231-232.

χωροθέτησης των ιερών σε περίοπτες θέσεις στο τοπίο, κατά προτίμηση σε υψώματα ή εξάρσεις του εδάφους»²⁵⁶.

Η ίδια τάση ακολουθείται και για τα ταφικά μνημεία, γεγονός που πιθανώς να σχετίζεται και με αλλαγές στον τρόπο χορηγιών ως κίνητρο για την ανέγερση τέτοιων μνημείων. Μια άλλη πρακτική που σχετίζεται με ταφικές λατρείες, ιδιαίτερος δημοφιλής στα ελληνιστικά χρόνια, είναι η χωροθέτηση των ταφικών μνημείων σε προϋπάρχοντα κοιμητήρια της Εποχής του Χαλκού, για λόγους που συνδέονται με απόδοση τιμών σε επιφανείς οικογένειες των Μεσσηνιακών πόλεων.

Ο Πausanίας στα «Μεσσηνιακά» του²⁵⁷ υποστηρίζει ότι όσο σημαντικές ήταν οι οχυρώσεις και οι οικίες για τους Μεσσήνιους ανάλογα σημαντικές ήταν και οι εκδηλώσεις λατρείας προς τους Θεούς που ευνόησαν την απελευθέρωση τους από τον Σπαρτιατικό ζυγό. Έτσι δικαιολογείται εν μέρει η ύπαρξη του μεγάλου αριθμού ηρώων, επιγραφών και ιερών στον πολεοδομικό ιστό της Μεσσήνης. Παράλληλα, υπάρχει και η άποψη²⁵⁸ ότι η παρουσία αυτή οφείλεται στην «ανάγκη των Μεσσηνίων να αποδείξουν ότι ήταν μια διακριτή εθνική ενότητα στην Πελοπόννησο». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το -κεντρικά χωροθετημένο στον πολεοδομικό ιστό της πόλης- Ασκληπιείο όπου «ο κεντρικός πολιτικός χαρακτήρας του επισκιαζόταν πάντα από την λειτουργία του ως ιερού χώρου και ως μουσείου με έργα που εξυμνούσαν το Δωρικό παρελθόν των Μεσσηνίων και ενίσχυαν την εθνική τους ταυτότητα»²⁵⁹. Ανάλογο ρόλο κατέχει και η Ιθώμη, η οποία αποτελεί μεν την ακρόπολη της

²⁵⁶ Alcock, S.E. *Archaeologies of the Greek Past: Landscapes, Monuments, and Memories*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. σ.166.

²⁵⁷ Βλ. και Παπαχατζής, Ν. *Πausανίου Μεσσηνιακά-Ηλιακά III - Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.112-140.

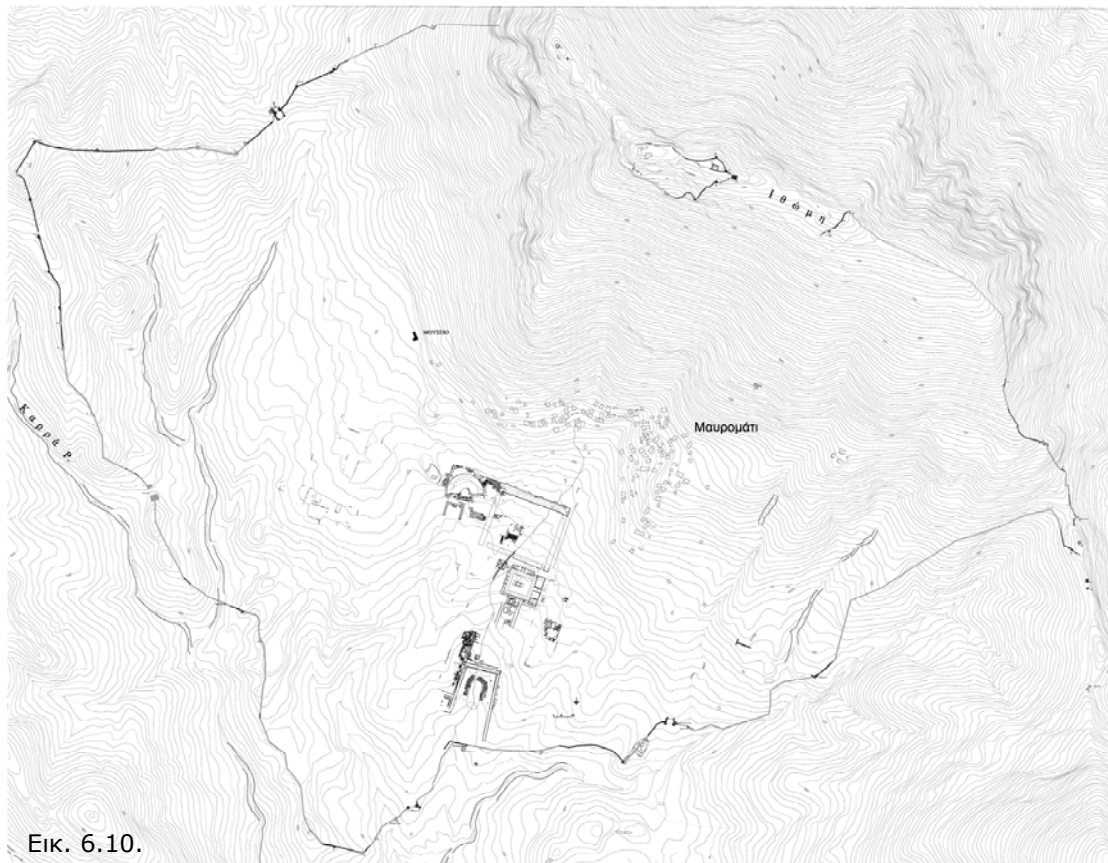
²⁵⁸ Βλ. και Θέμελης, Π.Γ. *Ήρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Α.Α.Ε., 2000.

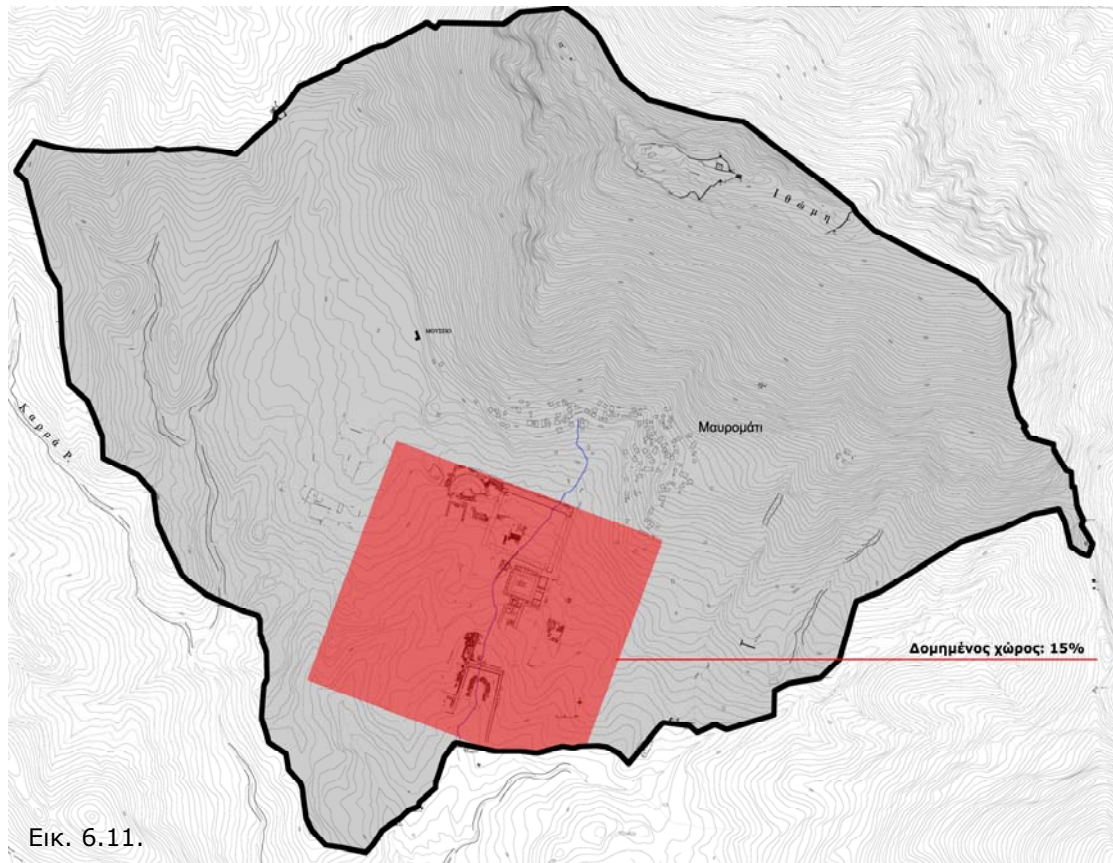
²⁵⁹ Βλ. και Luraghi, N. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*. New York: Cambridge University Press, 2008. σ.279-280, 282.

νέας πρωτεύουσας Μεσσήνης αλλά κυρίως, συνιστά για το σύνολο των Μεσσηνίων το κατεξοχήν μνημείο της αντίστασης τους ενάντια στους Σπαρτιάτες.

6.7. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ- Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η αρχαία Μεσσήνη αποτελεί ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα διαδικασίας σχεδιασμού, εκτέλεσης και εξέλιξης μιας πόλης καθώς αυτή γεννάται υπό εξαιρετικά ασυνήθιστες συνθήκες και λειτουργεί ως ένας «προγραμματισμένος κενός χώρος», ήτοι μια προγραμματικά «τεχνητή» πόλη (Εικ. 6.10 – 6.12).

Εικ. 6.11.

Εικ. 6.12.

Εικ. 6.10 – 6.12. Αρχαία Μεσσήνη – Μια προγραμματικά «τεχνητή» πόλη.

Ο Πausanίας στα «Μεσσηνιακά» του αναφέρει την απaráμιλλης τεχνικής οχύρωση και τα μνημειακά δημόσια οικοδομήματα. Τα μήκους 9.5χλμ. περιμετρικά οχυρωματικά τείχη της πόλης, ενδεικτικά του φρουριακού χαρακτήρα της, περιέκλειαν 2.900στρμ. έκτασης που συμπεριελάμβανε τεράστιους ανοιχτούς χώρους, δυσανάλογα μεγαλύτερους των δομημένων (*rus in urbe – αγροί εν πόλει*)²⁶⁰, τον ορεινό όγκο της Ιθώμης για ξυλεία και βοσκοτόπια αλλά και πεδινές εκτάσεις που διασφάλιζαν τη γεωργική αυτάρκεια της πόλης σε περίπτωση πολιορκίας. Η γεωγραφική θέση της Μεσσηνίας την ανέδειξε σε περιοχή ευνοημένη από τη φύση, με ελαιώνες, αμπελώνες και συκεώνες να κυριαρχούν στο τοπίο της.

Όλα τα αρχαιολογικά ευρήματα στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Μεσσήνης μαρτυρούν την κατοίκηση από «*μια συντηρητική και κλειστή κοινωνία, οικονομικά αυτάρκη, ανταγωνιστική και δύσπιστη προς την γειτονική Σπάρτη, με τιμοκρατική μορφή διακυβέρνησης*²⁶¹ και με οικονομία κατά κύριο λόγο αγροτική»²⁶². Η στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων από την πλειοψηφία των πολιτών που δεν είχαν μεγάλη περιουσία και το αναπόφευκτο χάσμα μεταξύ των δύο τάξεων επέφερε σημαντικές κοινωνικές αναταράξεις και τελικά κατάργηση του ισχύοντος τιμοκρατικού συστήματος²⁶³.

Σύμφωνα με τον καθηγητή κ. Π. Θέμελη²⁶⁴, «*η εύρωστη οικονομία της Μεσσήνης οφείλεται στον συνδυασμό ενός πλήθους παραγόντων που είτε αφορούν την πλεονεκτική γεωγραφική της*

²⁶⁰ Θέμελης, Π. Γ. *Μεσσηνιακή κοινωνία και οικονομία*. Αθήνα: Εκδ. Μίλητος, 2010. σ.60.

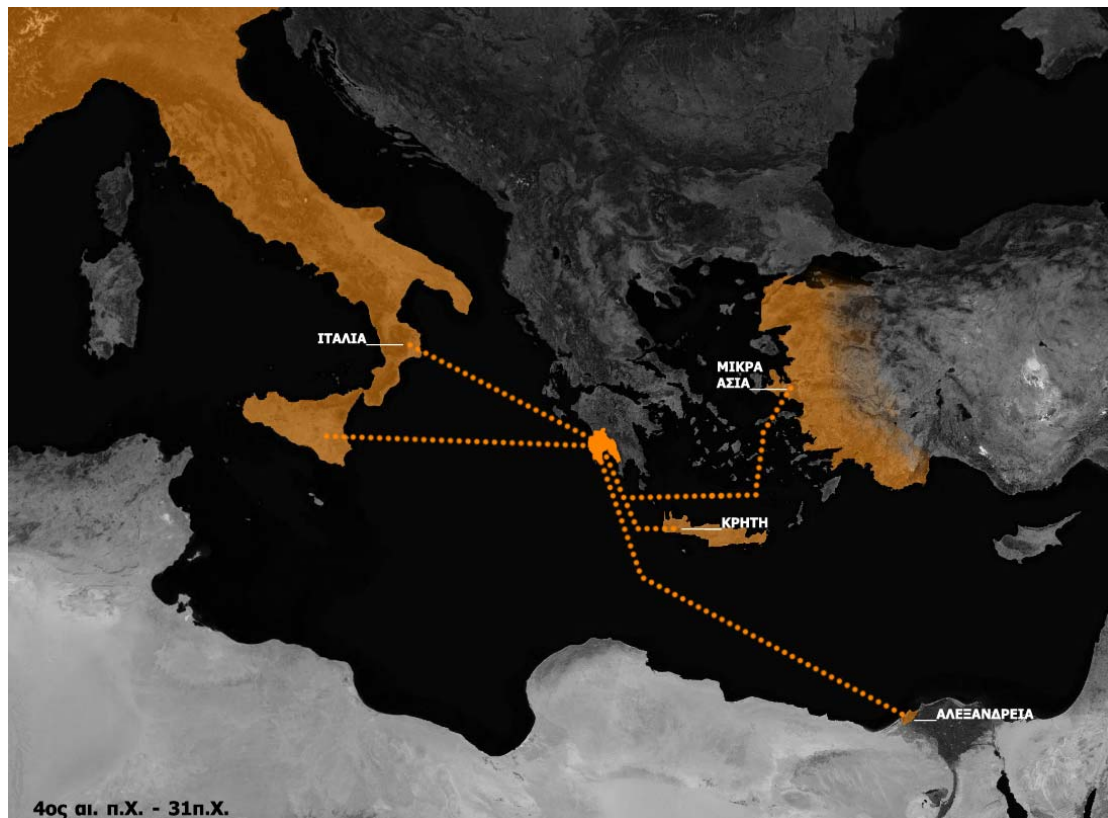
²⁶¹ Τιμοκρατικό σύστημα: πολιτικό σύστημα κατά το οποίο η συμμετοχή των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλεως - κράτους καθορίζεται με βάση την περιουσιακή τους κατάσταση. Οφείλει την ονομασία του στο «τίμημα», ήτοι την υπολογιζόμενη σε μέδιμνους (μονάδα χωρητικότητας για ξηρά εδάδιμα, κυρίως σιτηρά) αξία της περιουσίας του πολίτη.

²⁶² Θέμελης, Π.Γ. *Μεσσηνιακή κοινωνία και οικονομία*. Αθήνα: Εκδ. Μίλητος, 2010. σ.19.

²⁶³ Ο.π. σ.19-20.

²⁶⁴ Ο.π. σ.27-28, 41, 45.

θέση (εισαγωγές κι εξαγωγές προϊόντων, δεσμοί με Κρήτη μέσω Κυθήρων αλλά και με Αλεξάνδρεια, Μικρά Ασία και Ιταλία, εμπόριο μέσω λιμανιών Πύλου και Κυπαρισσίας), είτε το εύφορο υπέδαφος των πεδιάδων Παμίσου (νοτιοανατολικά) και Βαλύρας (βόρεια) όπου οι αρχαιολογικές ανασκαφές μαρτυρούν την ύπαρξη ποικίλων γεωργικών προϊόντων (σταφύλι, ελιά, κουκουνάρια, αμύγδαλα, κάστανα και σύκα), είτε της εκμετάλλευσης του φυσικού πλούτου της περιοχής -ξυλεία, μεταλλουργία για την κατασκευή αμυντικού εξοπλισμού, κατασκευή αντικειμένων από τοπικό πηλό και υαλουργία, όπως μαρτυρά το αντίστοιχο οίκημα ανατολικά του Ασκληπιείου»²⁶⁵ (Εικ. 6.13).

Εικ. 6.13. Οι εμπορικές σχέσεις της αρχαίας Μεσσηνίας με πόλεις του ελλαδικού χώρου και του εξωτερικού.

²⁶⁵ Ο.π. σ.32.

Σ' αυτά αξίζει να προστεθούν η εύρωστη κτηνοτροφία²⁶⁶ και η πλούσια ιδιωτική παραγωγή σε σιτάρι, όπως αποδεικνύουν οι μυλόπετρες και τα αλώνια που έχουν ανασκαφεί στην περιοχή²⁶⁷. Σε κάθε περίπτωση, «το αστικό κέντρο της αρχαίας Μεσσήνης τροφοδοτείτο σταθερά από τη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή της υπαίθρου» και γι' αυτό δεν εξασθένησε εύκολα σε αντίθεση με άλλες περιοχές της ελληνιστικής περιόδου²⁶⁸.

Ο πλούτος της Μεσσηνιακής κοινωνίας φυλασσόταν στο θησαυροφυλάκιο της πόλης, στο νότιο τμήμα της αγοράς και περιελάμβανε τάλαντα χρυσού και αργύρου, πολύτιμα αντικείμενα και προϊόντα φόρων ή λείας πολέμου. «Πρόκειται για ένα υπόγειο οικοδόμημα, κτισμένο με λίθινα αγκωνάρια, ερμητικά κλειστό, σκοτεινό και απόλυτα ασφαλές. Το τετράγωνο άνοιγμά του έκλεινε ερμητικά με ένα ογκώδες λίθινο πώμα βάρους 1,5 τόνου περίπου²⁶⁹» (Εικ. 6.14).

Εικ. 6.14. Το θησαυροφυλάκιο της αρχαίας Μεσσήνης.

²⁶⁶ Η πανίδα της Μεσσηνίας περιελάμβανε αγριογούρουνα, λαγούς, κόκκινα ελάφια και αρκούδες στα βουνά της ενώ οι πλαγιές και τα λιβάδια φιλοξενούσαν άλογα, βοοειδή, χοίρους και αιγοπρόβατα. Οι κάτοικοι εξασφάλιζαν έτσι την αναγκαία γαλακτοκομική παραγωγή και το κρέας για τροφή, το δέρμα και μαλλί των ζώων για ένδυση αλλά και τα οστά τους για την κατασκευή εργαλείων από τοπικά εργαστήρια, ιδιαίτερα δημοφιλή στην αρχαιότητα.

Ο.π. σ.33, 36.

²⁶⁷ Ο.π. σ.31.

²⁶⁸ Ο.π. σ.58.

²⁶⁹ Ο.π. σ.51-52.

6.8. ΦΥΣΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Ο ευρύτερος χώρος της Αρχαίας Μεσσήνης αποτελεί ένα υπερσύνολο, που σήμερα υποδιαιρείται σε φυσικό, ιστορικό και "σύγχρονο" τόπο. Οι συνεχιζόμενες ανασκαφές και αναστηλώσεις αποκαλύπτουν έναν τεράστιο χώρο, ουσιαστικά μια πλήρη πολιτεία²⁷⁰:

Ως φυσικός χώρος θεωρείται η πεδιάδα των 5.000 - 6.000στρμ., που εκτείνεται νοτιοδυτικά των λόφων Ιθώμη και Εύα.

Ως αρχαιολογικός χώρος, υποσύνολο του φυσικού, εκλαμβάνεται η έκταση γης, ανασκαμμένης ή όχι, με ευρήματα και λείψανα αρχαιολογικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Ο αρχαιολογικός χώρος ομαδοποιείται για τις ανάγκες καλύτερης κατανόησης σε αυτοτελείς ενότητες:

- Η Οχύρωση σε όλο το μήκος της, με κυρίαρχη την Αρκαδική Πύλη και των γύρω από αυτήν οκτώ πύργων της.
- Η Ακρόπολη, σε όλες τις ιστορικές της φάσεις, στην κορυφή του λόφου Ιθώμη, με το αρχαίο ιερό και το βυζαντινό Μοναστήρι Βουλκάνου.
- Δημόσια κτήρια πολιτικού και λατρευτικού χαρακτήρα (το θέατρο, η αγορά, το στάδιο, το ηρώο, η κρήνη Αρσινόη, οι οικίες και οι μετέπειτα βυζαντινές οικοδομικές νησίδες).

²⁷⁰ Θέμελης, Π. Γ. 2002. «Η Αρχαία Μεσσήνη», Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Ως "σύγχρονος" χώρος νοείται εκείνος των δύο πλησιέστερων οικισμών:

- Το Μαυρομάτι, κτισμένο πριν από το 1923, εντός των τειχών, σχεδόν επί της αρχαίας πόλης.
- Η Αρσινόη, 3χλμ. νοτιοανατολικά από την Αρχαία Μεσσήνη, σε ελάχιστη απόσταση έξω από τα τείχη.
- Ο οδικός άξονας, που συνδέει τους δύο οικισμούς με τον Μελιγαλά, δια της Αρκαδικής Πύλης (Εικ. 6.15 – 6.16).

Εικ. 6.15. Η αρχαία Μεσσήνη.

«Παυσανίου Περιήγησις» και περιγραφή της αρχαίας Μεσσήνης

Ο περιηγητής Παυσανίας ακολουθεί πορεία βορειότερα της Θουρίας, μέχρι τις πηγές του Παμίσου στον Αγ. Φλώρο, στρέφεται δυτικά και σε απόσταση 40 σταδίων²⁷¹ από το βουνό Εύα, εισέρχεται από την ανατολική Λακωνική πύλη στην αρχαία Μεσσήνη. Προχωρά δυτικά εντός των τειχών, φτάνει στην αγορά της πόλης από την ανατολική είσοδο (άμεσα προσβάσιμη), την οποία και περιγράφει πρώτη, μετά τα τείχη. Αναφέρει τους ναούς και τα λατρευτικά αγάλματα του Δία Σωτήρα και του Ποσειδώνα καθώς και την Κρήνη Αρσινόη.

Στην συνέχεια, με πορεία νοτιότερα προς το Ασκληπιείο (δεν το παρουσιάζει σαν συνηθισμένο Ασκληπιείο ή χώρο λατρείας αλλά σαν μουσείο έργων τέχνης), εξυμνεί τα έργα του Δαμοφώντα και περιγράφει λεπτομερώς το «Ιεροθύσιο» (χώρος που σχετίζεται με τα «ιερόθυτα» - το κρέας των θυσιαζόμενων ζώων που σε επίσημες θυσίες μοιραζόταν στους κατοίκους και καταναλωνόταν μέσα στα ιερά).

Κατευθυνόμενος νοτιότερα προς το Στάδιο και το Γυμνάσιο, σημειώνει την ύπαρξη του τάφου του Αριστομένη και τις τιμές που του απέδιδαν κάθε χρόνο (το τελετουργικό). Επιστρέφοντας από το Στάδιο, ανηφορίζει προς το θέατρο και αναχωρεί από την αρκαδική πύλη, μνημονεύοντας επίσης το ιερό του Ιθωμάτα Δία²⁷².

²⁷¹ στάδιο: μονάδα μήκους ίση με 600 πόδες. Αντιστοιχούσε σε 185 περίπου μέτρα.

²⁷² Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Μεσσηνιακά-Ηλιακά III - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. Κεφ. 4.31 3-6. σ.109-139.

Οι οχυρώσεις και τα μνημεία -

Ο συσχετισμός δομικών κατασκευών και φυσικού τοπιακού υποβάθρου²⁷³

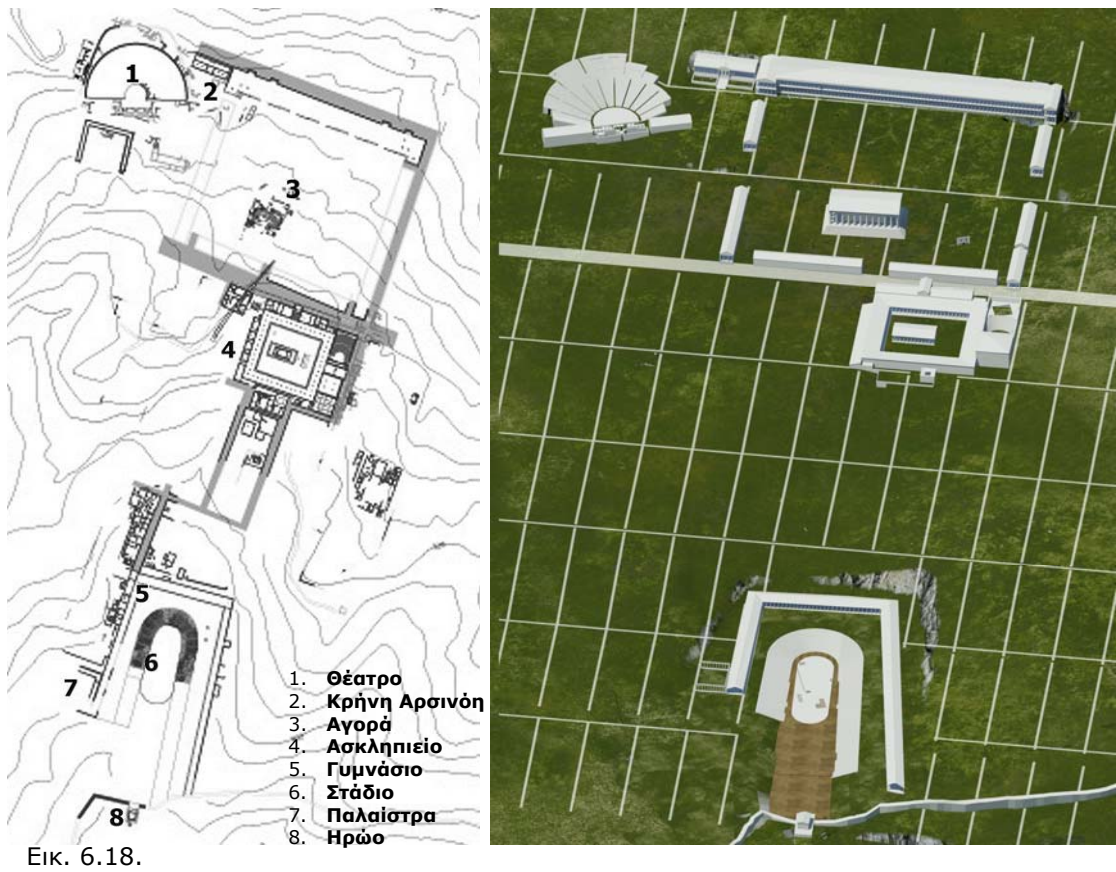
Προσεγγίζοντας κανείς την αρχαία Μεσσήνη από τα δυτικά και προτού φτάσει στην κύρια είσοδο της πόλης, την Αρκαδική πύλη, αντικρίζει τμήματα στην αρχή (ανάλογα με την έξαρση της τοπογραφίας) και σιγά-σιγά σχεδόν ολόκληρες, τις οχυρωματικές κατασκευές που προστατεύουν το οικιστικό συγκρότημα. Τα πανίσχυρα τείχη περιτριγυρίζουν την πόλη σε μήκος 9.5χλμ. κι είναι σύμφωνα με τον Πausανία, δυνατότερα τόσο από τα αντίστοιχα του Βυζαντίου όσο κι από εκείνα της Ρόδου²⁷⁴. Ακολουθώντας το τοπιακό ανάγλυφο, διατρέχουν περιμετρικά την πόλη, διαρθρωμένα σε δύο επίπεδα, με το εσωτερικό να χρησιμοποιείται ως «περιφερειακή οδός» - ελεύθερη ζώνη, σε αντιστοιχία με αυτήν των τειχών της Ρόδου. Τα τείχη της αρχαίας Μεσσήνης διακόπονται κάθε εκατό μέτρα από τριώροφους καλοδιατηρημένους τετράγωνους πύργους, οι οποίοι έχουν χτιστεί από κάτω έως τις επάλξεις με πέτρα κι ο Πausανίας το σημειώνει ιδιαίτερα αυτό, δεδομένου ότι «*το συνηθέστερο ήταν η ανωδομή να γίνεται με πλιθιά*»²⁷⁵ (Εικ. 6.17 - 6.18). Τα μνημειακά αυτά τείχη μαρτυρούν τον βαθμό στον οποίο είχαν συνειδητοποιήσει οι Μεσσήνιοι τις δυνατότητες των Σπαρτιατών, αφού «*δημιουργήθηκαν για την αποτελεσματική αντιμετώπιση πιθανούς πολιορκίας της πόλης, άνευ εξωτερικής βοήθειας*»²⁷⁶ (Εικ. 6.19 - 6.22).

²⁷³ Βλ. και Θέμελης, Π.Γ. *Η Αρχαία Μεσσήνη*. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2002. σ.42-112.

²⁷⁴ Παπαχατζής, Ν. *Πausανίου Μεσσηνιακά-Ηλιακά ΙΙΙ - Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.120.

²⁷⁵ Ο.π. σ.119.

²⁷⁶ Luraghi, N. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*. New York: Cambridge University Press, 2008. σ.218.

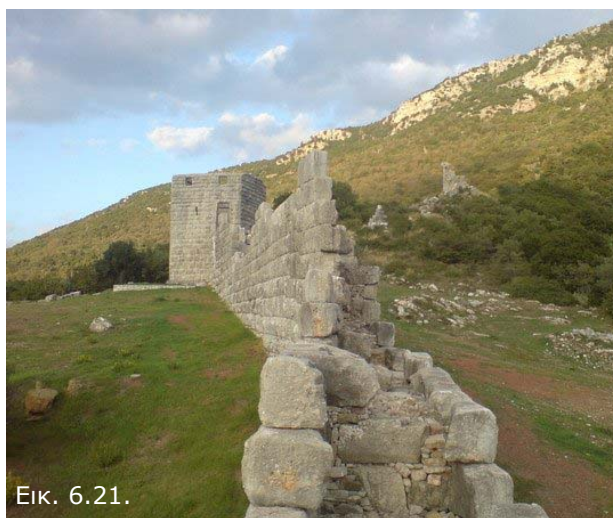
Εικ. 6.17 – 6.18. Πανοραμική άποψη των οχυρώσεων που περιέκλειαν την αρχαία πόλη και τα μνημεία αυτής (τα κεντρικά δημόσια οικοδομήματα).

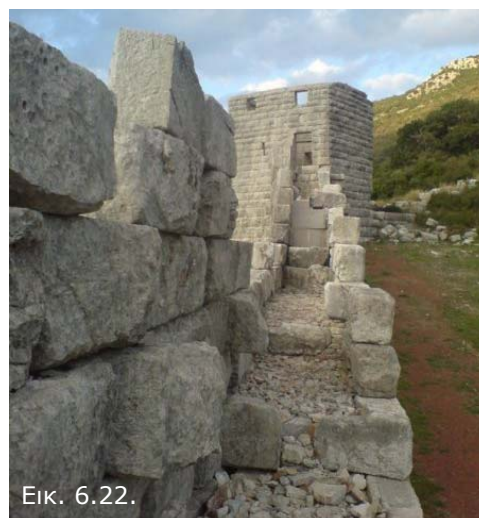
Εικ. 6.19.

Εικ. 6.20.

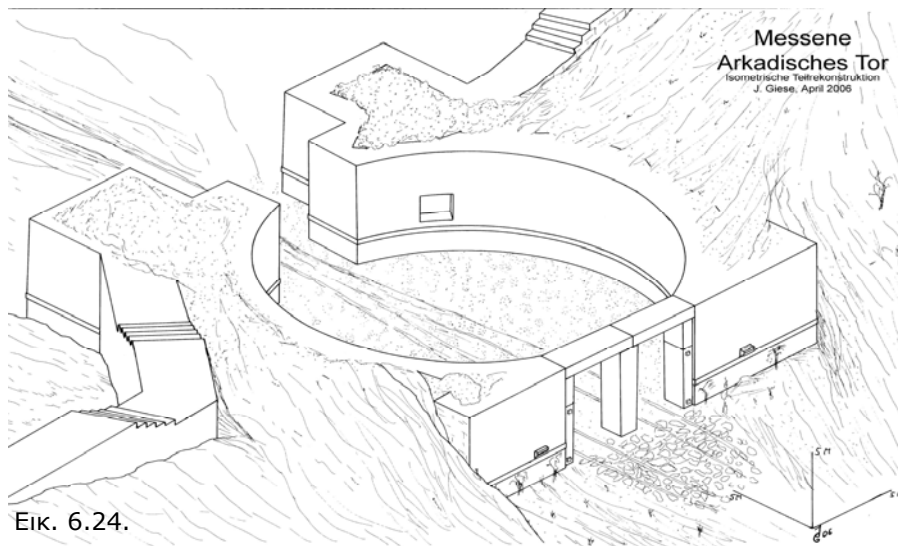
Εικ. 6.21.

Εικ. 6.22.

Εικ. 6.19 - 6.22. Οι οχυρώσεις της αρχαίας Μεσσήνης.

Η Αρκαδική πύλη συνιστά μια κυκλική κατασκευή μνημειακών διαστάσεων, διαμέτρου 19.36μ. Χτισμένη με ασβεστολιθικές ορθογώνιες πέτρες, φέρει δύο εισόδους, μια διπλή εσωτερική και μια εξωτερική, ενώ δύο τετράγωνοι πύργοι προστατεύουν από δεξιά και αριστερά την εξωτερική είσοδο. Έτσι, ο περιηγητής, αφού περάσει από το τριπλό αυτό σύστημα ελέγχου της Αρκαδικής πύλης²⁷⁷ και με πορεία προς τα ανατολικά, συναντά μετά από 850μ. περίπου το πρώτο μνημείο της πόλης, το θέατρο (Εικ. 6.23 – 6.26).

²⁷⁷ Διασφάλιζε τον εγκλωβισμό των εχθρών, ακόμα κι αν η εξωτερική πύλη είχε παραβιαστεί.

Βλ. και Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. σ.43.

Εικ. 6.25.

Εικ. 6.26.

Εικ. 6.23 - 6.26. Η Αρκαδική Πύλη.

Η έντονη κλίση του εδάφους²⁷⁸ επιτρέπει τη θέαση από αυτό το σημείο μόνο ενός τμήματος της πόλης και πιο συγκεκριμένα της αγοράς και της στέγης της παρακείμενης κρήνης Αρσινόης. Το θέατρο, εδραζόμενο οκτώ μέτρα πιο χαμηλά από το σημείο αυτό και ενταγμένο σε φυσική βραχώδη κοιλότητα του εδάφους, δεν είναι ορατό στο σύνολο του παρά μόνο τμήμα της κινητής σκηνής του (Εικ. 6.27).

²⁷⁸ Υφίσταται μια υψομετρική διαφορά εξήντα μέτρων περίπου μεταξύ του βορειότερου και νοτιότερου άκρου της κεντρικής αυτής ζώνης του αστικού ιστού, η οποία φιλοξενεί τις δημόσιες λειτουργίες της πόλης.

Εικ. 6.27. Η θέα από το θέατρο (άνω τμήμα του). Διακρίνεται τμήμα της αγοράς καθώς και η στέγη της παρακείμενης κρήνης Αρσινόης (τρισεδιάστατη ψηφιακή αναπαράσταση).

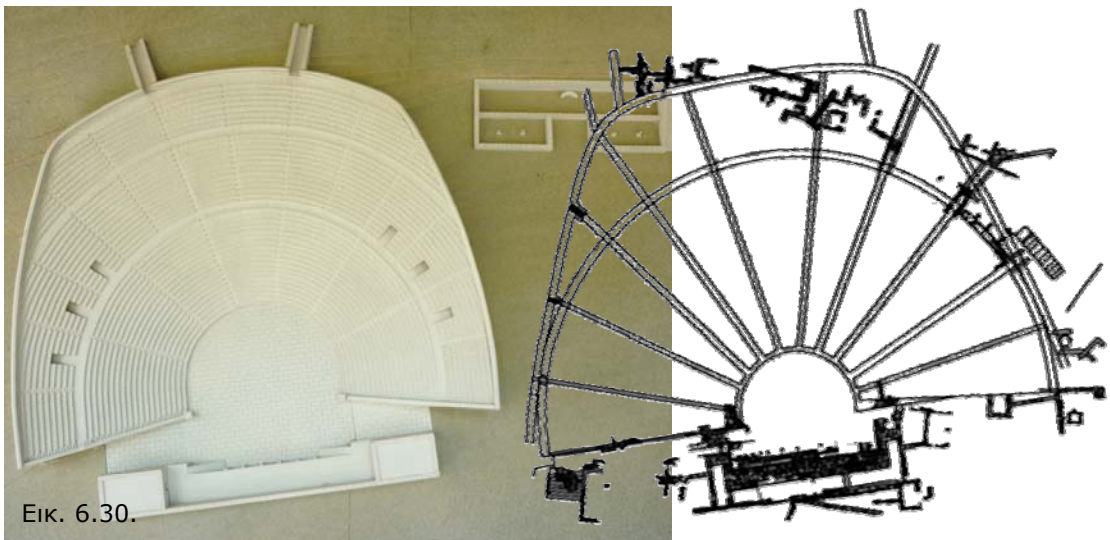
Η ανέγερση του θεάτρου, μαζί με αυτήν των παρακείμενων μνημείων της κρήνης Αρσινόης και της αγοράς, εντάσσεται στην πρώτη φάση οικοδόμησης της πόλης κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., στην οποία ανήκουν και τα οχυρωματικά έργα. Το θέατρο, ως *locus par excellence*, δηλαδή χώρος προβολής και επίδειξης της πόλης, χρησιμοποιείται και για μαζικές συγκεντρώσεις πολιτικού χαρακτήρα και αριθμεί 12.000 θέσεις, γεγονός το οποίο το καθιστά ως ένα από τα μεγαλύτερα σκηνικά οικοδομήματα της αρχαιότητας. Το κοίλο του, πλάτους 98,60μ. συγκροτείται από ισχυρό ημικυκλικό ανάλημμα, ορατό και προσιτό εξωτερικά, στοιχείο το οποίο, σε συνδυασμό με τις υψηλές οξυκόρυφες πυλίδες και τα κλιμακοστάσια ανόδου, δίνουν την εντύπωση φρουριακής δόμησης και καθιστούν το θέατρο της Μεσσήνης ιδιαίζουσα περίπτωση που προοιωνίζει τα κολοσσιαία θέατρα και αμφιθέατρα της ρωμαϊκής περιόδου (Εικ. 6.28 – 6.34).

Εικ. 6.28.

Εικ. 6.29.

Εικ. 6.30.

Εικ. 6.31.

Εικ. 6.32.

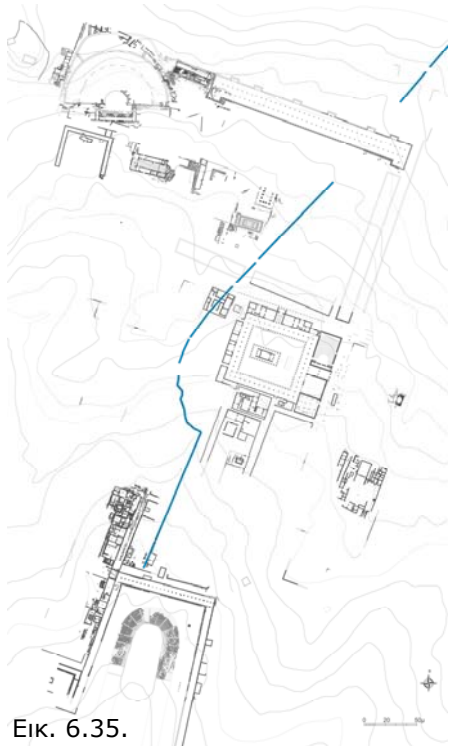
Εικ. 6.33.

Εικ. 6.34.

Εικ. 6.28 – 6.34. Απόψεις του θεάτρου και τμήμα της κινητής σκηνής του (διακρίνονται οι ράγες όπου αυτή συρόταν).

Σε ελάχιστη απόσταση από το θέατρο κι ανάμεσα σ' αυτό και στην αγορά, βρίσκεται η κρήνη Αρσινόη, η οποία τροφοδοτείται με νερό από την πηγή Κλεψύδρα στο όρος Ιθώμη (στο σημερινό χωριό Μαυρομάτι) (Εικ. 6.35 - 6.36).

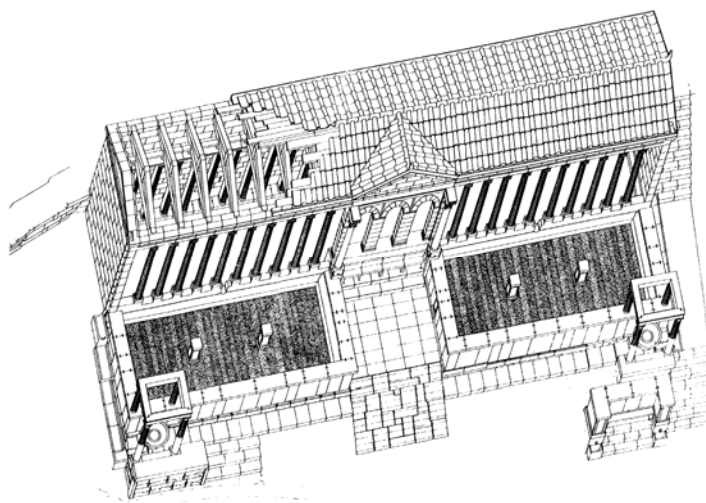
Εικ. 6.35.

Εικ. 6.36.

Εικ. 6.35 - 6.36. Η υδάτινη πορεία στην αρχαία Μεσσήνη και άποψη της πηγής Κλεψύδρας στον οικισμό Μαυρομάτι.

Συνίσταται σε μια μακρόστενη δεξαμενή μήκους 40μ. περίπου, με νότιο προσανατολισμό, η οποία εφάπτεται βόρεια σε αβαθή στοά από ιωνικούς ημικίονες. Η πρόσβαση σ' αυτή γίνεται μέσω επικλινούς επιπέδου (ράμπας) ενώ από το σημείο αυτό, δεν είναι ορατό κανένα άλλο οικοδόμημα της πόλης πέραν της αγοράς και του θεάτρου (Εικ. 6.37 - 6.40).

Εικ. 6.37.

Εικ. 6.38.

Εικ. 6.39.

Εικ. 6.40.

Εικ. 6.37 – 6.40. Σχεδιαστική αναπαράσταση και απόψεις της κρήνης Αρσινόης.

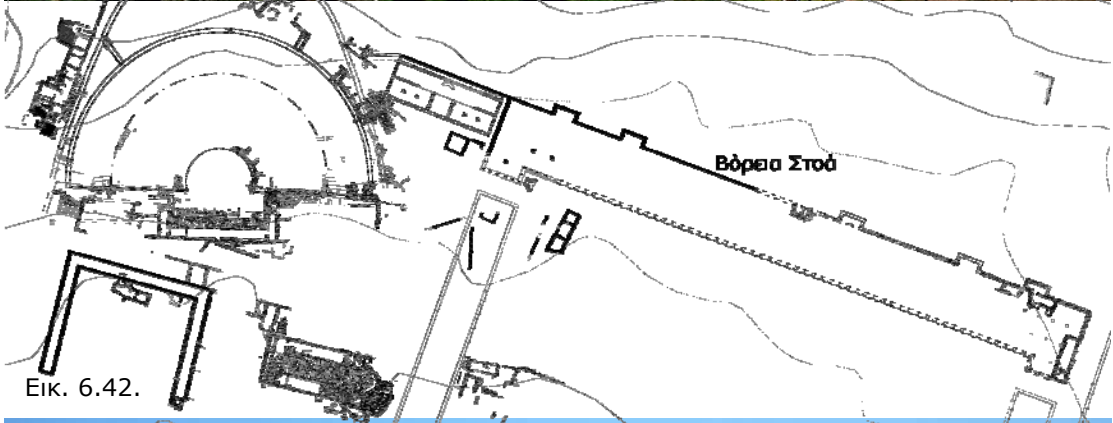
Η ανατολική πλευρά της στοάς της κρήνης αποτελεί συνέχεια του δυτικού άκρου της βόρειας στοάς της αγοράς, ήτοι του πολιτικού και οικονομικού κέντρου της πόλης. Η αγορά διαρθρώνεται σε δύο τμήματα, το βόρειο και το νότιο, εκ των οποίων το νότιο διασπάται εσωτερικά σε ένα ακόμη. Η συνολική υψομετρική διαφορά μεταξύ του βορειότερου και νοτιότερου άκρου της αγοράς είναι 8μ. ενώ η εσωτερική διαφορά των δύο επιπέδων του νότιου τμήματος διαμορφώνεται στα 2.20μ. Στο νότιο τμήμα, κεντρική θέση κατέχει ο δωρικός περίπτερος ναός της θεοποιημένης πρώτης βασίλισσας της χώρας Μεσσάνας (Μεσσήνης).

Το βόρειο τμήμα της αγοράς εδράζεται στο ίδιο επίπεδο με την κρήνη Αρσινόη και το θέατρο και η σημασία αυτή της διάρθρωσης της πόλης σε επίπεδα θα αναλυθεί λίγο παρακάτω, στο κεφάλαιο της μελέτης της πολεοδομικής οργάνωσης της αρχαίας Μεσσήνης. Η αγορά απαρτίζεται από ζεύγη ισόγειων στοών στις τρεις πλευρές της ενώ τη βόρεια πλευρά της καταλαμβάνει διώροφη στοά μήκους 186μ. και πλάτους 25,40μ. με προεξέχουσες πτέρυγες στα άκρα, η οποία φέρει τρία κλίτη οριζόμενα από δύο εσωτερικές κορινθιακές κιονοστοιχίες και μια εξωτερική δωρικού ρυθμού. Επικρατεί η άποψη²⁷⁹ ότι η βόρεια Στοά της Αγοράς ήταν «*χώρος αναψυχής και περιπάτου για τους αρχαίους Μεσσήνιους*» και στο σύνολο της συνιστούσε ένα «*δημόσιο εκθεσιακό χώρο γεμάτο με αγάλματα σημαντικών προσώπων- αθλητών, πολιτικών, ευεργετών-, τα οποία αναδείκνυαν την προσφορά τους ώστε να γίνονται παράδειγμα για τους νεότερους*». Στη νοτιοανατολική στοά γινόταν ο έλεγχος χωρητικότητας των δοχείων που περιείχαν ξηρούς καρπούς και σιτηρά από τους αγορανόμους, όπως μαρτυρά η ύπαρξη δύο λίθινων τραπεζών με κωνικές κοιλότητες μέτρησης στην άνω επιφάνεια τους (Εικ. 6.41 – 6.46).

²⁷⁹ Βλ. και Θέμελης, Π. Γ. *Ήρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Α.Α.Ε., 2000.

Εικ. 6.41

Εικ. 6.42.

Εικ. 6.43.

Εικ. 6.44.

Εικ. 6.45. Ο ναός της Μεσσήνης.

Εικ. 6.46. Διακρίνονται οι λίθινες τράπεζες στις οποίες γινόταν ο έλεγχος της χωρητικότητας σιτηρών και καρπών από τους αγορανόμους.

Εικ. 6.41 – 6.46. Πανοραμική άποψη του χώρου της αγοράς καθώς και της βόρειας στοάς της.

Η αγορά της αρχαίας Μεσσήνης ανήκει στον «Ιωνικό» τύπο και το παραλληλόγραμμο σχήμα της εντάσσεται πλήρως στις νησίδες του Ιπποδάμειου συστήματος, με το νότιο όριο της να συμπίπτει με κεντρική αρτηρία του πολεοδομικού ιστού κατευθύνσεως ανατολικά-δυτικά. Πρόσφατες ανασκαφές έφεραν στο φως τμήματα του αρδευτικού-αποστραγγιστικού συστήματος που περιβάλλει την αγορά, γεγονός που μαρτυρά την ύπαρξη φυτών, πιθανότατα για την σκίαση και τον δροσισμό των κατοίκων της αρχαίας Μεσσήνης κατά τους καλοκαιρινούς μήνες κι ιδιαίτερα σε περιπτώσεις συναθροίσεων (Εικ. 6.47 - 6.48).

Εικ. 6.47.

Εικ. 6.48.

Εικ. 6.47 - 6.48. Η κεντρική οδική αρτηρία του αστικού ιστού εφάπτεται του νοτίου ορίου της αγοράς (τοιχίο δεξιά στην πρώτη εικόνα) και τμήμα του αρδευτικού συστήματος της αγοράς.

Περίπου 4μ. πιο χαμηλά από τη νότια στοά της αγοράς, συναντά κανείς το Ασκληπιείο, τον επιφανέστερο χώρο της αρχαίας Μεσσήνης. Πρόκειται για συγκρότημα επιβλητικών δημόσιων οικοδομημάτων που συνιστούσε το κέντρο της δημόσιας ζωής, παράλληλα με την παρακείμενη αγορά. Ο Πausanίας, όπως ελέχθη ήδη, παρουσιάζει το Ασκληπιείο ως μουσείο έργων τέχνης, κυρίως αγαλμάτων και όχι ως συνηθισμένο χώρο θεραπείας ασθενών (Εικ. 6.49).

Εικ. 6.49. Πανοραμική άποψη του Ασκληπιείου της αρχαίας Μεσσήνης.

Ένας σχεδόν τετράγωνος υπαίθριος χώρος πλαισιώνεται εσωτερικά από τέσσερις στοές με διπλή κιονοστοιχία, ανοιχτές προς τον κεντρικό υπαίθριο χώρο και ουσιαστικά αποτελεί μια απόλυτα συμμετρική περίκλειστη διαμόρφωση με τον ναό του Ασκληπιού σε κεντρική θέση. Γύρω από τις στοές βρίσκονται αίθουσες και κτίσματα με δημόσιο και θρησκευτικό χαρακτήρα. Έτσι, κατά μήκος της δυτικής πτέρυγας βρίσκεται σειρά δωματίων-Οίκων, ενώ στην ανατολική πτέρυγα της περίστυλης αυλής βρίσκεται συγκρότημα τριών οικοδομημάτων: το μικρό στεγασμένο θεατροειδές Εκκλησιαστήριο, το Πρόπυλο, το Συνέδριον ή Βουλευτήριο και η αίθουσα Αρχείου του Γραμματέως των Συνέδρων (Εικ. 6.50 – 6.51).

Εικ. 6.50 – 6.51. Τα οικοδομήματα που συναποτελούν το Ασκληπιείο.

Το μεγαλύτερο μέρος του κεντρικού υπαίθριου χώρου του Ασκληπιείου καταλαμβάνεται από τον επιβλητικό δωρικό περίπτερο ναό και το μεγάλο βωμό του. Οι εξωτερικές διαστάσεις του μνημείου είναι 13,67Χ27,94μ., με συνολικό ύψος 9 μ. περίπου και εδράζεται σε τρίβαθμη κρηπίδα (Εικ. 6.52 – 6.56).

Εικ. 6.52.

Εικ. 6.53.

Εικ. 6.54.

Εικ. 6.52 – 6.56. Απόψεις του χώρου του Ασκληπιείου και του Εκκλησιαστηρίου.

Το Ασκληπιείο, μαζί με το Στάδιο και το Γυμνάσιο, ανήκουν στην δεύτερη φάση ανοικοδόμησης της πόλης κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. Η φάση αυτή συνδέεται με μια δεύτερη ανανεωμένη αφύπνιση της εθνικής συνείδησης των Μεσσηνίων που ανταποκρίνεται στο γενικότερο κλίμα πολιτικών ανακατατάξεων στην νότια Ελλάδα, κυρίως λόγω της ενεργούς συμμετοχής της Ρώμης στην νέα τάξη πραγμάτων. Αυτό το κλίμα διαμορφώνεται λίγο μετά τα γεγονότα του 215/14 π.Χ.²⁸⁰, τα οποία αποτελούν σταθμό στην κατάργηση της ολιγαρχικής διακυβέρνησης και τον εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος. *«Η ανέγερση του συγκροτήματος του Ασκληπιείου πρέπει να συντελέστηκε αμέσως μετά από αυτά τα γεγονότα και εντάσσεται σε ένα μεγαλόπνοο οικοδομικό πρόγραμμα, κατά το πρότυπο της αθηναϊκής Ακροπόλεως, με στόχο την προβολή των Μεσσηνίων ως ιδιαίτερου έθνους στην Πελοπόννησο και με βαθιές ρίζες στο προδωρικό και δωρικό παρελθόν της χώρας»²⁸¹. Για τους Μεσσήνιους, ο Ασκληπιός δεν λατρεύεται μόνο για τις θεραπευτικές του ιδιότητες αλλά κυρίως ως ο «εθνικός θεός» της αναγεννημένης Μεσσηνίας (γιος της Μεσσήνιας βασιλοπούλας Αρσινόης) (Εικ. 6.57).*

²⁸⁰ Έτος κορύφωσης κοινωνικών αναταραχών και εξέγερσης των δημοκρατικών και οικονομικά ασθενέστερων τάξεων.

²⁸¹ Θέμελης, Π. «Το Ασκληπιείο της Μεσσήνης.» Στο *Περιοδικό Ιστορίας της ελληνικής ιατρικής "Δέλτος"*, τ.40. Αθήνα, 2010. σ.22-23.

Ο περιηγητής Πausanίας προχωρώντας νότια από το Ασκληπιείο προς το Γυμνάσιο και στο ίδιο επίπεδο με το Ασκληπιείο, αναφέρει πρώτα το Ιεροθύσιο, οικοδόμημα που στεγάζει αγάλματα των δώδεκα θεών, χάλκινο ανδριάντα του Επαμεινώνδα και «αρχαίους τρίποδες», τους οποίους ο Όμηρος ονομάζει «απύρους» (Pausanias 4.32.1). Το Ιεροθύσιο, όπως και η λέξη δηλώνει, πρέπει να είχε άμεση σχέση με τους ιεροθύτες, αιρετούς ετήσιους αξιωματούχους της πόλης υπεύθυνους για τον εορτασμό των Ιθωμαίων και άλλων θρησκευτικών πανηγύρεων, οι οποίοι μνημονεύονται σε πολλές επιγραφές της Μεσσήνης σε σχέση με τους αγωνοθέτες και τους χαλιδοφόρους (οινοχόους) (Εικ. 6.58).

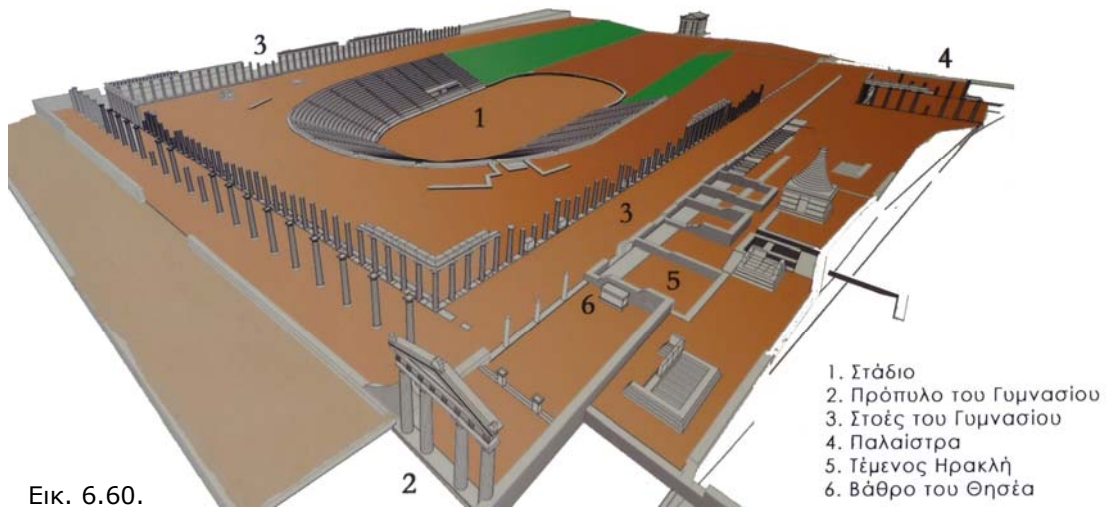
Εικ. 6.58. Η δυτική όψη του Ιεροθύσιου.

Η μεγαλύτερη τοπογραφική αλλαγή παρατηρείται κατά την πορεία από το Ασκληπιείο προς το Στάδιο και το Γυμνάσιο, η οποία διαμορφώνεται στα 36μ. (Εικ. 6.59).

Εικ. 6.59. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στο Ασκληπιείο και το Στάδιο – Γυμνάσιο.

Το Στάδιο και το Γυμνάσιο ανήκουν στα πλέον εντυπωσιακά από άποψη διατήρησης οικοδομικά συγκροτήματα και συνιστούν κέντρα της δημόσιας ζωής της πόλης και χώροι έκθεσης σημαντικών έργων τέχνης. Το βόρειο πεταλόσχημο τμήμα του Σταδίου, το οποίο εδράζεται σε φυσική κοιλότητα του εδάφους, «εκμεταλλεόμενο» το πρηνές για τους αναλημματικούς του τοίχους, περιλαμβάνει 19 κερκίδες με 18 σειρές εδωλίων, που διαχωρίζονται από κλιμακοστάσια. Περιβάλλεται από δωρικές στοές, εκ των οποίων η βόρεια είναι διπλή ενώ η ανατολική και η δυτική είναι απλές. Οι στοές αυτές ανήκουν στο Γυμνάσιο, που αποτελεί ενιαίο αρχιτεκτονικό σύνολο με το Στάδιο. Η δυτική στοά, η οποία δεν φαίνεται να συνεχίζεται ως το πέρας του στίβου, συνδέεται με περίστυλο αίθριο δωρικού ρυθμού, πλευράς 30μ. περίπου, το οποίο στεγάζει την παλαίστρα (Εικ. 6.60 - 6.66).

Εικ. 6.60.

Εικ. 6.61.

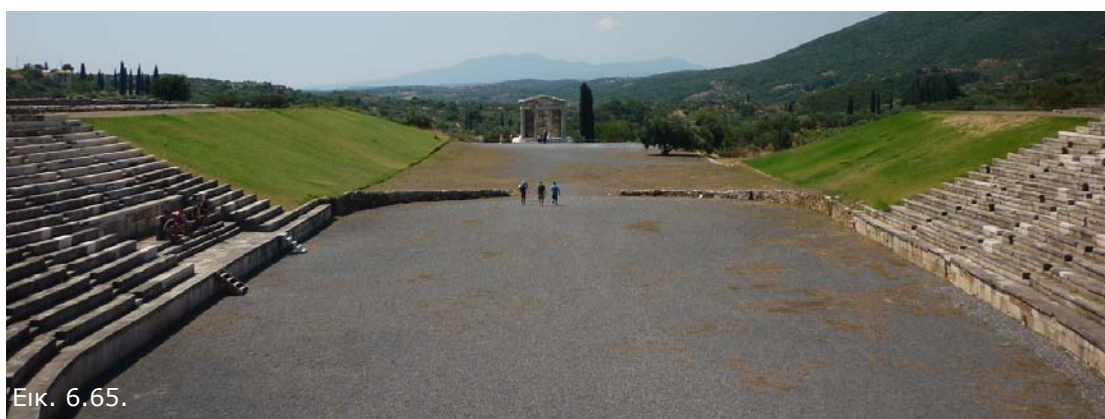
Εικ. 6.62.

Εικ. 6.63.

Εικ. 6.64.

Εικ. 6.65.

Εικ. 6.66.

Εικ. 6.60 – 6.66. Σχεδιαστική αναπαράσταση και απόψεις του Σταδίου – Γυμνασίου.

Το νότιο όριο του Σταδίου καταλαμβάνει το ηρώ-μαυσωλείο των Σαιθιδών, το οποίο έχει τη μορφή πρόστυλου τετρακιόνιου δωρικού ναού, κτισμένο πάνω σε ορθογώνιο πόδιο, που προεξέχει από το τείχος σαν προμαχώνας. Το ηρώ αυτό αποτελεί παράλληλα και το νοτιότερο τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας Μεσσήνης (Εικ. 6.67 - 6.69).

Εικ. 6.67.

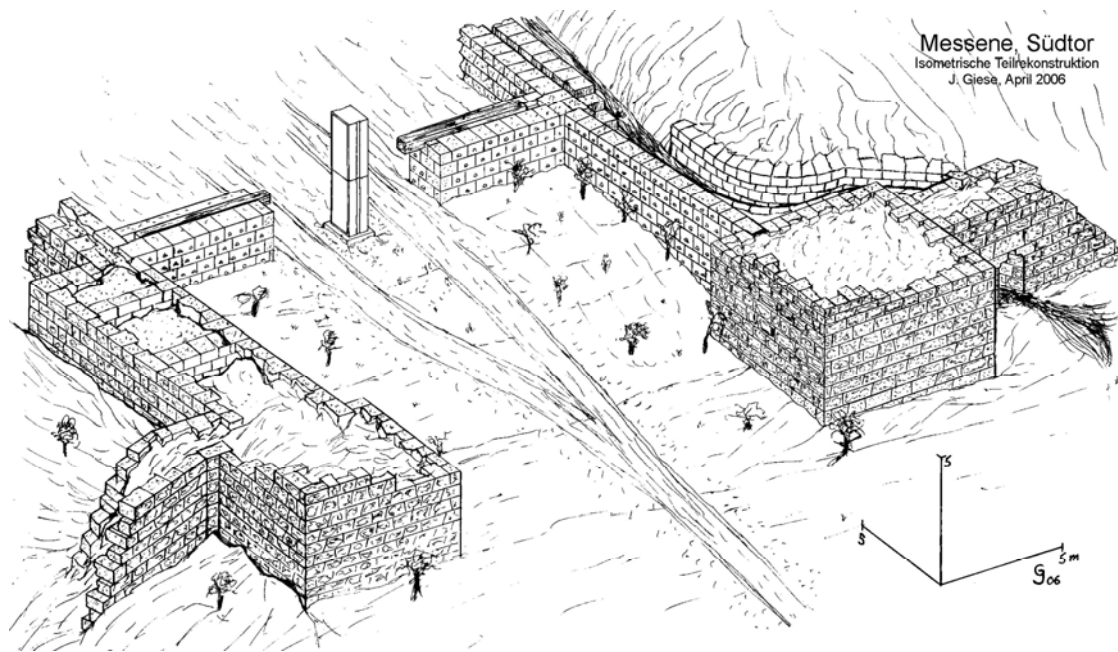
Εικ. 6.68.

Εικ. 6.67 - 6.69.
Το ηρώ - μαυσωλείο των Σαιθιδών.

Εικ. 6.69.

Η περιήγηση στο οικιστικό σύνολο της αρχαίας Μεσσήνης ολοκληρώνεται με πορεία ανατολική, παράλληλα με το οχυρωματικό τείχος, οπότε και εξέρχεται κανείς από την πόλη μέσω της Λακωνικής πύλης, η οποία καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη προς τη νέα Μονή Βουλκάνου ήδη από τον 18ο αιώνα (Εικ. 6.70).

Εικ. 6.70. Σχεδιαστική αναπαράσταση της Λακωνικής Πύλης.

6.9. ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ

Η δημιουργία οικισμού είναι συνέπεια των κοινωνικών αναγκών του ανθρώπου, για την κάλυψη των οποίων επιβάλλεται η επικοινωνία και επιδιώκεται η συνοίκηση με άλλους ανθρώπους. Τα κριτήρια χωροθέτησης των οικισμών καθορίζουν όροι οικονομικοί ή εμπορικοί, μορφές έκφρασης της συλλογικής μνήμης στο τοπίο (προϋπάρχουσες εγγραφές στον χώρο) και στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος (άμυνα, πρόσβαση, επικοινωνία, κλίμα, γεωμορφολογία). Ο ίδιος ο χαρακτήρας των οικισμών αποκαλύπτει την ιεράρχηση αυτών των κριτηρίων με βάση τις λειτουργικές και κοινωνικο-οικονομικές δομές του οικισμού. Έτσι, παράκτιοι οικισμοί αναπτύσσονται με βάση την πρόσβαση σε εμπορικές οδούς, ενώ σε αγροτικούς οικισμούς κυριαρχούν όροι που σχετίζονται με το φυσικό περιβάλλον κι εξυπηρετούν άμεσα την συγκρότηση του χώρου (πρόσβαση σε υδάτινους πόρους, γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά περιοχής, θέματα ασφάλειας – αμυντικοί λόγοι, επικοινωνία με γειτονικούς οικισμούς). Σε ένα δεύτερο επίπεδο, μετά την ιεράρχηση των κριτηρίων αυτών ως προς τη χωροθέτηση των οικισμών, οι ίδιοι οι οικισμοί πλέον ιεραρχούνται κι αυτοί με τη σειρά τους ως προς το μέγεθος (πληθυσμιακή συγκέντρωση), την εσωτερική δομή και την περιφερειακή τους ακτινοβολία (βάση της γεωπολιτικής τους θέσης).

Στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης, τα προαναφερθέντα κριτήρια χωροθέτησης ιεραρχούνται με κυρίαρχο αυτό που σχετίζεται με τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, αποδίδοντας πρωταρχική σημασία στην υπόσταση της νέας πόλης ως αντισπαρτιατικό οχυρό-πόλη. Συνεπώς, προτεραιότητα δόθηκε στην ύπαρξη υδάτινων πόρων, την αμυντική ικανότητα της περιοχής και τη διασφάλιση επικοινωνίας με γειτονικούς οικισμούς (πρόσβαση σε εμπορικές οδούς). Παράλληλα ωστόσο, εξίσου σημαντικό κριτήριο αποτελεί κι αυτό της εννοιολογικά φορτισμένης περιοχής για την πολιτισμική

συγκρότηση των Μεσσηνίων, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο²⁸².

Η συγκρότηση του κοινωνικού ιστού αποτυπώνεται στο πολεοδομικό σύστημα που εφαρμόζεται αλλά και στην ίδια τη δομή της κατοικίας. Το Ιπποδάμειο σύστημα, που στηρίζεται στις αρχές της ισονομίας, της ισοπολιτείας και της ισομοιρίας, *«ευνοεί την δημιουργία οδικών αξόνων ίσου πλάτους που αντίστοιχα, συντελούν κι αυτοί στην δημιουργία ομοίων μεταξύ τους οικοδομικών νησίδων»*. Στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης ωστόσο, απαντάται *«το σπάνιο φαινόμενο της ύπαρξης διαφορετικών μεγεθών νησίδων, το οποίο και συντελεί στη δημιουργία μεγάλων οικοπέδων»*. Αυτό οφείλεται στην πρόθεση των Μεσσηνίων να αποδείξουν ότι η νέα πρωτεύουσα επανιδρύεται στα ίχνη πρωιμότερων ιερών, γεγονός το οποίο θα αποδείκνυε πολιτισμικά την ιστορική συνέχεια τους στην πορεία των αιώνων²⁸³ (Εικ. 6.71).

²⁸² Βλ. και Κεφ. 6.4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ στην παρούσα διατριβή.

²⁸³ *Η πόλη όφειλε συνειδητά να μην δίνει την εντύπωση ότι χτίστηκε σε παρθένο έδαφος αλλά αντίθετα, ότι αναπτύσσεται σε εννοιολογικά και συμβολικά φορτισμένο τόπο, νομιμοποιώντας έτσι την επανίδρυση της σε χώρο με ιστορικές ρίζες.*

Müth, S. *Eigene Wege. Topographie und Stadtplan von Messene. Spätklassisch-hellenistischer Zeit*. I.A. 99. Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf ed., 2007. σ.306.

Αν και ανισομεγέθεις²⁸⁴, «οι πολεοδομικές νησίδες "φιλοξενούν" πάντα δεκατέσσερις οικίες διαστάσεων 14,14Χ18μ., οργανωμένες ανά επτά επί δύο σε δύο παράλληλες σειρές, συγκεκριμένου πάντα μεγέθους (255τ.μ. η κάθε οικία)»²⁸⁵. Η ομοιομορφία των οικιών ως προς το μέγεθος και την θέση τους στον αστικό ιστό καθρεφτίζει την κοινωνική συγκρότηση που στηρίζεται σε δημοκρατικές αξίες, σύμφωνα με τις οποίες όλοι είναι ίσοι, ανεξαρτήτως οικονομικής επιφάνειας²⁸⁶.

Η ύπαρξη των οικιών εντοπίζεται σε απόσταση από τα δημόσια οικοδομήματα και κυρίως προς τη δυτική πλευρά του συγκροτήματος. Ο σαφής διαχωρισμός της περιοχής κατοικίας από τις δημόσιες λειτουργίες της πόλης, η χωρική έκφραση των οποίων κατέχει κεντρική θέση στον αστικό ιστό, αποδεικνύει την πρόθεση των Μεσσηνίων για προβολή των δημοκρατικών αξιών. **Οι δημόσιοι χώροι –υπαίθριοι ή στεγασμένοι- αποτελούν το σημαντικότερο μέσο έκφρασης των αξιών της μεσσηνιακής κοινωνίας και η εγγραφή τους στον χώρο αντανακλά τα τοπικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά.**

6.10. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Στο πλαίσιο συγκεκριμένων πολιτικών προγραμμάτων που στόχευαν στην προβολή της νέας εθνικής ταυτότητας και της οικονομικής ισχύος της πόλεως, η Μεσσήνη (όπως και η Πέργαμος) δημιούργησε μνημειώδεις αρχιτεκτονικές συνθέσεις που λειτούργησαν ως πρότυπα

²⁸⁴ Συνηθέστερη διάσταση για τις νησίδες: 99Χ36 μ.

²⁸⁵ Hoepfner, W. «Der Stadtplan von Messene.» Στο Α.Α.Α., τ.35-38 (2002-2005). Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2005. σ.228.

²⁸⁶ Πιθανότατα οι οικίες μοιράζονταν στους πολίτες με κλήρο (δεν υφίσταντο δηλαδή, κριτήρια κοινωνικής διαστρωμάτωσης).

για αντίστοιχα έργα επί Ρωμαϊκής κυριαρχίας. Το εκτεταμένο οικιστικό πρόγραμμά της, αντανakλώντας τους στόχους της ιδρύσεως της νέας πόλης, υλοποιείται σε έκταση συνειδητά μεγαλύτερη της απαιτούμενης, γεγονός το οποίο ενέχει προβλήματα ασφάλειας για την ίδια την πόλη.

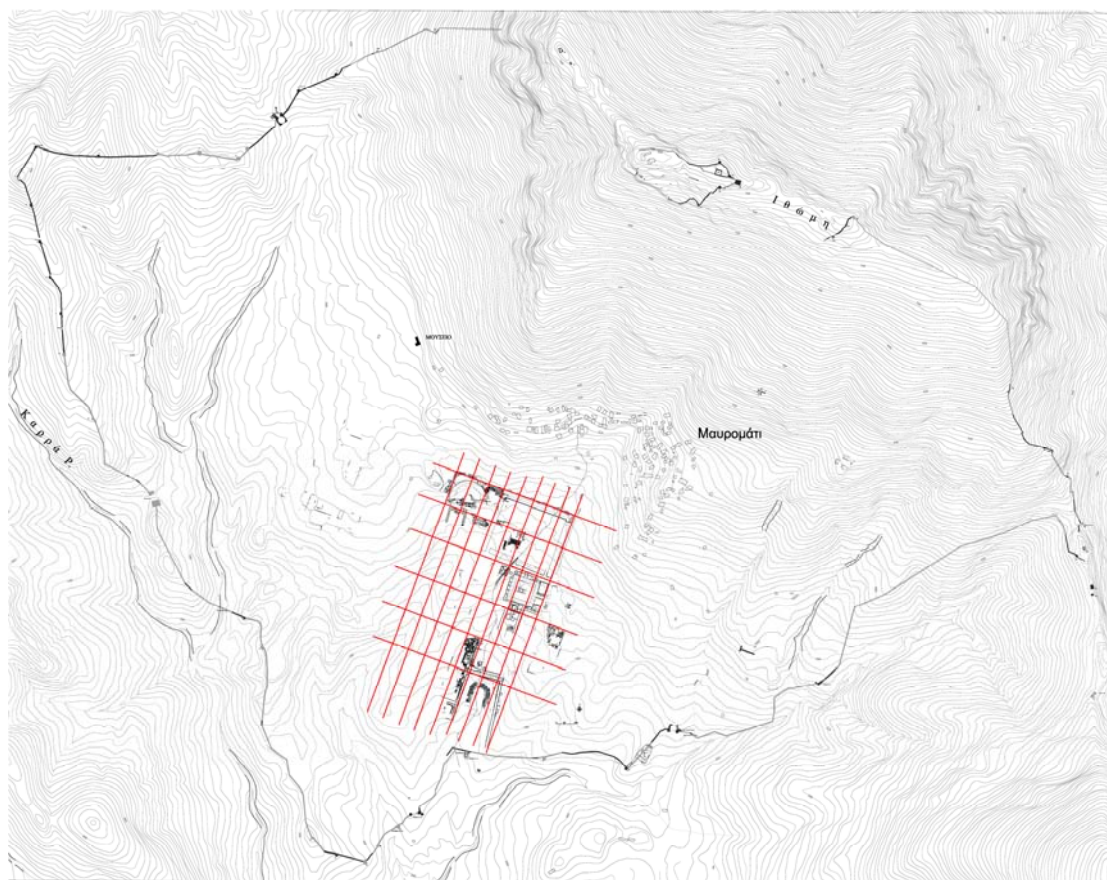
Η νέα πρωτεύουσα συγκροτείται ως ενιαίο οικιστικό σύνολο σε έξι κλιμακωτά επίπεδα με φυσική οχύρωση, αναπτύσσεται σε έντονα επικλινές έδαφος, από βορρά προς νότο και το μνημειώδες της σύνθεσης τονίζεται με απόλυτα συμμετρικές διαμορφώσεις στις οποίες ο Ναός του Ασκληπιού παίρνει δεσπόζουσα θέση στη μέση (Εικ. 6.72 - 6.74).

Εικ. 6.72 - 6.73. Τα έξι κλιμακωτά επίπεδα στα οποία διαρθρώνεται το πολεοδομικό συγκρότημα της αρχαίας Μεσσήνης.

Η ελαφρά απόκλιση του Γυμνασίου-Σταδίου από τον αρχικό Ιπποδάμειο πολεοδομικό ιστό καθώς και του Ασκληπιείου, οφείλεται στην κατασκευή τους σε μια δεύτερη φάση (3^{ος} αιώνας π.Χ.) σε σχέση με αυτήν των υπόλοιπων οικοδομημάτων (4^{ος} αιώνας π.Χ.).

Γενικά, «όλα τα οικοδομήματα της Μεσσήνης έχουν τον ίδιο προσανατολισμό και εντάσσονται μέσα στον κάναβο που δημιουργείται από οριζόντιους (με κατεύθυνση Ανατολή-Δύση) και κάθετους (με κατεύθυνση Βορρά-Νότου) δρόμους»²⁸⁷ (Εικ. 6.75).

Εικ. 6.75. Ο κάναβος του Ιπποδάμειου συστήματος στην αρχαία Μεσσήνη.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στο Ιπποδάμειο σύστημα εντάσσονται κι οι φυτεύσεις εντός των τειχών, γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι το Ιπποδάμειο σύστημα οργανώνει συνολικά τον χώρο – δομημένο κι αδόμητο (Εικ. 6.76).

²⁸⁷ Θέμελης, Π.Γ. *Η Αρχαία Μεσσήνη*. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2002. σ.40.

Η ψηφιακή τρισδιάστατη απεικόνιση, αποτέλεσε σημαντικότερη πηγή πληροφοριών σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο το αστικό σύνολο εντάσσεται στο τοπίο. Οι ενδείξεις από την επεξεργασία του ψηφιακού μοντέλου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μάλλον τα κριτήρια χωροθέτησης του οικιστικού συγκροτήματος στο σύνολό του ήταν σημαντικότερα από τα αντίστοιχα που αφορούν τη χωροθέτηση των μεμονωμένων κτισμάτων εντός του αστικού ιστού. Μια προσεκτική παρατήρηση των τομών αποκαλύπτει τις απρόσκοπτες θεάσεις της μεσσηνιακής εύφορης κοιλάδας στα νότια της Μεσσήνης, από κάθε σημείο του πολεοδομικού συγκροτήματος, με εξαίρεση το κατώτερο επίπεδο της αγοράς και το περικλειστο κτίσμα του Ασκληπιείου. Μια πιθανή εξήγηση για αυτό θα ήταν ο ίδιος ο ρόλος του Ασκληπιείου ως μουσείο έργων τέχνης και προβολής της ταυτότητας των Μεσσηνίων, γεγονός το οποίο καθιστά την επαφή με την φύση δευτερευούσης σημασίας για τον χρήστη/επισκέπτη του χώρου. Το συμπέρασμα που εξάγεται ωστόσο είναι ότι κάθε κτίσμα στο πολεοδομικό συγκρότημα επιτρέπει θεάσεις του περιβάλλοντα χώρου, πιστοποιώντας τη σημασία της σχέσης του με αυτόν.

Ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν και για την αντίστροφη βόρεια θέαση του οικιστικού συγκροτήματος (θέα προς την Ιθώμη), η οποία είναι εξίσου απρόσκοπτη από κάθε επιμέρους οίκημα. Εξαίρεση αποτελεί το Στάδιο-Γυμνάσιο, η θέα από το νότιο τμήμα του οποίου διακόπτεται από το φυσικό πρανές ενώ, μόνο ένα τμήμα του Ασκληπιείου είναι ορατό. Αυτό οφείλεται στην προαναφερθείσα **τεράστια υψομετρική διαφορά των εξήντα περίπου μέτρων** αλλά πιθανώς και στην ανάγκη «απομόνωσης» του χώρου άθλησης των Μεσσηνίων από το κέντρο της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής (θέατρο – αγορά – Ασκληπιείο), για λόγους αυτοσυγκέντρωσης (Εικ. 6.77).

Κατ' εξαίρεση, η Μεσσήνη αποτελεί παράδειγμα πόλης όπου το Ιπποδάμειο σύστημα δεν εφαρμόζεται πιστά μια και οι πολεοδομικές νησίδες είναι ανισομεγέθεις. Ωστόσο, όλα τα κτήρια προσαρμόζονται σε αυτές ή σε πολλαπλάσια της. Οι λόγοι του φαινομένου αυτού που σχετίζονται με τη «*συνειδητή και επιδεικτική αναγωγή στα πρωιμότερα ιερά*», αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο και στοιχειοθετούνται από «*τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική/γεωμετρική εποχή (π.χ. λατρεία Διός Ιθωμάτα στην Ιθώμη, κεραμικά κατάλοιπα στην αυλή του Ασκληπιείου κ.α.*²⁸⁸) και ανακαλύφθηκαν στα πλαίσια των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρίας». Επιπρόσθετα, η άποψη αυτή ενισχύεται και από το επιχείρημα του R.E. Wycherley, ο οποίος υποστηρίζει ότι στις νεοϊδρυθείσες ελληνιστικές πόλεις με Ιπποδάμειο σύστημα, «**οι ιεροί χώροι που προϋπήρχαν του νέου πολεοδομικού σχεδίου, ακολουθούσαν τον δικό τους προσανατολισμό εκτός Ιπποδάμειου συστήματος**»²⁸⁹. Μια άλλη πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να έγκειται στη γρήγορη σχεδίαση της πόλης και εκτέλεση των έργων υπό αντίστοιχη χρονική πίεση λόγω της συνεχούς απειλής της Σπάρτης. Σε κάθε περίπτωση, η στροφή των δημόσιων οικοδομημάτων ως προς τα υπόλοιπα συνιστά μια πολιτισμική θέση κατά την οποία η πόλη διαφοροποιείται ως προς τα δημόσια οικοδομήματα της.

Ως προς τη διάταξη του οικισμού, η κεντρική χωροθέτηση των δημόσιων λειτουργιών συνδέεται άμεσα και με μια σαφή ιεράρχηση του εσωτερικού οδικού δικτύου της πόλης. Ήδη αναφέρθηκε η κύρια οδική αρτηρία μεταξύ νοτίου ορίου αγοράς και Ασκληπιείου, κατευθύνσεως ανατολής-δύσης (Εικ. 6.78 – 6.79).

²⁸⁸ Ο.π. σ.15-17.

²⁸⁹ Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. σ.87-91. (σ.32 παρούσας διατριβής).

Εικ. 6.78 – 6.79. Η κύρια οδική αρτηρία του αστικού ιστού.

Το παράδοξο ωστόσο, είναι ότι, ενώ θα περίμενε κανείς η ιεράρχηση αυτή να συνδέεται και με τις κύριες πύλες της πόλης (Αρκαδική και Λακωνική), αυτό δεν συμβαίνει. Αυτό σημαίνει ότι *«οικοδομήθηκαν σε πρώτη φάση οι οχυρώσεις με τις πύλες και σε δεύτερη φάση προσαρμόστηκε το πολεοδομικό σχέδιο στο γεωμορφολογικό ανάγλυφο»*²⁹⁰.

²⁹⁰ Hoepfner, W. «Der Stadtplan von Messene.» Στο A.A.A., τ.35-38 (2002-2005). Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2005. σ.228.

Συμπερασματικά και αναγνωρίζοντας την σημασία της ίδρυσης αυτής της πόλης στην προσπάθεια αναζήτησης πολιτικής αποδοχής του νέου ανεξάρτητου έθνους των Μεσσηνίων, δικαιολογούνται μάλλον τόσο οι προθέσεις για επίδειξη της δύναμης του μεσσηνιακού κράτους μέσω του επιδιωκόμενου τεράστιου μεγέθους της πόλης όσο και η εξασφάλιση της ανάπτυξης της μέσω δωρεών.

Η αρχαία Μεσσήνη συγκροτείται ως ενιαίο οικιστικό σύνολο σε κλιμακωτά επίπεδα με φρουριακό χαρακτήρα και λειτουργεί ως «προγραμματικά κενός» χώρος που κατοικείται με πληθυσμιακά δάνεια σε περιόδους πολιορκίας της πόλης. Ο σαφής διαχωρισμός της περιοχής κατοικίας από τις δημόσιες λειτουργίες της πόλης, σε συνδυασμό με την κεντρική χωροθέτηση των τελευταίων στον αστικό ιστό, εκφράζει την πολιτισμική τους θέση ως προς τις (δημοκρατικές) αξίες της μεσσηνιακής κοινωνίας. Τέλος, η ίδια η οργάνωση της πόλης σε έξι κλιμακωτά επίπεδα καθώς και τα εκτενή αρδευτικά και αποχετευτικά έργα συνιστούν μια τοπιακή επεξεργασία υποδομής, στοιχείο ενδεικτικό τόσο της αξιολόγησης του τοπιακού υποβάθρου ως προς τη συγκρότηση της πόλης όσο και του έντεχνου σχεδιασμού της τελευταίας.

ΚΕΦ. 7. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗΣ

- 7.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ - Η ΔΙΠΛΗ ΠΟΛΗ
- 7.2. ΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
- 7.3. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑ
- 7.4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ
- 7.5. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
- 7.6. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ
- 7.7. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ – Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
- 7.8. ΦΥΣΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ
- 7.9. ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ
- 7.10. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΚΕΦ. 7. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗΣ

7.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ - Η ΔΙΠΛΗ ΠΟΛΗ

Με γνώμονα την επαλήθευση των πορισμάτων από τη μελέτη της αρχαίας Μεσσήνης, κρίθηκε σκόπιμη η σύγκριση του οικιστικού συγκροτήματος της τελευταίας με ανάλογο της ίδιας χρονικής περιόδου και με παρόμοιες συνθήκες συγκρότησης του. Η αρχαία Μεγαλόπολη αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα προς σύγκριση, μια και ιδρύεται σχεδόν ταυτόχρονα με την αρχαία Μεσσήνη, κι αυτή από τον Θηβαίο στρατηγό Επαμεινώνδα και με εξίσου εκτεταμένο οικιστικό πρόγραμμα.

Η ιδιομορφία της αρχαίας Μεγαλόπολης έγκειται στην ιδιότητα της ως «διπλής πόλης», υπό την έννοια ότι συγκροτείται ως διπλός οικισμός, ο οποίος τέμνεται από τον ποταμό Ελισσώνα: στα βόρεια εκτείνεται η «Μεγάλα Πόλις²⁹¹» ή «Μεγάλη Πόλη» και στα νότια, η «Ορεστία»²⁹². Για λόγους αποφυγής οποιασδήποτε συγχύσεως μεταξύ της «Μεγάλης Πόλης» (ως ομόσπονδης πόλης) και της Μεγάλης Πόλης ως οικιστικό σύνολο που συμπεριλαμβάνει και την «Μεγάλη Πόλη» και την «Ορεστία», στην παρούσα μελέτη θα υιοθετηθεί η ονομασία Μεγαλόπολη για το σύνολο του αρχαιολογικού χώρου που μελετάται. Η έρευνα καλείται να απαντήσει στα ίδια θέματα που τέθηκαν και για την αρχαία Μεσσήνη και εστιάζεται στα κριτήρια χωροθέτησης κτηρίων και λειτουργιών σε σχέση με το τοπίο και στις συνθήκες –πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές- που τα διαμορφώνουν.

²⁹¹ Στη δωρική διάλεκτο.

²⁹² Ο διπλός αυτός ρόλος εκφράζει τη διπλή πολιτική υπόσταση της πόλης, με την «Ορεστία» να συνιστά την πρωτεύουσα της Αρκαδικής Ομοσπονδίας και την «Μεγάλη Πόλη» να αποτελεί μια ομόσπονδη πόλη, πρωτεύουσα του Κοινού και μέλος-κράτος της Ομοσπονδίας.

Αξιοσημείωτη είναι η διαπίστωση ότι η μελέτη της αρχαίας Μεγαλόπολης καθίσταται δυσκολότερη σε σχέση με αυτήν της αρχαίας Μεσσήνης εξαιτίας της πρώιμης φάσης στην οποία βρίσκονται οι έρευνες γενικώς στην αρχαία Μεγαλόπολη έναντι της σημαντικής προόδου των ανασκαφών στην αρχαία Μεσσήνη και την αντίστοιχη τεκμηρίωση των ευρημάτων. Η διαδικασία στην αρχαία Μεγαλόπολη δυσχεραίνεται περισσότερο κι από το γεγονός ότι το οικιστικό συγκρότημά της υπέστη πλήθος καταστροφών στην πορεία της ιστορίας του, σε αντίθεση με αυτό της αρχαίας Μεσσήνης που διατηρήθηκε ανέπαφο λόγω της μακροχρόνιας ειρήνης²⁹³.

Οι πρώτοι περιηγητές στη Μεγαλόπολη ήταν οι E. Dodwell, W. Gell και W.M. Leake, την περίοδο 1801-1806, οι οποίοι κι εκδίδουν ακολούθως τις μελέτες της έρευνας τους²⁹⁴. Το 1828, τα μέλη της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μορέως περιγράφουν τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα της πόλης, ενώ το 1834 ολοκληρώνεται η σύντομη έρευνα του L. Ross. Συστηματική ανασκαφή έγινε μεταξύ 1890-1893 από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή υπό τον E. Gardner. Το 1972 κυκλοφόρησε η μελέτη του αρχιτέκτονα – αρχαιολόγου Αργύρη Πετρονώτη²⁹⁵ ενώ, είκοσι χρόνια αργότερα, ξεκίνησαν ανασκαφικές αναστηλωτικές εργασίες, υπό τη διεύθυνση του Θ. Σπυρόπουλου, σε συνεργασία με τον καθηγητή H. Lauter του Πανεπιστημίου του Marburg κι οι οποίες διήρκεσαν έως το 2002.

²⁹³ Βλ. και Κεφ. 5.1. ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ - ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΚΑΙ ΡΟΔΟΣ_ ΕΙΣΑΓΩΓΗ στην παρούσα διατριβή.

²⁹⁴ Βλ. αντίστοιχη βιβλιογραφία.

²⁹⁵ Πετρονώτης, Αργ. *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθήνα: Εκδ. Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, 1973.

7.2. ΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σε πλήρη αντιστοιχία με τη διεύρυνση των γεωγραφικών και χρονικών ορίων της έρευνας στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης, η μελέτη της αρχαίας Μεγαλόπολης εκτείνεται χρονικά εκτός των στενών ορίων της ελληνιστικής περιόδου αφού, εκ των πραγμάτων, η χρονολογία ίδρυσης της δεν εντάσσεται στην προαναφερθείσα περίοδο²⁹⁶. Επιπρόσθετα, παρατηρείται συνέχεια στις κοινωνικές και οικονομικές δομές από την ύστερη Κλασική εποχή μέχρι και μετά τη μετάβαση στα ελληνιστικά χρόνια, με αποτέλεσμα να μην θεωρείται δόκιμος για την παρούσα έρευνα ο αυστηρός χρονικός διαχωρισμός που τέθηκε εξ αρχής.

Σε επίπεδο πολεοδομικής εξέλιξης της αρχαίας Μεγαλόπολης, η ελληνιστική εποχή ενσωματώνει δύο διακριτές περιόδους, οι οποίες σχετίζονται με πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές και το αντίστοιχο αποτύπωμα τους στο τοπίο. Η πρώτη είναι η περίοδος της Μακεδονικής κυριαρχίας και η δεύτερη, η περίοδος ένταξης της αρχαίας Μεγαλόπολης στην Αχαϊκή Συμπολιτεία.

Η λήξη της τελευταίας αυτής περιόδου συντελείται το 146π.Χ., μετά την νίκη του Ρωμαίου στρατηγού Λεύκιου Μόμμιου στον Ισθμό και την ουσιαστική επικράτηση των Ρωμαίων στον νότιο ελλαδικό χώρο. Η πρώιμη αυτή Ρωμαϊοκρατία επιφέρει νέες αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης του οικιστικού συγκροτήματος της Μεγαλόπολης, οι οποίες ωστόσο, για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, δεν θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης.

²⁹⁶ Έτος ίδρυσης Μεγαλόπολης: 370π.Χ. (υστεροκλασικά χρόνια) - Ελληνιστική περίοδος: 323π.Χ. - 31π.Χ.

7.3. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑ

Η αρχαία Μεγαλόπολη βρίσκεται στον κεντρικά χωροθετημένο στην Πελοπόννησο νομό Αρκαδίας, ο οποίος συνορεύει με τους νομούς Αχαΐας, Αργολίδος, Ηλείας, Μεσσηνίας, Λακωνίας και Κορινθίας. Κατά την ελληνιστική περίοδο, αποτελούσε τμήμα της Αχαϊκής Συμπολιτείας, στην οποία προσαρτήθηκε το 235π.Χ. και στην οποία παρέμεινε μέχρι την διάλυση της Συμπολιτείας το 146π.Χ. (Εικ. 7.1).

Εικ. 7.1. Γεωγραφική θέση του νομού Αρκαδίας.

Ο νομός Αρκαδίας, κατά βάση ορεινός, «*χαρακτηρίζεται από χαμηλές θερμοκρασίες λόγω του γεωμορφολογικού ανάγλυφου και της γεωγραφικής θέσης του και θεωρείται πλούσιος σε υδάτινα στοιχεία*»²⁹⁷. Το μεγαλύτερο ποτάμι είναι ο Αλφειός με μήκος 88χλμ, ο οποίος πηγάζει από τον Ταΰγετο και στην πορεία δέχεται τα νερά διαφόρων παραποτάμων όπως του Λάδωνα, του Λούσιου, του Ελισσώνα, του Ερύμανθου κ.α.

²⁹⁷ Βλ. και Πίκουλας, Γ. *Η Νότια Μεγαλοπολίτικη χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα – Συμβολή στην τοπογραφία της*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εκδ. Horos - Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, 1988. σ.31-32.

Στο νομό Αρκαδίας βρίσκονται δύο λεκανοπέδια, της Τρίπολης και της Μεγαλόπολης. Κυριότερο λογίζεται αυτό της Μεγαλόπολης, το οποίο σχηματίζεται μεταξύ των βουνών Λυκαίου, Ταϋγέτου και Μαινάλου, εκτείνεται σε μήκος 22χλμ. και σε μέσο υψόμετρο 400μ. και στο οποίο η αρχαία Μεγαλόπολη κατέχει κεντρική θέση. Η ωοειδής λεκάνη της Μεγαλόπολης έχει επιφάνεια σχετικά επίπεδη, με πολύ χαμηλές εδαφικές κλίσεις (0-0,5%) προς τα δυτικά κι υδρεύεται από τον ποταμό Αλφειό και τους παραποτάμους του.

Με γεωμορφολογία ανάλογη της αρχαίας Μεσσήνης, η αρχαία Μεγαλόπολη περιβάλλεται κι αυτή από σύμπλεγμα ορεινών όγκων, στρατηγικής σημασίας για την προστασία της, το οποίο και αποτελείται από τα βουνά Λύκαιο στα δυτικά, Μαίναλο στα ανατολικά και βόρεια και Ταϋγετος στα νότια. Τη λεκάνη της Μεγαλόπολης διασχίζει ο Ελισσώνας, παραπόταμος του Αλφειού, ο οποίος έχει τις πηγές του στον οικισμό της Αλωνίσταινας κι εκβάλλει στον Αλφειό σε απόσταση 4χλμ. από την αρχαία πόλη²⁹⁸ (Εικ. 7.2).

Εικ. 7.2. Γεωμορφολογία του νομού Αρκαδίας.

²⁹⁸ Βλ. και Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.307-310.

Παρατηρείται λοιπόν, πλήρης αντιστοιχία γεωμορφολογικών και κλιματολογικών συνθηκών μεταξύ αρχαίας Μεγαλόπολης και Μεσσήνης, η οποία και συνίσταται στην κοινή φυσική τους προστασία από τα ορεινά συμπλέγματα που τις περιβάλλουν καθώς και στην εγκαθίδρυση τους σε εύφορες πεδιάδες λόγω του εκτεταμένου δικτύου υδάτων που τις διατρέχουν.

Η χλωρίδα της Αρκαδίας παρουσιάζει κοινά βοτανικά είδη με αυτήν της Μεσσηνίας, με χαρακτηριστικότερα την ελιά, την καστανιά, την πλατύφυλλο δρυ, την ελάτη και τη μαύρη πεύκη. Ιδιαίτερα η καστανιά αποτελεί πολύτιμο είδος για την αρκαδική οικονομία όχι μόνο λόγω του καρπού της αλλά και λόγω της εκμετάλλευσής της για οικοδομική ξυλεία²⁹⁹. Στις όχθες των ποταμών απαντώνται δάση με λεύκες, πλατάνια, φράξους, και ιτιές.

Στη λίμνη και στο μετέπειτα έλος της Μεγαλόπολης, σχηματίστηκαν στρώματα ορυκτού άνθρακα (τύρφης) τα οποία εξανθρακώθηκαν με το πέρασμα του χρόνου και σχηματίστηκαν λιγνίτες. Από το 1969 ξεκίνησε συστηματική εξόρυξη των λιγνιτικών κοιτασμάτων, η οποία γίνεται σε εγκαταστάσεις εντός του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου της Μεγαλόπολης, γεγονός που επέφερε σοβαρότατες περιβαλλοντικές αλλά και πολιτιστικές επιπτώσεις (καταστροφή των αρχαιολογικών υποστρωμάτων).

7.4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ

Όπως και στην αρχαία Μεσσήνη, η θέση της αρχαίας Μεγαλόπολης δεν είναι καθόλου τυχαία. Σε πρώτο επίπεδο, θεωρήθηκε απαραίτητη η αναζήτηση μιας ουδέτερης περιοχής, πέραν των δύο μεγάλων

²⁹⁹ Αυτό ισχύει και για τη μεσσηνιακή οικονομία. Βλ. και Κεφ. 6.7. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ – Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ στην παρούσα διατριβή.

πόλεων Μαντινείας και Τεγέας, για την ίδρυση της νέας διπλής πρωτεύουσας. Η κεντρική γεωγραφική θέση της στον νομό Αρκαδίας και γενικότερα στην Πελοπόννησο δεν αποτελεί το μοναδικό λόγο βέβαια, όπως καταθέτει και ο Πausanias στα «*Αρκαδικά*» του. «*Η νέα πόλη ιδρύθηκε στα ίχνη μικρότερων προϋπαρχόντων οικισμών και μάλιστα στα σύνορα δύο μεγάλων ιστορικών σχηματισμών, των Παρρασίων και Μαιναλίων*»³⁰⁰. Η συγκεκριμένη επιλογή είχε ιδιαίτερη ιστορική σημασία για τους Αρκάδες και ήταν συναισθηματικά φορτισμένη, αφού συνδεόταν άμεσα με στοιχεία της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Η προαναφερθείσα κεντρική χωροθέτηση της αρχαίας Μεγαλόπολης ενείχε και μια ακόμα συνιστώσα που αξιολογήθηκε ως μείζονος σημασίας από τους Αρκάδες: σύμφωνα με τον Α. Πετρονώτη, η νέα πρωτεύουσα τοποθετήθηκε «*στο κέντρο της σχηματισμένης συμμαχίας των Αρκάδων με τους Αργείους, Μεσσηνίους και Ηλείους και στη διασταύρωση των αρτηριών που οδηγούσαν στους αντίστοιχους νομούς*»³⁰¹. Με αυτόν τον σχηματισμό, η θέση της αρχαίας Μεγαλόπολης εξασφάλιζε τη δημιουργία ενός ισχυρού αντισπαρτιατικού μετώπου, αναγκαίου για την ασφάλειά της ελλείψει άλλων φυσικών οχυρώσεων. Σ' αυτήν την προαναφερθείσα έλλειψη οφείλει κανείς να προσθέσει και την στρατηγικά ευάλωτη θέση της νέας πόλης, δεδομένου ότι το οχυρωματικό της τείχος ήταν εξαιρετικά εκτενές κι ως εκ τούτου, ο έλεγχός του ήταν δύσκολος. Συνεπώς, είναι προφανές ότι η στρατηγική ασφάλεια δεν υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την επιλογή της μορφής και θέσης της πρωτεύουσας³⁰².

³⁰⁰ Βλ. και Παπαχατζής, Ν. *Πausanias Αρχαϊκά-Αρκαδικά IV - Πausanias Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.316.

³⁰¹ Πολύβιος, *Ιστορίαι Β'*. Σειρά Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων. μτφρ. Στ. Τζουμελέας - Δ. Μάνος. Αθήνα: Εκδ. Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος. §5.92.8.

³⁰² Βλ. και Roy, J. "The urban layout of Megalopolis in its civic and confederate context". In R. Westgate - N. Fischer - J. Whitley (eds) *Building Communities: House, Settlement*

Επιστρέφοντας εντούτοις, στα κυριότερα κριτήρια επιλογής της συγκεκριμένης θέσης αξίζει να σημειωθούν τόσο η δυνατότητα ελέγχου μεγάλων γεωργικών εκτάσεων όσο κι η άμεση πρόσβαση στο υδάτινο στοιχείο. Ο ποταμός Ελισσώνας προσέφερε την δυνατότητα εύκολης και γρήγορης άρδευσης της πόλης, γεγονός ζωτικής σημασίας σε περιόδους πολιορκίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, βέβαια, ο Ελισσώνας χρησιμοποιήθηκε κι ως στοιχείο πολεοδομικής οργάνωσης, συνιστώντας το όριο δύο οικιστικών συνόλων που συγκροτούσαν μια διπλή πόλη στις δύο όχθες του. Σε γενικές γραμμές, η σημασία της παρουσίας του ποταμού ως κυρίαρχου κριτηρίου χωροθέτησης των νέων οικιστικών συνόλων έχει στοιχειοθετηθεί από τη μελέτη τόσο της αρχαίας Μεσσήνης όσο και γενικότερα των πόλεων της αρχαιότητας³⁰³ (Εικ. 7.3).

Εικ. 7.3. Άποψη της Ορεστίας από τη Μεγάλη Πόλη.

and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of the Conference (Cardiff University, April 2001). London: B.S.A.S. 15, 2007. p.289.

³⁰³ Βλ. και Κεφ. 4.3. Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΘΕΣΗ – ΜΕΓΕΘΟΣ - ΟΡΓΑΝΩΣΗ στην παρούσα διατριβή.

7.5. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ³⁰⁴

Η ίδρυση της Μεγαλόπολης, αποτέλεσμα συνοικισμού των γειτονικών κωμών της³⁰⁵, οφείλεται σε απόφαση του Κοινού των Αρκάδων το 370π.Χ.³⁰⁶, έπειτα από παρακίνηση του στρατηγού Επαμεινώνδα και με σαφή στόχο τον στρατηγικό έλεγχο όλων των εμπορικών δρόμων που διέρχονταν από το Μεγαλοπολίτικο λεκανοπέδιο³⁰⁷. Έτσι, η ίδρυση της νέας πόλης κατέστησε δυνατό τον έλεγχο μιας στρατηγικά σημαντικής περιοχής από μια πόλη και μόνο.

Σύμφωνα με τον Διόδωρο (15.72.4)³⁰⁸, την πόλη αποτελούσαν 20 κώμες, οι οποίες ανήκαν στους Μαιναλίους και στους Παρράσιους, ενώ σύμφωνα με τον Πausανία (8.27.3-4)³⁰⁹, οι κώμες που την αποτελούσαν ήταν 39³¹⁰. Το Κοινό περιελάμβανε όλες τις αρκαδικές πόλεις και λειτουργούσε ως Αρκαδική Ομοσπονδία με

³⁰⁴ Ιστορικά στοιχεία από: Θέμελης, Π.Γ. «ΜΕΣΣΗΝΗ – ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ, Βίοι παράλληλοι.» Ομιλία στο *Η Βουλή των Μυρίων*. Ημερίδα της Εταιρείας Αρκαδικών Γραμμάτων και Τεχνών στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής (Αθήνα, Δεκέμβριος 2009).

³⁰⁵ Ο συνοικισμός της συγκροτήθηκε από ένα σώμα δέκα Αρκάδων οικιστών (οι οποίοι και συγκροτούσαν τη δεκαμελή Ανώτατη Οικιστική Επιτροπή) στο οποίο συμμετείχαν από δύο αντιπρόσωποι των ισχυρών πόλεων Μαντινείας, Τεγέας και Κλείτορος και από δύο των φυλετικών ομάδων Μαιναλίων και Παρρασιών. Οι τελευταίοι κατείχαν εδάφη της υπό ίδρυσης πόλης.

³⁰⁶ Το Κοινό είχε ιδρυθεί λίγο νωρίτερα την ίδια χρονιά, με πρωτοβουλία των Δημοκρατικών από την Μαντινεία και την Τεγέα κι ακριβώς έναν χρόνο μετά τη μάχη στα Λεύκτρα, όπου οι Θηβαίοι με στρατηγό τον Επαμεινώνδα εκμηδένισαν την σπαρτιατική δύναμη.

³⁰⁷ Roy, J. "Synoikizing Megalopolis: The Scope of the Synoikism and the Interests of Local Arkadian Communities." In E. Østby (eds) *Ancient Arcadia*. Proceedings of the 3rd international seminar on Ancient Arcadia (N.I.A., May 2002). Athens: Astroms ed., 2005. p.261.

³⁰⁸ Διόδωρος ο Σικελιώτης. *Άπαντα 11 - Βίβλος πεντεκαιδεκάτη*. Σειρά Αρχαία Ελληνική Γραμματεία: Οι Έλληνες, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου. Αθήνα: Εκδ. Κάκτος, 1998.

Ο ίδιος επίσης, αναφέρει ότι η κατασκευή της νέας πόλης διήρκεσε μια δεκαετία (ξ15.94.1-3.)

³⁰⁹ Παπαχατζής, Ν. *Πausανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.290-292.

³¹⁰ Στην σύσταση της πόλεως φαίνεται ότι συμμετείχαν και τρεις πολίχνες της αρκαδικής Τριπόλεως, η Καλλία, η Δίποινα και η Νώνακρις, οι οποίες βρίσκονταν στην ορεινή χώρα βόρεια του Μεθυδρίου και της Θεισάας.

καθαρὰ ἀντι-σπαρτιατικὴ πολιτικὴ, ἐπιτρέποντας ταυτόχρονα τὴν αὐτόνομη λειτουργία τῶν παλαιῶν «φυλετικῶν» πολισμάτων³¹¹.

Ἡ ἴδρυση τῆς Ὀμοσπονδίας ἦταν ἡ πρώτη καὶ τελευταία ἐπιτυχημένη προσπάθεια ἔνωσης ὅλων τῶν πόλεων τῆς Ἀρκαδίας σὲ ἐνιαίον πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ συνασπισμό, γεγονός το οποίου συνέβαλε στήν καλλιέργεια μίας (Παν)αρκαδικῆς «ἐθνικῆς» συνείδησης ποῦ διατηρήθηκε παρά τίς υποβόσκουσες ἀντιθέσεις. Ἐνα ἀπό τὰ βασικά ὄργανα λειτουργίας τοῦ Ἀρκαδικοῦ Κοινοῦ ἦταν ἡ Ὀμοσπονδιακὴ Βουλή ποῦ ὀνομαζόταν «οἱ Μύριοι» καὶ στήν ὁποία ἐκπροσωποῦνταν ἀναλογικά οἱ ἀρκαδικές πόλεις με κριτήριο τὸν πληθυσμό τοῦς. Δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ τυχόν ἡγεμονικές τάσεις συγκεκριμένων πόλεων στα ἐσωτερικά τῆς Ὀμοσπονδίας, ἐντούτοις, μεγάλες πόλεις, ὅπως ἡ Μαντίνεια καὶ ἡ ἴδια ἡ Μεγαλόπολη, ἀσκούσαν μεγαλύτερη ἐπιρροή. Σὲ κάθε περίπτωση, «*ἡ δομὴ καὶ ὁ τρόπος λειτουργίας τοῦ νέου αὐτοῦ ὀμοσπονδιακοῦ πολιτειακοῦ θεσμοῦ τῶν Μυρίων συνιστᾶ μίαν συντηρητικὴν μορφή δημοκρατικῆς ἀντιπροσώπευσης*»³¹².

Γιὰ λόγους ποῦ δὲν εἶναι γνωστοί, τὸ 363π.Χ. ἡ Ὀμοσπονδία διασπάστηκε σὲ δύο παρατάξεις, καθεμία ἀπό τίς ὁποίες διεκδικούσε γιὰ τὸν ἑαυτό τῆς τὸ δικαίωμα νὰ ἐκπροσωπεί τὴν Ὀμοσπονδία. Ἡ μίαν παράταξη, με ἔδρα τὴν Μαντίνεια, ἐξέφραζε ὀλιγαρχικές, συντηρητικές καὶ φιλοσπαρτιατικές τάσεις, ἐνῶ ἡ δεύτερη ὁμάδα ἐκπροσωπούσε τὴν Τεγέα καὶ τὴν Μεγαλόπολη. Εἶναι πιθανόν γιὰ τὴν διάσπαση αὐτὴ νὰ εὐθύνεται ὁ ἀνταγωνισμός ποῦ ὑπῆρχε ἀπό παλιὰ μετὰξὺ Τεγέας καὶ Μαντίνειας, τῶν δύο ἰσχυρῶν γειτονικῶν πόλεων τῆς Ἀρκαδίας. Οἱ δύο αὐτές παρατάξεις ἤρθαν ἀντιμέτωπες στή μάχη

³¹¹ Μόνον ἡ ἱερὴ πόλη τῆς Λυκόσουρας ἐξαιρέθηκε ἀπὸ τὴν Ὀμοσπονδία.

³¹² Glotz, G. *La cité grecque*. Bibliothèque de synthèse historique: L' Evolution de l' humanité 14. Paris: La Renaissance du livre ed., 1928. σ.436.

Larsen, J.A.O. *Greek federal states: their institutions and history*. Oxford: Clarendon Press, 1968. σ.195.

της Μαντίνειας το 362π.Χ., όπου έχασε τη ζωή του ο Επαμεινώνδας. Οι Μαντινείς είχαν ταχθεί στο πλευρό των εισβολέων Σπαρτιατών, ενώ οι Μεγαλοπολίτες βοήθησαν τους Θηβαίους. Τα δύο νέα πολιτικά μορφώματα εξακολούθησαν να λειτουργούν χωριστά, τηρώντας τους ομοσπονδιακούς θεσμούς, αλλά ασκώντας το καθένα ανεξάρτητη πολιτική. Δεν είναι γνωστό αν επήλθε ποτέ ξανά η συνένωση τους ως το 235π.Χ., οπότε και η Μεγαλόπολη εντάχθηκε στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, ακολουθώντας την τακτική και άλλων αρκαδικών πόλεων.

Η Μεγαλόπολη καταστράφηκε από τους Σπαρτιάτες υπό τον Κλεομένη Γ' το 223π.Χ., αλλά κατάφερε να ξαναβρεί την οικονομική της ευμάρεια και την πολιτική της δύναμη και να επισκευάσει τα κατεστραμμένα δημόσια οικοδομήματα πολιτικού και λατρευτικού χαρακτήρα με τη βοήθεια των συμμάχων της, συμπεριλαμβανομένης της Μεσσήνης, όπου είχαν καταφύγει για προστασία πολλοί κάτοικοί της.

7.6. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ³¹³

Η περίοδος της Μακεδονικής κυριαρχίας

Από την αρχή της ίδρυσης της Αρκαδικής Ομοσπονδίας υπέβασκε η μακρόχρονη έχθρα ανάμεσα στις δύο μεγαλύτερες αρκαδικές πόλεις, Μαντίνεια και Τεγέα. Εκδηλώθηκε το 366π.Χ. με την δολοφονία του δημοκρατικού ηγέτη της Μαντίνειας Λυκομήδη από τους ολιγαρχικούς εκ Τεγέας αντιπάλους του. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί όχι μόνο την αρχή του τέλους της ενότητας των

³¹³ Ιστορικά στοιχεία από: Θέμελης, Π. Γ. «ΜΕΣΣΗΝΗ – ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ, Βίοι παράλληλοι.» Ομιλία στο *Η Βουλή των Μυρίων*. Ημερίδα της Εταιρείας Αρκαδικών Γραμμάτων και Τεχνών στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής (Αθήνα, Δεκέμβριος 2009).

αρκαδικών ομόσπονδων πόλεων αλλά και την ίδια την αποδυνάμωση της Μεγαλόπολης από τον ρόλο της ως πρωτεύουσας της Αρκαδικής Συμπολιτείας, ευκαιρία την οποία δεν αφήνει ανεκμετάλλευτη η Σπάρτη. Το 353-352π.Χ. αποτελεί χρονολογία ορόσημο για τη μετέπειτα πορεία της Αρκαδικής Ομοσπονδίας, μια και η στροφή της προς την Μακεδονία του Φιλίππου Β΄ για βοήθεια απέναντι στην Σπαρτιατική απειλή υπονομεύει την ίδια τη δημοκρατική δομή της Ομοσπονδίας, εξυπηρετώντας τα συμφέροντα της ολιγαρχικής τάξης. Η ένταξη της Αρκαδικής Συμπολιτείας στην Αχαϊκή Συμπολιτεία το 235π.Χ. θα δημιουργήσει προβλήματα στην άσκηση της φιλομακεδονικής πολιτικής της όχι μόνο λόγω της μετατόπισης της εξουσίας στην Αχαϊκή Συμπολιτεία αλλά και λόγω της αντιμακεδονικής πολιτικής που ασκεί η τελευταία.

Δεδομένου ότι η παρουσία ελαχίστων πηγών δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, κατά την πρώτη αυτή περίοδο της ελληνιστικής εποχής στην Μεγαλόπολη δεν μπορεί να ερευνηθεί η συνάφεια της συλλογικής μνήμης των Αρκάδων με τα οικιστικά σύνολα, όπως στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης. Ωστόσο, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, **ελλείψει καθοριστικών (ή και βίαιων) τομών στην ιστορία τους, δεν πρέπει να σημειώνονται μεταβολές στον τρόπο σκέψης ή διαβίωσης των Αρκάδων από την κλασική εποχή, πέρα από αυτές που καταγράφονται στην ίδια την πολεοδομική οργάνωση της Μεγαλόπολης.** Μόνο μια μελλοντική λεπτομερής έρευνα των οικιστικών συνόλων που προϋπήρχαν της Μεγαλόπολης, καθώς και των ιερών και ταφικών μνημείων, θα μπορούσε δυνητικά να ορίσει τέτοιου είδους σχέσεις στα χωρικά σχήματα οργάνωσης.

Η Μεγαλόπολη στην Αχαϊκή Συμπολιτεία

Η καταστροφή της Μεγαλόπολης από τους Σπαρτιάτες υπό τον Κλεομένη Γ' το 223π.Χ. ήταν τεράστια αλλά όχι ολοκληρωτική. Η άμεση ανοικοδόμηση της πόλης ήταν γενικό αίτημα των επαναπατρισθέντων στην Μεγαλόπολη κατοίκων³¹⁴, όχι όμως και ο τρόπος που αυτή θα υλοποιείτο. Ένα μέρος του πληθυσμού επέμενε στον περιορισμό της έκτασης της πόλεως και του περιμετρικού τείχους της ενώ οι γαιοκτήμονες, η γνώμη των οποίων και τελικά επικράτησε, ήθελαν τη διατήρηση των παλαιών μεγεθών της πόλης.

Στην πορεία, η Μεγαλόπολη ανακτά σταδιακά την πολιτική της δύναμη και τη διοικητική της οργάνωση, πάντα όμως μέσα στο πλαίσιο της Αχαϊκής Συμπολιτείας³¹⁵. Η τελευταία δρα ως περιοριστικός παράγοντας στην ανάπτυξη της Μεγαλόπολης, δεδομένου ότι η συνύπαρξη των αρκαδικών πόλεων επί σχεδόν ίσοις όροις, τουλάχιστον απέναντι στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, είχε σοβαρές επιπτώσεις στην ιστορική πορεία της Μεγαλόπολης και του κύρους που διέθετε. Η ενδυνάμωση τους, μέσω της απόκτησης δικαιώματος αυτονομίας, κοπής νομίσματος και περιτείχισης των πόλεων, συνετέλεσε στην αποδυνάμωση της πρωτεύουσας. Επιπλέον, στις ελληνιστικές πόλεις, το εμπόριο διεξαγόταν πλέον κυρίως στους θαλασσινούς δρόμους. Συνεπώς, η αποξενωμένη από την θάλασσα Μεγαλόπολη και γενικότερα η Αρκαδία, υφίσταται τις συνέπειες του γεωγραφικού της αποκλεισμού και αποδυναμώνεται οικονομικά.

Το 220π.Χ. ξεσπά ο «Συμμαχικός πόλεμος» μεταξύ της Μακεδονικής Συμμαχίας (μαζί με την Αχαϊκή Συμπολιτεία) και της Αιτωλικής Συμπολιτείας (μαζί με Σπάρτη και Κρήτη), γεγονός το

³¹⁴ Είχαν διαφύγει στην αρχαία Μεσσήνη.

³¹⁵ Πολύβιος, *Ιστορία Β'.* Σειρά Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων. μτφρ. Στ. Τζουμελέας - Δ. Μάνος. Αθήνα: Εκδ. Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος. §5.93.5-7.

οποίο ανοίγει πλέον τον δρόμο για τη ρωμαϊκή επιρροή στα ελληνικά εδάφη.

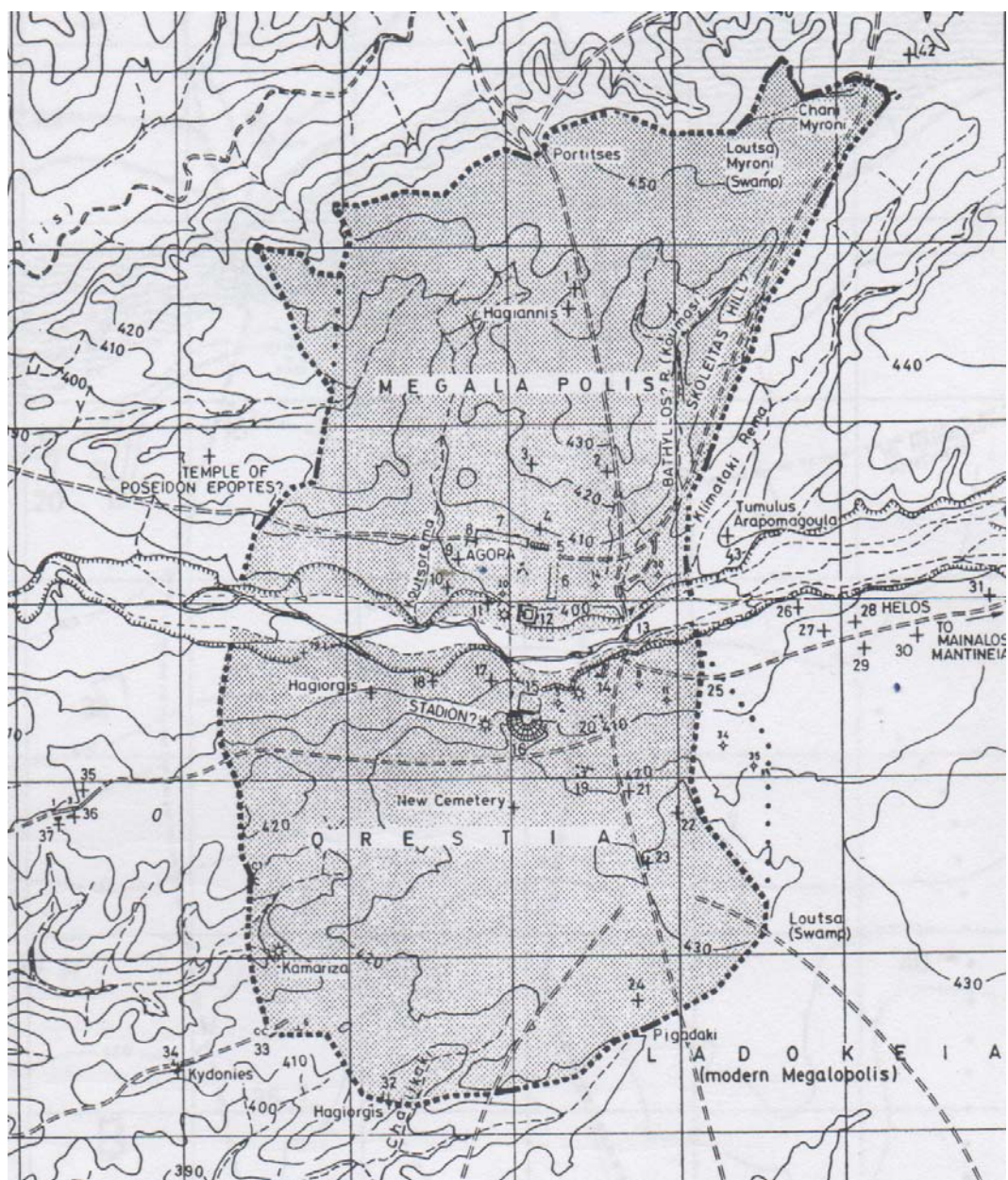
Μερικές δεκαετίες αργότερα, ο σεισμός του 169π.Χ. επιφέρει νέα καταστροφή στο οικιστικό συγκρότημα της Μεγαλόπολης (μετά από αυτή του 223π.Χ.), με σοβαρότερη αυτή των τειχών της πόλης. Οι όποιες προσπάθειες για ανοικοδόμηση της πόλης διακόπτονται βίαια από την επικράτηση των Ρωμαίων στην μάχη του 146π.Χ. στον Ισθμό, όποτε και η ρωμαϊκή κυριαρχία επιφέρει αλλαγές στην συγκρότηση των πόλεων (Εικ. 7.4).

Εικ. 7.4. Τα όρια πολιτικής επιρροής του Αρκαδικού κράτους.

7.7. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ – Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η αρχαία Μεγαλόπολη αποτελεί εξίσου ενδιαφέρον παράδειγμα διαδικασίας σχεδιασμού, εκτέλεσης και εξέλιξης της κατασκευής της με την αρχαία Μεσσήνη. Ομοίως στην περίπτωση της Μεγαλόπολης, **η πόλη λειτουργεί ως «προγραμματισμένος κενός χώρος» και συνιστά πόλη-φρούριο απέναντι στη σπαρτιατική απειλή** (Εικ. 7.5).

Εικ. 7.5. Αρχαία Μεγαλόπολη – Ένας «προγραμματισμένος κενός χώρος».

Η τεράστια έκτασή της³¹⁶, αδόμητη στο μεγαλύτερο μέρος της, δημιούργουσε την εντύπωση ερήμωσης, γεγονός το οποίο εύγλωττα καταθέτει ο Μεγαλοπολίτης ιστορικός Πολύβιος: «...τῆς Μεγάλης πόλεως, τὴν δὲ πόλιν ταύτην εἰδὼς δυσφύλακτον οὔσαν διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἐρημίαν,....»³¹⁷.

Οι οικισμοί που συναποτελούν την αρχαία Μεγαλόπολη επιβιώνουν παράλληλα με τη νεοϊδρυθείσα πρωτεύουσα κατά τον 4^ο και 3^ο αιώνα π.Χ. -έστω και υποβαθμισμένοι οικιστικά- και μάλιστα, κάποιοι εξ αυτών γνωρίζουν μεγάλη ακμή (π.χ. Αίγυς, Βελεμίνα, Ασέα), κυρίως λόγω της γεωγραφικής τους θέσης (εμπορικά σταυροδρόμια). Ο καθηγητής Γιάννης Πίκουλας, υποστηρίζει στη διδακτορική μελέτη του ότι «ο πολισμός της Μεγάλης Πόλεως είχε καθοριστικά αποτελέσματα για την οικιστική τους αυτοτέλεια και την πολιτική τους αυτονομία [...] δεν είχε όμως καταλυτικές συνέπειες»³¹⁸. Αυτό οφείλεται στον ίδιο τον χαρακτήρα της πρωτεύουσας ως «τεχνητής» πόλης που κατοικείται μόνο με πληθυσμιακά δάνεια από τους οικισμούς που τη συναποτελούν. Συνεπώς, οι πολίτες των οικισμών αυτών συγκυριακά μόνο -σε περίπτωση εχθρικής απειλής- γίνονταν και πολίτες της νέας πρωτεύουσας.

Τα εκτενή οχυρωματικά τείχη της πόλης, ενδεικτικά του φρουριακού χαρακτήρα της, εσώκλειαν μια έκταση που συμπεριελάμβανε τόσο τις δύο πόλεις όσο και τεράστιους ανοιχτούς

³¹⁶ Η έκτασή της (όπως και αντίστοιχα της αρχαίας Μεσσήνης) θεωρείτο «τεράστια» σε σχέση με τις υπόλοιπες ελληνοιστικές πόλεις. Ενδεικτικά (περίπου):

Αρχαία Μεσσήνη: 2.900 στρμ. - Αρχαία Μεγαλόπολη: 3.500 στρμ.- Μίλητος: 1360στρμ.
Ρόδος: 900στρμ. - Κασσώπη: 400 στρμ. - Πριήνη: 370 στρμ. - Όλυθος: 200 στρμ.

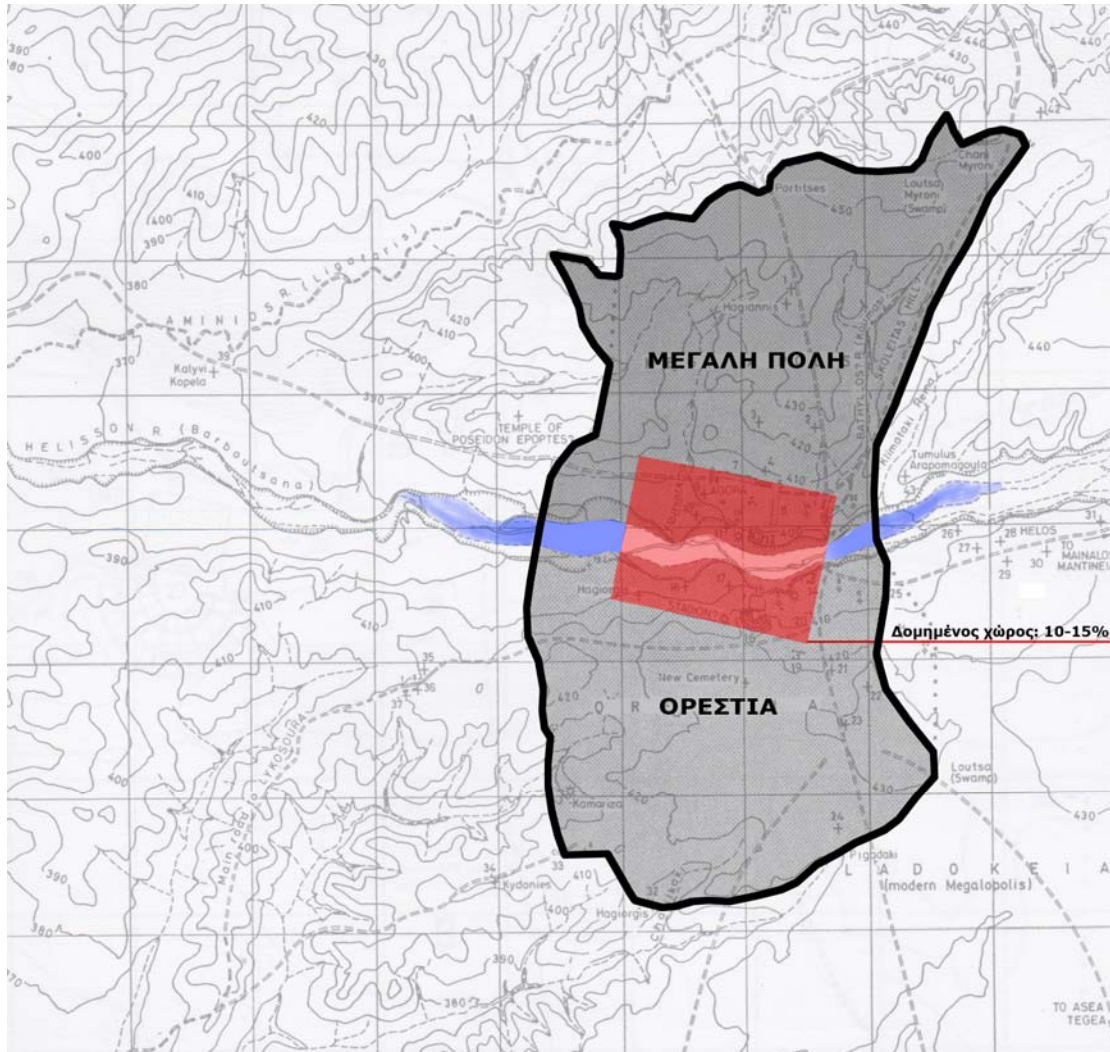
³¹⁷ Πολύβιος, *Ιστορίαί Β΄*. Σειρά Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων. μτφρ. Στ. Τζουμελέας - Δ. Μάνος. Αθήνα: Εκδ. Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος.

Στην εξαιρετικά μεγάλη έκταση της οφείλεται άλλωστε και η ονομασία της.

³¹⁸ Πίκουλας, Γ. *Η Νότια Μεγαλοπολίτικη χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα - Συμβολή στην τοπογραφία της*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εκδ. Hogos - Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, 1988.

χώρους -καλλιεργήσιμες πεδινές εκτάσεις ως επί το πλείστον, οι οποίες διεσφάλιζαν τη γεωργική αυτάρκεια της πόλης σε περίπτωση πολιορκίας. Η ευνοϊκή γεωγραφική της θέση καθώς κι η ύπαρξη υδάτινου στοιχείου εντός των τειχών της κατέστησαν τη Μεγαλόπολη μια πόλη με σημαντική ανάπτυξη και πλούτο κατά την ελληνιστική περίοδο.

Ο χαρακτήρας της Μεγαλόπολης ως διπλού οικισμού (δίδυμης πόλης) αποτελεί μοναδική πολεοδομική λύση για την αρχαιότητα. Η νέα πόλη οργανώνεται ταυτόχρονα ως πρωτεύουσα ομόσπονδου μέλους συμπολιτείας και πρωτεύουσα της συμπολιτειακής ομοσπονδίας, υιοθετώντας έτσι έναν διπλό πολιτικό χαρακτήρα. Η συνύπαρξη δύο διακριτών πρωτευουσών αποτέλεσε εξαρχής καθοριστικό παράγοντα για την ίδρυση της, λαμβάνοντας υπόψη τις διαιρετικές τάσεις εντός της Ομοσπονδίας. Για αμυντικούς λόγους, η μία πόλη έπρεπε να υφίσταται ανεξάρτητα από την άλλη και ταυτόχρονα να συνυπάρχει με αυτήν. Η ίδρυση εκ νέου πρωτεύουσας της Αρκαδικής Ομοσπονδίας με προγραμματικό χαρακτήρα αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο που διαφοροποιεί την Ομοσπονδία αυτή από την Αχαϊκή και την Αιτωλική Συμπολιτεία. Στην μεν πρώτη περίπτωση της Αχαϊκής Συμπολιτείας δεν υπήρχε σταθερή πρωτεύουσα ενώ στην δεύτερη της Αιτωλικής απλά ενισχύθηκε η υφιστάμενη πρωτεύουσα, η Θήβα (Εικ. 7.6).

Εικ. 7.6. Αρχαία Μεγαλόπολη: μια δίδυμη πόλη φρουριακού χαρακτήρα.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα στην Μεγαλόπολη μαρτυρούν μια συντηρητική και κλειστή κοινωνία, με οικονομία κατά κύριο λόγο αγροτική, η οποία στηρίζεται στην αμπελουργία καθώς και στην καλλιέργεια δημητριακών (σιτάρι, κριθάρι) και οσπρίων. Η κτηνοτροφία είναι επίσης σημαντικός κλάδος της μεγαλοπολίτικης οικονομίας, όπως και το εμπόριο σιτηρών, δερμάτων, μαλλιού και μύρων. Η κατασκευή της Μυροπώλιδος στοάς τον 3^ο αιώνα π.Χ. είναι ενδεικτική της άνθισης του τελευταίου.

Στα προαναφερθέντα οφείλει κανείς να προσθέσει κι έναν ακόμα σημαντικό κλάδο της οικονομίας, ο οποίος και σχετίζεται με το σύνολο των αρκαδικών πόλεων. Η Αρκαδία, κατεξοχήν ορεινή περιοχή, φημίζεται στην ελληνιστική περίοδο για τα μεγάλα αποθέματα ξυλείας, την οποία και εξάγει στην Αχαΐα-Κορινθία, την Εύβοια, την αρχαία Λοκρίδα και την Ιταλία, όπως μαρτυρούν τα αντίστοιχα νομισματικά ευρήματα³¹⁹ (Εικ. 7.7).

Εικ. 7.7. Οι εμπορικές σχέσεις της αρχαίας Μεγαλόπολης με πόλεις του ελλαδικού χώρου και του εξωτερικού.

³¹⁹ Densgate, J.A. "The triobols of Megalopolis." In *A.N.S.M.N.*, vol. 13 (1967). σ.23, 58-59, 101-106.

Thompson, M. "A hoard of greek federal silver." In *Hesperia*, vol.8 (1939). p.116-154.

«Σε γενικές γραμμές, η Μεγαλόπολη μαζί με τη Μαντίνεια θεωρούνται οι πιο πλούσιες αρκαδικές πόλεις»³²⁰. Ειδικά η Μεγαλόπολη, πέρα από τις χορηγίες που δέχεται για την ανέγερση οικοδομημάτων κατά καιρούς, στηρίζει την περιουσία της σε τακτικά έσοδα από ποικίλες πηγές, όπως οι φόροι, οι εισφορές (πανελλήνιος θεσμός), οι εκάστοτε πολεμικές λείες αλλά και οι πρόσοδοι από την κρατική περιουσία. Τα ενοίκια των καταστημάτων στην κρατική στοά «Μυρόπωλις» αποτελούσαν σημαντική πηγή εσόδων για το κράτος, και το ίδιο μάλλον ισχύει για την Αριστάνδρειο στοά.

Σε πλήρη αντιστοιχία με την αρχαία Μεσσήνη, η αρχαία Μεγαλόπολη οφείλει την εύρωστη οικονομική ζωή και την βιωσιμότητα της στην σταθερή τροφοδοσία του αστικού κέντρου της από την γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή της υπαίθρου.

³²⁰ Πετρονώτης, Αργ. *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθήνα: Εκδ. Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, 1973. σ.197.

Dengate, J.A. "The triobols of Megalopolis." In A.N.S.M.N., vol. 13 (1967). σ.101-102.

7.8. ΦΥΣΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Ο ευρύτερος χώρος της αρχαίας Μεγαλόπολης βρίσκεται στα βορειοδυτικά προάστια της σημερινής Μεγαλόπολης, 35χλμ. δυτικά της Τρίπολης και κοντά στον δρόμο Μεγαλόπολης-Καρύταινας. Εκτείνεται σε χώρο 3.500στρμ. του λεκανοπεδίου Μεγαλοπόλεως και νοείται ως το σύνολο των δύο τμημάτων της πόλης και του ποταμού Ελισσώνα που την τέμνει σχεδόν στην μέση³²¹. Ο αρχαιολογικός χώρος περιλαμβάνει την οχύρωση και την εντός των τειχών «διπλή πόλη» με τα δημόσια κτήρια πολιτικού και λατρευτικού χαρακτήρα (το θέατρο, το Θερσίλειο, την αγορά, το βουλευτήριο, τα ιερά και το Γυμνάσιο), τα άλση γύρω από αυτά και τις λίγες οικίες που χωροθετούνται σε απόσταση από τις δημόσιες λειτουργίες της πόλης (Εικ. 7.8 – 7.9).

Εικ. 7.8. Η αρχαία Μεγαλόπολη.

³²¹ Η Μεγάλη πόλη έχει έκταση περίπου 1.800στρμ. και η Ορεστία 1.700στρμ.

Εικ. 7.9. Ο ευρύτερος χώρος της αρχαίας Μεγαλόπολης.

«Παυσανίου Περιήγησις» και περιγραφή της αρχαίας Μεγαλόπολης

Ο περιηγητής Παυσανίας επισκέπτεται τη Μεγαλόπολη περίπου το 170-175μ.Χ. κι η διαδρομή αυτή καταγράφεται στα «*Αρκαδικά*» του (8.27.1-8.27.15 και 8.30.1-8.34.4)³²². Περιγράφει αναλυτικά όλα τα δημόσια κτήρια και στις δύο πόλεις που συνιστούν τη Μεγαλόπολη, κάνοντας ειδική μνεία στην εικόνα ερήμωσης της πόλης, χωρίς όμως να αποσαφηνίζει αν οφείλεται στην δεδομένη τεράστια έκταση της ή σε καταστροφή.

Εισερχόμενος στη Μεγάλη Πόλη από τον δυτικό άξονα Θωκνίας – Τραπεζούντας, περιγράφει πρώτα την αγορά με όλα τα επιμέρους κτίσματα της και ειδικότερα, το ιερό του Λύκαιου Διός, τη Φιλίππειο στοά, τη στοά του Αριστόδημου, την Αριστάνδρειο στοά, το ιερό του Διός Σωτήρος και το Βουλευτήριο. Αναφέρεται εκτενώς στο ιερό των Μεγάλων Θεών και το άλσος πίσω απ' αυτό, καθώς και στα εντυπωσιακά έργα τέχνης του Δαμοφώντα που κοσμούν την Μεγάλη Πόλη. Στα δυτικά της αγοράς σημειώνει την ύπαρξη του Γυμνασίου και περνώντας απέναντι (μάλλον μέσω γέφυρας που συνέδεε την αγορά με το θέατρο), εισέρχεται στην Ορεστία.

Εντυπωσιάζεται από το θέατρο, το «*μεγαλύτερο απ' όλα τα άλλα ελληνικά θέατρα*» και διαπιστώνει την ύπαρξη πηγής εντός αυτού, η οποία «*δεν στερεύει*». Στη συνέχεια, μνημονεύει τα θεμέλια του Θερσιλείου κι αναχωρεί από την Ορεστία³²³, αποδίδοντας την ερήμωση της πόλης στην κοινή της μοίρα με τόσες άλλες φημισμένες πόλεις³²⁴.

³²² Παπαχατζής, Ν. 2004. *Παυσανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.290-295, 308-320.

³²³ Ο.π. σ.307-321.

³²⁴ Μυκήνες, Δήλος, Νινεβί, Θήβα, Ορχομενός, Βαβυλώνα, Τίρυνθα Αργολίδος.

Ο.π. σ.321-322.

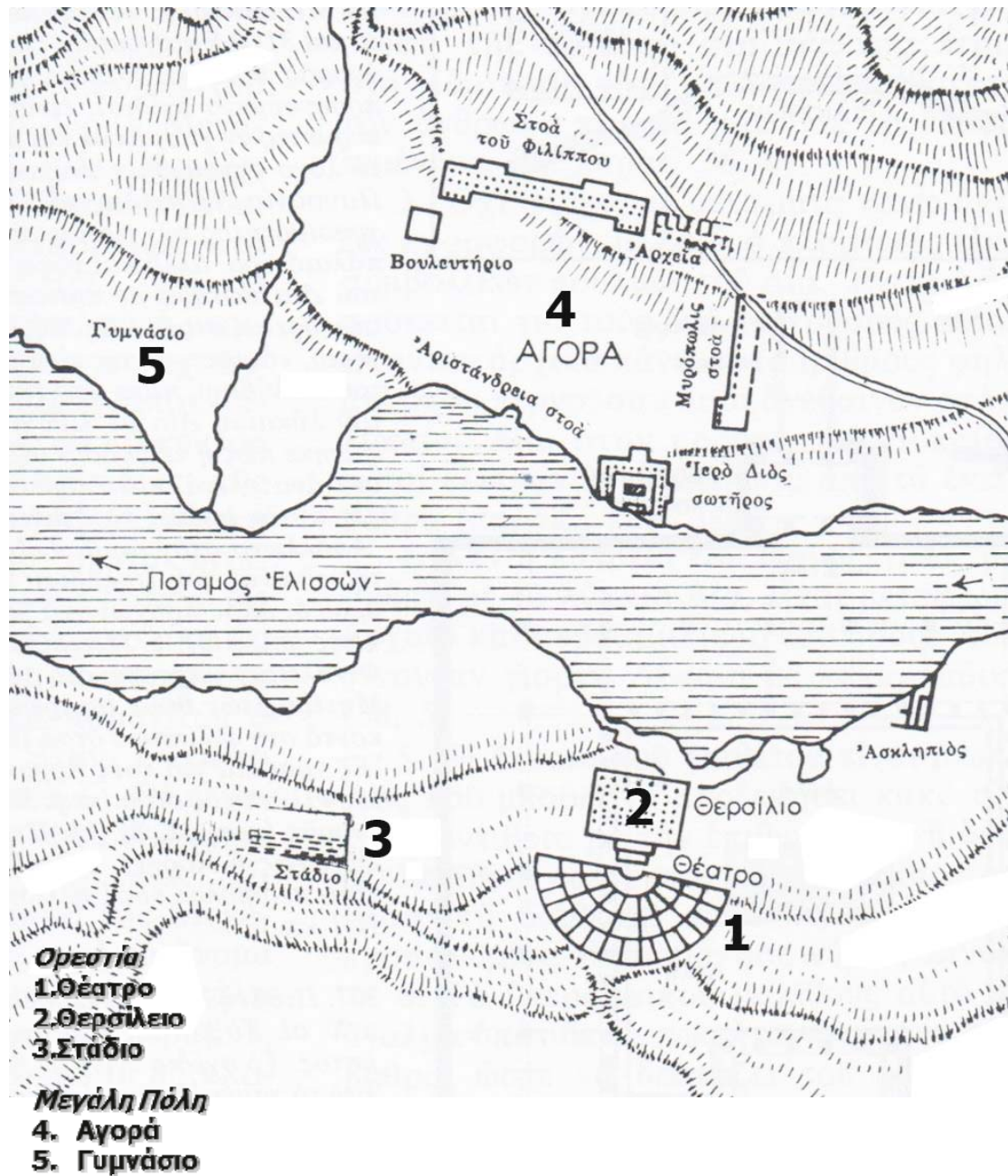
Οι οχυρώσεις και τα μνημεία -

Ο συσχετισμός δομικών κατασκευών και φυσικού τοπιακού υποβάθρου³²⁵

Προσεγγίζοντας κανείς την αρχαία Μεγαλόπολη από το νότιο άξονα Σπάρτης - Μεσσήνης αντικρίζει πρώτα ελάχιστα ίχνη των οχυρωματικών κατασκευών που περικλείουν την αρχαία πόλη. Δεδομένης της ανυπαρξίας φυσικού οχυρού για την πεδινή Μεγαλόπολη, ήταν στρατηγικής σημασίας η κατασκευή ισχυρής οχύρωσης για αμυντικούς λόγους. Τα τείχη της πόλης, μήκους 9.500χλμ περίπου, ήταν πλίνθινα με λίθινη θεμελίωση και η προχειρότητα της κατασκευής τους δεν επέτρεψε τη διατήρησή τους μέχρι την σύγχρονη εποχή. Η οχύρωση, με πρότυπο αλλά όχι εφάμιλλη της αντίστοιχης στην αρχαία Μεσσήνη, έχει κατά διαστήματα πύργους ποικίλου μεγέθους, ανάλογα με τις αμυντικές ανάγκες των εκάστοτε σημείων στα οποία αυτοί χωροθετούνται. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν την ύπαρξη τεσσάρων πύργων στην όχθη του ποταμού Ελισσώνα, ακριβώς εκεί δηλαδή, όπου η ασυνέχεια του τείχους δημιουργεί πρόβλημα για την ασφάλεια της πόλης. Ωστόσο, η θέση αυτών των πύργων φαντάζει σήμερα κάπως παράταιρη, μια και η κοίτη του ποταμού στην αρχαιότητα ήταν διαφορετική. Στη μακρόχρονη ιστορία της Μεγαλόπολης, τα τείχη υπέστησαν ζημιές, επιδιορθώσεις και ανακατασκευές, ενώ μετά την ολοκληρωτική καταστροφή τους από τον Κλεομένη Γ' το 223π.Χ., ανοικοδομήθηκαν πάνω στα παλιά θεμέλια, χωρίς να αλλοιωθεί το μήκος τους.

³²⁵ Αρχιτεκτονικά στοιχεία από: Θέμελης, Π.Γ. «*ΜΕΣΣΗΝΗ – ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ, Βίοι παράλληλοι.*» Ομιλία στο *Η Βουλή των Μυρίων*. Ημερίδα της Εταιρείας Αρκαδικών Γραμμάτων και Τεχνών στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής (Αθήνα, Δεκέμβριος 2009).

Με πορεία βόρεια προς τον οδικό άξονα Γόρτυνας - Ολυμπίας, συναντά κανείς στα δυτικά τα κύρια οικοδομήματα που συνιστούν την Ορεστιά (Εικ. 7.10).

Εικ. 7.10. Τα δημόσια οικοδομήματα της διδυμης πόλης.

Πρώτα αποκαλύπτεται το θέατρο, όπου γίνονταν οι συνελεύσεις των Αρκάδων ή των μελών της Αχαϊκής Συμπολιτείας, ενταγμένο πλήρως σε φυσική κοιλότητα του εδάφους. Βρίσκεται στην αριστερή όχθη του ποταμού Ελισσώνα, στο νότιο μέρος της διπλής πόλης και συνδέεται με την αγορά κατά πάσα πιθανότητα με γέφυρα. Ο Πausανίας³²⁶ αναφέρει ότι ήταν το μεγαλύτερο θέατρο της αρχαίας Ελλάδας, με διάμετρο 130μ., χωρητικότητα 18.000-20.000 θεατών κι εξαιρετική ακουστική. Κατασκευάστηκε από τον Αργεΐτη Πολύκλειτο λίγο μετά το 370π.Χ. κι ήταν σε συνεχή χρήση ως και τη ρωμαϊκή εποχή. Τα υψηλά αναλημματικά τοιχία του θεάτρου θυμίζουν τα οχυρωματικά έργα του 4^{ου} αι. π.Χ. και παραπέμπουν άμεσα στο μνημειώδες θέατρο της αρχαίας Μεσσήνης (Εικ. 7.11 – 7.12).

³²⁶ “Η δε επέκεινα του ποταμού μοίρα η κατά μεσηβρίαν παρείχεται ες μνήμην θέατρον μέγιστον των εν τη Ελλάδι”. Παπαχατζής, Ν. *Πausανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.317-318.

Εικ. 7.12.

Εικ. 7.11 – 7.12. Το θέατρο της αρχαίας Μεγαλόπολης.

Η ορχήστρα, διαμέτρου 30,20μ., θεωρείται η μεγαλύτερη του αρχαίου ελληνικού κόσμου και περιβάλλεται από λίθινο οχετό που περισυνέλεγε τα όμβρια ύδατα από το κοίλο³²⁷. Από τη βάση του τελευταίου ξεκινούν ακτινωτά δέκα κλίμακες, χωρίζοντας τον χώρο σε εννέα κερκίδες με πενήντα πέντε σειρές λίθινων καθισμάτων, ενώ δύο διαζώματα το διαιρούν σε τρεις ζώνες. Στην κάτω ζώνη (πρώτη σειρά) υπάρχει η λεγόμενη προεδρία με είκοσι μία σειρές εδωλίων, στη δεύτερη είκοσι δύο σειρές εδωλίων, ενώ στην τρίτη δεκαεπτά σειρές εδωλίων³²⁸ (Εικ. 7.13 – 7.14).

³²⁷ Αυτό πιθανόν σχετίζεται με την πηγή που αναφέρει ο Πausanias ότι υπήρχε εντός του θεάτρου ("αένα ός έστιν ύδατος πηγή").

³²⁸ Η προεδρία κάθε κερκίδας φέρει λαξευμένο στο ερεισίνωτο το όνομα της φυλής (X6) στην οποία αντιστοιχεί η κερκίδα (2^{ος} αι. π.Χ.): Απολλωνίας, Παναθαναίας, Ηρακλείας, Πανίας, [Ηρ]αίας, Αρκαδισίας. Τα επίσημα καθίσματα στην προεδρία είναι διαμορφωμένα ως θρόνοι.

Εικ. 7.13.

Εικ. 7.14

Εικ. 7.13 – 7.14. Τμήμα του κοίλου του θεάτρου με την προεδρία καθώς και του οχετού που περισυνέλεγε τα όμβρια ύδατα.

Η πρωτοτυπία του θεάτρου της αρχαίας Μεγαλόπολης έγκειται, πέραν του μεγέθους του, στην έλλειψη μόνιμης σκηνής. Το ρόλο της τελευταίας κατέχει το πρόπυλο του παρακείμενου δημόσιου κτίσματος, του Θερσιλείου. Έτσι, ο κύκλος της ορχήστρας εφάπτεται με το δωρικό προστώο του Θερσιλείου, καθιστώντας το θέατρο μαζί με το Θερσίλειο μια ενιαία αρχιτεκτονική σύνθεση/κατασκευή. Στη δυτική πάροδο υφίσταται ένα στενόμακρο οίκημα μήκους 35,36μ. και πλάτους 8,23μ., η σκηνοθήκη, εντός της οποίας σύρεται επί τροχών η ξύλινη κινητή σκηνή. Το 2ο αι. π.Χ. κατασκευάσθηκε σταθερό λίθινο προσκήνιο που αποτέλεσε τη νέα μόνιμη σκηνή του θεάτρου³²⁹ (Εικ. 7.15 – 7.16).

³²⁹ Θέμελης, Π.Γ. «ΜΕΣΣΗΝΗ – ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ, Βίοι παράλληλοι.» Ομιλία στο *Η Βουλή των Μυρίων*. Ημερίδα της Εταιρείας Αρκαδικών Γραμμάτων και Τεχνών στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής (Αθήνα, Δεκέμβριος 2009).

Εικ. 7.15 – 7.16. Άποψη της ενιαίας αρχιτεκτονικής σύνθεσης θεάτρου – Θερσιλείου και της βάσης του πρόπυλου του τελευταίου.

Δυτικότερα του θεάτρου εκτείνεται το στάδιο, οι κερκίδες του οποίου εκμεταλλεύονται τα φυσικά πρανή του εδάφους. Η χωροθέτηση του σχετίζεται και με την ύπαρξη υδάτινης πηγής στην ανατολική πλευρά του (πηγή του Διονύσου), η οποία κάλυπτε τις ανάγκες των μαθητών/αθλητών. Νοτιότερα του σταδίου, σε λοφίσκο βρίσκεται ο ναός του Ηρακλή και του Ερμή, από τον οποίο διασώζεται μόνο ο βωμός.

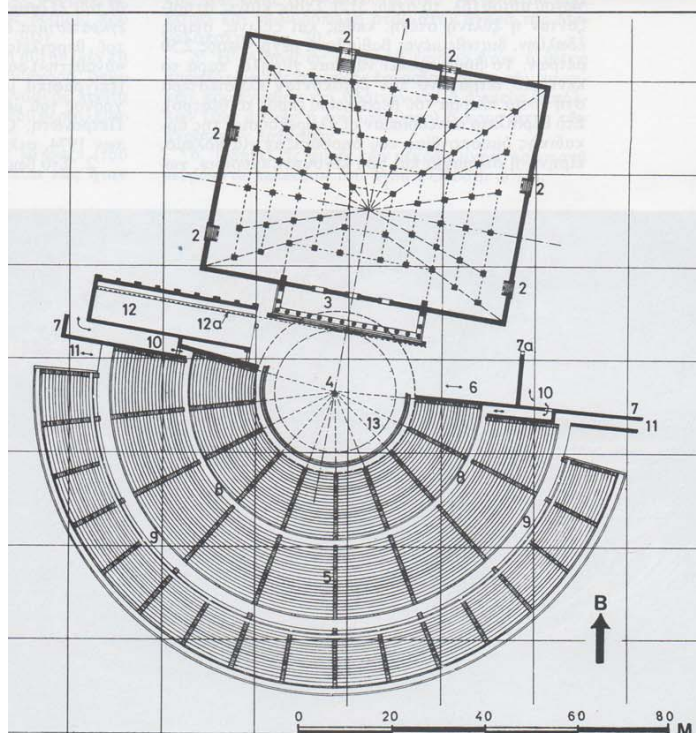
Σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό του σταδίου και βορειότερα του θεάτρου, βρίσκεται το Θερσίλειο όπως προαναφέρθηκε, ήτοι το Ομοσπονδιακό βουλευτήριο των Αρκάδων³³⁰. Το σημαντικό αυτό οικοδόμημα, που εντάσσεται στην αρχιτεκτονική παράδοση των υπόστυλων αιθουσών και των τελεστηρίων του αρχαίου κόσμου, όπως της Ελευσίνας, ήταν ο χώρος συνεδρίασης των Μυρίων (Εικ. 7.17).

Εικ. 7.17. Άποψη του Θερσιλείου από την είσοδο του θεάτρου.

Πρόκειται για ένα ευρύχωρο ορθογώνιο οικοδόμημα διαστάσεων 66,50μ. επί 52,50μ., του οποίου η ξύλινη στέγη φέρει πήλινα κεραμίδια και στηρίζεται σε πέντε κιονοστοιχίες που σχηματίζουν Π στην κάτοψη. Η διάταξη των λίθινων κιόνων με δωρικά κιονόκρανα είναι ακτινωτή, με αποτέλεσμα ο ρήτορας από το βήμα να έχει πλήρη εποπτεία της μεγάλης αίθουσας (Εικ. 7.18).

³³⁰ Το Θερσίλειο οφείλει το όνομα του στον δωρητή - αναθέτη του, τον Ορχομένιο Θερσίλα.

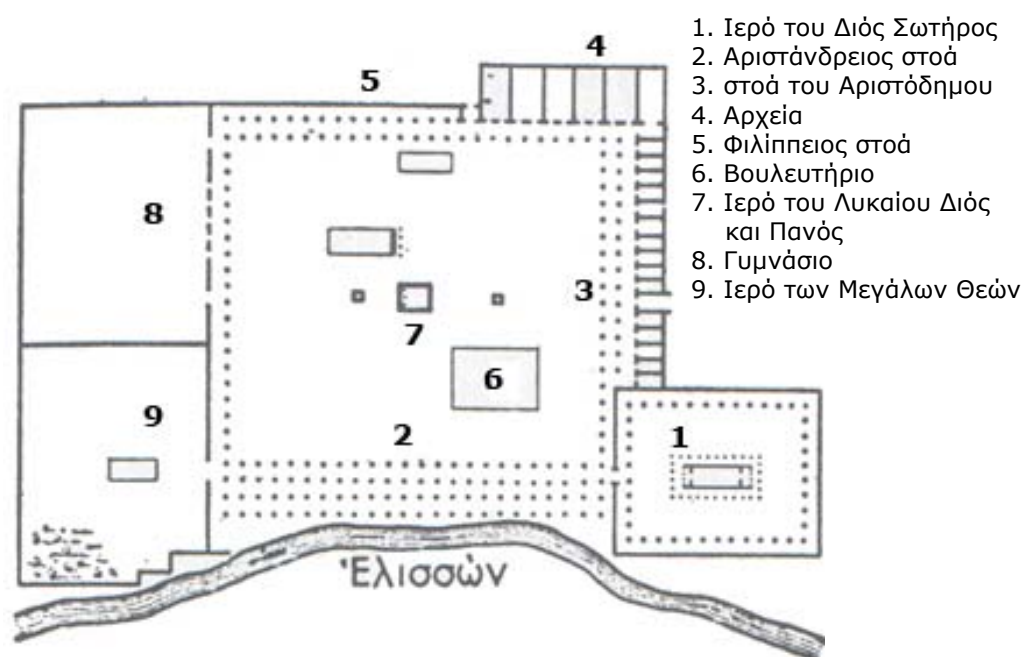

Εικ. 7.18. Σχεδιαστική αναπαράσταση του Θερσιλείου.

Το πρώτο Θερσίλειο οικοδομήθηκε πιθανότατα ανάμεσα στο 362 και το 345π.Χ. Ύστερα από την εκτεταμένη καταστροφή της πόλης το 223π.Χ. από τον Κλεομένη Γ', οικοδομήθηκε το νέο Θερσίλειο, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές το περίγραμμα του παλαιού. Η εκ νέου οικοδόμηση του Θερσιλείου έχει σχετιστεί με ένα εκτεταμένο οικοδομικό πρόγραμμα που περιελάμβανε και την ανέγερση του προσκήνιου του θεάτρου, για το οποίο εντολοδόχος θεωρείται ότι υπήρξε ο Φιλοποίμην, όταν ήταν για πέμπτη φορά στρατηγός της Αχαϊκής Συμπολιτείας το 190-189π.Χ.

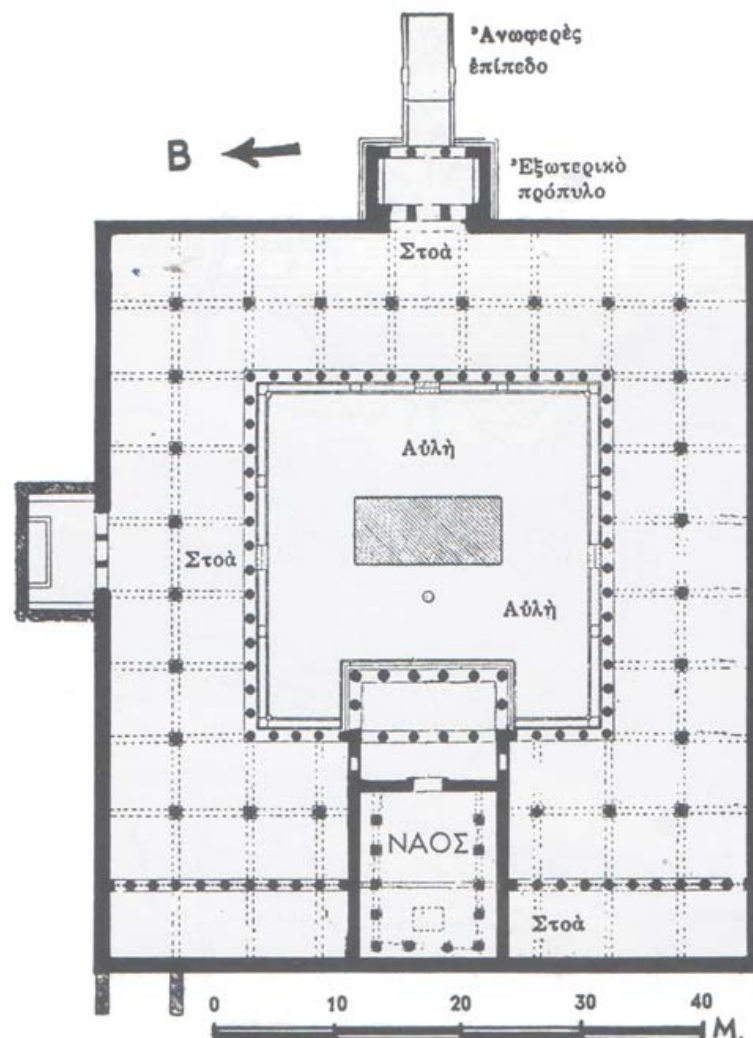
Λίγο δυτικότερα από το Θερσίλειο, σε απόσταση τριάντα εννέα μέτρων και στο ίδιο επίπεδο με αυτό, βρίσκεται ο βωμός του Άρεως και πλησίον αυτού το Ιερό της Αφροδίτης. Βορειοανατολικά του Θερσιλείου, χωροθετείται το Ιερό του Ασκληπιού Παιδός, δίπλα ακριβώς σε υδάτινη πηγή, απαραίτητη σε κάθε Ασκληπιείο. Νοτιοανατολικότερα του ιερού αυτού, δεσπόζει πάνω σε λόφο ο ναός της Αγροτέρας Αρτέμιδας.

Επιστρέφοντας στο Θερσίλειο και μέσω της γέφυρας που ενώνει την Ορεστία με την Μεγάλη Πόλη, περνά κανείς στην απέναντι όχθη του Ελισσώνα, στο βόρειο τμήμα της Μεγαλόπολης. Το πρώτο δημόσιο οικοδόμημα που αντικρίζει κανείς είναι το Ιερό του Διός Σωτήρος, το οποίο και συνιστά το νότιο όριο της Μεγάλης Πόλης, μαζί με την Αριστάνδρειο στοά, της οποίας και αποτελεί την ανατολική απόληξη της. Η στοά αυτή μαζί με το ιερό αποτελούν το νότιο τμήμα της πεταλόσχημης αγοράς της πόλης, η οποία βρίσκεται στο ίδιο υψομετρικό επίπεδο με το Θερσίλειο και της οποίας τις πλευρές καταλαμβάνουν συνολικά τρεις στοές με διαφορετικές λειτουργίες (μία εκ των οποίων είναι και η Αριστάνδρειος) (Εικ. 7.19).

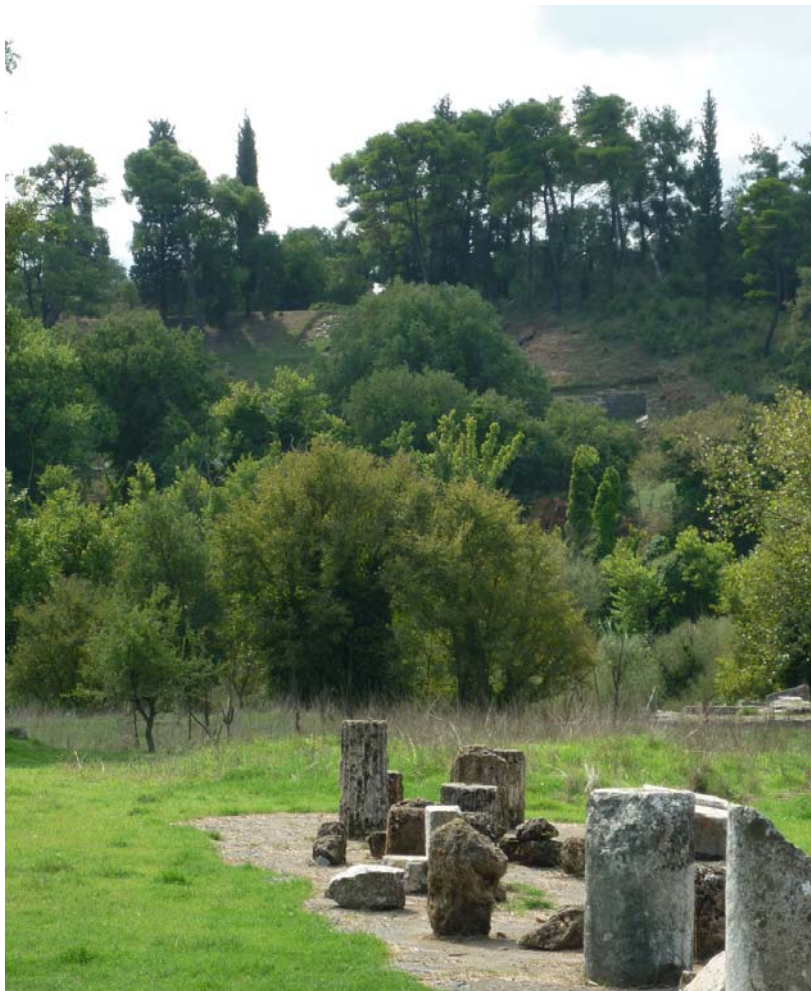
Εικ. 7.19. Σχεδιαστική αναπαράσταση της αγοράς της αρχαίας Μεγαλόπολης.

Στη νοτιοανατολική γωνία της αγοράς χωροθετείται λοιπόν, το Ιερό του Διός Σωτήρος, το οποίο χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Συνίσταται σε βωμό περιστοιχιζόμενο από λατρευτικά αγάλματα μέσα σε περίστυλη αυλή διαστάσεων 53,40μ. επί 46,90μ., της οποίας οι στοές των τεσσάρων πλευρών έχουν εσωτερική κιονοστοιχία. Από την κύρια είσοδό του ιερού στην ανατολική πλευρά, οδηγείται κανείς μέσω επικλινούς επιπέδου στο πρόπυλο και κατόπιν στο ναό, ο οποίος φέρει σηκό και πρόναο με τέσσερις κίονες ανάμεσα σε παραστάδες (Εικ. 7.20).

Εικ. 7.20. Σχεδιαστική αναπαράσταση του Ιερού του Διός Σωτήρος.

Βορειότερα του ιερού εκτείνεται η στοά του Αριστόδημου, η οποία κατέχει την ανατολική πλευρά της αγοράς και η οποία οικοδομήθηκε από τους Μεγαλοπολίτες, με πρωτοβουλία του Φιλοποίμενα, κατά τη δεκαετία 262-252π.Χ. Η στοά, την εποχή του Πausανία, έφερε το όνομα «Μυρόπωλις»³³¹ καθώς στη ρωμαϊκή εποχή γινόταν εκεί το εμπόριο των αρωματικών ελαίων (μύρων). Η «Μυρόπωλις στοά» συνεχίζει την παράδοση των μνημειακών οικοδομημάτων της αγοράς, με μήκος 130μ. και πλάτος ικανό να φιλοξενεί δύο σειρές δωματίων στο πίσω μέρος της (περίπου 26-30μ.) (Εικ. 7.21).

Εικ. 7.21. Η νότια απόληξη της στοάς του Αριστόδημου.

³³¹ Παπαχατζής, Ν. *Πausανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.312.

Το βόρειο άκρο της διώροφης στοάς του Αριστόδημου σχετίζεται με την ανατολική απόληξη κτηρίου όπου φυλάσσονται τα Αρχεία των Μεγαλοπολιτών. Το στοώμορφο αυτό κτίσμα με έξι αίθουσες σε σειρά διαστάσεων 55μ.Χ17,60μ., αποτελεί τη συνέχεια προς τα ανατολικά της βόρειας στοάς της αγοράς, της επονομαζόμενης Φιλίππειου στοάς. Από τη στοά αυτή, τα Αρχεία χωρίζονται με πλατιά οδό μήκους 7.20μ. (Εικ. 7.22).

Εικ. 7.22. Η δυτική απόληξη των Αρχείων.

Η Φιλίππειος στοά³³², μήκους 156μ. και πλάτους 24μ., αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα ελληνικά στωικά κτήρια. Πρόκειται για τρίστιχο στοά με πτέρυγες, στην πρόσοψη της οποίας υπάρχει δωρική κιονοστοιχία καθώς και δύο Ιωνικές στο εσωτερικό της, ενώ στις εξέδρες υπάρχουν κίονες κορινθιακού ρυθμού³³³ (Εικ. 7.23).

³³² Ο Φίλιππος ο Β' (πατέρας του Μεγάλου Αλεξάνδρου) επέστρεψε τη Βελμινάτιδα στη Μεγαλόπολη, μετά τη μάχη της Χαιρώνειας (338-336π.Χ.) και οι Μεγαλοπολίτες, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης, έχτισαν προς τιμή του στην Αγορά τους τη «Φιλίππειο Στοά».

³³³ Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.312.

Εικ. 7.23. Άποψη των Αρχείων (σε πρώτο πλάνο) και της παρακείμενης Φιλίππειου στοάς (βόρειο άκρο αγοράς).

Η δυτική πλευρά της αγοράς δεν φέρει στοά αλλά καταλαμβάνεται από δημόσιο οικοδόμημα, το Βουλευτήριο, το οποίο και βρίσκεται δεκαεπτά μέτρα μπροστά από το δυτικό πέρασ της Φιλίππειου στοάς και χαμηλότερα, περισσότερο από δύο μέτρα, από το επίπεδο του στυλοβάτη της. Πρόκειται για μεγάλο ορθογώνιο οικοδόμημα που αποτελείται από μία αίθουσα σε τέσσερις κολώνες κι ένα δωρικό προστώ στα ανατολικά. Η ίδρυση του Βουλευτηρίου τοποθετείται χρονικά ταυτόχρονα με την ίδρυση του Θερσιλείου, ως έδρες της τοπικής βουλής το πρώτο και του Αρκαδικού Κοινού το δεύτερο και συνεπώς, συνιστούν τα πιο σημαντικά δημόσια κτήρια στην πολεοδομική οργάνωση της Μεγαλόπολης.

Στο κέντρο της αγοράς τοποθετείται ο λιθόχτιστος περίβολος και το άβατο Ιερό του Λυκαίου Διός και Πανός. Η κεντρική χωροθέτηση του οφείλεται στην μεταφορά της πανάρχαιας λατρείας που υπήρχε στο Λύκαιο όρος³³⁴, στο κέντρο του πολεοδομικού ιστού της Μεγαλόπολης. Μέσα στον περιβλεπτο χαμηλό περίβολο

³³⁴ Αρχαίο, ιερό βουνό των Αρκάδων.

υπάρχουν βωμοί, τράπεζες και το λίθινο άγαλμα του Πανός. Μπροστά στο ιερό, η είσοδος του οποίου βρίσκεται ανατολικά, στέκεται ο χάλκινος υπερφυσικός ανδριάντας του Απόλλωνος, με ύψος 3,70μ., ο οποίος είχε μεταφερθεί από τη Φιγαλία για τον στολισμό της Μεγαλοπόλεως.

Δυτικότερα του Βουλευτηρίου απαντά κανείς το Γυμνάσιον της αρχαίας Μεγαλόπολης και νοτιότερα αυτού, το Ιερό των Μεγάλων Θεών (Δήμητρος και Κόρης-Σωτείρας)³³⁵. Τα υπερφυσικά αγάλματα των Μεγάλων (λόγω μεγέθους) Θεών, ύψους 4,624μ., είναι έργα του Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφώντα. Μέσα στον περίβολο του ιερού συνυπάρχουν ένα μικρό άλσος, ναοί πολλών θεοτήτων και πλήθος αγαλμάτων.

Εγκαταλείποντας τον χώρο της αγοράς κι επιστρέφοντας στον άξονα Γόρτυνας – Ολυμπίας, βρίσκονται σε περίοπτη θέση, σε δύο λόφους στα βόρεια της αγοράς και πίσω από τη Φιλίππειο στοά, τα Ιερά της Αθηνάς Πολιάδος και της Ήρας Τελείας.

Από την περιγραφή των οικοδομημάτων της αρχαίας Μεγαλόπολης, διαπιστώνεται ο συσχετισμός των δομικών κατασκευών με το τοπιακό υπόβαθρο ως προς την αξιολόγηση των γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών με τρόπο τέτοιο ώστε να εκπληρώνεται ο ρόλος του εκάστοτε κτίσματος. Έτσι, η χωροθέτηση των ιερών σε υψώματα εξυπηρετεί την ανάγκη επαφής με την ανώτερη θεϊκή δύναμη κι εξασφαλίζει την περίοπτη θέση τους στο πολεοδομικό συγκρότημα. Επιπρόσθετα, η μνημειώδης κατασκευή του θεάτρου ορθώς «εκμεταλλεύεται» φυσικό κοίλωμα του εδάφους προς αποφυγή τεράστιων τοιχίων αντιστήριξης, ενώ λόγοι πρακτικής φύσεως (κανόνες υγιεινής) υπαγορεύουν την τοποθέτηση του σταδίου κοντά σε υδάτινη πηγή (Εικ. 7.24).

³³⁵ Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.314-316.

Εικ. 7.24. Άποψη του θεάτρου από την αγορά.

7.9. ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ

Στην αντίστοιχη ενότητα για την αρχαία Μεσσήνη, διατυπώθηκαν τα κριτήρια χωροθέτησης των οικισμών με βάση οικονομικά/εμπορικά κριτήρια, όρους έκφρασης της συλλογικής μνήμης στο τοπίο καθώς και όρους γεωμορφολογικούς. Η αρχαία Μεγαλόπολη συγκροτείται σε περιοχή εννοιολογικά φορτισμένη για τη συλλογική μνήμη των Αρκάδων, κριτήριο ωστόσο δευτερευούσης σημασίας σε σχέση με τις δυνατότητες της περιοχής ως προς την επικοινωνία, την πρόσβαση και την άμυνα της νέας πόλης. *«Τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος αξιολογούνται πρώτα για την ίδρυση της νέας πόλης»³³⁶*, της οποίας ο βασικότερος ιστορικά λόγος ύπαρξης αποτελεί η υπόσταση της ως αντισπαρτιατικό οχυρό-πόλη. Στο πλαίσιο αυτό, προτεραιότητα δόθηκε στα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της περιοχής σε άμεση συσχέτιση με θέματα ασφαλείας, την πρόσβαση σε υδάτινους πόρους και την επικοινωνία με γειτονικούς οικισμούς.

Η συγκρότηση της πολιτικής ζωής και οι κοινωνικές δομές αποτυπώνονται στην πολεοδομική οργάνωση της Μεγαλόπολης. Αν και οι οικονομικές δομές της προσομοιάζουν με αυτές της μεσσηνιακής κοινωνίας, σε πολιτικό επίπεδο, παρατηρείται μια σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο πόλεων. Η πολιτική ζωή της αρχαίας Μεσσήνης διακατέχεται από δημοκρατικές αξίες σε αντίθεση με αυτήν της αρχαίας Μεγαλόπολης που παρουσιάζει ολιγαρχική πολιτική συγκρότηση. Η καθαρά φιλομακεδονική πολιτική που υιοθέτησε η τελευταία, φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τα συμφέροντα μιας ολιγάριθμης τάξης εύπορων γαιοκτημόνων, η οποία και ουσιαστικά όριζε κάθε έκφανση του δημόσιου βίου. Συνεπώς, **η κεντρική χωροθέτηση των δημόσιων οικοδομημάτων στον**

³³⁶ Βλ. και Πίκουλας, Γ. *Η Νότια Μεγαλοπολίτικη χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα – Συμβολή στην τοπογραφία της*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εκδ. Horos - Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, 1988. σ.228.

αστικό ιστό δεν στοχεύει στην προβολή των δημοκρατικών αξιών όπως στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης, αφού αυτές δεν υφίστανται καν. Ο απώτερος στόχος είναι η «υπενθύμιση» σε όλα τα ομόσπονδα έθνη ότι όλες οι δημόσιες λειτουργίες της πόλης εκφράζουν χωρικά την ίδια την ουσία της ίδρυσης της νέας πόλης: τη συμμαχία όλων των αρκαδικών πόλεων απέναντι στον κοινό Σπαρτιατικό εχθρό.

Για την δομή της κατοικίας πολύ λίγα είναι γνωστά από τις αρχαιολογικές έρευνες, αφού ελάχιστες οικίες έχουν σωθεί κι ακόμα κι αυτές ανήκουν σε άλλη χρονική περίοδο (ρωμαϊκή εποχή) από αυτήν που εξετάζεται στην παρούσα μελέτη. Ωστόσο, από τα περιορισμένα αρχαιολογικά τεκμήρια που είναι ήδη γνωστά, παρατηρείται μια οικιστική κατανομή σε γειτονιές ανάλογη της ιεραρχικής διάρθρωσης των κοινωνικών ομάδων σε πολίτες, μέτοικους και δούλους. *«Η κατανομή αυτή αποκτά και μία ακόμα συνιστώσα από τον συνοικισμό φυλών γύρω από ιερά συγκεκριμένων θεοτήτων (π.χ. η συνοικία "Παναθηναίας" γύρω από το ιερό της Πολιάδος Αθηνάς στη Μεγάλη Πόλη και η συνοικία "Ηρακλείας" κοντά στο ιερό του Ηρακλέους στην Ορεστία³³⁷)»*. Το μεγάλο εύρος των οικιστικών κατανομών γύρω από τα προαναφερθέντα ιερά οφείλεται στην ύπαρξη ενός πλούσιου θρησκευτικού βίου (αρκαδικό «πάνθεο»), ο οποίος συγκροτείται από το σύνολο των παραδόσεων και λατρευτικών τελετών που φέρουν οι συνοικισμένες πόλεις και ο οποίος εκφράζεται χωρικά με μεγάλο αριθμό ιερών λατρευτικών χώρων.

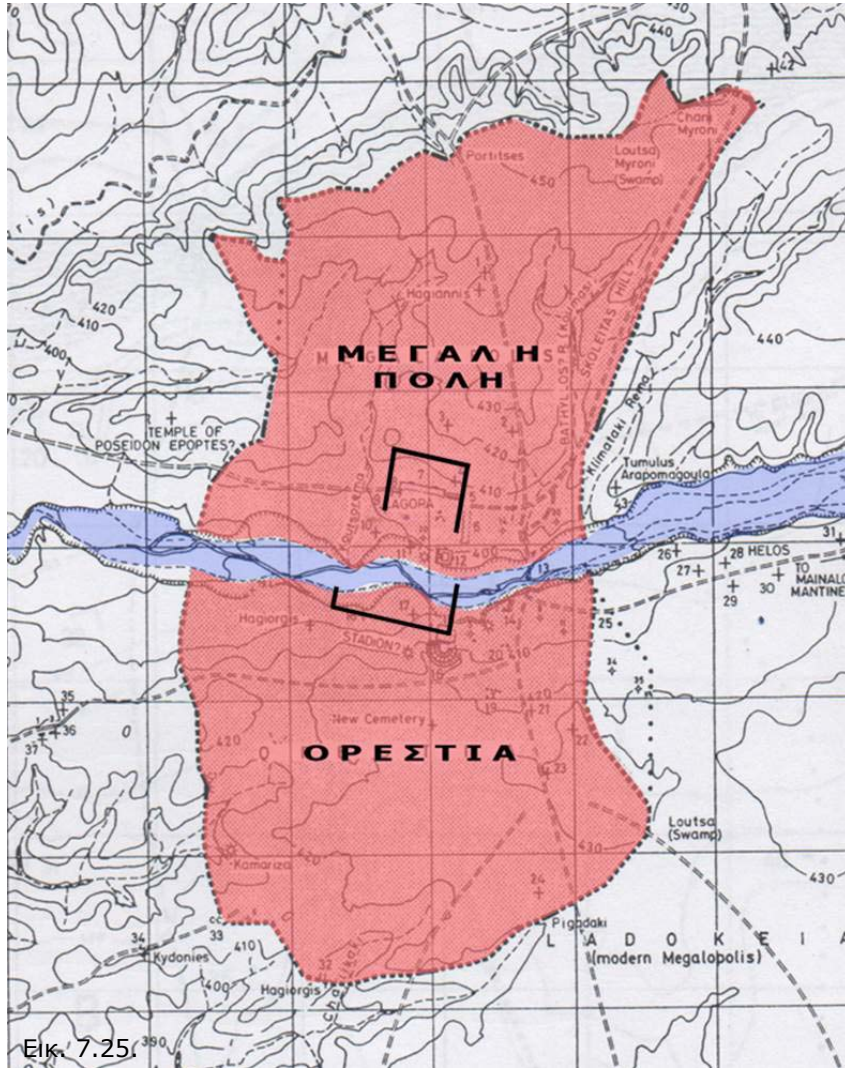
³³⁷ Gardner, E.A., Schultz, R.W. et al. "Excavations at Megalopolis, 1890-1891." J.H.S. Supplementary Paper 1. London: McMillan and Co, 1892. σ.124.

Αυτό παρατηρείται και στη σύγχρονη εποχή με την συγκρότηση συνοικιών γύρω από εκκλησίες («συνοικία των Καθολικών», «συνοικία των Ευαγγελιστών» κ.ο.κ.)

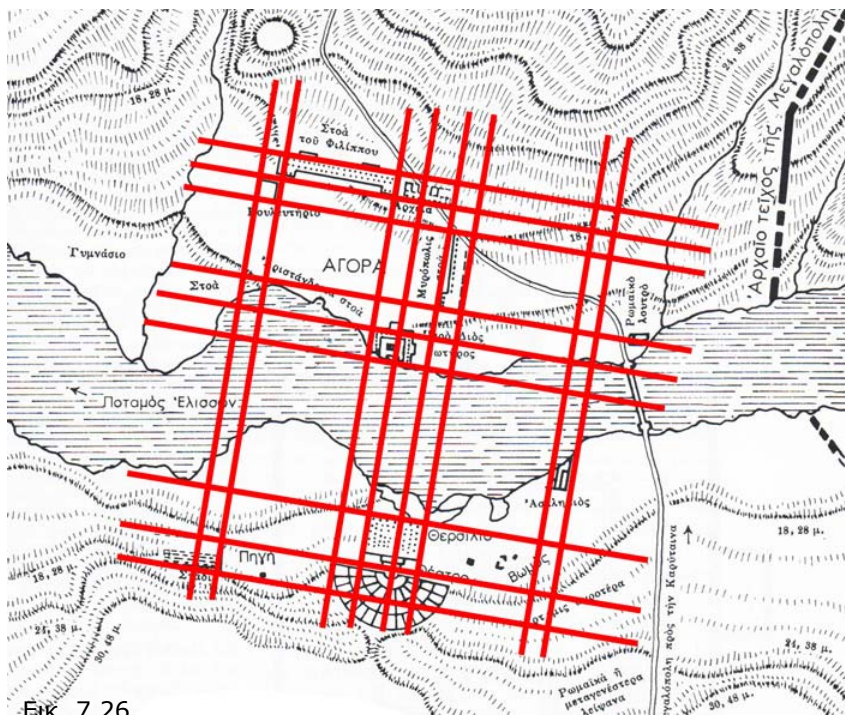
7.10. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Η αρχαία Μεγαλόπολη αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ελληνιστικής πόλης, υπό την έννοια ότι ακολουθεί τη συνήθη πρακτική επικοισμού πόλεων τη συγκεκριμένη περίοδο -αυτήν του συνοικισμού- και δημιουργεί μνημειώδεις αρχιτεκτονικές συνθέσεις που δεσπόζουν στο οικιστικό συγκρότημα της. Συνεπώς προς τον αρχικό σκοπό της ίδρυσης της, η νέα πόλη προβάλλει την δύναμή της απέναντι στη σπαρτιατική απειλή μέσω ενός εκτεταμένου οικιστικού προγράμματος, το οποίο αφενός, διακρίνεται για το μέγεθος και τον πλούσιο διάκοσμο των κτισμάτων και αφετέρου, απαιτεί εκ των πραγμάτων μια έκταση ικανή να υποδεχθεί το μεγάλο πλήθος αυτών. Έτσι, η τεράστια έκταση της πόλης συνειδητά ξεπερνά κάθε πραγματική ανάγκη ζωτικού χώρου για το σύνολο του πληθυσμού, στοιχείο κοινό με την αρχαία Μεσσήνη.

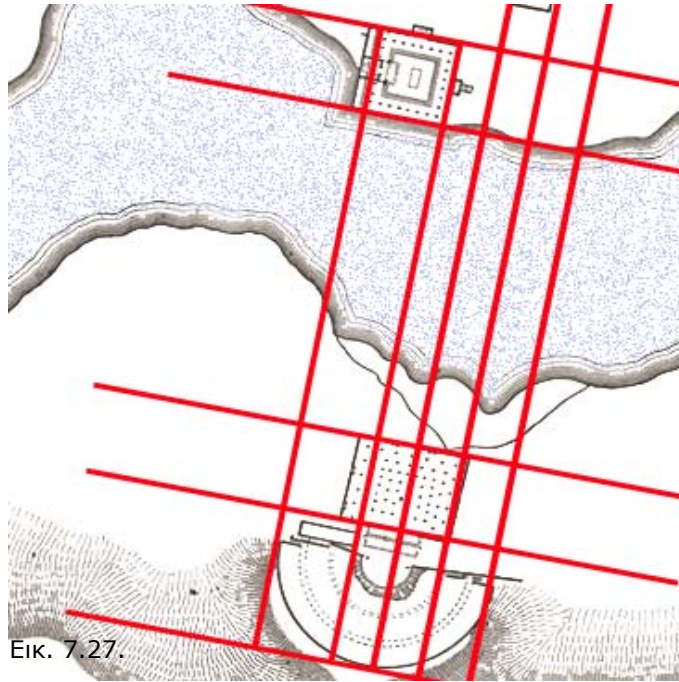
Παρά τις περιορισμένες αρχαιολογικές ανασκαφές και συνεπώς, την έλλειψη επαρκών στοιχείων που θα στοιχειοθετούσαν πλήρως την άποψη αυτή, η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Μεγαλόπολης πρέπει να υπάγεται στο Ιπποδάμειο σύστημα, αν στηριχθεί κανείς στις αξονικές χαράξεις του πολεοδομικού συγκροτήματος και τις συμμετρικές διατάξεις που συνδέουν τα τμήματα της διδυμης πολιτείας. Η νέα πρωτεύουσα συγκροτείται ως διπλή πόλη χωρίς φυσική οχύρωση κι αναπτύσσεται σε σχεδόν επίπεδο έδαφος, από βορρά προς νότο, εκατέρωθεν και συμμετρικά του Ελισσώνα. Δεσπόζουσα κεντρική θέση στο οικιστικό σύνολο κατέχει η αγορά, σε αντιστοιχία με το Ασκληπιείο της αρχαίας Μεσσήνης, αν και το θέατρο λόγω μεγέθους και διεθνούς φήμης, διεκδικεί μάλλον ισότιμη θέση με την αγορά (Εικ. 7.25 - 7.27).

Εικ. 7.25

Εικ. 7.26.

Εικ. 7.25 – 7.27. Η Ιπποδάμεια συγκρότηση της αρχαίας Μεγαλόπολης.

Η τελευταία, με διάρθρωση μερών και λειτουργιών ανάλογη του προαναφερθέντος Ασκληπιείου, περιγράφεται λεπτομερέστατα από τον Πausανία, σε βαθμό μάλιστα πλήρους αναπαράστασης της. Παλιότερα είχε υποστηριχθεί ότι η αγορά της Μεγαλόπολης ανήκε στον «Ιωνικό» τύπο³³⁸, υπό την έννοια ότι ήταν ένας κλειστός χώρος, σχεδιασμένος εξ αρχής ως ένα αρχιτεκτονικό σύνολο (το οποίο ολοκληρώθηκε σε διάφορες φάσεις). Εντούτοις, ο Α. Πετρονώτης αντιτίθεται σ' αυτό το επιχείρημα με τη διαπίστωση ότι *«στην αγορά αυτή δεν υπάρχει η κλειστή αρχιτεκτονική "Ιωνική" σύνθεση των στοών. Στην διάταξή της υπάρχουν ανοιχτά περάσματα ανάμεσα στα γωνιακά κτήρια και ακόμα κι αυτά τα τελευταία δεν έχουν τον πυκνό σχηματισμό και τη λεπτομερή διάρθρωση του "Ιωνικού" σχήματος»*³³⁹.

³³⁸ "Ιωνικός" τύπος: κλειστή, γεωμετρική μορφή που διακρίνεται για τη συμμετρικότητα και την ενότητα των στοιχείων της.

³³⁹ Πετρονώτης, Αργ. *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθήνα: Εκδ. Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, 1973. σ.151.

Ο R.E. Wycherley³⁴⁰ αντικρούει αυτό το επιχείρημα, διαπιστώνοντας την ύπαρξη ποικιλίας μορφών του «Ιωνικού» τύπου κατά την ελληνιστική περίοδο, σε μία εκ των οποίων εμπίπτει και η αγορά της Μεγαλόπολης. Η αγορά «Ιωνικού» τύπου εξακολουθεί να φέρει τα χαρακτηριστικά της αγοράς της κλασικής περιόδου, με τη διαφορά ότι η αγορά στην ελληνιστική περίοδο εντάσσεται πλήρως στις νησίδες του Ιπποδάμειου συστήματος κι έτσι συνδέεται με τις κεντρικές αρτηρίες του πολεοδομικού ιστού. Η ένταξη της αγοράς στο ορθοκανονικό Ιπποδάμειο σύστημα επιφέρει αλλαγές και στη μορφή της. Ο συνδυασμός των στοών που απαρτίζουν τον χώρο της αγοράς σε ορθές γωνίες δημιουργεί περίστυλες τετράγωνες ή παραλληλόγραμμες αγορές. Σε θεωρητικό επίπεδο, ιδεατό σχήμα του «Ιωνικού» τύπου θεωρείτο αυτό του παραλληλογράμμου που οριζόταν περιμετρικά από τέσσερις στοές. Ωστόσο, πρακτικά πολλάκις προτιμήθηκε το πεταλόσχημο, το οποίο συνίσταται στην ύπαρξη τριών στοών που κατέχουν τις τρεις πλευρές παραλληλογράμμου (παραλληλόγραμμη μορφή αγοράς), ενώ η τέταρτη πλευρά καταλαμβάνεται είτε από κεντρική οδό της πόλης είτε από σημαντικό δημόσιο οικοδόμημα.

Την πεταλόσχημη μορφή φαίνεται ότι υιοθετεί κι η αγορά της Μεγαλόπολης, όπου τις τρεις πλευρές κατέχουν, με δεξιόστροφη φορά και ξεκινώντας από τη βόρεια πλευρά, η Φιλίππειος στοά με το παρακείμενο κτίσμα των Αρχείων, η στοά του Αριστόδημου κι η Αριστάνδρειος στοά στα νότια. Την τέταρτη πλευρά του παραλληλογράμμου στα δυτικά καταλαμβάνει το Βουλευτήριο, δημόσιο κτήριο εξαιρετικής σημασίας για την Ομόσπονδη πόλη. Συνεπώς, αντιλαμβάνεται κανείς ότι η αγορά της Μεγαλόπολης ανήκει στον «Ιωνικό» τύπο και πιο συγκεκριμένα, στην πιο

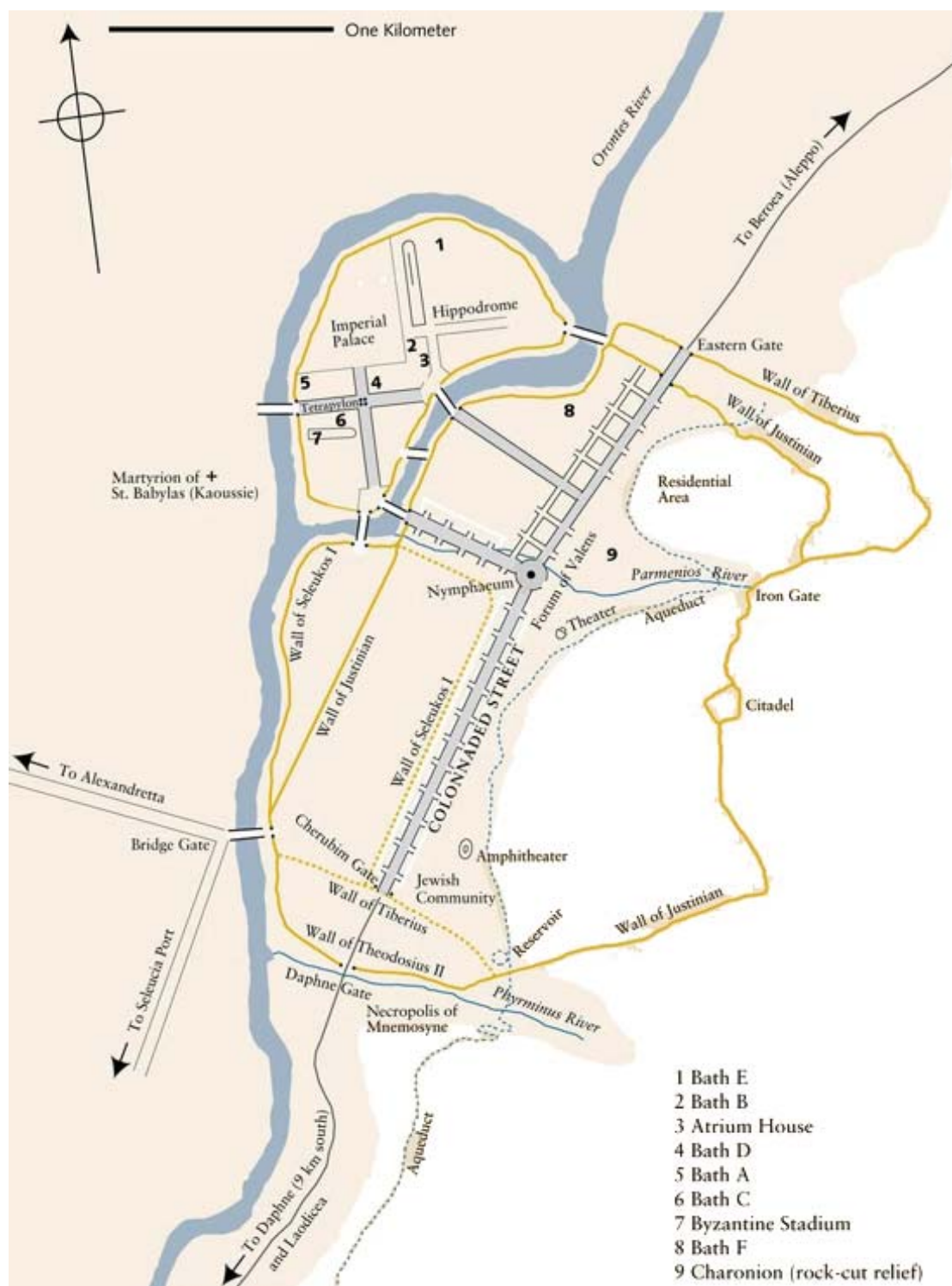
³⁴⁰ Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. σ.64, 70-72, 77-78.

διαδεδομένη για τα ελληνιστικά χρόνια, πεταλόσχημη έκφρασή του (Εικ. 7.28).

Εικ. 7.28. Οι αγορές της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης.

Σε επίπεδο πολεοδομικής κλίμακας, θεωρείται τολμηρή για την εποχή η χωροθέτηση της νέας πόλης πάνω σε ποτάμι, μια και οι Έλληνες απέφευγαν την άμεση γειτνίαση των πόλεων με μεγάλα ποτάμια. Τα παραδείγματα καταστροφής πόλεων εξαιτίας της ανεξέλεγκτης ορμής των τελευταίων περιλαμβάνουν την πρώτη Μαντίνεια δίπλα στον ποταμό Όφι και την Αμφίπολη στις όχθες του ποταμού Στρυμόνα. Η ίδρυση της νέας πόλης στις όχθες του Ελισσώνα συνιστά με άλλα λόγια, μια πολύ «μοντέρνα» και ταυτόχρονα επιτυχημένη, όπως αποδείχθηκε, πολεοδομική λύση, την οποία μιμήθηκαν κι άλλες ελληνιστικές πόλεις (π.χ. η πόλη Απάμεια της Φρυγίας κτίστηκε στις εκβολές του ποταμού Μαρσύα κι η πόλη Αντιόχεια δίπλα στον ποταμό Ορόντη) (Εικ. 7.29).

Εικ. 7.29. Η πόλη Αντιόχεια δίπλα στον ποταμό Ορόντη.

Ως προς τη διάταξη του οικισμού, πέρα από την προαναφερθείσα κεντρική χωροθέτηση των δημόσιων λειτουργιών, παρατηρείται επιπρόσθετα στην αρχαία Μεγαλόπολη μια σαφής ιεράρχηση του εσωτερικού οδικού δικτύου της, ανάλογη με αυτήν της αρχαίας Μεσσήνης. Βασική αρτηρία ήταν η οδός, η οποία με αφετηρία τη σημερινή γέφυρα του Ελισσώνα, διασχίζει την Ορεστία με κατεύθυνση νότια. Πριν φτάσει στο νότιο τείχος της πόλης, η αρτηρία αυτή διακλαδίζεται σε τρεις κύριες οδούς με τις αντίστοιχες πύλες τους: μια προς Μεσσήνη, μια προς Σπάρτη – Μεσσήνη και η ανατολική τρίτη προς Ασέα – Τεγέα. Από αυτόν τον οδικό βόρειο-νότιο άξονα ξεκινούσε ανατολικά αρτηρία που διέσχιζε την περιοχή του αρχαίου έλους κι οδηγούσε στο Μαίναλο και τη Μαντίνεια. Από τον ίδιο αυτόν άξονα και στην πίσω πλευρά του λόφου του θεάτρου, διερχόταν η ιερή πομπική λεωφόρος που οδηγούσε στο ιερό της Λυκόσουρας. Συνεπώς, πέντε ήταν οι κύριες πύλες της Μεγαλόπολης στο τείχος της Ορεστίας. Στην Μεγάλη Πόλη, ο κύριος βόρειο-νότιος άξονας διακλαδιζόταν στο ύψος της αγοράς σε ανατολική οδό με κατεύθυνση προς Μεθύδριο-Ορχομενό-Μαντίνεια, η οποία και συνιστούσε το ανατολικό όριο της πόλης. Δυτικά, μέσω της δυτικής άκρης της Φιλιππείου στοάς, κατέληγε η οδός προερχόμενη από Θωκνία και Τραπεζούντα, απ' την οποία και εισήλθε ο Πausanίας στην Μεγαλόπολη. Το τείχος δηλαδή, της Μεγάλης Πόλης είχε τρεις πύλες, οι οποίες μαζί με εκείνες της Ορεστίας, καθόριζαν τις οκτώ κύριες πύλες της πόλης³⁴¹. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η θέση της αρχαίας Μεγαλόπολης την κατέστησε

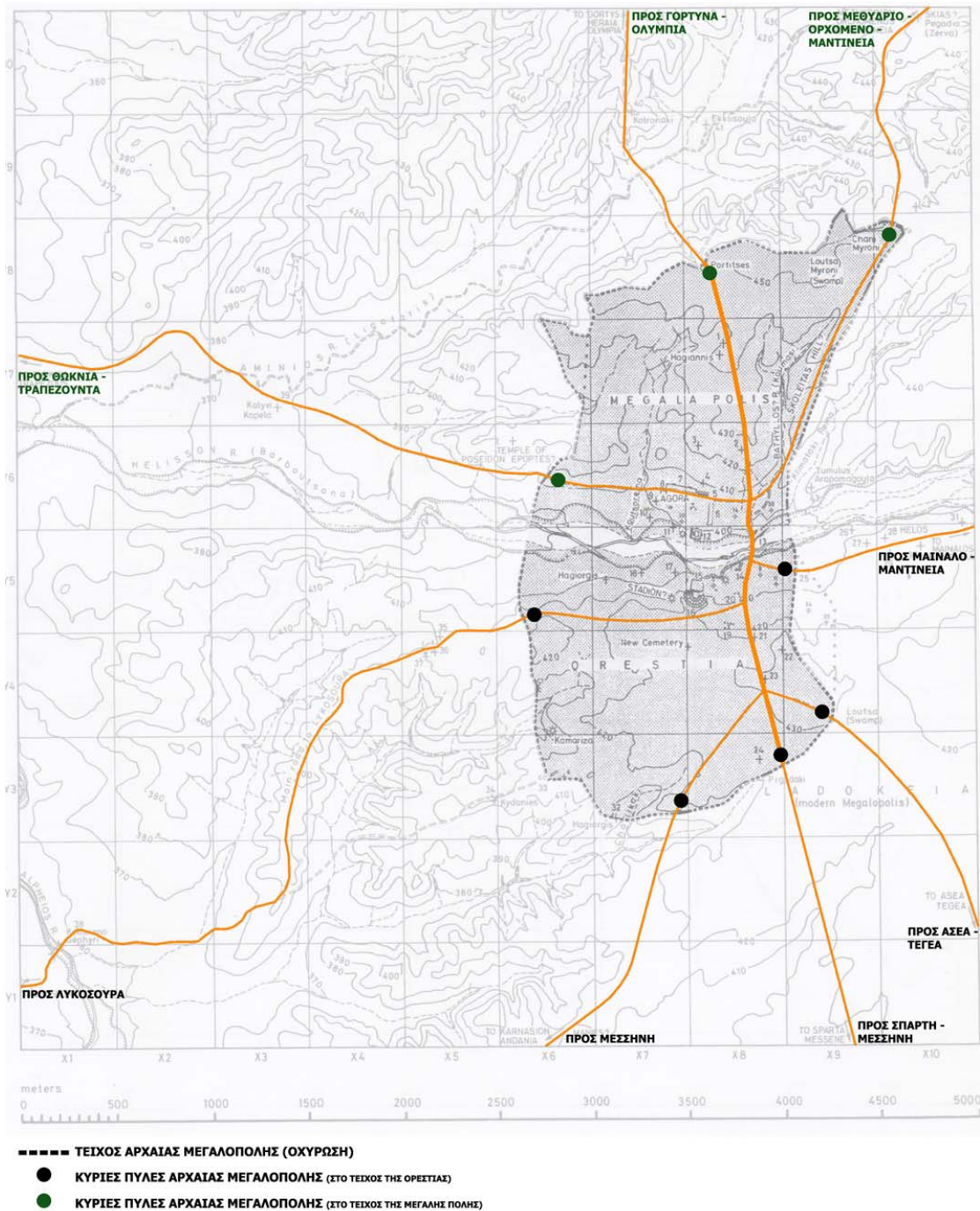
³⁴¹ Πετρονώτης, Αργ. *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθήνα: Εκδ. Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, 1973. σ.239-241.

Βλ. και:

Παπαχατζής, Ν. *Πausανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.321-322. §8.29.5, 8.30.1-2, 8.34.1-6, 8.35.3-4.

Blouet, A. et al. *Expédition scientifique de Morée*. Paris: Firmin Didot ed., 1831.

οδικό κόμβο, γεγονός εξαιρετικής στρατηγικής και οικονομικής σημασίας για τη βιωσιμότητά της (Εικ. 7.30).

Εικ. 7.30. Δίκτυο οδικών αξόνων της αρχαίας Μεγαλόπολης.

Στο εσωτερικό οδικό δίκτυο πρέπει να προστεθεί κι η ύπαρξη γεφυρών για τη σύζευξη των δύο πόλεων, με σημαντικότερες αφενός, αυτής που προϋπήρχε στη θέση της σύγχρονης υφιστάμενης κι αφετέρου, αυτής μεταξύ του Θερσιλείου και του ιερού Διός Σωτήρος³⁴².

Μια εξίσου σημαντική συνιστώσα της διάρθρωσης του οικιστικού συγκροτήματος αποτελεί και ο σαφής διαχωρισμός των δημόσιων λειτουργιών από την περιοχή της κατοικίας. Οι οικίες κατελάμβαναν ιδιαίτερο χώρο ανατολικά και νότια του θεάτρου καθώς και στην περιοχή των μικρών υψωμάτων βόρεια της αγοράς και δεν αναμειγνύονταν με τις δημόσιες λειτουργίες και τα δημόσια κτήρια της πόλης. Επιπρόσθετα, η έκταση τους ήταν δυσανάλογα μικρή σε σχέση με την ευρύτερη πόλη, σε πλήρη αντιστοιχία με την αρχαία Μεσσήνη.

Τέλος, η αξιολόγηση του τοπιακού υποβάθρου συνιστά ένα ακόμη στοιχείο της πολεοδομικής συγκρότησης της αρχαίας Μεγαλόπολης. Τα εκτενή αρδευτικά και αποχετευτικά έργα που αποκάλυψαν οι αρχαιολογικές ανασκαφές πιστοποιούν μια πόλη πλούσια σε υδάτινα στοιχεία (ποτάμι, πηγές, κρήνες). Αξίζει να σημειωθεί η μνημειακή κρήνη εντός της αγοράς, η οποία τροφοδοτούσε και το ιερό του Σωτήρος Διός καθώς και δίκτυο σωληνώσεων στη δυτική άκρη της αγοράς, το οποίο άρδευε αφενός, φυτεύσεις εντός της αγοράς κι αφετέρου, το άβατο άλσος στο ιερό των Μεγάλων Θεών³⁴³. Ο Πausανίας περιγράφει διεξοδικά τους ιερούς κήπους και «σύσκιους» τόπους κατά την περιήγησή του στη Μεγαλόπολη, παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες για το τοπίο της

³⁴² Πετρονώτης, Αργ. *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθήνα: Εκδ. Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, 1973. σ.242, 345 (σημ. 1139.)

Blouet, A. et al. *Expédition scientifique de Morée*. Paris: Firmin Didot ed., 1831.

³⁴³ Παπαχατζής, Ν. *Πausανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. §8.31.5, 8.35.2-5, 8.36.6

περιόδου. Τα αρχέγονα ιερά της πόλης είχαν τη μορφή αλσών, γεγονός το οποίο εντάσσεται στη συνήθη τακτική των αρχαίων Ελλήνων να αφιερώνουν στους θεούς τα άλση κοντά σε υδάτινα στοιχεία –ποτάμια, χείμαρροι, ρυάκια, σε μια προσπάθεια προστασίας από τη φυσική διάβρωση του εδάφους³⁴⁴.

Συνοψίζοντας, η πολεοδομική συγκρότηση της αρχαίας Μεγαλόπολης ως διπλής πόλης συνιστά μία μοναδική περίπτωση για τα ελληνιστικά χρόνια. Η δίδυμη αυτή πόλη οργανώνεται εκατέρωθεν του Ελισσώνα με βάση το Ιπποδάμειο σύστημα, έχει χαρακτήρα φρουριακό και λειτουργεί ως «προγραμματικά κενός» χώρος που κατοικείται με πληθυσμιακά δάνεια σε περιόδους πολιορκίας της πόλης. Η ίδρυσή της ανάγεται στην επιθυμία προβολής ενός ισχυρού αρκαδικού ομόσπονδου έθνους απέναντι στη σπαρτιατική απειλή και εκφράζεται χωρικά μέσω ενός εκτεταμένου οικιστικού προγράμματος, για την εφαρμογή του οποίου αξιολογείται το τοπικό υπόβαθρο με όρους γεωμορφολογικούς, πολιτικο-οικονομικούς και ιστορικούς.

Στο πλαίσιο της προαναφερθείσας σκοπιμότητας της ίδρυσης της νέας πόλης εντάσσεται και η ίδια η διάρθρωση του οικιστικού συνόλου, στην οποία η κεντρική χωροθέτηση των δημόσιων λειτουργιών υπενθυμίζει τη συμμαχία των αρκαδικών πόλεων απέναντι στη Σπαρτιατική απειλή. Αναπόφευκτα οι ιδιωτικοί χώροι θεωρούνται ήσσονος σημασίας κι έτσι, οι κατοικίες χωροθετούνται σε απόσταση από τις δημόσιες λειτουργίες. Το οδικό δίκτυο, εξυπηρετώντας αυτόν τον διαχωρισμό, αποκτά μια ιεράρχηση, η οποία δίνει έμφαση στην επικοινωνία της Μεγαλόπολης με τις γειτονικές πόλεις για λόγους οικονομικής και στρατηγικής σημασίας.

³⁴⁴ « Άλση ιερά, άδυτα κι άβατα».

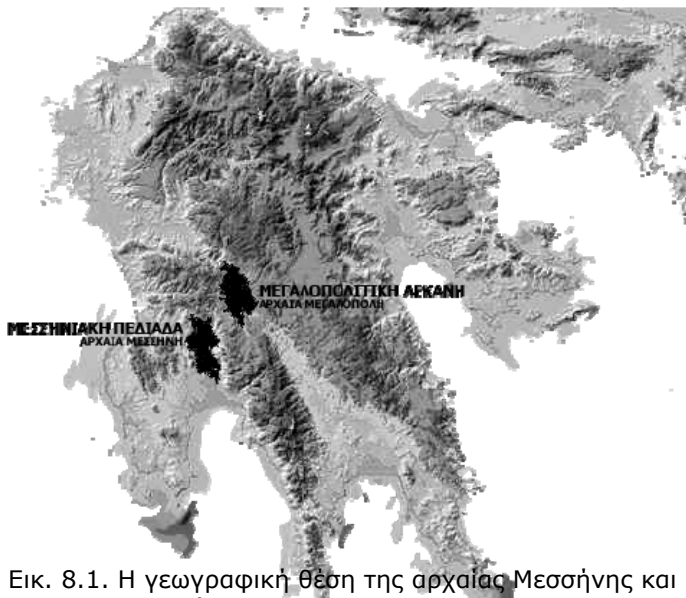
Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή αναφορά στην πολεοδομική συγκρότηση της αρχαίας Μεγαλόπολης, επισημαίνεται η ύπαρξη μιας τοπιακής επεξεργασίας υποδομής, όπως αυτή εκφράζεται μέσω των εκτενών οχυρωματικών και αρδευτικών/αποχετευτικών έργων και η οποία αποδεικνύει –σε συνδυασμό με την αξιολόγηση του τοπιακού υποβάθρου- την αρχική υπόθεση της παρούσας μελέτης περί **έντεχνου σχεδιασμού της αρχαίας Μεγαλόπολης.**

\neq

ΚΕΦ. 8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΚΕΦ. 8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η χωροθέτηση κι ο χαρακτήρας της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης έχουν κοινά γνωρίσματα γιατί παρεμφερείς ήταν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκαν. Η σχεδόν ταυτόχρονη ίδρυση των δύο νέων οικιστικών συγκροτημάτων στη νότια Πελοπόννησο, οι παρόμοιες κοινωνικές και οικονομικές δομές τους, καθώς και το σύστημα άμυνας απέναντι στις κοινές εξωτερικές πιέσεις από την εχθρική προς αυτές Σπάρτη, καθόρισαν όχι μόνο τη χωροθέτηση αυτών των πόλεων αλλά και τον ίδιο τον χαρακτήρα τους. Οι δύο πόλεις χτίστηκαν σε συγκεκριμένα σημεία με παρεμφερή κριτήρια (γεωμορφολογικής, πολιτικής και ιστορικής σημασίας³⁴⁵), για τον ίδιο λόγο³⁴⁶ και με την ίδια πολεοδομική οργάνωση (Εικ. 8.1).

Εικ. 8.1. Η γεωγραφική θέση της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης στην Πελοπόννησο.

³⁴⁵ Γεωμορφολογικά κριτήρια: ισχυρά φυσικά οχυρά λόγω γεωμορφολογίας περιοχής, πρόσβαση σε υδάτινα στοιχεία.

Πολιτικά κριτήρια: κεντρική γεωγραφική θέση στους αντίστοιχους νομούς, σταυροδρόμι εμπορικών οδών.

Ιστορικά κριτήρια: ίδρυση νέων πόλεων στα ίχνη μικρότερων προϋπαρχόντων οικισμών ή σε συναισθηματικά φορτισμένη τοποθεσία (μνημείο Μεσσηνιακής αντίστασης).

³⁴⁶ Ανάγκη προβολής ενός ισχυρού ομόσπονδου έθνους απέναντι στη σπαρτιατική απειλή.

Με σαφή στόχο την ανάδειξη τους ως ισχυρά ομόσπονδα έθνη απέναντι στην κοινή σπαρτιατική απειλή και με την επιθυμία επίδειξης της οικονομικής ακμής κι ευημερίας τους, τόσο οι Μεσσήνιοι όσο και οι Αρκάδες προέβησαν στην ίδρυση νέων πρωτευουσών για τα κράτη τους, οι οποίες είχαν καθαρά **προγραμματικό οικιστικό χαρακτήρα**.

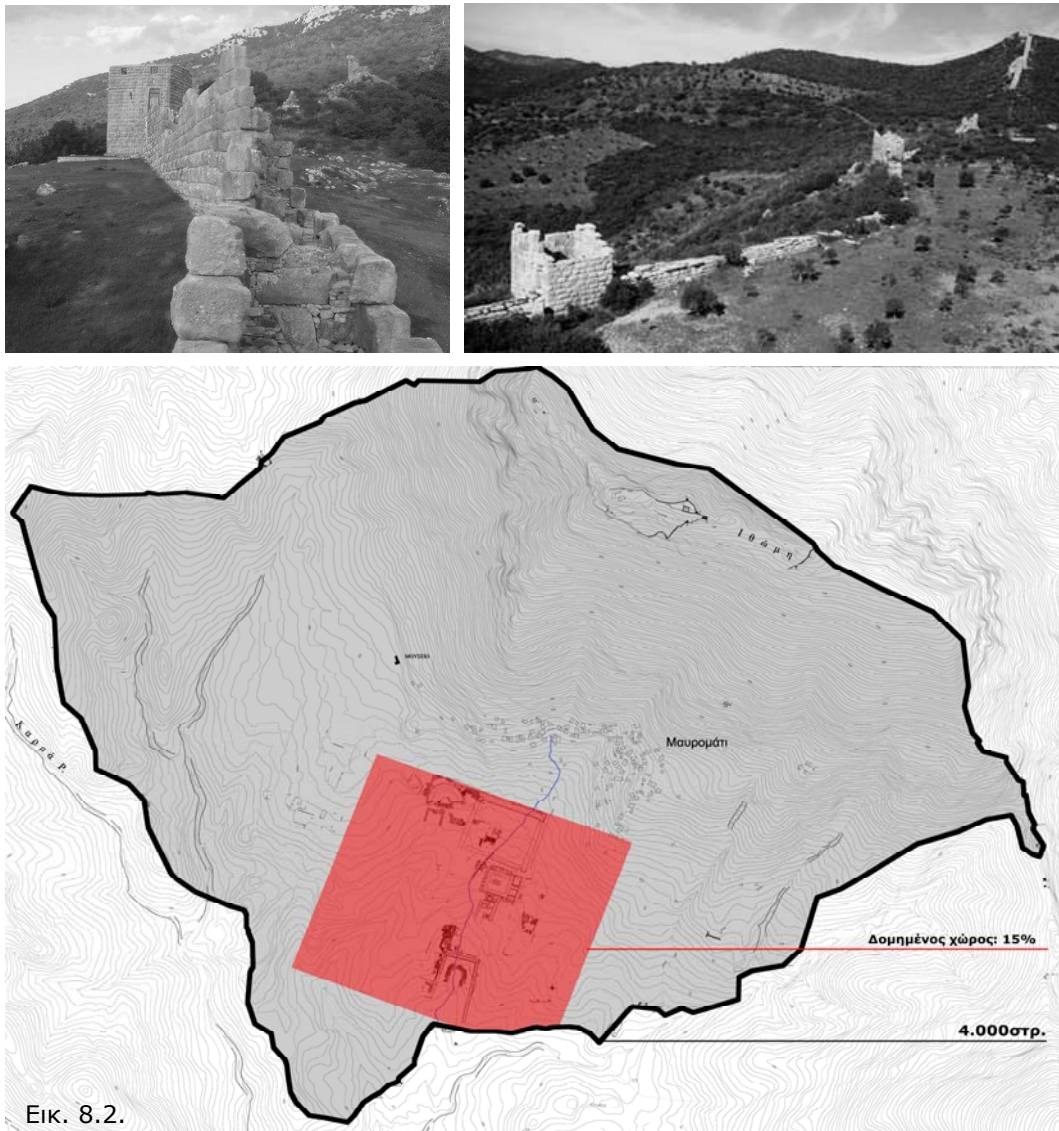
Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα οικιστικά αυτά συγκροτήματα θα εξυπηρετούσαν μεγάλα πληθυσμιακά σύνολα (αποτέλεσμα συνένωσης μικρότερων οικισμών), ήταν απαραίτητη η διασφάλιση μιας έκτασης ικανής να υποδεχτεί τις αυξημένες οικιστικές ανάγκες των πληθυσμιακών αυτών δανείων. Με παρόμοιες δομές, τις οποίες καθόρισε ο συντηρητικός χαρακτήρας της αγροτικής κοινωνίας και η οικονομική τους αυτάρκεια, οι δύο πόλεις οργανώνονται ως **«προγραμματισμένοι κενοί χώροι» με ισχυρή περιμετρική οχύρωση**³⁴⁷, οι οποίοι κατοικούνται μόνο σε περίοδο πολιορκίας. Οι ανοιχτοί χώροι εντός των τειχών (αγροτικές εκτάσεις³⁴⁸), δυσανάλογα μεγαλύτεροι των αντίστοιχων δομημένων, εξασφάλιζαν την αυτάρκεια της πόλης. Ωστόσο, η υπέρβαση της κλίμακας κατά τον σχεδιασμό αυτών των πόλεων επηρέασε σημαντικά τη δυνατότητα ασφάλειας τους κι ως εκ τούτου, είχε ολέθριες συνέπειες για τη βιωσιμότητα τους. Ελλείπει «πληθυσμιακής ασφυξίας», όπως αρχικά είχε προβλεφθεί, τα τείχη της πόλης περιέκλειαν έναν χώρο τόσο μεγάλο, του οποίου η έκταση και μόνο δημιουργούσε προβλήματα ασφαλείας³⁴⁹, ενώ παράλληλα, η σταδιακή ερήμωση

³⁴⁷ Φρουριακός χαρακτήρας οικιστικών συνόλων.

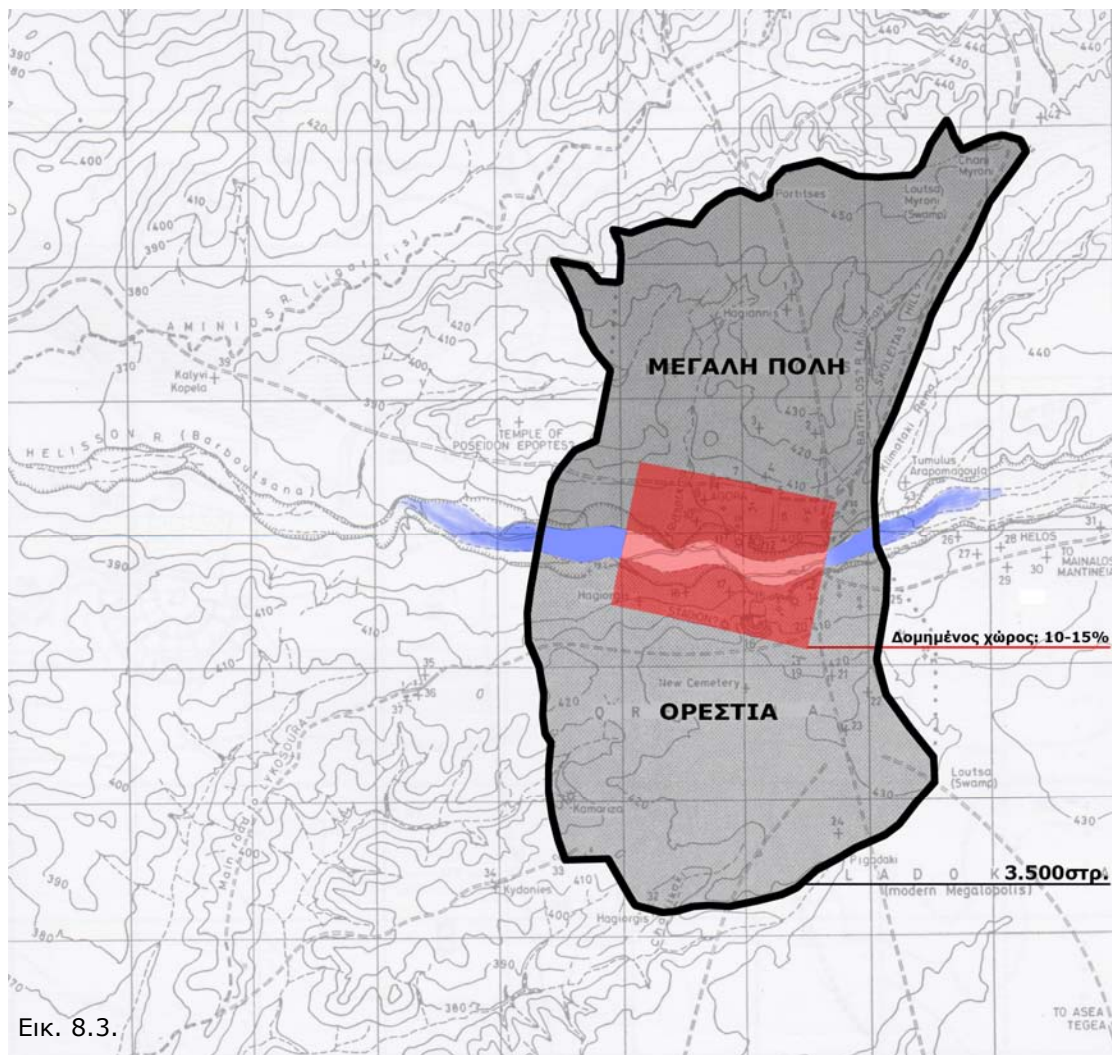
³⁴⁸ Rus in urbe («αγρός εν πόλει»)

³⁴⁹ Βλ. και Roy, J. 2005. "Synoikizing Megalopolis: The Scope of the Synoikism and the Interests of Local Arkadian Communities." In E. Østby (eds) *Ancient Arcadia*. Proceedings of the 3rd international seminar on Ancient Arcadia (N.I.A., May 2002). Athens: Astroms ed., 2005. p.268-269.

των οικισμών γύρω από την αρχαία Μεσσήνη και Μεγαλόπολη³⁵⁰ και η τελική προσχώρηση των δύο πόλεων στην Αχαική Συμπολιτεία επέφερε και το οριστικό (οικιστικό) τέλος τους. Εντούτοις, σ' αυτό το τέλος έγκειται μια ειδοποιός διαφορά: Η αρχαία Μεσσήνη κατόρθωσε λόγω μακροχρόνιας ειρήνης να διατηρηθεί σε γενικές γραμμές ανέπαφη, ενώ η αρχαία Μεγαλόπολη καταστράφηκε και ανοικοδομήθηκε, για να καταστραφεί ξανά, ως αποτέλεσμα των βίαιων συγκρούσεων στο εσωτερικό του Ομόσπονδου κράτους της (Εικ. 8.2 – 8.3).

³⁵⁰ Ερήμωση της υπαίθρου γύρω από τις δύο μεγάλες πόλεις λόγω συνοικισμού των γειτονικών πληθυσμών.

Εικ. 8.3.

Εικ. 8.2 – 8.3. Ο φρουριακός χαρακτήρας των δύο οικισμών.

Στα πλαίσια σύγκρισης του προγραμματικού χαρακτήρα της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης, κρίθηκε σκόπιμη η διερεύνηση ύπαρξης άλλων ελληνοιστικών πόλεων που λειτουργούν ως "προγραμματισμένοι κενοί" χώροι. Σύμφωνα με τον καθηγητή κ. Π. Θέμελη, «δεν έχουν ανασκαφεί στον ελλαδικό χώρο άλλες προγραμματικές πόλεις με Ιπποδάμεια οργάνωση. Τα πολεοδομικά συγκροτήματα του Πειραιά και της Ρόδου ήταν πυκνοκατοικημένα χωρίς κενούς χώρους. Είναι πιθανό η Αλεξάνδρεια και άλλες πόλεις ιδρυμένες από τον Μέγα Αλέξανδρο να είχαν τέτοιους χώρους εντός του αστικού ιστού τους. Ωστόσο, σ' αυτές τις πόλεις, όπως και στην Πέλλα, μολονότι οι ανασκαφές είναι περιορισμένες και δεν υπάρχει προς το παρόν δυνατότητα εξαγωγής βέβαιων συμπερασμάτων, το μοναρχικό καθεστώς και η ευρύτατη επικράτεια (ολόκληρη η Μακεδονία, η Αίγυπτος κλπ.) που ελέγχει ο μονάρχης, επιβάλλουν διαφορετικές δομές στην οργάνωση του χώρου και στη λειτουργία της αγοράς και των υπολοίπων κτισμάτων από αυτήν στα δημοκρατικά καθεστώτα».

Η χωροθέτηση των δύο πολεοδομικών συγκροτημάτων της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης καθορίζεται από κριτήρια γεωμορφολογικής, πολιτικής και ιστορικής σημασίας. Στα πρώτα εντάσσεται η πρόσβαση σε υδάτινα στοιχεία και φυσικές πηγές καθώς και οι αμυντικές δυνατότητες της περιοχής ενώ στα δεύτερα, η κεντρική γεωγραφική τους θέση στον αντίστοιχο νομό και η εγγύτητα τους σε εμπορικές οδούς. Ως προς τους ιστορικούς λόγους, η επιλογή των θέσεων δεν είναι τυχαία, δεδομένου ότι τόσο η αρχαία Μεσσήνη όσο κι η αρχαία Μεγαλόπολη ιδρύονται στα ίχνη μικρότερων προϋπαρχόντων οικισμών. Αυτή η συνειδητή και επιδεικτική αναγωγή στα πρωιμότερα ιερά δείχνει ότι *«η πόλη όφειλε συνειδητά να μην δίνει την εντύπωση ότι χτίστηκε σε παρθένο έδαφος αλλά αντίθετα, ότι αναπτύσσεται σε εννοιολογικά και συμβολικά φορτισμένο τόπο»*³⁵¹.

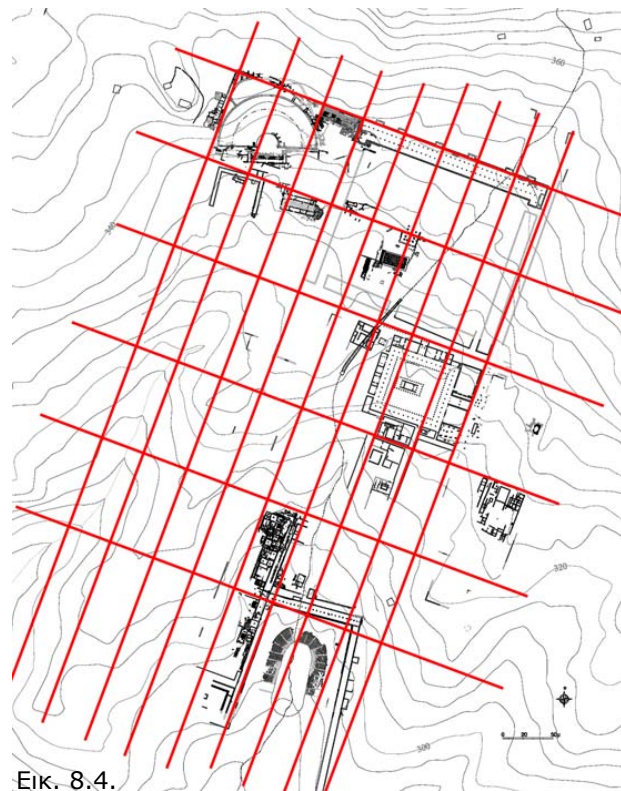
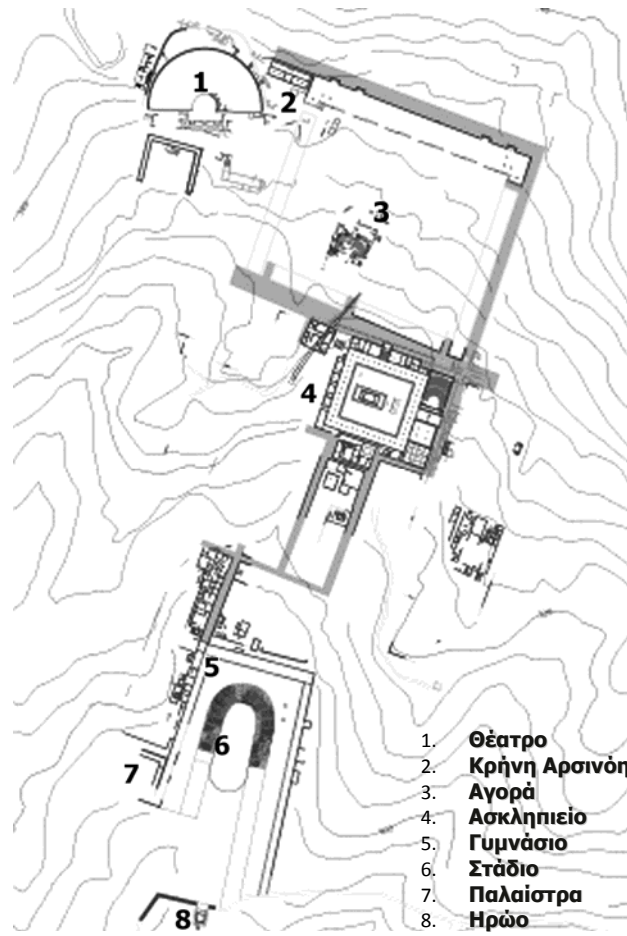
Η μελέτη των οικιστικών συνόλων της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης μαρτυρά μια τομή στη δομή και τον τρόπο οργάνωσης των οικισμών της περιόδου εκείνης σε σχέση με προγενέστερες: **τη μετάβαση από αγροτικούς οικισμούς σε ανεπτυγμένα οικιστικά σύνολα, με μεγάλη οικοδομική παράδοση.** Ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο ο τρόπος με τον οποίον η συγκρότηση των πόλεων της Ρόδου και του Πειραιά έδρασε ως πολεοδομικό πρότυπο όχι μόνο για τα δύο παραδείγματα υπό μελέτη στην παρούσα διατριβή αλλά και για άλλες ελληνιστικές πόλεις³⁵².

³⁵¹ Müth, S. *Eigene Wege. Topographie und Stadtplan von Messene. Spätklassisch-hellenistischer Zeit.* I.A. 99. Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf ed., 2007. σ.306.

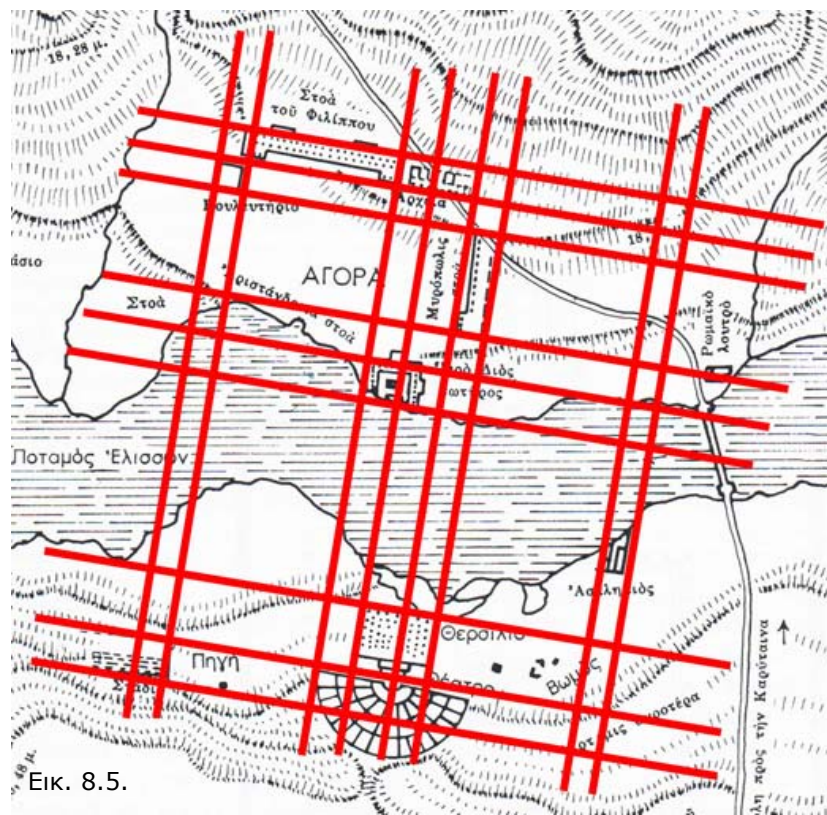
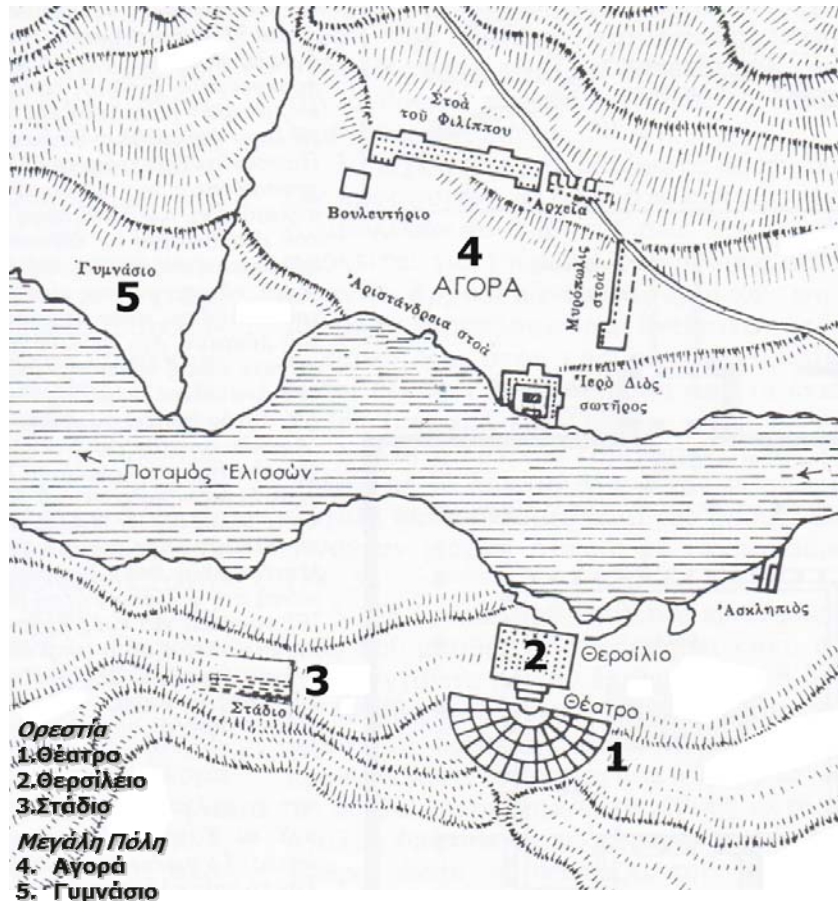
³⁵² Βλ. και ΚΕΦ. 5. ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ - ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΚΑΙ ΡΟΔΟΣ στην παρούσα διατριβή.

Σε επίπεδο πολεοδομικής συγκρότησης, και οι δύο πόλεις οργανώνονται με βάση το Ιπποδάμειο σύστημα και προγραμματικά αποκτούν τον ίδιο οικιστικό εξοπλισμό (κοινές δημόσιες λειτουργίες και κτήρια), καθώς και το ίδιο ιεραρχημένο οδικό σύστημα εντός κι εκτός οικισμού (κύριες αρτηρίες, δευτερεύουσες οδοί). Εντούτοις, **στο σύνολο τους δεν συγκροτούνται με τον ίδιο τρόπο**. Από τη μία, η αρχαία Μεσσήνη οργανώνεται ως *ενιαίο οικιστικό σύνολο σε έξι κλιμακωτά επίπεδα με ισχυρή φυσική οχύρωση* κι από την άλλη, η αρχαία Μεγαλόπολη συγκροτείται ως *διπλή πόλη, τεμνόμενη στα δύο από τον Ελισσώνα, με συμμετρικές ως προς αυτόν χαράξεις επί πλατώματος με χωρίς φυσικές εξάρσεις και συνεπώς, χωρίς φυσική οχύρωση*, γεγονός που την καθιστά αμυντικά ευάλωτη.

Η φυσική (με όρους χωροθέτησης) και διοικητική αυτονομία των δύο πόλεων της αρχαίας Μεγαλόπολης –στοιχείο επιθυμητό από την ίδρυση της- δυσχέρηνε τη δυνατότητα ουσιαστικής συνένωσης των δύο αυτών υποσυνόλων και την κατέστησε ευάλωτη σε διαιρέσεις, λόγω των συγκρούσεων στο εσωτερικό του αρκαδικού κράτους. Σε γενικές γραμμές, η ιστορία κατέδειξε ότι η αρχαία Μεγαλόπολη έδρασε περισσότερο ως δύο πόλεις και λιγότερο ως διπλή πόλη, με τις αντίστοιχες επιπτώσεις στο οικιστικό σύνολο της (αποσπασματική χρήση των λειτουργιών της Μεγάλης Πόλης από τους Μεγαλοπολίτες, καταστροφή της πόλης κλπ.) (Εικ. 8.4 – 8.5).

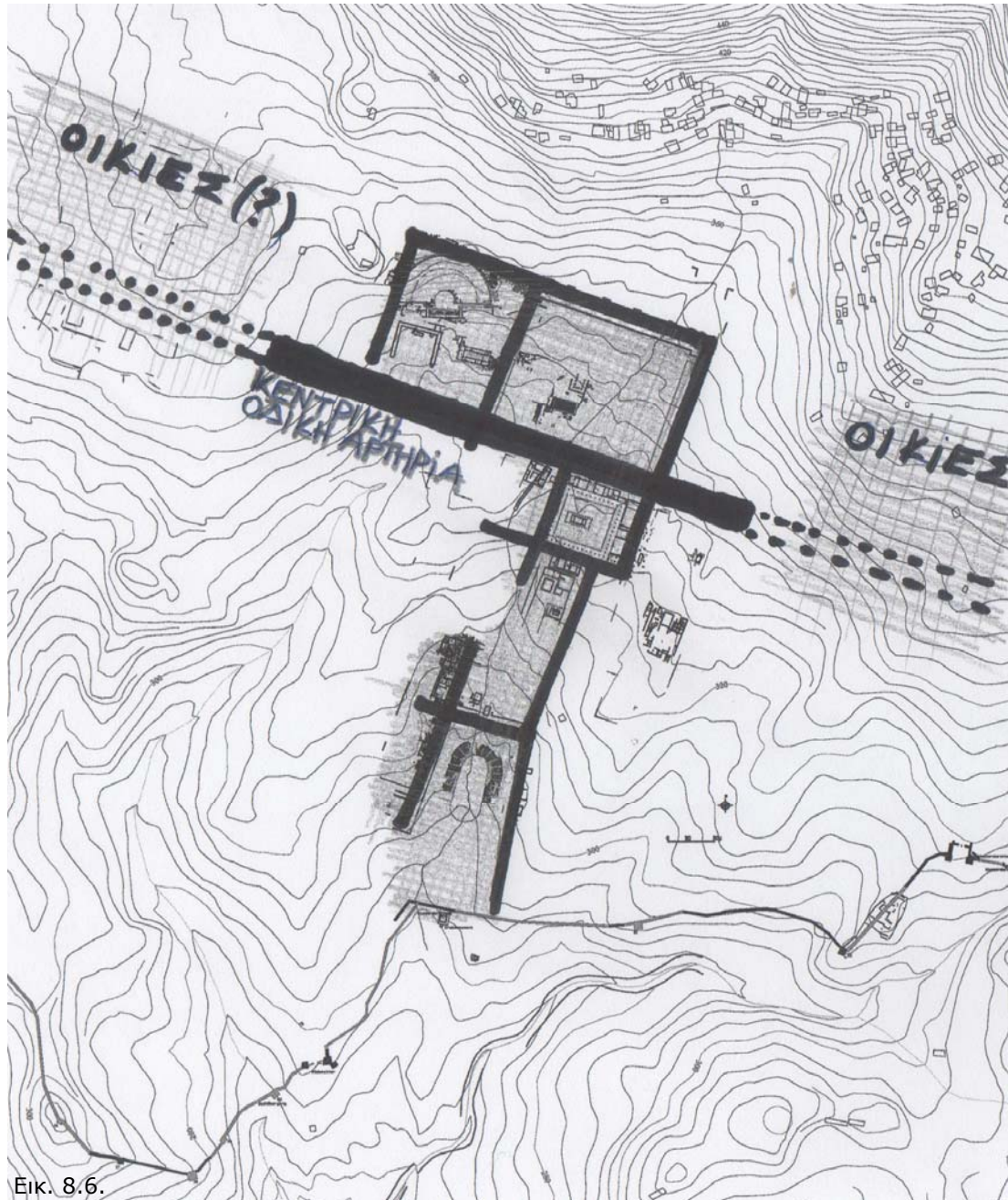
Εικ. 8.4.

Εικ. 8.5.

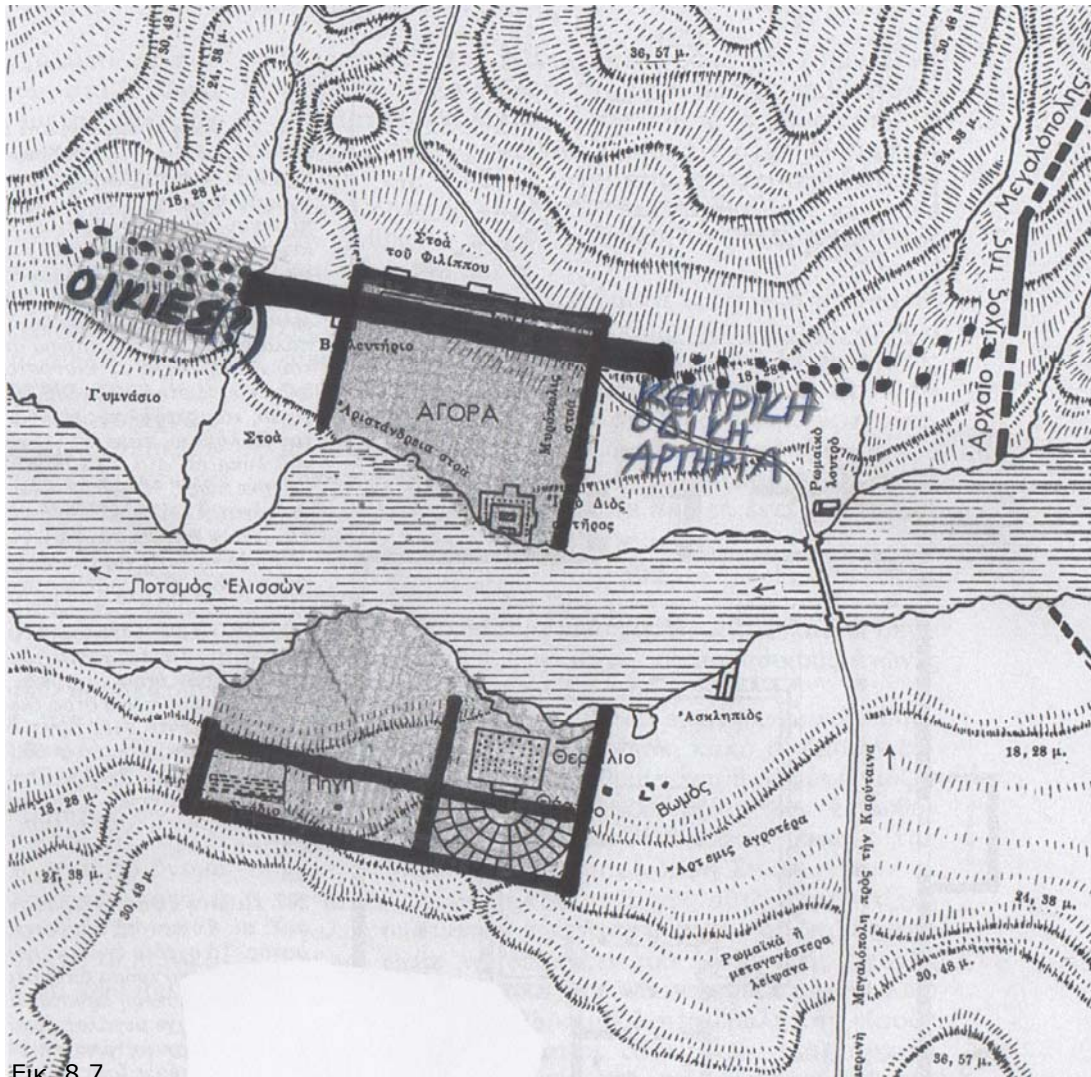
Εικ. 8.4 – 8.5. Η πολεοδομική συγκρότηση των δύο οικισμών.

Η διάταξη των οικιστικών συνόλων της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία συνίστανται στην κεντρική χωροθέτηση των δημόσιων λειτουργιών στον αστικό ιστό³⁵³, στον σαφή διαχωρισμό τους από την περιοχή της κατοικίας και στην ιεράρχηση του οδικού δικτύου γύρω από έναν κεντρικό δημόσιο χώρο (Εικ. 8.6 - 8.7).

Εικ. 8.6.

³⁵³ Οι λόγοι της κεντρικής αυτής διάταξης προαναφέρθηκαν στα αντίστοιχα κεφάλαια περί «ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΟΜΗΣ».

Εικ. 8.7.

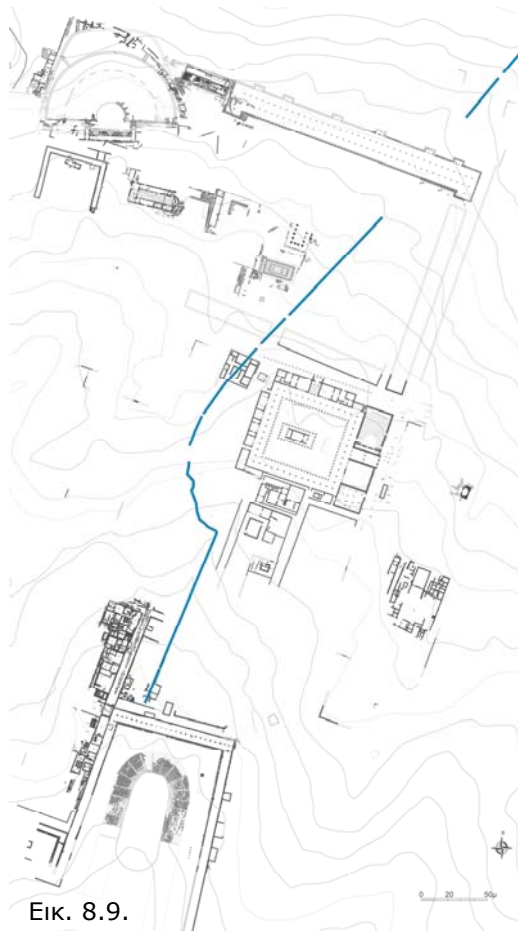
Εικ. 8.6 – 8.7. Η διάταξη των δύο οικιστικών συνόλων.

Τα στοιχεία αυτά απαντώνται και σε άλλες ελληνιστικές πόλεις, όπως η Μίλητος, η Όλυνθος, η Αλεξάνδρεια, η Πριήνη και η Κασσώπη. Για τις τρεις πρώτες πόλεις υφίστανται κάποιες αμφιβολίες μόνο ως προς τη χωροθέτηση των οικιών (σε απόσταση ή όχι από την κεντρική ζώνη των δημόσιων οικοδομημάτων) κι αυτό οφείλεται στα ελλιπή αρχαιολογικά τεκμήρια (περιορισμένης έκτασης αρχαιολογικές ανασκαφές). Είναι πιθανό ωστόσο, να ακολουθούν κι αυτές το παράδειγμα των υπόλοιπων ελληνιστικών πόλεων, όσο δεν υπάρχουν ενδείξεις για το αντίθετο (π.χ. πολιτικές, οικονομικές ή κοινωνικές μεταβολές που θα δικαιολογούσαν τη διαφοροποίηση αυτή).

Για την αρχαία Μεσσήνη, η οργάνωση του οικιστικού συνόλου σε κλιμακωτά επίπεδα εξυπηρετεί δύο σκοπούς. Πρώτον, η τοπογραφία της περιοχής με τις έντονες υψομετρικές διαφορές υπαγόρευε την **ανάγκη ύπαρξης έργων αντιστήριξης** και τα επίπεδα προσέφεραν τη δυνατότητα αυτή. Έτσι, η κρήνη Αρσινόη και το βόρειο τμήμα της αγοράς βρίσκονται στο πρώτο επίπεδο, το νότιο τμήμα της αγοράς στο δεύτερο, το Ασκληπιείο στο τρίτο, δύο ακόμα επίπεδα παρεμβάλλονται μεταξύ Ασκληπιείου και σταδίου και το έκτο επίπεδο φιλοξενεί το στάδιο. Τα επίπεδα αυτά ανταποκρίνονται στην ανάγκη «εξομάλυνσης» της υψομετρικής διαφοράς των 60μ. περίπου, η οποία υφίσταται μεταξύ της βόρειας στοάς της αγοράς και του μαυσωλείου των Σαιθιδών στο νότιο άκρο του σταδίου. Η επαλληλία αυτή των επιπέδων στο δομημένο τοπίο της Μεσσήνης σχετίζεται -όπως έχει αναφερθεί σε προγενέστερο κεφάλαιο³⁵⁴- και με την οργάνωση των χώρων σε γεωμετρικά επίπεδα, χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής της ελληνιστικής περιόδου. **Το τοπίο αποκτά έτσι μια νέα ποιότητα: το στοιχείο του βάθους** (Εικ. 8.8).

³⁵⁴ Βλ. και Κεφ. 4.3. Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΘΕΣΗ – ΜΕΓΕΘΟΣ – ΟΡΓΑΝΩΣΗ στην παρούσα διατριβή.

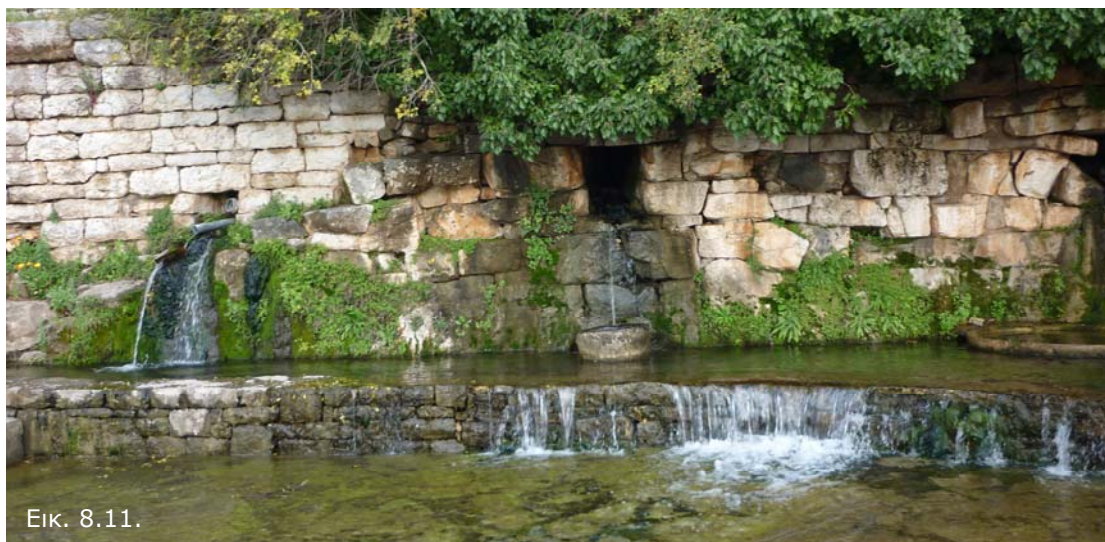
Δεύτερον, η λύση των επιπέδων υπαγορεύτηκε και από την ανάγκη διευθέτησης της ροής των υδάτων διαμέσου της πόλης και κυρίως, της χωροθέτησης των λειτουργιών με βάση την πορεία αυτή. Έτσι, η υδάτινη πορεία ξεκινά από την πηγή Κλεψύδρα, τροφοδοτεί την κρήνη Αρσινόη, διαπερνά τον χώρο της αγοράς και με πορεία νότια κι εφαπτομενικά του Ασκληπιείου, καταλήγει στο στάδιο. Οι ανασκαφές που έφεραν στο φως τμήματα του αρδευτικού – αποχετευτικού συστήματος, πιστοποιούν την πορεία αυτή. Σαφέστατα και τα επίπεδα καλύπτουν ανάγκες υποτυπώδους αντιπλημμυρικής προστασίας, ωστόσο είναι ακόμα πιο σημαντική η χωροθέτηση των κεντρικών δημόσιων λειτουργιών με κριτήριο την πρόσβαση στο υδάτινο στοιχείο. Έτσι, επιτυγχάνεται η άρδευση των φυτεύσεων της αγοράς κι η εγγύτητα του σταδίου και της παλαίστρας σε υδάτινη πηγή για λόγους πρακτικούς (Εικ. 8.9 – 8.15).

Εικ. 8.9.

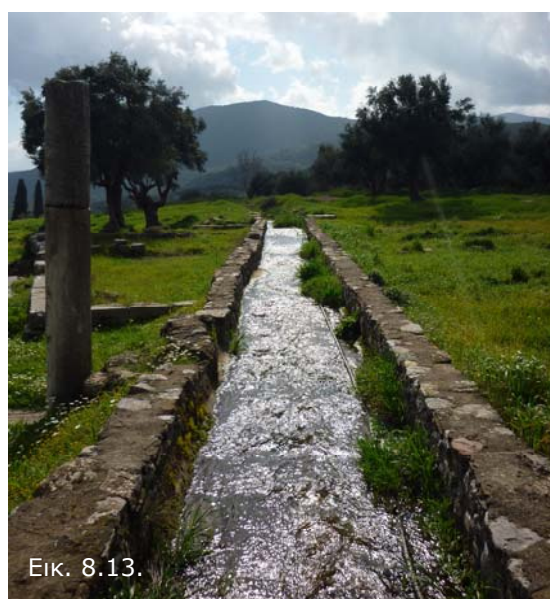
Εικ. 8.10.

Εικ. 8.11.

Εικ. 8.12.

Εικ. 8.13.

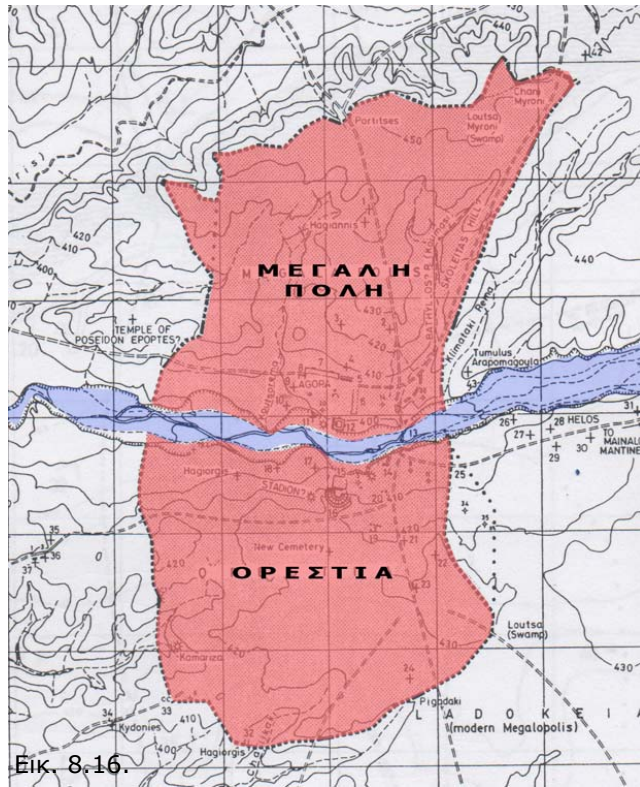
Εικ. 8.14.

Εικ. 8.15.

Εικ. 8.9 – 8.15. Σχέδιο υδάτινης πορείας στην αρχαία Μεσσήνη – Απόψεις της πηγής Κλεψύδρας στον οικισμό Μαυρομάτι, καθώς και του αρδευτικού - αποχετευτικού συστήματος της πόλης.

Αντίστοιχα, για την αρχαία Μεγαλόπολη, ένα εκτεταμένο αρδευτικό σύστημα που διέρχεται από την αγορά και τροφοδοτεί τα άλση γύρω από τα ιερά της πόλης, είναι εφικτό μόνο λόγω της αμεσότητας με τον Ελισσώνα (Εικ. 8.16 – 8.18).

Εικ. 8.16.

Εικ. 8.17.

Εικ. 8.18.

Εικ. 8.16 – 8.18. Άποψη του ποταμού Ελισσώνα και τμήματος του αρδευτικού συστήματος στο θέατρο της αρχαίας Μεγαλόπολης.

Απ' τα προκείμενα καθίσταται σαφές ότι αρχικά, και στις δύο περιπτώσεις, το υγρό στοιχείο³⁵⁵ αποτέλεσε έναν από τους κύριους λόγους χωροθέτησης των νέων πόλεων στον συγκεκριμένο τόπο. Ωστόσο, η διαχείριση του στοιχείου αυτού ήταν αυτή που συνετέλεσε στην εμπρόθετη παρέμβαση στο φυσικό ανάγλυφο της εκάστοτε περιοχής και άρα στο ίδιο το τοπίο. **Είναι γνωστό ότι τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος είναι αυτά που σε πρώτη φάση ορίζουν τα κριτήρια χωροθέτησης ενός νέου οικισμού αλλά σε μια δεύτερη φάση, η ανάγκη και ο τρόπος διαχείρισης αυτών ακριβώς των στοιχείων είναι που καθορίζουν τη διάρθρωση του οικισμού.**

Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται κι από την ύπαρξη ενός ακόμα σημείου σύγκλισης των δύο υπό μελέτη οικιστικών συνόλων: η χωροθέτηση των κτισμάτων στο οικιστικό συγκρότημα ακολουθεί κανόνες που σχετίζονται με τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της περιοχής. Έτσι, στην αρχαία Μεσσήνη, το θέατρο για παράδειγμα, χτίζεται σε φυσική βραχώδη κοιλότητα του εδάφους ενώ και το Στάδιο «εκμεταλλεύεται» φυσικό πρανές για τους αναλημματικούς τοίχους του. Στην αρχαία Μεγαλόπολη αντίστοιχα, έξαρση εδάφους χρησιμοποιείται κατάλληλα για τους αναλημματικούς τοίχους του θεάτρου ενώ παράλληλα, η υφιστάμενη φύτευση εξυπηρετεί τη σκίαση της αγοράς και του σταδίου-γυμνασίου.

Ως προς τη συσχέτιση των κτισμάτων μεταξύ τους, η εφαρμογή της μεθοδολογίας του Κ. Δοξιάδη απέτυχε να αποδείξει ότι αυτή η συσχέτιση στηρίζεται σε συγκεκριμένες οπτικές χαράξεις. Αυτό οφείλεται στην ίδια την Ιπποδάμεια οργάνωση του οικιστικού συνόλου, όπου οι σχέσεις μεταξύ οπτικών γωνιών θέασης και αποστάσεων ανάμεσα στα κτήρια (στις οποίες εφαρμόζεται το

³⁵⁵ Η πηγή Κλεψύδρα και η κρήνη Αρσινόη στην αρχαία Μεσσήνη κι ο ποταμός Ελισσών στην αρχαία Μεγαλόπολη.

μαθηματικό μοντέλο του Κ. Δοξιάδη) είναι ήδη προκαθορισμένες από το ίδιο το πολεοδομικό σύστημα.

Σε γενικές γραμμές, ο τρόπος οργάνωσης των οικιστικών συγκροτημάτων της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης αποκαλύπτει **σαφέστατη αξιολόγηση του τοπιακού υποβάθρου ως προς την πολεοδομική συγκρότησή τους**. Συσχετίζεται έτσι, η χωροθέτηση των επιμέρους στοιχείων του οικιστικού συγκροτήματος με το τοπιακό υπόβαθρο, είτε με τη μορφή «εκμετάλλευσης» φυσικών κοιλωμάτων κι εξάρσεων είτε με τη μορφή ανάδειξης προνομιακών θέσεων πανοραμικής εποπτείας της πόλης και του περιβάλλοντος αυτής χώρας (αισθητική αξιολόγηση) (Εικ. 8.19 – 8.23).

Εικ. 8.20.

Εικ. 8.21.

Εικ. 8.22.

Εικ. 8.23.

Εικ. 8.19 – 8.23. Απόψεις των οικιστικών συνόλων της αρχαίας Μεσσήνης (8.19-8.21) και της αρχαίας Μεγαλόπολης (8.22-8.23).

Ακόμα κι οι οχυρώσεις δεν είναι ανεξάρτητες από την τοπιακή πρόσληψη. Η αίσθηση ασφάλειας που προσέφερε η θέαση τους από οποιοδήποτε σημείο του εκάστοτε οικιστικού συγκροτήματος συνιστά ένα πρόσθετο στοιχείο ποιοτικής αξιολόγησης του τοπιακού υποβάθρου της συγκεκριμένης περιοχής. Σ' αυτές τις παρατηρήσεις οφείλει κανείς να προσθέσει το γεγονός ότι κι ο τρόπος διαμόρφωσης της υδάτινης πορείας σηματοδοτεί μια τοπιακή παρέμβαση. Πρόκειται για ένα πρώιμο υδρολογικό έργο που αφορά τόσο την άρδευση του συνολικού χώρου όσο και την κάλυψη των αναγκών της πόλης, γεγονός το οποίο συνιστά αφενός, τοπιακή επεξεργασία υποδομής, κι αφετέρου, στοιχείο αισθητικής αναφοράς. Άλλωστε, όλες οι μεγάλες διαμορφώσεις τοπίου στις ύστερες ιστορικές περιόδους (από Αναγέννηση και μετά) στηρίζονται **σε εξαιρετικές κατασκευές διευθέτησης των υδάτων** (Εικ. 8.24 – 8.25).

Εικ. 8.24.

Εικ. 8.25.

Εικ. 8.24 – 8.25. Άποψη των οχυρωματικών έργων της αρχαίας Μεσσήνης (8.24) και τμήματος του αρδευτικού – αποχετευτικού συστήματος της πόλης.

Οι διαπιστώσεις αυτές αποδεικνύουν την αρχική υπόθεση της παρούσας μελέτης³⁵⁶ ότι **οι ελληνοιστικές πόλεις διαθέτουν εμπρόθετη επεξεργασμένη τοπιακή προσέγγιση**, δεδομένου ότι μέσω μιας συγκεκριμένης πολεοδομικής συγκρότησης (Ιπποδάμειας) συσχετίζονται τα δημόσια οικοδομήματα με το τοπιακό υπόβαθρο, με τρόπο τέτοιο ώστε να προβάλλονται οι πολιτειακές δομές καθώς κι η οικονομική ισχύς της πόλεως. Η κεντρική χωροθέτηση των δημόσιων οικοδομημάτων συνιστά για την αρχαία Μεσσήνη το μέσο προβολής των Μεσσηνίων ως ιδιαίτερου έθνους στην Πελοπόννησο και των δημοκρατικών αξιών που πρεσβεύουν ως κοινωνικό σύνολο. Αντίστοιχα, για την αρχαία Μεγαλόπολη, εκφράζει χωρικά την ίδια την ουσία της ίδρυσης της νέας πόλης: τη συμμαχία όλων των αρκαδικών πόλεων απέναντι στον κοινό Σπαρτιατικό εχθρό.

Ανατρέχοντας στην αρχική υπόθεση της διατριβής περί εμπρόθετης επεξεργασμένης συγκρότησης του αστικού χώρου και της συσχέτισης του με το τοπιακό υπόβαθρο –γεγονός το οποίο αντικρούει τα επιχειρήματα του J. Ritter- καθίσταται σαφές ότι τα πορίσματα από τη μελέτη των δύο οικιστικών συνόλων της αρχαίας Μεσσήνης και Μεγαλόπολης αναιρούν την αντίληψη που συνδέει χρονικά την ανάπτυξη συγκροτημένης τοπιακής προσέγγισης με την ιστορική ανάδυση των νεότερων δυτικών κοινωνιών. **Ανατρέπεται έτσι η γενικευμένη απλουστευτική άποψη ότι ο έντεχνος σχεδιασμός του χώρου ανάγεται στην Ιταλική Αναγέννηση, αφού αυτός συνιστά απόρροια της ήδη μακράς εμπειρίας του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού στην πολεοδομική οργάνωση**, όπως στοιχειοθετήθηκε ήδη στην παρούσα μελέτη. Και στα δύο προαναφερθέντα οικιστικά σύνολα διαπιστώθηκε η έντεχνη προσέγγιση της τοπιακής ένταξης των πολεοδομικών σχηματισμών

³⁵⁶ Βλ. και Κεφ. 1.3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ στην παρούσα διατριβή.

σε ευρύτερους τοπιακούς συσχετισμούς με καθοριστική τη συμμετοχή του περιβάλλοντος φυσικού τοπίου.

Η διαπίστωση αυτή συνιστά ουσιαστικά παραδοχή μιας τοπιακής θεώρησης που δεν περιορίζεται στη μορφική προσέγγιση της σχέσης των οικιστικών συνόλων με το τοπιακό τους υπόβαθρο. Αντίθετα, ενσωματώνει το σύνολο των αισθητηριακών σχέσεων με τον τόπο, ήτοι όλα τα συστήματα διαμόρφωσης του τόπου, όπως προαναφέρθηκε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο περί θεωρητικών ζητημάτων³⁵⁷. Συνεπώς, θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως αυτές του Κ. Δοξιάδη και V. Scully, μόνο ελλιπείς μπορούν να χαρακτηριστούν, αφού στηρίζονται μόνο σε μια οπτική αισθητική προσέγγιση της συγκρότησης των τοπιακών σχέσεων των αρχαίων οικιστικών συνόλων με το τοπιακό τους υπόβαθρο. Συγκεκριμένα, το σύστημα που προτείνει ο Κ. Δοξιάδης στηρίζεται στην οπτική θεώρηση του χώρου από το πρότυπο του ιερού, ενώ αντίστοιχα, ο V. Scully θεωρεί το τοπίο «προϊόν» σχεδιασμού που σχετίζεται μόνο με στοιχεία τελετουργικά.

Έτσι, οι μονομερείς αυτές προσεγγίσεις διερευνούν μεν την ύπαρξη ενός συστήματος σχεδιασμού που συσχετίζει τις δομικές κατασκευές της αρχαιότητας με τον περιβάλλοντα τόπο, αλλά αγνοούν το σύνολο των πρακτικών και των υποδομών στο εκάστοτε πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο, καθώς και στοιχεία του αγροτικού τοπίου, δηλαδή όρους συστατικούς για την τοπιακή συσχέτιση των αρχαίων ελληνικών κοινωνιών με τον τόπο τους.

Σε κάθε περίπτωση, στην αρχιτεκτονική της ελληνιστικής περιόδου, αυτή η συνειδητή προσέγγιση επιβολής σχεδιασμού πάνω στις σχέσεις με το φυσικό περιβάλλον συνιστά πολιτισμική συσχέτιση με το τοπίο.

³⁵⁷ Βλ. και Κεφ. 1.3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ στην παρούσα διατριβή.

EYPETHPIO

EYPETHPIO

B		M	
Baroque.....	48	Martin, R.	68
Berque, A.....	25	Meinig, D.	26
Binford, L.....	60	Miller, D.....	61
C		Mohenjo-daro	38
Clark, K.	29	O	
context.....	62, 177	Onians, J.	10, 91, 101
D		Oppel, A.	29
de Polignac, F.	71	P	
F		pax romana.....	173
Foucault, M.	62	Poussin, N.....	36
Fox, C.	64	R	
H		Ritter, J.	13, 15, 16, 17, 310
Harappa.....	38	rus in urbe	189
Hausmann, G.	49	S	
Heidegger, M.....	62	Sauer, C.	30
Hodder, I.	61	Schanks, M.	61
Hoepfner, W.	132, 141, 143	Scully, V.	18, 21, 311
Hoskins, W.....	64	Simmel, G.....	29
I		T	
Illahun.....	38	Tilley, C.	61
insulae	105, 128, 132	Tomlinson, R.	110, 122
J		Troll, C.	30
Jammer, M.....	66	V	
K		von Humboldt, A.....	28
Kahun	38	W	
Kant, I.....	17, 23	Wittgenstein, L.	62
Kostof, S.....	68	Wycherley, R.....	69, 92, 232, 279
L		Z	
landscape	27, 28, 30, 64	Zimmermann, M.	84

Α

- Άγγλοι 27
 Άγιος Αυγουστίνος..... 13
 αγορά..... 8, 73, 74, 75, 91, 101, 102, 109, 113, 118, 126, 128, 129, 131, 132, 141, 156, 164, 191, 192, 195, 200, 201, 204, 206, 209, 210, 230, 232, 256, 258, 261, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 276, 278, 279, 282, 284, 293, 300, 302, 304, 305
 αγροί εν πόλει.....189
 αγρός 78
 αγροτικό τοπίο 21, 27, 34, 78, 122, 165, 311
 αγροτικοί οικισμοί.....222, 294
 Άδης 42
 Αδριατική 14
 Αθήνα 73, 76, 83, 101, 129, 136, 192
 Αίγυπτος 38, 41, 81, 87, 137, 293
 αισθητηριακός..... 13, 17, 311
 αισθητική προσέγγιση .13, 14, 17, 28, 311
 ακρόπολη. 73, 74, 131, 137, 141, 144, 151, 155, 170, 186, 192, 214
 Αλεξάνδρεια ... 81, 116, 120, 138, 157, 190, 293, 299
 άλση 41, 91, 256, 285, 304
 αμυντικές ανάγκες.. 40, 135, 136, 140, 145, 146, 151, 222, 259
 αμυντικές δυνατότητες...110, 294
 Αναγέννηση ...27, 29, 35, 45, 48, 309, 310
 ανθρωπογεωγραφία 30
 ανθρωπολογική προσέγγιση15, 18
 αντισπαρτιατικό οχυρό-πόλη .222, 274
 άξονες6, 19, 132
 αποικισμός 71
 απόλυτος χώρος..... 65
 αποστασιοποίηση..... 14, 15
 αρδευτικό σύστημα. 40, 209, 234, 284, 286, 302, 304
 Αριστάνδρειος στοά 255, 258, 267
 Αριστοτέλης 10, 66, 67, 110, 111, 127
 Αριστοφάνης 36, 42
 Αρκαδία 35, 36, 83, 167, 184, 239, 240, 241, 242, 245, 248, 254
 Αρκαδική Ομοσπονδία ...167, 236, 244, 246, 247, 252
 Αρκαδική πύλη.....173, 192, 196, 199, 233
 Αρκαδική Συμπολιτεία 247
 αρμονία11, 12, 96
 αρχαία Μεγαλόπολη..... 3, 35, 76, 125, 154, 157, 167, 170, 173, 184, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 263, 267, 270, 271, 272, 274, 276, 278, 279, 282, 284, 285, 286, 289, 291, 293, 294, 295, 298, 304, 305,306, 310
 αρχαία Μεσσήνη... 3, 55, 74, 102, 111, 125, 140, 154, 155, 156, 157, 163, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 182, 186, 187, 189, 191, 192, 195, 196, 201, 206, 209, 210, 216, 220, 221, 222, 223, 228, 230, 234, 236, 237, 238, 240, 241, 243, 246, 247, 248, 250, 251, 255,259, 261, 274, 275, 276, 282, 284, 289, 291, 293, 294, 295, 298, 300, 305, 306, 310
 αρχαιολογία τοπίου..... 64, 65
 αρχές οργάνωσης..... 2
 αρχιτεκτονικές συνθέσεις225, 276
 αρχιτεκτονική τοπίου ...29, 38, 49
 αρχιτεκτονικό σύνολο .. 5, 18, 67, 68, 69, 217, 278
 Ασκληπιείο 8, 109, 132, 141, 186, 190, 195, 210, 211, 214, 216, 217, 228, 230, 232, 267, 276, 278, 300, 302

αστική έπαυλη116
αστική σύνθεση..... 41
αστικό κέντρο 77, 78, 84, 105,
125, 137, 191, 255
αστικό σύνολο164, 230
αστικό τοπίο 46, 78, 84, 112, 122
άστυ.....77, 91, 136
αττική φιλοσοφία 12
Αττικοί..... 10
αυτάρκεια 71, 189, 252, 290
αυτονομία 67, 68, 71, 90, 155,
251, 295
Αχαϊκή Συμπολιτεία. 83, 167, 174,
238, 239, 246, 247, 248, 252,
261, 266, 291

B

βάθος87, 98, 300
βασίλειο των Ατταλιδών..... 82
βασίλειο των Μακεδόνων ... 81, 83
βασίλειο των Πτολεμαίων..... 81
βασίλειο των Σελευκιδών 81
Βερσαλλίες 49
Βιτρούβιος..... 11, 110
βουλευτήριο ... 73, 210, 256, 258,
265, 271, 279
Βυζάντιο 43, 196

Γ

γεωμετρικά επίπεδα . 10, 102, 300
γεωμορφολογία.44, 57, 169, 222,
240, 289
γεωμορφολογικός20, 76, 79, 128,
137, 153, 155, 163, 171, 222,
233, 239, 241, 272, 274, 285,
289, 294, 305
γυμνάσιο.... 73, 74, 92, 109, 144,
195, 214, 216, 217, 228, 230,
256, 258, 272, 305

Δ

Δαμοφώντας.. 173, 195, 258, 272
Δεκαμερές..... 7
Δημήτριος ο Πολιορκητής138

δημόσιος χώρος... 38, 41, 91, 96,
105, 116, 118, 126, 141, 154,
156, 225, 298
διαδικαστική αρχαιολογία60
Διαφωτισμός.....35
δίδυμη πόλη136, 252
Διόδωρος.....244
διπλή πόλη... 236, 243, 256, 261,
276, 295
δομικές κατασκευές .. 13, 21, 196,
259, 272, 311
Δοξιάδης, Κ. 4, 5, 6, 8, 10, 11,
12, 18, 19, 20, 21, 305, 306,
311
δυναμική διαδικασία18, 71, 84
Δωδεκαμερές..... 7
Δωρικός ρυθμός...8, 96, 206, 217

E

εγγραφή 33, 64, 222, 225
εθνική συνείδηση179, 214
εθνότητα 166, 180, 185
είλωτες.. 175, 176, 177, 181, 182
Εκκλησιαστήριο.....109, 210
Ελεάτες 10, 66
ελεύθερη διάταξη19
ελεύθερη ζώνη 136, 153, 196
Ελισσώνας ... 236, 239, 240, 243,
256, 259, 261, 267, 276, 280,
282, 285, 295, 304
ελληνιστική περίοδος ..2, 3, 4, 13,
15, 55, 81, 85, 87, 92, 100,
110, 121, 126, 157, 163, 165,
166, 167, 177, 178, 191, 238,
239, 252, 254, 279, 300, 311
ελληνιστική τέχνη86
εμπορικές οδοί.....110, 137, 165,
222, 244, 294
εμπρόθετος . 13, 20, 69, 305, 310
έντεχνη συσχέτιση..... 157
έντεχνος σχεδιασμός. 2, 234, 286,
310
εξωαστικό τοπίο 27, 34
Επαμεινώνδας125, 170, 173, 182,
184, 216, 236, 244

επιβολή σχεδιασμού 18, 311
Επικούρειοι..... 90
επιστημονική θεώρηση 28, 29, 30,
79
εποπτεία .. 23, 79, 122, 171, 265,
306
ερήμωση251, 258
εσωστρεφής114
Εύα (όρος) 169, 192, 195
Ευκλείδης 10, 101
Εύξεινος Πόντος..... 14

Z

Zήνων 91

H

Hσιόδος 66

Θ

θέατρο.. 11, 73, 74, 75, 109, 126,
131, 132, 138, 144, 155, 192,
195, 199, 200, 201, 204, 206,
230, 256, 258, 261, 262, 263,
264, 265, 266, 272, 276, 282,
284, 305
Θέμελης, Π..... 175, 189, 293
Θεμιστοκλής.....129, 131
Θερσίλειο 256, 258, 263, 265,
266, 267, 271, 284
Θησαυροφυλάκιο109, 191
θρησκευτική αντίληψη 14, 41, 45,
69, 120, 163, 165
θρησκευτικό κέντρο... 71, 78, 128
θρησκευτικός βίος 71, 91, 275

I

ιδεολογική..... 38
ιερή πορεία..... 7
ιερό (το) 7, 41, 71, 73, 74, 79,
91, 92, 109, 113, 118, 131,
141, 144, 151, 155, 156, 178,
179, 180, 181, 185, 186, 192,
195, 223, 232, 247, 256, 258,

267, 268, 271, 272, 275, 282,
284, 285, 294, 304

ιερό τοπίο18, 73, 78

Ιεροθύσιο195, 216

ιεροί λειμώνες.....41

ιερός χώρος 18, 20, 74, 116, 186,
232

Ιθώμη (όρος) 169, 170, 173, 175,
178, 180, 186, 189, 192, 204,
230, 232

Ινδός.....40

Ιπποδάμειες πόλεις126, 140

Ιπποδάμειο σύστημα ...40, 74, 75,
105, 107, 109, 120, 125, 127,
128, 153, 209, 223, 228, 232,
276, 279, 285, 295

Ιπποδάμειος Αγορά..... 131

Ιπποδάμειος μελέτη της Ρόδου137

Ιππόδαμος.... 125, 126, 127, 128,
129, 131

Ιωνικός ρυθμός.....8, 96, 278

Ιωνικός τύπος..... 209, 278, 279

K

Καβουριάρης, Μ.36

Καμπέ, Ε.....36

κάναβος..... 38, 74, 75, 128, 228

κανονικότητα.....19

Κασσώπη 105, 157, 251, 299

κήποι 26, 41, 48, 49, 87, 90, 114,
116, 117, 118, 120, 121, 144,
284

κηποτεχνία..... 29, 121

κλασική περίοδος ... 4, 73, 84, 86,
116, 118, 132, 144, 167, 177,
178, 238, 247, 279

κλασικός.. 19, 35, 73, 84, 90, 98,
100, 105

Κλεισθένης..... 129

κλειστό σχήμα 100

Κλεομένης Γ' 246, 248, 259

κλιμακωτά επίπεδα 226, 234, 295,
300

κοινωνική οργάνωση 71, 164

Κορινθιακός ρυθμός.....96

κοσμική αντίληψη..... 14
κοσμικό τοπίο 73
κοσμολογικές αξίες..... 20, 79
κρήνη Αρσινόη..... 170, 192, 193,
195, 200, 201, 204, 206, 300,
302, 305
Κυνισμός..... 90
Κυπαρισσία.....169, 190
Κωνσταντινόπουλος, Γρ.....140

Λ

Λάββας, Γ..... 18
Λακωνική πύλη 195, 221, 233
λατρευτικά συγκροτήματα..... 19
λειτουργικότητα 53, 95, 129
Λόγγος 42
Λουκιανός 36
Λύκαιο (όρος) 169, 240, 267, 271

Μ

Μακεδονική κυριαρχία ...167, 238,
246
Μακρά Τείχη.....129
Μανούσου - Ντέλλα, Κ.137
Μαντίνεια 244, 245, 246, 255,
280, 282
Μαρξισμός..... 61
Μαυρομάτι 170, 173, 193, 204
μαυσωλείο των Σαιθιδών 220, 300
Μέγα, Β. 76
Μεγάλη Πόλη 236, 258, 267, 275,
282, 295
Μέγας Αλέξανδρος.. 81, 167, 270,
293
Μελάς, Μ.60, 61, 62
Μεσαίωνας 45
Μεσσάνα206
Μεσσηνία 83, 165, 166, 167, 168,
169, 170, 173, 175, 176, 177,
178, 179, 181, 182, 184, 185,
189, 191, 214, 239, 241
μεταδιαδικαστική αρχαιολογία . 61
Μίλητος .. 74, 100, 105, 141, 145,
251, 299
Μιχελής, Π. 11, 21

μνημειακός.....43, 93, 95
Μουρ, Τ. 35, 36
Μουτσόπουλος, Ν.....43
Μύριοι245, 265
Μυρόπωλις στοά269

Ν

ναυμαχία του Ακτίου.....81
Νέα αρχαιολογία60
Νείλος 40, 41
νησίδες... 40, 105, 109, 141, 143,
156, 192, 209, 223, 225, 232,
279
νοητική ερμηνεία24, 25, 29

Ο

Οδύσσεια42
οικία 73, 90, 105, 112, 113, 114,
115, 116, 117, 131, 132, 135,
178, 186, 192, 225, 256, 275,
284, 299
οικισμοί .. 77, 105, 109, 111, 163,
165, 167, 174, 185, 193, 222,
232, 236, 242, 251, 252, 274,
282, 289, 290, 291, 294, 295,
305
οικιστικά patterns..... 177
οικιστικά σύνολα ... 3, 20, 21, 55,
77, 125, 154, 155, 171, 176,
177, 178, 179, 221, 226, 234,
236, 243, 247, 276, 285, 290,
294, 295, 298, 300, 305, 310,
311
οικιστικό πρόγραμμα.....154, 184,
226, 236, 276, 285
οικιστικό συγκρότημα 43, 79, 114,
230, 236, 238, 284, 306, 309
οικιστικό σχήμα..... 57, 177
οικιστικός χώρος 2
οικολογία57
οίκος..... 71, 210
οικότυπος 143
Οκταβιανός Αύγουστος.....81
ολιστική προσέγγιση29
Ολλανδοί27

Όλυθος 129, 157, 251, 299
ομόσπονδη πόλη236
ομόσπονδο έθνος . 275, 285, 289,
290
οντότητα.....15, 62, 65, 66, 67
οπτικές φυγές..... 8
οπτική αντίληψη..... 11
οργανική ανάπτυξη.....105
Ορεστία 236, 256, 258, 260, 267,
275, 282
ουτοπία..... 35, 36
οχύρωση..... 109, 122, 140, 144,
145, 146, 150, 151, 153, 154,
155, 170, 186, 189, 192, 196,
220, 226, 233, 242, 256, 259,
276, 290, 295, 309

Π

παλίμψηστο..... 64
Πάμισος . 169, 170, 177, 190, 195
Παυσανίας.... 170, 174, 186, 189,
195, 196, 210, 216, 242, 258,
261, 262, 282, 284
Πειραιάς... 3, 125, 126, 129, 131,
132, 135, 136, 137, 140, 141,
143, 154, 155, 157, 293, 294
Πελοπόννησος 167, 185, 186,
214, 239, 242, 289, 310
Πέργαμος 82, 102, 105, 107, 120,
225
περιαστικό τοπίο..... 34
περίκλειστος..... 38, 121, 122
Περικλής.....129
περίοικοι179, 182
περιφερειακή οδός. 135, 155, 196
πεταλόσχημη (μορφή αγοράς)
.....279, 280
Πετράρχης13, 14, 15
Πετρονώτης, Α.....237, 242
πηγή Κλεψύδρα ... 170, 204, 302,
305
Πίκουλας, Γ.251
Πίνδαρος..... 42
Πλάτωνας10, 35, 36, 42, 66

πληθυσμιακά δάνεια234, 251,
285, 290
Πλίνιος26
Ποικίλη Στοά91
πολεοδομικά συγκροτήματα 4, 11,
12, 19, 35, 109, 132, 138, 154,
155, 156, 230, 272, 276, 293,
294
Πολεοδομική Μελέτη Πειραιώς 129
πολεοδομική οργάνωση.... 2, 3, 5,
74, 78, 125, 126, 127, 137,
157, 169, 206, 243, 247, 271,
274, 276, 289, 310
πολεοδομικό πρότυπο157, 294
πολεοδομικοί σχηματισμοί... 2, 40,
310
πολεοδομικός σχεδιασμός ... 2, 38,
43, 69
πόλη-κράτος. 67, 77, 83, 84, 105,
137
πολικές συντεταγμένες.... 4, 5, 20
πολιορκητική τέχνη140, 154
πολιτισμικός ... 16, 25, 27, 29, 30,
32, 33, 43, 57, 59, 62, 65, 84,
85, 86, 127, 131, 178, 180,
185, 222, 223, 232, 234, 311
πολιτισμός.....16, 18, 59
πολιτιστικός.. 25, 34, 48, 62, 192,
225
Πολύβιος 251
Πριήνη ... 74, 100, 105, 129, 157,
251, 299
προγραμματισμένος κενός χώρος
.. 187, 234, 250, 285, 290, 293
προκατασκευασμένος..... 111
Πρόκλος 10, 12
προμελέτη..... 3
προοπτική 10, 11, 45, 98, 163
πρυτανείο 73, 126
Πτολεμαίο138, 141
Πυθαγόρειοι 10, 66
πύλη 122, 199, 221

P
 Ρόδος . 3, 76, 102, 125, 128, 129,
 136, 137, 138, 140, 141, 143,
 144, 146, 150, 151, 153, 154,
 155, 157, 196, 251, 293, 294
 Ρομαντισμός 35
 ρωμαϊκή κυριαρχία .. 81, 226, 249
 ρωμαϊκή περίοδος..... 81, 83, 117,
 167, 201, 249, 275
 Ρώμη..... 83, 86, 214

Σ
 σεισάχθεια..... 165
 Σκεπτικισμός..... 67, 90, 91
 Σόλωνας 165
 Σοφιστές 67
 Σπάρτη 76, 83, 175, 176, 182,
 189, 232, 247, 248, 259, 282,
 289
 Σπαρτιατική κυριαρχία... 165, 166,
 171, 175, 181
 στάδιο 8, 18, 73, 74, 109, 144,
 192, 195, 214, 217, 220, 228,
 230, 264, 265, 272, 300, 302,
 305
 στοά..... 100, 102, 109, 204, 206,
 210, 217, 253, 255, 267, 268,
 270, 271, 272, 279, 282, 300
 στοά του Αριστόδημου .. 258, 269,
 279
 Στράβων 170
 Στωικισμός 67, 90, 91
 συγκρότηση.. 3, 4, 13, 21, 32, 33,
 38, 49, 55, 71, 109, 135, 155,
 157, 163, 164, 174, 222, 223,
 225, 234, 236, 249, 274, 284,
 286, 294, 295, 306, 310, 311
 συλλογική μνήμη.. 176, 177, 179,
 180, 222, 247, 274
 συμμετρία 101
 συνάφεια 61, 177, 247
 συνειδητή 16, 18, 40, 45, 100,
 153, 232, 294, 311
 συνθετικές αρχές..... 2

συνθήκη . 15, 16, 17, 23, 24, 102,
 111
 συνοικισμός.... 71, 105, 137, 244,
 275, 276, 291
 συνοχή..... 20, 72, 111, 165, 177,
 181, 184
 σύστημα σχεδιασμού..... 20, 157
 σχεδιασμένη 13, 17, 20
 σχεδιασμός..... 2, 4, 5, 18, 28, 38,
 45, 69, 113, 125, 143, 154,
 184, 187, 250, 311
 σχεδιαστική διαδικασία 18
 σχετικός χώρος 65

Τ
 Τάτιος 42
 ταυτότητα 27, 165, 176, 178, 179,
 181, 184, 186, 225, 230, 242
 ταφικά μνημεία 74, 118, 176, 179,
 186, 247
 ταφικές λατρείες 176, 186
 τάφος. 135, 138, 145, 150, 151,
 153, 155
 Τεγέα 73, 244, 245, 246, 282
 τείχη 73, 79, 111, 112, 114, 118,
 121, 122, 129, 135, 138, 140,
 146, 153, 154, 155, 170, 180,
 189, 193, 195, 196, 228, 248,
 249, 251, 252, 256, 259, 290
 τελετουργικά .. 18, 176, 177, 178,
 179, 195, 311
 τελετουργικές αξίες 20, 79
 τετρακτύς 127
 τέχνημα 16
 τιμοκρατικό σύστημα 189
 Τίτος Λίβιος 14
 τοπίον 26
 τοπία φυγής 42
 τοπιακή ενσωμάτωση 15
 τοπιακή ένταξη 2, 35, 310
 τοπιακή επεξεργασία 15, 234, 286,
 309
 τοπιακή θεώρηση 13, 21, 311
 τοπιακή προσέγγιση.. 13, 16, 157,
 310

τοπική συσχέτιση 18, 311
τοπικό πεδίο 13
τοπικό υπόβαθρο 21, 27, 40, 49,
79, 171, 234, 272, 284, 285,
286, 306, 309, 310, 311
τοπικοί συσχετισμοί.... 2, 21, 76,
311
τοπιογραφία14, 88, 93
τοπογραφία76, 77, 170, 181,
196, 300
τόπος .13, 15, 16, 17, 20, 21, 23,
24, 25, 26, 29, 30, 34, 35, 36,
41, 47, 66, 92, 157, 177, 192,
223, 294, 305, 311
τριδιάστατη αναπαράσταση 3,
230

Υ

υδάτινο στοιχείο... 110, 120, 163,
171, 239, 243, 252, 284, 285,
289, 294, 302
υποδομές 21, 311
υστεροκλασική περίοδος.167, 178

Φ

φαινομενολογική προσέγγιση . 31,
62, 64
Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ. 143, 146
Φιλίππειος στοά.....258, 270

Φίλιππος (βασιλέας Μακεδόνων)
.....14
Φιλόλαος10
Φιλοποίμην 174, 266, 269
Φίλων..... 132, 146, 150
φρουριακός χαρακτήρας 189, 234,
251
φύση.. 10, 15, 16, 24, 26, 29, 49,
91, 121, 170, 189, 230
φυσικές πηγές ... 57, 60, 110, 294
φυσικό υπόβαθρο..... 4, 49
φυτεύσεις 100, 116, 118, 228,
284, 302, 305

Χ

χρόνος 23, 164
χώρα.... 23, 25, 77, 91, 109, 127,
131, 170, 244
χωρικά σχήματα 177, 185, 247
χώρος ..5, 11, 19, 23, 25, 43, 65,
66, 68, 79, 100, 114, 126, 132,
156, 164, 192, 193, 195, 201,
206, 210, 256, 265, 278

Ω

Ωδείο 109

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΑΝΑΦΟΡΩΝ

Α.Α.Α.	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
Α.Α.Ε.	Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία
Α.Ε.Ε.	Η εν Αθήναις Επιστημονική Εταιρεία
Α.Δ.	Αρχαιολογικό Δελτίον
Α.Θ.	Αρχιτεκτονικά θέματα
Δ.Χ.Α.Ε.	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας
Ε.Μ.Π.	Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Ε.Ε.Π.Π.	Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού
Ε.Μ.Α.Σ.	Εταιρία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών
Ε.Π.Κ.Α.	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
Ι.Μ.Ε.	Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού
Ι.Π.Ε.Μ.	Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή
Μ.Χ.	Μεσσηνιακά Χρονικά
Μ.Ι.Ε.Τ.	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ	Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών - Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων
Σ.Γ.Τ.Δ.	Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου
Τ.Α.Π.Α.	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
Τ.Χ.	Τεχνικά Χρονικά (εκδ. Τεχν. Επιμελητηρίου Ελλάδος)
A.N.S.M.N.	American Numismatic Society Museum Notes
A.A.A.G.	Annals of the Association of American Geographers
A.A.	Archäologischer Anzeiger
A.D.	Archaeological Dialogues
A.R.	Archaeological Review
B.S.A.S.	British School at Athens Studies
C.A.	Current Anthropology
D.A.I.A.	Deutsches Archäologisches Institut Architecturreferat
H.T.	History and Theory
I.A.	Internationale Archäologie
ICOMOS	International Council On Monuments and Sites
J.H.S.	Journal of Hellenic Studies
J.R.I.B.A.	Journal of the Royal Institute of British Architects
L.P.	Landscape Planning
N.I.A.	Norwegian Institute at Athens
R.E.G.	Revue des Études Grecques
R.F.I.C.	Rivista di Filologia e di Istruzione Classica
W.A.	World Archaeology

ΟΡΩΝ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Ο.π.	όπου παραπάνω
Αρ.	αριθμός
Βλ.	βλέπε
κ.α.	και άλλα
κλπ.	και λοιπά
κ.ο.κ.	και ούτω καθεξής
μ.	μέτρο/α
μ.Χ.	μετά Χριστόν
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ.	προ Χριστού
σ.	σελίδα/σελίδες
στρμ.	στρέμμα/τα
τ.μ.	τετραγωνικό/-α μέτρο/-α
χλμ.	χιλιόμετρο/-α
τ.	τεύχος
ρ.	page/s
vol.	volume

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία

- Ανανιάδου-Τζημοπούλου, Μ. *Αρχιτεκτονική τοπίου. Σχεδιασμός αστικών χώρων.* Θεσσαλονίκη: Εκδ. Ζήτη, 1992.
- Αριστοτέλης *Πολιτικά IV-VIII.* μτφρ. Π. Λεκατσάς, Σειρά Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων τ.58. Αθήνα: Εκδ. Δαίδαλος - Ι.Ζαχαρόπουλος, 1939.
- Βαλαβάνης, Δ. *Άλλες εποχές: καιροί, ήθη, άνθρωποι στη Μεσσήνη, Μεσσηνία.* Καλαμάτα, 2005.
- Δεσποτόπουλος, Ι. *Η ιδεολογική δομή των πόλεων.* Ελλ. μτφρ. Κ. Σερράος. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 1997.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη, Αικ. *ΑΤΤΙΚΗ - Λαϊκή αγροτική αρχιτεκτονική.* Αθήνα: Εκδ. Μέλισσα, 1984.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη, Αικ. *Νεοκλασσικά Σπίτια της Αττικής.* Εργαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας του Ε.Μ.Π. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2009.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη, Αικ. *Το καμαρόσπιτο της Αττικής - Προέλευση και αντιστοιχίες μιας βασικής αρχιτεκτονικής ιδιοτυπίας.* Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., 1986.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη, Αικ. - Παπαιωάννου Κ. - Φινέ Μ. *Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο. Η γενική διάρθρωσή του και η τυπολογία της μέσα από αντιπροσωπευτικά σχέδια.* Αθήνα: Εκδ. Ι.Π.Ε.Μ., 2001.
- Διόδωρος ο Σικελιώτης *Άπαντα 11 - Βίβλος πεντεκαιδεκάτη.* Σειρά Αρχαία Ελληνική Γραμματεία: Οι Έλληνες. μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου. Αθήνα: Εκδ. Κάκτος, 1998.
- Δουκέλλης, Π. (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου.* Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005.
- Ζουμπουλίδης, Κ. *Ιστορία και εξέλιξις του λιμένος Πειραιώς.* Αθήνα, 1932.
- Θέμελης, Π. Γ. *Αρχαία Μεσσήνη: Μνημεία, χώρος, άνθρωποι.* Αθήνα: Εκδ. Μίλητος, 2010.

- Θέμελης, Π. Γ. *Αρχαία Μεσσήνη, ο χώρος και τα μνημεία.*
Αθήνα: Ειδική Έκδοση Περιφέρειας Πελοποννήσου, 1998.
- Θέμελης, Π. Γ. *Η Αρχαία Μεσσήνη.*
Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2002.
- Θέμελης, Π. Γ. *Ήρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη.*
Αθήνα: Βιβλιοθήκη Α.Α.Ε., 2000.
- Θέμελης, Π. Γ. *Μεσσηνιακή κοινωνία και οικονομία.*
Αθήνα: Εκδ. Μίλητος, 2010.
- Κακριδής, Ι.Θ. *Θουκυδίδου Ιστοριών Α - ΙΖ.*
μτφρ. Ε. Λαμπρίδη. Αθήνα: Εκδ. Γκοβόστης, 1962.
- Καμπέ, Ε. *Ταξίδι στην Ικαρία.* Ελλ.
μτφρ. Η. Τσαρνά - Κόχυλα. Αθήνα: Εκδ. Εταιρείας Ικαριακών Μελετών, 2010.
- Καρδάσης, Β. *Αρκαδία: γενέθλια γη.*
Αθήνα: Εκδ. Έφεσος, 2006.
- Καρούζος, Χρ. *Ρόδος, Ιστορία, μνημεία, τέχνη.*
Αθήνα: Εκδ. Έσπερος, 1973.
- Κοντής, Ι. *Συμβολή εις την μελέτην της Ρυμοτομίας της Ρόδου.*
Ρόδος: Εκδ. Σ.Γ.Τ.Δ., 1954.
- Κωνσταντινόπουλος, Γρ. *Αρχαία Ρόδος.*
Αθήνα: Εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1986.
- Κωνσταντόπουλος, Θ. *ΠΡΙΗΝΗ.*
Αθήνα: Εκδ. Ι.Μ.Ε., 2000.
- Μανωλίδης, Κ. (επιμ.) *Ωραίο, φριχτό και απέριπτο τοπίον. Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα.*
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Σκόπελος: Εκδ. Νησίδες, 2003.
- Μαριά, Ε.Α. *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο.*
Αθήνα: Εκδ. Α. Σάκκουλας, 2009.
- Μελάς, Ι. *Ιστορία της πόλεως Πειραιώς: από τους προϊστορικούς καιρούς μέχρι των δικών μας χρόνων.*
Αθήνα: Εκδ. Μαυρογεωργή - Πουρνατζή, 1976.
- Μελάς, Μ. *Η Αρχαιολογία σήμερα: Κοινωνική - Πολιτισμική Θεωρία, Ανθρωπολογία και Αρχαιολογική Ερμηνεία.*
Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 2003.

- Μιχελής, Π.Α. *Αισθητική Θεώρηση της Βυζαντινής Τέχνης*.
Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 1972.
- Μιχελής, Π.Α.: *Η αρχιτεκτονική ως τέχνη*.
Αθήνα: Εκδ. Ι.Π.Ε.Μ., 2008.
- Μπαμπινιώτης, Γ. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*.
Αθήνα: Εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας, 1998.
- Μπίρταχας, Π. *Μεσσήνη. Το Ωδείο και το ανατολικό πρότυπο του Ασκληπιείου*.
Αθήνα: Βιβλιοθήκη Α.Α.Ε. Αρ. 255., 2008.
- Μωραΐτης, Κ. *Ο σχεδιασμός του τοπίου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*.
Σημειώσεις στο Ειδικό μάθημα 8^{ου} εξαμήνου «Περιβάλλον, Τοπίο, Αρχιτεκτονική». Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2006.
- Μωραΐτης, Κ. *Το τοπίο πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου: παρουσίαση και θεωρητικός συσχετισμός των σημαντικότερων νεότερων προσεγγίσεων της τοπιακής επεξεργασίας του τόπου*.
Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., 2012.
- Πανάγος, Χρ. *Ο Πειραιεύς : οικονομική και ιστορική έρευνα από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: μετά τοπογραφικής μελέτης*.
Αθήνα: Εκδ. Άλφα – Ι.Μ.Σκαζίκη, 1995.
- Παπαϊωάννου, Κ. *Βυζαντινή και Ρωσική ζωγραφική*.
Σειρά Βυζαντινή Βιβλιοθήκη 2. Αθήνα: Εκδ. Εναλλακτικές, 2007.
- Παπανικολάου, Κ. *Μεγαλόπολη: γενική ιστορία της επαρχίας*.
Αθήνα: Εκδ. Ν. Ν. Σμύρνης, 1986.
- Παπανούτσος, Ε. *Γνωσιολογία*.
Αθήνα: Εκδ. Ίκαρος, 1962.
- Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Αχαϊκά-Αρκαδικά IV - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*.
Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004.
- Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Μεσσηνιακά-Ηλιακά III - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*.
Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004.
- Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Κορινθιακά-Λακωνικά II - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*.
Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004.

- Παπαχριστοδούλου, Χρ. Ι. *Ιστορία της Ρόδου: από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου, 1948.*
Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων. Ρόδος: Εκδ. Σ.Γ.Τ.Δ., 1994.
- Πετρονώτης, Αργ. *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας.*
Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθήνα: Εκδ. Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, 1973.
- Πίκουλας, Γ. *Αρκαδία: συλλογή μελετών.*
Αθήνα: Εκδ. Horos - Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, 2002.
- Πίκουλας, Γ. *Η Νότια Μεγαλοπολίτικη χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα – Συμβολή στην τοπογραφία της.*
Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εκδ. Horos - Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, 1988.
- Πλάτων *Τίμαιος [ή Περί φύσεως, φυσικός].*
μτφρ. Θ.Γ. Μαυρόπουλος. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Ζήτρος, 2010.
- Πολύβιος *Ιστορίαι Β΄.*
Σειρά Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων. μτφρ. Στ. Τζουμελέας – Δ. Μάνος. Αθήνα: Εκδ. Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Ρεμπάκος, Γ. *Μεσσήνιοι και Μεσσηνία: μικρά ιστορικοκοινωνική μελέτη.*
Αθήνα: Εκδ. Ι. & Α. Παπανικολάου, 1935.
- Σαραντάκης, Π. *Αρκαδία: οι Ακροπόλεις, τα κάστρα και οι πύργοι της, σιωπηλά ερείπια μιας δοξασμένης γης.*
Αθήνα: Εκδ. Οιάτης, 2006.
- Σαραντάκης, Π. *Αρκαδία : τόπος, χρόνος, άνθρωποι.*
Αθήνα: Εκδ. Μίλητος, 2010.
- Σπυρόπουλος, Θ. *Αρχαία Αρκαδία.*
Τρίπολη: Εκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αρκαδίας, 2000.
- Σταυρίδης, Σ. *Μνήμη και εμπειρία του χώρου.*
Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια, 2006.
- Συλλογικό έργο *Μεσσηνία: τόπος-χρόνος-άνθρωποι.*
Αθήνα: Εκδ. Μίλητος, 2007.
- Συμεών, Α.Ν. *Ο δημόσιος χώρος της πόλης.*
Αθήνα: Εκδ. Ε.Ε.Π.Π., 2010.
- Τερζόγλου, Ι. *Κοινόχρηστοι Χώροι: Ιστορική Εξέλιξη.*
Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2003.

- Τερκενλή, Θ. *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις.*
Αθήνα: Εκδ. Παπαζήσης, 1996.
- Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ. *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου.*
Δημοσιεύματα του Α.Δ. Αρ. 86. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α.,
2004.
- Φωκά, Ι. - Βαλαβάνης, Π. *Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία.*
Αθήνα: Εκδ. Κέδρος, 1999.
- Χλέπα, Ε. *Μεσσήνη. Το Αρτεμίσιο και οι Οίκοι της δυτικής
πτέρυγας του Ασκληπιείου.*
Αθήνα: Βιβλιοθήκη Α.Α.Ε. Αρ. 211., 2001.
- Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. *Δισπηλιό: 7500 χρόνια μετά.*
Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2002.
-
- Alcock, S.E. *Archaeologies of the Greek Past: Landscapes,
Monuments, and Memories.*
Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Alcock, S.E. *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece.*
Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Alcock, S.E. - Osborne R. *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in
Ancient Greece.*
New York: Oxford University Press, 1994.
- Andrews, M. *Landscape and Western Art.*
Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Appleton, J. *The Aesthetics of Landscape: Proceedings of a
Symposium held in the University of Hull.*
Oxford: Rural Planning Services ed., 1980.
- Appleton, J. *The Experience of Landscape.*
New York: Wiley ed., 1996.
- Ashmore, W. – Knapp, A.B. *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives.*
Malden: Blackwell Publishers, 1999.
- Aston, M. *Interpreting the Landscape: Landscape Archaeology and
Local Studies.*
London: Batsford ed., 1985.
- Bachelard, G. - Jolas, M. *The poetics of space.*
Boston: Beacon Press, 1964.
- Baker, A.R.H. – Biger, G. *Ideology and Landscape in historical perspective.*
Oxford: Clarendon Press, 1992.

- Bender, B.T. *Landscape: Politics and perspectives.*
Oxford: Berg ed., 1993.
- Berleant, A. *Η αισθητική του περιβάλλοντος.*
Ελλ. μτφρ. Μ. Αντωνοπούλου– Ν.Α.Ν. Γκόγκας. Αθήνα:
Εκδ. Ι.Π.Ε.Μ., 2004.
- Berque, A. *Les raisons du paysage.*
Paris: Hazan ed., 1995.
- Berque, A. *Mediance. De milieux en paysages.*
Paris: Belin/Reclus ed., 2000.
- Berque, A. *Mouvance. Cinquante mots pour le paysage.*
Paris: Editions de la Villette, 1999.
- Berque, A. – Conan, M. –
Donadiou, P. – Lassus, B. –
Roger, A. *Cinq propositions pour une theorie du paysage.*
Seysse: Champ Vallon Ed., 1994.
- Berthold, R.M. *Η Ρόδος στην ελληνιστική εποχή.*
Ελλ. μτφρ. Σ. Συρόπουλος – Λ. Σορωνιάτης. Αθήνα:
Εκδ. Παπαζήση, 2010.
- Binford, L. *An archaeological perspective.*
New York: Seminar Press, 1972.
- Birge, D.E. *Sacred Groves in the Ancient World.*
Berkeley: University of California ed., 1982.
- Blouet, A. *Επιστημονική αποστολή του Μορέως, Μεσσήνη.*
Ανατύπωση σελίδων (19)-(46) του πρώτου τόμου.
Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Α.Σ., 1997.
- Blouet, A. et al. *Expédition scientifique de Morée.*
Paris: Firmin Didot ed., 1831.
- Bowden, M. *Unraveling the landscape: an inquisitive approach to
archaeology.*
Stroud: Tempus ed., 1999.
- Buckler, J. *The Theban Hegemony, 371-362BC.*
Harvard Historical Studies (Book 98). Cambridge:
Harvard University Press, 1980.
- Bulloch, A.W. - Gruen, E.S.
- Long, A.A. - Stewart, A. *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic
World (Hellenistic Culture and Society).*
Berkeley: University of California Press, 1994.
- Burkert, W. *Ancient Mystery Cults.*
Cambridge: Harvard University Press, 1987.

- Carroll–Spillecke, M *ΚΗΠΟΣ (der antike griechische Garten).*
Berlin: Deutscher Kunstverlag ed., 1989.
- Carroll–Spillecke, M. *Earthly paradises. Ancient gardens in History and Archaeology.*
Los Angeles: Getty Publications, 2003.
- Cartledge, P. – Spawforth, A. *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities.*
London: Routledge ed., 2001.
- Cauquelin, A. *L' invention du paysage.*
Paris: PUF Quadrige ed., 2002.
- Chamoux, F. - Roussel, M. *Hellinistic Civillization.*
Berlin: Malden-Oxford ed., 2003.
- Charbonneaux, J. – Roland, M. - Villard, F. *Ελλάδα, ελληνιστική εποχή. Από τον 3ο έως τον 1ο αιώνα π.Χ.*
Ελλ. μτφρ. Κ. Ζησίμου - Φ. Ξαγοράρη - Ι. Κλώνου.
Σειρά Μεγάλοι Πολιτισμοί 3: Βιβλιοθήκη Τέχνης. Αθήνα: Εκδ. Η Καθημερινή, 2007.
- Clark, K. *Landscape into Art.*
London: John Murray ed., 1949.
- Cole, G.S. *Landscapes, Gender, and Ritual Space: The Ancient Greek Experience.*
Berkeley: University of California Press, 2004.
- Conan, M. *Sacred Gardens and Landscapes: Ritual and Agency.*
Washington DC: Dumbarton Oaks ed., 2007.
- Corbin, A. *L'homme dans le paysage.*
Paris: Textuel Ed., 2001.
- Cosgrove, D. *Social formation and symbolic landscapes.*
London: Croom Helm ed., 1984.
- Cosgrove, C. - Daniels, St. *The iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design, and Use of Past Landscapes.*
Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Coulton, J.J. *Ancient Greek Architects At Work: Problems of Structure And Design.*
Ithaca: Cornell University Press, 1993.
- Cramer, J.A. *A geographical and historical description of ancient Greece; with a map and a plan of Athens.*
Oxford: Clarendon Press, 1828.
- Cronon, W. *Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature.*
New York: Norton ed., 1996.

- Demand, N.H. *Urban Relocation in Archaic and Classical Greece: Flight and Consolidation.*
Oklahoma Series in Classical Culture - Book 6. Norman: University of Oklahoma Press, 1990.
- De Polignac, F. *Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης.*
Ελλ. μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος. Αθήνα: Εκδ. MIET, 2000.
- Dincauze, D.F. *Environmental Archaeology: Principles and Practice,*
Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Dinsmoor, W.B. *The architecture of ancient Greece.*
New York: W.W. Norton & Company Inc. ed., 1975.
- Dodwell, E. *A Classical and Topographical Tour Through Greece During the Years 1801, 1805, and 1806.*
London: Rodwell & Martin ed., 1819.
- Doxiadis, C.A. *Raumordnung im griechischen Städtebau.*
Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937.
Αγγλ. μτφρ. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece.* Cambridge: MIT Press, 1972.
- Dunnell, R.C. – Rossignol, J. – Wandsnider, L. *The Notion Site, in Space, Time, and Archaeological Landscapes.*
New York: Plenum Press, 1992.
- Erskine, A. *A Companion to the Hellenistic World.*
Oxford: Wiley-Blackwell ed., 2005.
- Everson, P. – Williamson, T. *The Archaeology of Landscape.*
Manchester: Manchester University Press, 1998.
- Forbes, H.A. *Meaning and identity in a Greek landscape: an archaeological ethnography.*
Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Freeman, E.A. - Bury, J.B. *History of federal government in Greece and Italy.*
London: Macmillan and Co ed., 1893.
- Garlan, Y. *Recherches de poliorcétique grecque.*
Athens: École française d'Athènes ed., 1974.
- Gehrke, H.J. *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου.*
Ελλ. μτφρ. Αγγ. Χανιώτης. Αθήνα: Εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 2000.
- Gell, W. *Itinerary of the Morea. Being a Description of the Routes of that Peninsula.*
London: Rodwell & Martin ed., 1817.

- Ginsberg, R. *The Aesthetics of Ruins.*
Value Inquiry Book Series 159. New York: Rodopi Ed., 2004.
- Glötz, G. *La cité grecque.*
Bibliothèque de synthèse historique: L' Evolution de l' humanité 14. Paris: La Renaissance du livre ed., 1928.
- Green, P. *Hellenistic History and Culture.*
Berkeley: University of California Press, 1993.
- Gregory, D. *Ideology, Science and Human Geography.*
New York: Martin's Press, 1978.
- Hicks, D. – McAtackney, L. – Fairclough, G. *Envisioning landscape: situations and standpoints in archaeology and heritage".*
Walnut Creek: Left Coast Press, 2007.
- Hirsch, E. - O' Hanlon, M. *The anthropology of Landscape: perspectives on place and space.*
Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Hodder, I. *Archaeological Theory Today.*
Cambridge: Polity Press, 2001.
- Hodder, I. *Reading the past: current approaches to interpretation in archaeology.*
Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Hodder, I. *Theory and Practice in Archaeology.*
London: Routledge ed., 1992.
- Hoepfner, W. - Schwandner, E.L. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis I.*
D.A.I.A. Munich: Deutscher Kunstverlag ed., 1994.
- Hoskins, W.G. *The Making of the English Landscape.*
Leicester: Hodder & Stoughton Ltd ed., 1955.
- Jackson, J.B. *The Necessity for Ruins, and Other Topics.*
Amherst: University of Massachusetts Press, 1980.
- Jammer, M. *Έννοιες του χώρου: Η ιστορία των θεωριών του χώρου στην φυσική.*
Ελλ. μτφρ. Τ. Λάζαρη – Θ. Χριστακόπουλος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2011.
- Jellicoe, G. *The Landscape of Man. Shaping the Environment from Prehistory to the Present Day.*
London: Thames and Hudson ed., 1995.

- Jones, N.F. *Public organization in ancient Greece: a documentary study.*
Philadelphia: American Philosophical Society ed., 1987.
- Kostof, S. *A History of Architecture.*
New York: Oxford University Press, 1985.
- Kostof, S. *The city assembled. The elements of urban form through history.*
London: Thames and Hudson ed., 1992.
- Kostof, S. *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History.*
New York: Thames & Hudson ed., 1999.
- La Rocca, E. *Lo spazio negato. Il paesaggio nella cultura artistica greca e romana.*
Milan: Electa Ed., 2008.
- Larsen, J.A.O. *Greek federal states: their institutions and history.*
Oxford: Clarendon Press, 1968.
- Lassus, B. *Hypothese pour une troisieme nature.*
London: Coracle Press, 1992.
- Lassus, B. *The Landscape Approach.*
Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998.
- Lauter, H. *Die Architektur des Hellenismus.*
Darmstadt: Wiissenschaftliche Buchgesellschaft ed., 1986.
- Lavvas, G. *Altgriechisches Temenos: Baukörper und Raumbildung. Ideogramma der baulichen Gruppen-Organisation.*
Basel: Birkhäuser Verlag ed, 1974.
- Lawrence, A.W. *Greek architecture.*
Baltimore: Penguin Books Ltd ed., 1957.
- Leake, W.M. *Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea.*
London: Rodwell ed., 1846.
- Leake, W.M. *Travels in the Morea. 3 volumes.*
London: John Murray ed., 1830.
- Le Dantec, J.P. *Jardins et paysages.*
Paris: Larousse Ed., 1996.
- Liddell, H.G. - Scott, R. *Μέγα Λεξικόν της ελληνικής γλώσσας.*
Ελλ. μτφρ. Ξ.Π. Μόσχος. Αθήνα: Εκδ. Ι. Σιδέρης, 2007.

- Lissovsky, N. *The landscape of time*,
Ph.D. dissertation: Harvard University ed., 1994.
- Loukaki, A. *Greece: Ancient Ruins, Value Conflicts, and Aspects of Development*.
Ph.D. dissertation. School of Geography, Oxford University. Oxford: Oxford University ed., 1994.
- Lowenthal, D. *The past is a foreign country*. New York: Cambridge University Press, 1985.
- Luraghi, N. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*.
New York: Cambridge University Press, 2008.
- Lynch, K. *Managing the Sense of a Region*.
Cambridge: MIT Press, 1980.
- Marinatos, N. – Hägg, R. *Greek Sanctuaries. New Approaches*.
London and New York: Routledge ed., 1993.
- Martienssen, R.D. *The Idea of Space in Greek Architecture: with Special Reference to the Doric Temple and its Setting*.
Johannesburg: Witwatersrand University Press, 1956.
- Martin, R. *L'urbanisme dans la Grece antique*.
Paris: A. et J. Piccard ed., 1974.
- Martin, R. *Greek architecture*.
London: Faber & Faber/Electa ed., 1988.
- McManamon, F.P. – Hatton, A. *Cultural Resource Management in Contemporary Society: Perspectives on Managing and Presenting the Past*.
London: Routledge ed., 2000.
- McNicoll, A.W. – Milner, N.P. *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*.
Oxford Monographs on Classical Archaeology. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Merleau-Ponty, M. *La phenomenologie de la perception*.
Paris: Gallimard ed., 1945.
- Miller, N.F. – Gleason, K. L. *The archaeology of garden and field*.
Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997.
- Mumford, L. *La cite à travers l'histoire*.
Paris: Seoul ed., 1964.
- Müth, S. *Eigene Wege. Topographie und Stadtplan von Messene. Spätklassisch-hellenistischer Zeit*.
I.A. 99. Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf ed., 2007.

- Norberg - Schulz, C. *Genius Loci: Το πνεύμα του τόπου - Για μια φαινομενολογία της αρχιτεκτονικής.*
Ελλ. μτφρ Μ. Φραγκόπουλος. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2009.
- Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC.*
New York: Thames and Hudson ed., 1979.
- Osborne, R. *Classical Landscape with figures: the ancient greek city and its countryside.*
New York: Sheridan House Ed., 1987.
- Pellegrino, P. *Το νόημα του χώρου Η εποχή και ο τόπος.*
Ελλ. μτφρ. Κ. Τσουκαλά. Αθήνα: Εκδ. Τυπωθήτω, 2006.
- Pollitt, J.J. *Art in the Hellenistic Age.*
Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Pollitt, J.J. *The Art of Greece 1400-31 BC.*
New Jersey: Prentice-Hall Ed., 1965.
- Pousin, F. *L'architecture mise en scene.*
Paris: Arguments Ed., 1995.
- Preaux, C. - Byl, S. - Nachtergaele, G. *Le paysage grec.*
Bruxelles: Universite de Bruxelles ed., 1979.
- Rapoport, A. *Human Aspects of Urban Form: Towards a Man-Environment Approach to Urban Form and Design.*
New York: Pergamon Press, 1977.
- Renfrew, C. *Towards an Archaeology of mind.*
Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Renfrew, C. - Bahn, P. *Αρχαιολογία: θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές.*
Ελλ. μτφρ. Ι. Καραλή - Γιαννακοπούλου. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 2001.
- Roebuck, C.A. *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.*
Chicago: Chicago University Press, 1941.
- Roger, A. *Court traite du paysage.*
Paris: Gallimard ed., 1997.
- Roger, A. *La Théorie du paysage en France. 1974-1994.*
Seysse: Champ Vallon Ed., 1995.
- Roland, M. *L'urbanisme dans la Grece antique.*
Paris: A. & J. Picard ed., 1956.

- Rossi, A. *Η αρχιτεκτονική της πόλης.*
Ελλ. μτφρ. Β. Πετρίδου. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1991.
- Rossignol, J. – Wandsnider, L. *Space, time and archaeological landscapes.*
New York: Plenum Press, 1992.
- Sauer, C.O. *The Morphology of Landscape.*
Berkley: University of California Press, 1925.
- Schama, S. *Landscape and memory.*
London: HarperCollins ed., 1995.
- Schutz, A. *The phenomenology of the social world.*
London: Heinemann ed., 1972.
- Scully, V. *The Earth, the Temple, and the Gods: Greek Sacred Architecture.*
London: Yale University Press, 1979.
- Shackley, M. *Managing Sacred Sites: Service Provision and Visitor Experience.* London: Continuum ed., 2001.
- Shanks, M. – Tilley, C. *Social theory and archaeology.*
Cambridge: Polity Press, 1987.
- Shibley, G. *The Greek World after Alexander 323-30 B.C.*
London: Routledge ed., 2000.
- Simmel, G. *La tragédie de la culture: Et autres essais.*
Collection Petite Bibliothèque. Paris: Payot & Rivages Ed., 1988.
- Simmel, G. - Ritter, J. - Gombrich, E.H. *Το τοπίο.*
Ελλ. μτφρ. Γ. Σαγκριώτης - Λ. Αναγνώστου - Ν. Δασκαλοθανάσης. Αθήνα: Εκδ. Ποταμός, 2004.
- Smith, P.D. *City: A Guidebook for the Urban Age.*
New York: Bloomsbury Press, 2012.
- Sourvinou-Inwood, C. *Reading Greek Culture: Texts and Images, Rituals and Myths.*
Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Stewart, P.J. – Strathern, A. *Landscape, Memory and History: Anthropological Perspectives.*
London: Pluto Press, 2003.
- Stone, P.G. – Planel, P. *The constructed past: experimental archaeology, education and the public.*
London: Routledge ed., 1999.

- Strang, V. *Uncommon ground: Cultural landscapes and environmental values.*
Oxford: Berg Ed., 2002.
- Swaffield, S. *Theory in Landscape Architecture.*
Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002.
- Thomas, J. *Time, culture and identity.*
London: Routledge ed., 1996.
- Thompson, B.D. –
Griswold, R.E. *Garden Lore of Ancient Athens.*
Princeton: American School of Classical Studies at Athens ed., 1963.
- Tilley, C. *A phenomenology of landscape: places, paths and monuments.*
Oxford: Berg ed., 1994.
- Tilley, C. *Interpretative archaeology.*
Oxford: Berg ed., 1993.
- Trieb, M. *Modern Landscape Architecture: A Critical Review.*
Berkley: University of California Press, 1993.
- Trieb, M. *The Architecture of Landscape, 1940-1960.*
Berkley: University of California Press, 2002.
- Tuan, Y. *Space and place: the perspective of experience.*
Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977.
- Ucko, P.J. *Theory in archaeology: a world perspective.*
London: Routledge ed., 1995.
- Ucko, P.J. - Layton, R. *The archaeology and anthropology of landscape: shaping your landscape.*
One world archaeology series: vol.30. London: Routledge Ed., 1999.
- Valmin, M.N. *Etudes topographiques sur la Messenie Ancienne.*
Lund: Lindstrom Ed., 1930.
- Vitruvius *The Ten Books on Architecture.* Engl. transl. F. Granger.
Cambridge: Harvard University Press, 1955.
- Wagstaff, J.M. *Landscape and Culture: Geographical and Archaeological Perspectives.*
Oxford: Basil Blackwell Ed., 1987.
- Walbank, F.W. *Ο ελληνιστικός κόσμος.*
Ελλ. μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Βάνιας, 1999.

- Winter, F.E. *Greek Fortifications.*
London: Routledge ed., 1971.
- Winter, F.E. *Studies in Hellenistic Architecture.*
Toronto: University of Toronto Press, 2006.
- Wiseman, J. – Zachos, K. *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I - Hesperia Supplement 32.*
Princeton: American school of Classical studies in Athens ed., 2003.
- Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities.*
New York: Doubleday ed., 1969.
- Yamin, R. – Metheny, K.B. *Landscape archaeology: reading and interpreting the American historical landscape.*
Knoxville: University of Tennessee Press, 1996.
- Zunino, M.L. *Hiera Messeniaka: la storia religiosa della Messenia dall'età micenea all'età ellenistica.*
Udine: Forum Ed., 1997.
-

Αρθογραφία

- Δασκαλοθανάσης, Ν. «*Η φύση ως τοπίο.*»
Στο G. Simmel - J. Ritter - E.H. Gombrich: *Το τοπίο.*
Αθήνα: Εκδ. Ποταμός, 2004. σ.149-166.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη, Αικ. «*Αρχιτεκτονική.*»
Στο Συλλογικό τόμο: *ΜΕΣΟΓΑΙΑ Ιστορία και πολιτισμός.*
Αθήνα: Εκδ. Αερολιμένα Αθηνών, 2001. σ. 224-239.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη, Αικ. «*Πελοπόννησος – Νότια Επτάνησα.*»
Στο Α.Θ., τ.9 (1975). σ.129-133.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη, Αικ. «*Το αίτημα για διατήρηση του αρχιτεκτονικού χαρακτήρα των παραδοσιακών οικισμών και η σύγχρονη αρχιτεκτονική παρέμβαση σ' αυτούς.*»
Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου του ICOMOS *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές – το παράδειγμα της Σπάρτης.*
Σπάρτη, 1994. σ.83-87.
- Δουκέλλης, Π. «*Αναζητώντας το τοπίο.*»
Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.): *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου.*
Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.13-31.

- Θέμελης, Π.Γ. «*Αρχαία Μεσσήνη - Αρχαία Κορώνη (Βίοι Παράλληλοι).*» Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου *Ομηρική Αιπεία - Αρχαία Κορώνη - Πεταλίδι: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον* (Αύγουστος 2005). Πεταλίδι, 2009. σ.35-44.
- Θέμελης, Π.Γ. «*Η Ανδανία και οι κώμες της Μεσσήνης.*» Στο *Μ.Χ.*, τ.4 (2008-2009). σ.1-8.
- Θέμελης, Π.Γ. «*Το Ασκληπιείο της Μεσσήνης.*» Στο *Περιοδικό Ιστορίας της ελληνικής ιατρικής "Δέλτος"*, τ.40. Αθήνα, 2010. σ.5-25.
- Θέμελης, Π.Γ. «*Το Πρόγραμμα της Ανασκαφής στην Αρχαία Μεσσήνη και η Δημοσίευση της.*» Στο *Ο Μέντωρ*, τ.60 (2001). σ.198-219.
- Θέμελης, Π.Γ. «*ΜΕΣΣΗΝΗ - ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ, Βίοι παράλληλοι.*» Ομιλία στο *Η Βουλή των Μυρίων*. Ημερίδα της Εταιρείας Αρκαδικών Γραμμάτων και Τεχνών στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής (Αθήνα, Δεκέμβριος 2009).
- Κοέν, Α. «*Τοπίο και μορφή στην αρχαία ελληνική τέχνη.*» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.): *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.105-129.
- Κοντής, Ι. «*Τα αρχαία τείχη της Ρόδου.*» Στο *Αρχαιολογικό Δελτίο 18. Μέρος Α΄: Μελέται*. Αθήνα: Εκδ. Υπηρεσίας Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, 1963. σ.76-94.
- Κωνσταντινόπουλος, Γρ. «*Το ρυμοτομικόν σύστημα της αρχαίας Ρόδου.*» Στο *Α.Α.Α.*, τ.3 (1970). σ.52-55.
- Μανούσου-Ντέλλα, Κ. «*Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης.*» Στο *Δ.Χ.Α.Ε.*, τ.ΚΑ' (2000). σ.27-42.
- Μανούσου-Ντέλλα, Κ. «*Το πολιτισμικό τοπίο και τα χαμένα μνημεία της πόλης της Ρόδου.*» Στο *Δ.Χ.*, τ.ΚΔ' (2010). σ.582-613.
- Μανωλίδης, Κ. «*Εισαγωγή.*» Στο Κ. Μανωλίδης (επιμ.): *Ωραίο, φριχτό και απέριπτο τοπίον. Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Σκόπελος: Εκδ. Νησίδες, 2003. σ.9-12.
- Μέγα, Β.Π. «*Τοπογραφία και ανάπτυξη των αρχαίων πόλεων-κρατών της Ελλάδας.*» Στο *Αρχαιολογία*, τ.28 (1988). σ.61-64.

- Μιχελής, Τ. «Ο χώρος και τα πολεοδομικά συγκροτήματα των αρχαίων Ελλήνων.» Στο Τ.Χ. (Τ.Ε.Ε.), τ.151 (1938). σ.281-292.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ. «Χώρος - κτίσμα και τοπίο στο Βυζάντιο.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.): Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.151-162.
- Μωραϊτής, Κ. «Σχεδιάζοντας το τοπίο. Τα δομικά σχήματα του φυσικού.» Στο: Αρχιτέκτονες (περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ), τ.49 (2005). σ.70-74.
- Μωραϊτής, Κ. «Σχήματα τόπων: η συγκρότηση του τοπίου, ως αντικείμενο αισθητικής τάξης.» Στο Πορεία - Τιμητικός τόμος προς τιμήν του καθηγητή του Ε.Μ. Πολυτεχνείου Δ. Α. Ζήβα. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 2007. σ.432-441.
- Μωραϊτής, Κ. «Τοπιακή προσέγγιση και αρχιτεκτονική παιδεία.» Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου Μεταλλαγές και (Α)συνέχειες. Πρακτικές, πολιτικές και λόγος για τον αστικό χώρο (Αθήνα, Ιούλιος 2008). Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια, 2009. σ.217-223.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. «Κεντρική και περιφερειακή οργάνωση της ροδιακής πολιτείας - δήμοι.» Στο Ε. Κυπραίου - Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.): Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523). Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τ.2. Αθήνα: Εκδ. ΚΒ' Ε.Π.Κ.Α., 1999. σ.47-60.
- Στεφάνου, Ι. και Ι. «Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης.» Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.): Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.237-252.
- Τσοπανάκης, Α. « Η ίδρυση της πόλεως Ρόδου (408π.Χ.) και η πολιτική και πολιτιστική δυναμική της.» Στο Ε. Κυπραίου - Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.): Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523). Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τ.2. Αθήνα: Εκδ. ΚΒ' Ε.Π.Κ.Α., 1999. σ.34-46.

- Φιλήμονος, Μ. «Το ρυμοτομικό σχέδιο και η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Ρόδου.»
Στο Ε. Κυπραίου - Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.): *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τ.2. Αθήνα: Εκδ. ΚΒ' Ε.Π.Κ.Α., 1999. σ.61-89.
- Χλέπα, Ε.Α. «Η Αρκαδική Πύλη του τείχους της Αρχαίας Μεσσήνης: Εργασίες Αποκατάστασης-Αναστήλωσης.»
Στο Χαρκιολάκης Ν. (επιμ.): *Αποκατάσταση Μνημείων, Αναβίωση Ιστορικών Κτηρίων στην Πελοπόννησο*. τ.1. Αθήνα: Εκδ. Έργον IV, 2008. σ.30-57.
-
- Alcock, S.E. – Osborn, R. "Trees in the Landscape of Pausanias' Periegesis."
In *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press, 1994. p.231-245.
- Alcock, S.E. "Minding the Gap in Hellenistic and Roman Greece."
In *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press, 1994. p.247-261.
- Arrigoni, E. «Στοιχεία προς Αναπαράστασιν του Τοπίου της Αττικής κατά την Κλασσικήν Εποχήν.»
Στο *Αθηνά - Σύγγραμμα Περιοδικόν Α.Ε.Ε.*, τ.71 (1969-1970). σ.322-386.
- Bintliff, J. "Interactions of theory, methodology and practice."
In *A.D.*, vol.3:2 (1996). p.246-255.
- Brunet, M. «Τα αγροτικά τοπία της αρχαίας Ελλάδας».
Στο Π. Δουκέλλη (επιμ.): *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.79-104.
- Christien, J. "Sparta et le Péloponnèse après 369 B.C."
Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Άργος – Ναύπλιο, Σεπτέμβριος 1995), τ.2. Αθήνα, 1997. σ.433-467.
- Dengate, J.A. "The triobols of Megalopolis."
In *A.N.S.M.N.*, vol. 13 (1967). p.57-110.
- Evans, C. "Tradition and the Cultural Landscape: An Archaeology of Place."
In *A.R.*, vol.4:1 (1985). p.80-94.

- Figueira, T. "The Evolution of the Messenian Identity."
In S. Hodkinson - A. Powell (eds.): *Sparta: New Perspectives*. London: The Classical Press of Wales, 1999. p.211-244.
- Finley, M. "Myth, memory and history."
In *H.T.*, vol.4 (1965). p.281-302.
- Gardner, E.A. – Schultz, R.W. et al. "Excavations at Megalopolis, 1890-1891."
J.H.S. Supplementary Paper 1. London: McMillan and Co, 1892. p.122-126.
- Grandjean, C. "La question de l'État messénien."
In *R.E.G.*, vol.115 (2002). p.538-560.
- Harvey, D. "The Political Economy of Public Space."
In S. Low - N. Smith (eds): *The Politics of Public Space*. New York: Routledge. 2005.
- Hoepfner, W. «Der stadtplan von Messene.»
Στο *A.A.A.*, τ.35-38 (2002-2005). Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2005. σ.223-228.
- Hoepfner, W. «Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου»
Στο *Αρχαιολογία*, τ.63. Αθήνα, 1997. σ.25-39.
- Ingold, T. "The temporality of landscape."
In *W.A.*, vol.25 (1993). p.152-174.
- Johnston, R. "Approaches to the perception of landscape: Philosophy, theory, methodology."
In *A.D.*, vol.5 (1998). p.54-68.
- Kaplan, R. "The analysis of perception via preference: a strategy for studying how the environment is experienced."
In *L.P.*, vol.12 (1985). p.161-176.
- Lauter, H. - Spyropoulos, T. "Megalopolis. 3. Vorbericht 1996-1997"
In *A.A.* (1998). p.415-451.
- Lekson, S.H. "Landscape with ruins: archaeological approaches to built and unbuilt environments."
In *C.A.*, vol.37 (1996). p.886-892.
- Lemaire, T. "Archaeology between the invention and destruction of the landscape."
In *A.D.*, vol.4 (1997). p.5-35.
- Luraghi, N. "Becoming Messenian."
In *J.H.S.*, vol.122 (2002). p.45-69.

- Luraghi, N. "Pausania e I Messenii: interpretazioni minime."
In *R.F.I.C.*, vol.133 (2005). p.177-201.
- Luraghi, N. "Pausania e la fondazione di Messene sullo Stretto."
In *R.F.I.C.*, vol.122 (1994). p.140-151.
- Luraghi, N. "Messenian Ethnicity and the Free Messenians."
In P. Funke - N. Luraghi (eds.): *The Politics of Ethnicity and the Crisis of the Peloponnesian League*. Cambridge: Harvard University Press, 2009. p.110-134.
- Needham, J. "The sitting of buildings."
In *J.R.I.B.A.*, vol.60 (1953). p.180-185.
- Nora, P. "Between memory and history: les lieux de memoire."
In *Representations*, vol.26 (1989). p.7-25.
- Olwig, K. "The substantive nature of landscape."
In *A.A.A.G.*, vol.86 (1996). p.630-653.
- Oosten, J. "Landscape and cosmology."
In *A.D.*, vol.4 (1997). p.152-154.
- Osborne, R. "Classical Greek Gardens."
In J.D. Hunt: *The Garden History: Issues, Approaches, Methods*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection ed., 1992. p.373-391.
- Roger, A. "Was Ancient Greece a Landscape society?"
In G.L. Anagnostopoulos: *The Art and Landscape*. Athens: Panayotis & Effie Michelis Foundation ed, 2001. p.44-54.
- Roy, J. "Synoikizing Megalopolis: The Scope of the Synoikism and the Interests of Local Arkadian Communities."
In E. Østby (eds): *Ancient Arcadia*. Proceedings of the 3rd international seminar on Ancient Arcadia (N.I.A., May 2002). Athens: Astroms ed., 2005. p.261-270.
- Roy, J. "The urban layout of Megalopolis in its civic and confederate context".
In R. Westgate - N. Fischer - J. Whitley (eds): *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*. Proceedings of the Conference (Cardiff University, April 2001). London: B.S.A.S. 15, 2007. p.289-295.
- Themelis, P. "Cults on Mount Ithome."
In *Kernos*, vol.17 (2004). p.143-154.
- Thompson, M. "A hoard of greek federal silver."
In *Hesperia*, vol.8 (1939). p.116-154.

- Tomlinson, R. «*Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης.*»
Στο Π. Δουκέλλης (επιμ.): *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου.*
Αθήνα: Εκδ. Εστία, 2005. σ.59-77.
- Veikou, M. "*Byzantine Histories, Settlement Stories: Kastras, Isles of Refuge, and Unspecified Settlements as In-between or Third Spaces.*"
In A. Kioussopoulou: *Byzantine Cities, 8th-15th century.* Rethymno: University of Crete Press, 2012.
p.159-206.
-

Διαδίκτυο

- Dejeant - Pons, M. *European Landscape Convention: Past, Present, Future.*
Council of Europe, 2011.
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/defaulten.asp
- Ε.Μ.Α.Σ. *Αρχαία Μεσσήνη.*
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.ancientmessene.gr/site/
- Ι.Μ.Ε. *Ελληνιστική περίοδος.*
Ηλεκτρονική εφαρμογή για την αρχαιότητα.
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.ime.gr/CHRONOS/06/gr/
- Καντζάβελου, Φ. "*Απόλυτος*" και "*Σχετικός*" χώρος στην Αρχαία Ελληνική φιλοσοφία και αρχιτεκτονική.
Ουτοπία - Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού (02). Αθήνα:
Πάνδημος – Παντειακές Δημοσιεύσεις, 1992.
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:1657&lang=
- Κλασική και Ιδεατή Αρκαδία. Αρκαδικό Ιδεώδες και το νόημα του "Et in Arcadia Ego".*
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.arcadia.ceid.upatras.gr/arkadia/culture/clasarcadia/etinarc.html
- Λάββας, Γ.Π. *Διαδικτυακό αφιέρωμα στο έργο και τη διδασκαλία του Γ.Π.Λάββα.*
Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφηρμοσμένης Επικοινωνίας, 2008.
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.georgelavas.gr/gr/content.php?p=2.3

- Μωραΐτης, Κ. *Ο σχεδιασμός του τοπίου, στην Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.*
Διδακτικό υλικό του Ειδικού κατ' Επιλογήν μαθήματος του 8ου εξαμήνου "Περιβάλλον, Τοπίο, Αρχιτεκτονική". Αθήνα: Ε.Μ.Π.
www.courses.arch.ntua.gr/fsr/118410/Mauiмата%20Topioy%20FINAL.pdf
- Ohio State
Archaeological
excavations in
Greece. *Geography, Environment, and Archaeology in Greece.*
College of Arts and Sciences, The Ohio State University.
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.greekarchaeology.osu.edu/arch-edu/archaeology
- Παπαδόπουλος, Ε. *Οργάνωση και χρήση του χώρου στο προϊστορικό Αιγαίο.*
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο
Θράκης. Κομοτηνή: 2010.
www.utoxia.duth.gr/~efpapak/Panepistimio/organosi_xorou/simioseis.html
- UNESCO World
Heritage Centre *Cultural Landscape.*
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.whc.unesco.org/en/culturallandscape/
- Χατζή -
Σπηλιοπούλου, Γ. *Μεσσήνη.*
ΟΔΥΣΣΕΑΣ - Θεματικός κατάλογος μουσείων, μνημείων και
αρχαιολογικών χώρων. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
Αθήνα: ΛΗ' Ε.Π.Κ.Α., 2012.
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2561
- Zimmermann, M. *Die hellenistische Polis als Lebensform. Urbane Strukturen und
bürgerliche Identität zwischen Tradition und Wandel.*
Ελλ. μτφρ. "Η Ελληνιστική πόλη-κράτος ως τρόπος ζωής.
Παράδοση και εξέλιξη στις αστικές δομές και την ταυτότητα του
πολίτη." Ερευνητικό πρόγραμμα Γερμανικής Επιτροπής Ερευνών
(Deutsche Forschungsgemeinschaft - DFG). SPP 1209 (2006-
2012).
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.poliskultur.de/41_Home.html
-
-
-

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- 1.1 Doxiadis, C.A. *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937. Αγγλ. μτφρ. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*. Cambridge: MIT Press, 1972. σ.37.
Αρχείο Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής - Βιβλιοθήκη Ε.Μ.Π.
- 1.2 Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.172.
- 1.3 Doxiadis, C.A. *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1937. Αγγλ. μτφρ. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*. Cambridge: MIT Press, 1972. σ.52.
- 1.4 Ο.π. σ.150.
- 2.1 *Κλασσική και Ιδεατή Αρκαδία.*
Αρκαδικό Ιδεώδες και το νόημα του "Et in Arcadia Ego".
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.arcadia.ceid.upatras.gr/arkadia/culture/clasarcadia/etinarc.html
- 2.2 www.harappa.com/indus/map2.html
- 2.3 *BBC – A history of the world.*
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.bbc.co.uk/ahistoryoftheworld/objects/RRbS0YxzQQa88y_xkV1ADg
- 2.4 *Manchester Museum (The University of Manchester).*
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.manchester.ac.uk/museum
- 2.5 *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.*
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.byzantinemuseum.gr/el/collections/icons/?bxm=1551
- 2.6 *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.*
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.byzantinemuseum.gr/el/collections/icons/?bxm=2041
- 2.7 www.virtualuffizi.com/ambrogio-lorenzetti.html
- 2.8 www.vittorecarpaccio.org/The-Miracle-of-the-Relic-of-the-True-Cross-on-the-Rialto-Bridge,-1494.html
- 2.9 – 2.10 www.villamedicifiesole.it/
- 2.11 www.bergerfoundation.ch/Jardin/images/tivoli.jpg
- 2.12 – 2.13 www.versailles3d.com/en/discover-the-3d-scale-models/1668.html

- 2.14 www.castlehoward.co.uk/house-and-grounds/the-grounds-and-gardens/garden-gallery.html
- 2.15 www.chateauversailles.cdv-lamp.msp.fr.clara.net/decouvrir-domaine/domaine-marie-antoinette-/le-petit-trianon/le-petit-trianon
- 2.16 *Beginnings of Modernism-19th-20th Century.*
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.courses.cit.cornell.edu/lanar5240/ModBeginsFranceSpain.html
- 2.17 Πικιώνη, Α. και Ρόκου-Πικιώνη Ντ. (επιμ.). *Δημήτρης Πικιώνης 1887-1968*. Αθήνα: Εκδ. Μουσείου Μπενάκη, 2010.
- 2.18 – 2.19 www.tschumi.com/projects/3/
- 3.1 *Ολυμπία.*
Ηλεκτρονική παρουσίαση:
www.dainst.org
- 3.2 Κωνσταντόπουλος, Θ. *ΠΡΙΗΝΗ*. Αθήνα: Εκδ. Ι.Μ.Ε., 2000. σ.43.
- 3.3 Δεσποτόπουλος, Ι. *Η ιδεολογική δομή των πόλεων*. Ελλ. μτφρ. Κ. Σερράος. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 1997. σ.33.
- 3.4 Hoepfner, W. - Schwandner, E.L. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis I*. D.A.I.A. Munich: Deutscher Kunstverlag ed., 1994. σ.292.
- 4.1 Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.181.
- 4.2 Ο.π. σ.134-135.
- 4.3 Charbonneaux, J. – Roland, M. - Villard, F. *Ελλάδα, ελληνοιστική εποχή. Από τον 3ο έως τον 1ο αιώνα π.Χ.* Ελλ. μτφρ. Κ. Ζησίμου - Φ. Ξαγοράρη - Ι. Κλώνου. Σειρά Μεγάλοι Πολιτισμοί 3: Βιβλιοθήκη Τέχνης. Αθήνα: Εκδ. Η Καθημερινή, 2007. σ.151.
- 4.4 Ο.π. σ.140.
- 4.5 Ο.π. σ.142.
- 4.6 Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.178.
- 4.7 Charbonneaux, J. – Roland, M. - Villard, F. *Ελλάδα, ελληνοιστική εποχή. Από τον 3ο έως τον 1ο αιώνα π.Χ.* Ελλ. μτφρ. Κ. Ζησίμου - Φ. Ξαγοράρη - Ι. Κλώνου. Σειρά Μεγάλοι Πολιτισμοί 3: Βιβλιοθήκη Τέχνης. Αθήνα: Εκδ. Η Καθημερινή, 2007. σ.69.

- 4.8 Ο.π. σ.76.
- 4.9 Ο.π. σ.46.
- 4.10 Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.171.
- 4.11 Charbonneaux, J. – Roland, M. - Villard, F. *Ελλάδα, ελληνιστική εποχή. Από τον 3ο έως τον 1ο αιώνα π.Χ.* Ελλ. μτφρ. Κ. Ζησίμου - Φ. Ξαγοράρη - Ι. Κλώνου. Σειρά Μεγάλοι Πολιτισμοί 3: Βιβλιοθήκη Τέχνης. Αθήνα: Εκδ. Η Καθημερινή, 2007. σ.63.
- 4.12 Ο.π. σ.144.
- 4.13 Ο.π. σ.74.
- 4.14 Onians, J. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC*. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.175.
- 4.15 Ο.π. σ.172.
- 4.16 Ο.π. σ.176.
- 4.17 Ο.π. σ.177.
- 4.18 Ο.π. σ.178.
- 4.19 Charbonneaux, J. – Roland, M. - Villard, F. *Ελλάδα, ελληνιστική εποχή. Από τον 3ο έως τον 1ο αιώνα π.Χ.* Ελλ. μτφρ. Κ. Ζησίμου - Φ. Ξαγοράρη - Ι. Κλώνου. Σειρά Μεγάλοι Πολιτισμοί 3: Βιβλιοθήκη Τέχνης. Αθήνα: Εκδ. Η Καθημερινή, 2007. σ.350.
- 4.20 – 4.22 Ο.π. σ.347-348. και
Onians, J. Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC. New York: Thames and Hudson ed., 1979. σ.80.
- 4.23 Δεσποτόπουλος, Ι. *Η ιδεολογική δομή των πόλεων*. Ελλ. μτφρ. Κ. Σερράος. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 1997. σ.43.
- 4.24 Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. New York: Doubleday ed., 1969. Plate II.
- 4.25 Ο.π. Plate XV.
- 4.26 Carroll–Spillecke, M. *Earthly paradises. Ancient gardens in History and Archaeology*. Los Angeles: Getty Publications, 2003. σ.37.
- 4.27 Ο.π. σ.61.
- 4.28 Ο.π. σ.31.

- 5.1 Κωνσταντόπουλος, Θ. *ΠΡΙΗΝΗ*. Αθήνα: Εκδ. Ι.Μ.Ε., 2000. σ.18.
- 5.2 Hoepfner, W. - Schwandner, E.L. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis I*. D.A.I.A. Munich: Deutscher Kunstverlag ed., 1994. σ.292.
- 5.3 Hoepfner, W. «*Η πολιοδομία της κλασικής περιόδου*». Στο: *Αρχαιολογία*, τ.63. Αθήνα, 1997. σ.27.
- 5.4 Hoepfner, W. - Schwandner, E.L. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis I*. D.A.I.A. Munich: Deutscher Kunstverlag ed., 1994. σ.30.
- 5.5 Ο.π. σ.39.
- 5.6 – 5.7 Ο.π. σ.40-41.
- 5.8 Carroll–Spillecke, M. *Earthly paradises. Ancient gardens in History and Archaeology*. Los Angeles: Getty Publications, 2003. σ.29.
- 5.9 Hoepfner, W. «*Η πολιοδομία της κλασικής περιόδου*». Στο: *Αρχαιολογία*, τ.63. Αθήνα, 1997. σ.34.
- 5.10 – 5.11 Ο.π. σ.35.
- 5.12 – 5.13 Hoepfner, W. - Schwandner, E.L. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis I*. D.A.I.A. Munich: Deutscher Kunstverlag ed., 1994. σ.307,309.
- 5.14 Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ. *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*. Δημοσιεύματα του Α.Δ. Αρ. 86. Αθήνα: Εκδ. Τ.Α.Π.Α., 2004. Πίνακας 34.
- 5.15 – 5.21 Ο.π. σ.78 και Πίνακες 5,6,8,9,13.
- 5.22 Ο.π. σ.90.
- 5.23 – 5.26 Ο.π. σ.99 και Πίνακες 46-47.
- 5.27 – 5.28 Ο.π. Πίνακας 35.
- 5.29 Hoepfner, W. «*Η πολιοδομία της κλασικής περιόδου*». Στο: *Αρχαιολογία*, τ.63. Αθήνα, 1997. σ.32.
- 5.30 Ο.π. σ.38.
- 5.31 Δεσποτόπουλος, Ι. *Η ιδεολογική δομή των πόλεων*. Ελλ. μτφρ. Κ. Σερράος. Αθήνα: Εκδ. Ε.Μ.Π., 1997. σ.52.
- 5.32 Αρχείο ΛΓ' Ε.Π.Κ.Α.

- 6.1 – 6.3 www.google.com/maps
- 6.4 www.google.com/maps
- 6.5 – 6.7 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.
- 6.8 *
- 6.9 *
- 6.10 – 6.12 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.: 6.10, 6.12
*: 6.11
- 6.13 *
- 6.14 Θέμελης, Π. Γ. *Μεσσηνιακή κοινωνία και οικονομία*. Αθήνα: Εκδ. Μίλητος, 2010. σ.53.
- 6.15 www.google.com/maps
- 6.16 "Messene-LANDSCAPENEXT", Inter-University Workshop
Αρχιτεκτονικής τοπίου, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π. και Sapienza University of Rome (Ιούνιος 2013).
- 6.17 – 6.18 Σχέδιο.....: Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.
Τρισδιάστατη ψηφιακή απεικόνιση...: *
- 6.19 – 6.22 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.
- 6.23 – 6.26 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.: 6.50
*: 6.51
- 6.27 *
- 6.28 – 6.34 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.: 6.23 – 6.24
*: 6.25 – 6.26
- 6.35 – 6.36 *
- 6.37 – 6.40 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.: 6.37
*: 6.38 – 6.40
- 6.41 – 6.46 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.: 6.41 – 6.42
*: 6.43 – 6.46
- 6.47 – 6.48 *
- 6.49 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.
- 6.50 – 6.51 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.: 6.50
*: 6.51
- 6.52 – 6.56 *
- 6.57 *
- 6.58 *

- 6.59 *
- 6.60 – 6.66 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.: 6.60 – 6.62
*: 6.63 – 6.66
- 6.67 – 6.69 *
- 6.70 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.
- 6.71 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.
- 6.72 – 6.74 “Messene-LANDSCAPENEXT”, Inter-University Workshop
Αρχιτεκτονικής τοπίου, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π. και
Sapienza University of Rome (Ιούνιος 2013): 6.72 – 6.73
*:6.71, 6.74
- 6.75 *
- 6.76 “Messene-LANDSCAPENEXT”, Inter-University Workshop
Αρχιτεκτονικής τοπίου, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π. και
Sapienza University of Rome (Ιούνιος 2013).
- 6.77 *
- 6.78 – 6.79 *
-
- 7.1 www.google.com/maps
- 7.2 www.google.com/maps
- 7.3 *
- 7.4 *
- 7.5 Πετρονώτης, Αργ. *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*. Αρχαίες
Ελληνικές Πόλεις 23. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθήνα: Εκδ.
Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, 1973. Fig. 6.
- 7.6 *
- 7.7 *
- 7.8 www.google.com/maps
- 7.9 Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Αχαϊκά–Αρκαδικά IV - Παυσανίου
Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.309.
- 7.10 Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Αχαϊκά–Αρκαδικά IV - Παυσανίου
Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.309.
- 7.11 – 7.12 *
- 7.13 – 7.14 *
- 7.15 – 7.16 *

- 7.17 *
- 7.18 Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Αχαϊκά–Αρκαδικά IV - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.317.
- 7.19 Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Αχαϊκά–Αρκαδικά IV - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.310.
- 7.20 Παπαχατζής, Ν. *Παυσανίου Αχαϊκά–Αρκαδικά IV - Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004. σ.310.
- 7.21 *
- 7.22 *
- 7.23 *
- 7.24 *
- 7.25 – 7.27 *
- 7.28 Π. Θέμελης – Ε.Μ.Α.Σ.
- 7.29 Ι.Μ.Ε.
- 7.30 *
- 8.2 – 8.3 Π. Θέμελης – Εταιρία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών & Πετρονώτης, Αργ. *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθήνα: Εκδ. Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, 1973.
- 8.4 – 8.5 Π. Θέμελης – Εταιρία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών & Πετρονώτης, Αργ. *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθήνα: Εκδ. Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, 1973.
- 8.6 – 8.7 *
- 8.8 *
- 8.9 – 8.15 *
- 8.16 – 8.18 *
- 8.19 – 8.23 *
- 8.24 – 8.25 *

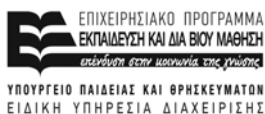
* Όσα σχέδια ή εικόνες στη θέση της αναγραφής της πηγής προέλευσης τους έχουν αστερίσκο (*), προέρχονται από την ίδια τη συγγραφέα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

-
1. Απόψεις του πολεοδομικού συγκροτήματος της αρχαίας Μεσσήνης.
Ύψος παρατηρητή = μέσο ύψος ανθρώπου ελληνιστικής περιόδου (περίπου 1.50μ.).
 2. Εγκάρσιες και διαμήκεις τομές του πολεοδομικού συγκροτήματος της αρχαίας Μεσσήνης.
 3. Χρονοδιάγραμμα ιστορικών γεγονότων για τις δύο αρχαίες πόλεις της Μεσσήνης και Μεγαλόπολης.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.